

ПРВ ПРИВАТЕН УНИВЕРЗИТЕТ
ЕВРОПСКИ
УНИВЕРЗИТЕТ
Р. МАКЕДОНИЈА

ЗБОРНИК

НА ТРУДОВИ

.....

PROCEEDINGS

2008

ПРВ ПРИВАТЕН УНИВЕРЗИТЕТ
ЕВРОПСКИ УНИВЕРЗИТЕТ
РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

З Б О Р Н И К
на трудови

THE FIRST PRIVATE UNIVERSITY
EUROPEAN UNIVERSITY
REPUBLIC OF MACEDONIA
Skopje

PROCEEDINGS

Skopje, 2008

ПРВ ПРИВАТЕН УНИВЕРЗИТЕТ
ЕВРОПСКИ УНИВЕРЗИТЕТ
РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
Скопје

ЗБОРНИК

на трудови

Скопје, 2008

З Б О Р Н И К

на трудови

**ПРВ ПРИВАТЕН УНИВЕРЗИТЕТ
ЕВРОПСКИ УНИВЕРЗИТЕТ - РМ**

За издавачот

Проф. д-р Бојо Андрески

Уредувачки одбор

Проф. д-р Бојо Андрески
Проф. д-р Бошко Јаковски
Проф. д-р Панче Јовановски
Проф. д-р Зоран Ивановски
Доц. д-р Лидија Наумовска

Editorial Board

Prof. Bojo Andreski, PhD
Prof. Bosko Jakovski, PhD
Prof. Pance Jovanovski, PhD
Prof. Zoran Ivanovski, PhD
Ass. Prof. Lidija Naumovska, PhD

Секретар

Доц. д-р Ристе Темјановски

Secretary

Ass. Prof. Riste Temjanovski, PhD

Дизајн на корица

Доц. м-р Гордана Вренцоска

Cover Design

Ass. Prof Gordana Vrencoska, MA

На фотографијата

“Круна”, автор: Тина Ѓошева

On photograph

"Crown", author: Tina Goseva

Техничко уредување

М-р Александар Костадиновски

Technical editors

Aleksandar Kostadinovski, M.Sc.

Почитувани читатели,

Разгранетата образовна, научна, истражувачка и издавачка дејност на Првиот Приватен Универзитет Европски Универзитет – Република Македонија добива уште еден јавен чин – зборник од трудови од универзитетските професори и соработници, на различни теми. Тоа го потврдува засилениот развој и растеж на Универзитетот и неговото се поцврсто етаблирање и во вкупниот образовно-научен систем и процес во земјава и во европските и во светските случувања, текови и достигнувања.

Изданието како јавен чин ја дели судбината на гласното и широко соопштување на размислувањата, сознанијата, визиите, согледувањата и проекциите. Останува, меѓутоа, фактот дека со неговото објавување е постигнато ново извешено чекорење на нашиот Универзитет и најава на идни проекти, изданија и истражувања како логичен производ на видливиот подем.

Вредноста на зборникот треба да се гледа и од аспект на авторите на прилозите кои со своите ракописи влегуваат во јавна комуникација со реални очекувања нивните промислувања, анализи и аргументација да бидат разбрани, прифаќани, коментирани или дебатирали.

Нека ни е со среќа и со надеж за многу нови, вакви и побогати изданија.

Прв Приватен Универзитет
Европски Универзитет - Р. Македонија
Проф. д-р Бојо Андрески, претседател

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

082Европски универзитет - Република Македонија

ЗБОРНИК на трудови / (уредувачки одбор Бојо Андрески ... и др.) - Proceedings / (editorial board Bojo Andreski ... и др.). - Скопје : Европски универзитет - Република Македонија = Скопје : European university - Republic of Macedonia, 2008. -520 стр. : илустр. ; 24 см

Дел од трудовите на англ. јазик. - Фусноти кон текстот. - Библиографија кон трудовите

ISBN 978-9989-184-75-8

1. Насл. ств. насл.

а) Европски универзитет - Република Македонија (Скопје) -Трудови - Зборници
COBISS.MK-ID 75421450

СОДРЖИНА

MARKETING SERVICES AND TOURISM AS ONE OF THE MOST REMARKABLE ECONOMIC AND SOCIAL PHENOMENA

Panče JOVANOVSКИ, Ph. D, Snežana RISTEVSKA – JOVANOVSKA, Ph. D..... 11

ЕВАЛУАЦИЈА НА ВРЕДНОСТА НА КОМПАНИИТЕ ПРЕКУ ДИСКОНТИР АН FREE CASH FLOW МОДЕЛ

Проф. д-р Зоран ИВАНОВСКИ, Надица ИВАНОВСКА 19

УПРАВУВАЊЕ СО СТРЕСОТ ВО РАБОТНОТО ОКРУЖУВАЊЕ

Доц. д-р Лидија НАУМОВСКА, помлад асс. Жарко ИЛИЈЕВ 31

ДИГИТАЛЕН АРХИВ (е-архив)

Доц. д-р Ристо ХРИСТОВ..... 47

ПРИКАЗНА(И) ЗА СУДБИНИТЕ ЧОВЕЧКИ

Доц. д-р Јуси КАРАНИКОЛОВА..... 53

ТРЕТИРАЊЕ НА ПРОЕКТИРАЊЕ НА ЕНТЕРИЕР КАКО СИСТЕМ / TREATEMENT OF PROJECTING INTERIOR DESIGN AS A SYSTEM

Доц. д-р Мирче КОКАЛЕВСКИ 63

ЕТИЧКИТЕ ВРЕДНОСТИ И ДЕМОКРАТИЈАТА

Доц. д-р Јован ЛОЗАНОВСКИ..... 81

ПОЈАВА И РАЗВИТОК НА ПРОБАЦИЈАТА КАКО САНКЦИЈА НАМЕНЕТА ЗА ЗАМЕНА НА ИНСТИТУЦИОНАЛНИОТ ТРЕТМАН

Доц. д-р Ѓорѓи СЛАМКОВ..... 95

РЕПО ОПЕРАЦИИТЕ КАКО ИНСТРУМЕНТ НА МОНЕТАРНАТА ПОЛИТИКА

Доц. д-р Ристе ТЕМЈАНОВСКИ, м-р Виолета ТЕМЈАНОВСКА..... 113

DESIGN AS A NEW ACADEMIC DISCIPLINE ON THE BALKANS: ISSUES ON LEADERSHIP AND EDUCATION

Ass. Prof. Gordana VRENCOSKA, MA..... 129

„ ЦРТЕЖ, ЛИНИЈА, ПЕРСПЕКТИВА, ИЛУЗИЈА “

Доц. м-р Јана МАНЕВА - ЧУПОСКА 145

ГЛОБАЛНОТО ВЛИЈАНИЕ НА ИТАЛИЈАНСКИОТ ЈАЗИК ВО СФЕРАТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО И ЕКОНОМИЈАТА

Sanja APOSTOLSKA, Language instructor of Italian language 163

КОЛКАВА Е ВРЕДНОСТА НА ДИЗАЈНОТ <i>Асс. м-р Далиборка БЛАЖЕСКА</i>	171
НЕКОИ АСПЕКТИ НА СОВРЕМЕНИОТ ОРГАНИЗИРАН КРИМИНАЛ <i>Асс. м-р Марјан БОГДАНОСКИ</i>	183
ЕВРОИНТЕГРАЦИИТЕ И РЕФОРМИТЕ ВО БЕЗБЕДНОСНИОТ СЕКТОР ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА <i>Асс. м-р Зоран ФИЛИПОВСКИ</i>	201
КРИВИЧНО - ПРАВНИ И КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ НА НАСИЛНИЧКОТО ОДНЕСУВАЊЕ <i>Асс. м-р Атанас КОЗАРЕВ</i>	211
МЕХАНИЗМИ ЗА ПЛАЌАЊЕ ЗДРАВСТВЕНИ УСЛУГИ / PAYMENT MECHANISMS FOR HEALTH SERVICES <i>Асс. м-р Александар КОСТАДИНОВСКИ</i>	227
НАУЧНОТО ОБЈАСНУВАЊЕ: МЕТОДОЛОШКИ ИСПИТУВАЊА <i>Асс. м-р Бошко КАРАЏОВ</i>	245
ОДАНОЧУВАЊЕ НА ПРИХОДИТЕ ОД ВРАБОТУВАЊЕ ВО Р. МАКЕДОНИЈА / THE REMUNERATION TAX POLICY IN R. MACEDONIA <i>Асс. м-р Наташа РИСТОВСКА</i>	269
АНАЛИЗА НА ОСТВАРУВАЊЕ НА ПРАВАТА НА РАБОТНИЦИТЕ ПРЕД НАДЛЕЖНИТЕ ДРЖАВНИ ОРГАНИ <i>Асс. м-р Билјана ТОДОРОВА</i>	281
ФЛЕКСИБИЛНОСТА НА ПАЗАРОТ НА ТРУД <i>Асс. м-р Емилија ТОДРОСКА</i>	295
ПРЕТПРИЕМНИШТВО И РАЗВОЈ НА МАЛИТЕ СТОПАНСТВА - Студија на случај - <i>М-р Дори Павлоска - ЃОРЃИЕСКА</i>	309
УЛОГАТА НА СВЕТСКАТА БАНКА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ЗА ВОСПОСТАВУВАЊЕ НА КАТАСТАР НА НЕДВИЖНОСТИ-ПРОЕКТОТ КАТАСТАР НА НЕДВИЖНОСТИ И РЕГИСТРАЦИЈА <i>М-р Диана СУЛЕЈМАНИ</i>	323
АНАЛИЗА НА ХИПОТЕКАРНАТА КРИЗА И ИМПЛИКАЦИИТЕ ВРЗ ИНВЕСТИЦИОНОТО БАНКАРСТВО <i>Надица ИВАНОВСКА</i>	337
КОХОМОЛОГИЈА НА ДИФЕРЕНЦИЈАЛНИ ФОРМИ И ТЕОРЕМАТА НА ДЕ РАМ <i>Пом. асс Анета ВЕЛКОВСКА</i>	351

ZigBee – НОВА БЕЗЖИЧНА ТЕХНОЛОГИЈА <i>Пом.асс Весна ГЕГА</i>	369
РАЗЛИКИ МЕЃУ ТРАДИЦИОНАЛНАТА И ONLINE ПРОМОЦИЈАТА / DIFFERENCES BETWEEN TRADITIONAL AND ONLINE PROMOTION <i>Пом. асс Слободан ЈАЌОСКИ</i>	385
УРБАНИСТИЧКИ КОНЦЕПТ ЗА РАЗВОЈ НА КУЛТУРНИ СОДРЖИНИ / URBAN CONCEPT FOR CULTURAL DEVELOPMENT <i>Пом.асс Викторија МАНГАРОСКА</i>	397
УПРАВУВАЊЕ СО КОНФЛИКТОТ ВО РАМКИТЕ НА ОРГАНИЗАЦИЈАТА / CONFLICT MANAGEMENT IN THE ORGANIZATION <i>Пом.асс Аземина МАШОВИЌ</i>	415
ПРОЦЕСОТ НА ПРОШИРУВАЊЕ – ИНСТРУМЕНТ ВО НАДВОРЕШНАТА ПОЛИТИКА НА ЕВРОПСКАТА УНИЈА <i>Пом.асс Кристина БОГЕВСКА МАЛИНКА</i>	427
ТЕОРИИ ЗА РАЗБИРАЊЕ НА ЕВРОПСКАТА ИНТЕГРАЦИЈА <i>Пом. Асис. Биљана НАЧАРОВА</i>	443
ASSESSMENT OF THE RESPONDENT'S PARTICIPATION IN THE ZONES OF / PHYSICAL LOAD DURING THE EXECUTION OF FOUR KARATE KATAS (KITEI, SO CHIN, GODZU SHI HO SHO, UNSU), ASSESSED WITH THE HELP OF A CONTINUOUS RECORDING OF THE HEART RATE (DN1) <i>Vanco POP-PETROVSKI, Dejan NEDEV</i>	453
ЕЛЕКТРОНСКА ТРГОВИЈА / (E – COMMERCE) <i>Помл. Асс. Сања ПАНДЕСКА</i>	463
МАКЕДОНИЈА НА ПАТОТ КОН ЕВРОПСКО ЗДРАВСТВО <i>Пом.асс Македонка РАДУЛОВИЌ</i>	477
ОСТВАРУВАЊЕ НА ИДЕЈАТА ЗА ГЛОБАЛНО СМЕТКОВОДСТВО <i>Пом.асс Анита СКРЧЕСКА</i>	491
ТЕРОРИЗАМ ИЛИ ЛЕГИТИМНА БОРБА ЗА САМООПРЕДЕЛУВАЊЕ? <i>Пом.асс Елизабета СПИРОСКА</i>	507

Panče Jovanovski, Ph. D¹

Snežana Ristevska - Jovanovska, Ph. D²

MARKETING SERVICES AND TOURISM AS ONE OF THE MOST REMARKABLE ECONOMIC AND SOCIAL PHENOMENA

Abstract: It has been suggested there is a strong correlation between tourism expenditure per capita and the degree to which countries play in the global context. Not only as a result of the important economic contribution of the tourism industry, but also as an indicator of the degree of confidence with which global citizens leverage the resources of the globe for the benefit of their local economies. This is why any projections of growth in tourism may serve as an indication of the relative influence that each country will exercise in the future.

Key Terms: Globalisation, Marketing, Service, Tourism, Space tourism,

A SMILE IS THE SHORTEST DISTANCE BETWEEN TWO PEOPLE

As economies have become increasingly interdependent via trade, production and financial market linkages, globalisation has received considerable attention over the last decade. What distinguishes the most recent phase of globalisation is not just falling transport costs or tariffs – a process which has been ongoing for decades now – but rather new production paradigms enabled by both an expansion of global productive capacity and major technological changes facilitating access to and the transfer of trade, capital, people and knowledge across borders. Accordingly, distinguishing between the impact of technological change and that of trade openness is very difficult in practice. Figures commonly used to gauge economic openness, such as data on international trade and capital flows, have increased substantially over the last decade.

In an age of increasing product commoditization, service quality is one of the most promising sources of differentiation and distinction. Giving good service is the essence of practicing a customer orientation. Yet many companies view service as a pain, a cost, as something to minimize. Companies rarely make it easy for customers to make inquiries, submit suggestions, or lodge complaints. They see providing service as a duty and an overhead, not as an opportunity and a marketing tool.

¹ Faculty of economic sciences, EURM

² Faculty of economic sciences, „Ss. Cyril and Methodius“ University in Skopje

Every business is a service business. You are not a chemical company. You are a chemical services business. *There is no such things as service industries. There are only industries whose service components are greater or less than those of other industries. Everybody is in service* (Levitt, T. 1969).

What service level should a company deliver? Good service is not enough. Nobody talks about good service. Sam Walton, founder of Wal-Mart, set a higher goal: „*Our goal as a company is to have customer service that is not just the best, but legendary.*“

What is poor service? There are stories that tell of a hotel in Spain that advertises that it will accept service complaints at the front desk only from 9 to 11 A.M. each day. And there is a store in England whose sign reads, „We offer quality, service, and low price. Choose any two.“

There are two ways to get a service reputation:

- ✓ one is to be the best at service;
- ✓ the other is to be the worst at service.

Ellsworth Statler, who founded the Statler hotels, trained his people with the dictum: *In all minor discussions between Statler employees and Statler guests, the employee is dead wrong* (Kotler, Ph., 2003, pp.167).

The three Fs of service marketing are be fast, flexible, and friendly.

Check the *smile index* of your employees. Remember:

A smile is the shortest distance between two people.

THE SUM OF THE PHENOMENA AND RELATIONSHIPS

The history of European tourism can perhaps be said to originate with the medieval pilgrimage. Although undertaken primarily for religious reasons, the pilgrims in the Canterbury Tales quite clearly saw the experience as a kind of holiday (the term itself being derived from the 'holy day' and its associated leisure activities). Pilgrimages created a variety of tourist aspects that still exist - bringing back souvenirs, obtaining credit with foreign banks (in medieval times utilizing international networks established by Jews and Lombards), and making use of space available on existing forms of transport (such as the use of medieval English wine ships bound for Vigo by pilgrims to Santiago de Compostela). Pilgrimages are still important in modern tourism - such as to Lourdes or Knock in Ireland. But there are secular equivalents - Graceland and the grave of Jim Morrison in Père Lachaise Cemetery (<http://en.wikipedia.org/wiki/Tourist>, 2008).

The pioneer of modern mass tourism was Thomas Cook who, on 5 July 1841, organized the first package tour in history. He arranged for the rail company to charge one shilling per person for a group of 570 temperance campaigners from Leicester to a rally in Loughborough, eleven miles (18 km) away. Cook was paid a share of the fares actually charged to the passengers, as the railway tickets, being legal contracts

between company and passenger, could not have been issued at his own price. There had been railway excursions before, but this one included entrance to an entertainment held in private grounds, rail tickets and food for the train journey. Cook immediately saw the potential of a convenient 'off the peg' holiday product in which everything was included in one cost. He organised packages inclusive of accommodation for the Great Exhibition, and afterwards pioneered package holidays in both Britain (particularly in Scotland) and on the European continent (where Paris and the Alps were the most popular destinations) (<http://en.wikipedia.org/wiki/Tourist>, 2008).

Hunziker and Krapf defined tourism as ... „the sum of the phenomena and relationships arising from the travel and stay of non-residents, insofar as they do not lead to permanent residence and are not connected with any earning activity“ (Hunziker, 1941). In 1981 International Association of Scientific Experts in Tourism defined Tourism in terms of particular activities selected by choice and undertaken outside the home environment. In general, tourism is travel for predominantly recreational or leisure purposes or the provision of services to support this leisure travel.

Today, the World Tourism Organization defines *tourists* as people who „travel to and stay in places outside their usual environment for not more than one consecutive year for leisure, business and other purposes not related to the exercise of an activity remunerated from within the place visited (UNWTO Tourism Highlights, Edition 2007, 2008).“

The World Tourism Organization is a specialized agency of the United Nations and the leading international organization in the field of tourism. It serves as a global forum for tourism policy issues and a practical source of tourism knowhow. Its membership includes 157 countries and territories and more than 300 Affiliate Members representing local governments, tourism associations and private sector companies including airlines, hotel groups and tour operators.

THREE FORMS OF TOURISM

The United Nations classified three forms of tourism in 1994 in its Recommendations on Tourism Statistics: Domestic tourism, which involves residents of the given country traveling only within this country; Inbound tourism, involving non-residents traveling in the given country; and Outbound tourism, involving residents traveling in another country.

The UN also derived different categories of tourism by combining the 3 basic forms of tourism:

1. *Internal tourism*, which comprises domestic tourism and inbound tourism;
2. *National tourism*, which comprises domestic tourism and outbound tourism;
3. *International tourism*, which consists of inbound tourism and outbound tourism. Intrabound tourism is a term coined by the Korea Tourism Organization and widely accepted in Korea. Intrabound tourism differs from

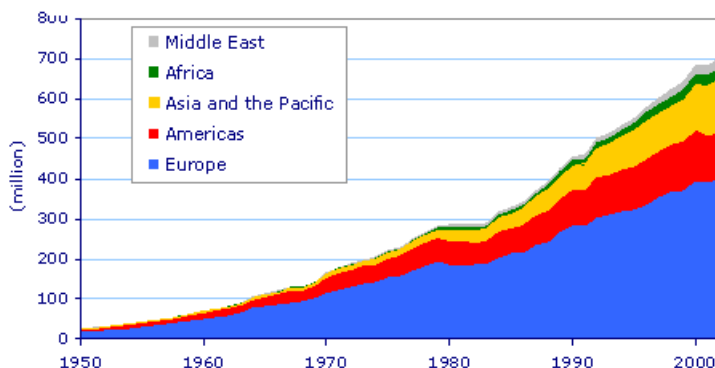
domestic tourism in that the former encompasses policymaking and implementation of national tourism policies.

Recently, the tourism industry has shifted from the promotion of inbound tourism to the promotion of intrabound tourism because many countries are experiencing tough competition for inbound tourists. Some national policymakers have shifted their priority to the promotion of intrabound tourism to contribute to the local economy. Examples of such campaigns include „See America“ in the United States, „Malaysia Truly Asia“ in Malaysia, „Get Going Canada“ in Canada, „Wow Philippines“ in the Philippines, „Uniquely Singapore“ in Singapore, „100% Pure New Zealand“ in New Zealand and „Incredible India“ in India (<http://en.wikipedia.org/wiki/Tourist>, 2008).

DEVELOPMENT WAS PARTICULARLY STRONG

The substantial growth of the tourism activity clearly marks tourism as one of the most remarkable economic and social phenomena of the past century. The number of international arrivals shows an evolution from a mere 25 million international arrivals in 1950 to an estimated 806 million in 2005, corresponding to an average annual growth rate of 6.5% (UNWTO, 2008).

Chart 1 *International Tourist Arrivals, 1950-2005*

Source: World Tourism Organization; International Monetary Fund

During this period, development was particularly strong in Asia and the Pacific (13% on average a year) and in the Middle East (10%) while the Americas (5%) and Europe (6%), grew at a slower pace and slightly below the world's average growth. New destinations are steadily increasing their market share while more mature regions such as Europe and the Americas tend to have less dynamic growth. Europe's world share declined by over 10 percentage points since 1950 whereas the Americas lost 13 percentage points. Though the Americas' performance has been most affected by the declines suffered in the past years, the fact is that its annual average growth rate for the

period 1950-2000 was 5.8%, also below the average 6.8% for the world (UNWTO, 2008).

Europe and the Americas were the main tourist-receiving regions between 1950 and 2000. Both regions represented a joint market share of over 95 per cent in 1950, 82% forty years later and 76% in 2000.

Tourism is becoming increasingly important to the biggest world economy - U.S. economy. Data from the Travel Industry Association of America indicate that 1 out of every 18 people in the U.S. has a job directly resulting from travel expenditures. The importance of tourism to local economies varies across the U.S. Some places have an enormous investment in the tourist industry, while others lag far behind. In Nevada, for example, nearly 28 percent of jobs are related to this industry, but in Alabama travel and tourist employment is less than 2 percent. Nevertheless, the future of tourism is full of potential for small business owners. With the increases in security concerns for international travel and travel to large metro areas, many rural tourist companies are moving in with their own offerings. Many of these low-risk rural areas may be able to rely on tourism as an important part of their economy. Maine—where more than 40 percent of small and home-based businesses are involved in some kind of tourist enterprise—is a good example of this (CSREES, 2008).

A wide variety of tourist opportunities exist throughout rural America and continue to grow as increasing numbers of local entrepreneurs identify new ways to market previously untapped local resources and attractions, and bring tourists into their area. Moreover, the nature of tourism is especially well-suited to small-scale rural enterprises. Many remote areas are ideal locations for nature-based activities like hunting and fishing, or ecotourism activities such as hiking and rafting. Travelers interested in local cultures and the heritage of places they visit find an added benefit in having the town's local history buff lead a tour through the battlefield, or in the personal touches of a small bed and breakfast. Agritourism (farm-based tourism) invites tourists to experience working ranches, hay rides, corn mazes, pumpkin patches, and much more (CSREES, 2008).

TOURISM 2020 VISION

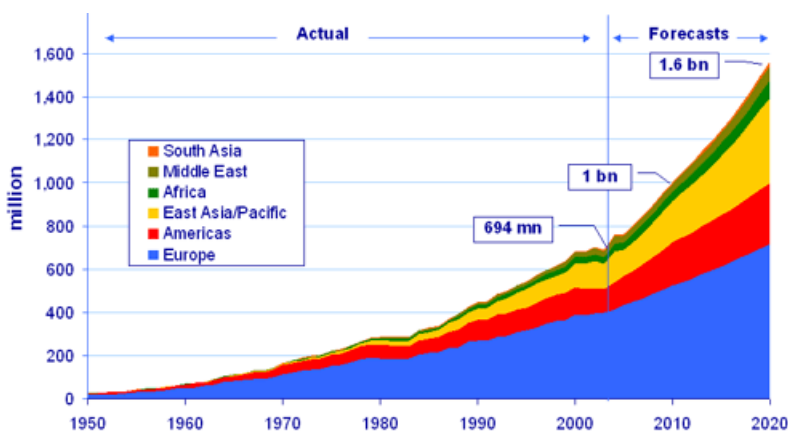
Tourism 2020 Vision is the World Tourism Organization's long-term forecast and assessment of the development of tourism up to the first 20 years of the new millennium. An essential outcome of the *Tourism 2020 Vision* are quantitative forecasts covering a 25 years period, with 1995 as the base year and forecasts for 2010 and 2020 (UNWTO, 2008).

Although the evolution of tourism in the last few years has been irregular, UNWTO maintains its long-term forecast for the moment. The underlying structural trends of the forecast are believed not to have significantly changed. Experience shows that in the short term, periods of faster growth (1995, 1996, 2000) alternate with periods of slow growth (2001 to 2003). While the pace of growth till 2000 actually

exceeded the *Tourism 2020 Vision* forecast, it is generally expected that the current slowdown will be compensated in the medium to long term (UNWTO, 2008).

UNWTO's *Tourism 2020 Vision* forecasts that international arrivals are expected to reach nearly 1.6 billion by the year 2020. Of these worldwide arrivals in 2020, 1.2 billion will be intraregional and 378 million will be long-haul travellers.

Chart 2 UNWTO's *Tourism 2020 Vision*

Source: World Tourism Organization; International Monetary Fund

Long-haul travel worldwide will grow faster, at 5.4 per cent per year over the period 1995-2020, than intraregional travel, at 3.8 per cent. Consequently the ratio between intraregional and long-haul travel will shift from around 82:18 in 1995 to close to 76:24 in 2020.

Table 1 UNWTO's *Tourism 2020 Vision* forecasts

	Basic Year 1995	Forecasts		Market share (%)		Average annual growth rate (%)
		2010	2020			
	(Million)			1995	2020	1995-2020
Africa	20	47	77	3,6	5,0	5,5
Americas	110	190	282	19,3	18,1	3,8
East Asia and Pacific	81	195	397	14,4	25,4	6,5
Europe	336	527	717	59,8	45,9	3,1
Middle East	14	36	69	2,2	4,4	6,7
South Asia	4	11	19	0,7	1,2	6,2
World	565	1006	1561	100,0	100,0	4,1

Source: World Tourism Organization; International Monetary Fund

The biggest risk for the future?

„A shortage of talent and human resources generally...” said HE Mubarak Hamad Al Muhairi, Director General, Abu Dhabi Tourism Authority on the The Global Travel & Tourism Summit, hold on 20-22 April 2008 in Dubai.

There is a new generation of travellers out there who are conscious of the environment – they have been educated by their children in many cases – so we as an industry need to do more to respond to their needs, but we also need to be able to tell those consumers what impact they will have on local communities. We are mindful when going into a market of the local community. We can choose whether or not to go into the market depending on the environmental jurisdiction. And we are putting in standards for our franchisees to follow.

With the advent of e-commerce, tourism products have become one of the most traded items on the internet. Tourism products and services have been made available through intermediaries, although tourism providers (hotels, airlines, etc.) can sell their services directly. This has put pressure on intermediaries from both on-line and traditional shops.

Some futurists expect that movable hotel „pods“ will be created that could be temporarily erected anywhere on the planet, where building a permanent resort would be unacceptable politically, economically or environmentally.

Technological improvement is likely to make possible air-ship hotels, based either on solar-powered airplanes or large dirigibles. Underwater hotels, such as Hydropolis, expected to open in Dubai in 2009, will be built. On the ocean tourists will be welcomed by ever larger cruise ships and perhaps floating cities.

Space tourism is expected to „take off“ in the first quarter of the 21st century, although compared with traditional destinations the number of tourists in orbit will remain low until technologies such as a space elevator make space travel cheap (<http://en.wikipedia.org/wiki/Tourist>, 2008).

ЗАКЛУЧОК

Туризмот е нераскинлив дел од светот во кој живееме, не само давајќи живототворно учество во светската економија, туку и подигнувајќи го на нивото на живеење. Оваа индустрија учествува со повеќе од 10% во глобалниот GDP и со 8% во вкупниот број вработени ширум земјината топка.

Истражувањата на World Travel & Tourism Centre сугерираат дека во наредните десет години обемот на глобалниот туризам ќе продолжи да расте со просечна годишна стапка од 4,3%. Наспроти ваквата оптимистичка претпоставка, секторот Патувања&Туризам континуирано се соочува со нови предизвици. Дел од нив се благопријатни и подразбираат изнаоѓање на адекватни организациони и сместувачки капацитети согласно со нараснатите квантитативни и квалитативни потреби. Наспроти нив, во никој случај не

сmee да се занемарат предизвиците што со себе ги носи мозаикот на разликите во културните, општествените и барањата за заштита на животната средина, па се до бесмислените бариери поставени од тероризам.

Лидерите на оваа индустрија знаат дека 21 век носи нови предизвици и можности – не само за бизнисот, туку и за нашето секојдневно живеење и работење во кое патувањата и туризмот стануваат составен дел.

Клучни зборови: Глобализација, Маркетинг, Услуги, Туризам, Космички туризам

LITERATURE

1. Hunziker, W. & Krapf, K. (1941). *Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre*. OCLC # 69064371.
2. International Association of Scientific Experts in Tourism. The Aiest, its character and aims. Retrieved on 2008-05-29.
3. Kotler, P., *Marketing Insights from to, 80 Concepts Every Manager Needs To Know* (New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, 2003).
4. Levitt, T., *The Marketing Mode: Pathways to Corporate Growth* (New York: McGraw-Hill, 1969).
5. UNWTO Tourism Highlights, Edition 2007. World Tourism Organization (2007). Retrieved on 2008-05-29
6. <http://en.wikipedia.org/wiki/Tourist>. Retrieved on 2008-05-25
7. http://www.csrees.usda.gov/nea/economics/in_focus/small_business_if_tourism.html. Retrieved on 2008-05-30
8. <http://www.unwto.org/facts/eng/historical.htm>. Retrieved on 2008-05-28
9. <http://www.unwto.org/facts/eng/vision.htm>. Retrieved on 2008-05-29

Проф. д-р Зоран ИВАНОВСКИ¹,
Надица ИВАНОВСКА²,

ЕВАЛУАЦИЈА НА ВРЕДНОСТА НА КОМПАНИИТЕ ПРЕКУ ДИСКОНТИРАН FREE CASH FLOW МОДЕЛ

Апстракт

Критичниот елемент, кој ја детерминира апликацијата на моделот на дисконтиран cash flow за анализа на проект или вреднување на компанија е содржан во фактот дека паричните текови остварени во различно време имаат различни вредности и можат да бидат прецизно одредени само преку примена на временската вредност на парите.

Нема сомнение дека процесот на вреднување сепак е поширок од дисконтирање на паричните текови. Евалуацијата на новите инвестициони опортунитети, рангирани од најмали капитални буџетирања па се до аквизиции на цели компании, еволуираше во правец на надминување на дотогашниот фокус кој беше ставан на сегашна вредност на проценетите идни парични текови.

Клучни зборови: инвестиции, буџетирање, паричен тек, дисконт.

Вовед

Овој труд се фокусира на инхерентните предизвици кои се појавуваат при евалуацијата на инвестициите и тоа, на големите проекти од капитално буџетирање, па се до аквизициите на одделни компании. Потребно е да се истакне дека евалуацијата на проектите има исклучително влијание врз богатството на сопствениците на компаниите (акционерите).

За да работат ефикасно, согласно предизвиците со кои се соочуваат при вреднувањето на главните инвестициони проекти, компаниите мораат да имаат дисциплиниран приод, кој се базира на еден концизен процес на евалуација. Процесот на евалуација на инвестициите има три фази. Тој започнува со идентификација на идејата за инвестирање, а завршува со

¹ Факултет за економски науки. ЕУРМ

² АД „СТАТЕР“

крајното одобрување (усвојување). Овој процес не ги елиминира сите лоши инвестиции, заради тоа што инвестирањето по својата природа е ризичен процес. Сепак, вреднувањето овозможува компаниите да не станат “жртви“, како резултат на грешните одлуки кои произлегуваат од неточни и непрецизни анализи.

И покрај фактот што крајниот успех или неуспех на фирмите зависи од многу различни активности, во секој случај, способноста на менаџментот да ги вреднува и селектира профитабилните инвестиции претставува клучен предуслов.³

Фирмите растат и ги шират своите бизниси на еден од два основни начини: прво, преку обезбедување на продуктивни капацитети преку набавка на потребните средства или алтернативно, преку купување на продуктивните средства на постоечките компании. Во случај кога фирмата ги обезбедува средствата самостојно, проблемот на вреднување се нарекува евалуација на проектот. Во случај, кога фирмата стекнува продуктивни средства преку купување на постоечка фирма, кон проблемот на вреднување се однесуваме како вреднување на компанијата - *enterprise valuation*.

Нема сомнение дека процесот на вреднување сепак е поширок од дисконтирање на паричните текови. Евалуацијата на новите инвестициони опортунитети, рангирани од најмали капитални буџетирања па се до аквизиции на цели компании, еволуираше во правец на надминување на дотогашниот фокус кој беше ставан на сегашна вредност на проценетите идни парични текови. Иако важноста на нето сегашната вредност (NPV – *net present value*) не се смени, аналитичарите сега земаат во предвид поголем сет на фактори.

Прв чекор во вреднувањето на инвестициите е проценката на идните парични текови. Потребно е да се детерминира сигурноста на проценетите парични текови, како и сензитивноста на оценките на неочекувани промени во економското окружување.

Втор чекор е проценка на ризикот. Ризикот мора да биде проценет, а секако и менаџиран. Ризикот ја детерминира стапката со која се дисконтираат паричните текови, како и финансирањето на инвестиционите проекти.

Останатите чекори опфаќаат анализи на опортунитетите за финансирање на инвестициите, од кои, исто така, зависи вредноста на компанијата, како и трошокот на капиталот. Оценката на инвестициите продолжува со вреднувањето на ефектите на краток рок, среден и конечно на подолг временски хоризонт.

³ Зоран Ивановски, *Финансиски менаџмент*, Европски универзитет, Скопје, 2007, стр. 23

1. Дисконтиран Cash Flow модел

Анализата на дисконтиран паричен тек е клучен елемент за вреднување на инвестициите. Идејата која стои зад анализата на дисконтираните парични текови е едноставна. Вредноста на инвестицијата е одредена со магнитудата и времето кога се очекува генерирање на паричните текови.

Критичниот елемент, кој ја детерминира апликацијата на моделот на дисконтиран паричен тек (discounted cash flow) за анализа на проект или вреднување на компанија е содржан во фактот дека паричните текови остварени во различно време имаат различни вредности и можат да бидат прецизно одредени само преку примена на временската вредност на парите.⁴

Корените на DCF анализи не водат назад во античко време – на Старите Грци, кои сметаа и ги користеа концептите на проста и сложена камата. Современата апликација на DCF анализи потекнува од трудот на Ирвинг Фишер и Џоел Дин, кои ја популаризираа апликацијата на дисконтираниот паричен тек во капиталното буџетирање.

Проценка на вредноста со користење на DCF анализа бара од аналитичарот добро разбирање на паричните текови од инвестицијата. Важни се три клучни прашања за правилно детерминирање на паричните текови од инвестицијата, и тоа:

- Кои парични текови се релевантни за вреднување на проектот или инвестицијата?
- Дали проценката на паричните текови е конзервативна или оптимистичка?
- Која е разликата помеѓу сопственичките и проектните парични текови?

Како прв чекор во одредувањето на вредноста на инвестицијата е детерминирањето на релевантните парични текови. Тие секогаш се оценуваат како зголемени парични текови (incremental cash flows), заради фактот што генерираат дополнителни парични текови за компанијата. Тие опфаќаат парични текови кои се создадени директно од инвестицијата, како и индиректните ефекти кои инвестицијата може да ги има на другите бизнис линии на компанијата.

⁴ Sheridan Titman/John D. Martin, *The Art and Science of Corporate Investment Decision*, Pearson, 2008, стр. 8

Една од грешките која се прави при оценката на зголемениот паричен тек е опфатот на тн. “потопен трошок” (sunk costs). Станува збор за трошоци кои се направени пред инвестицијата да биде прифатена (пример, истражување и развој) и тие не можат да се сметаат како дополнителни трошоци (incremental costs). Добро правило, за да се запамети ова е, дека “ако нашата одлука не влијае на паричниот тек, тогаш ни паричниот тек не влијае на нашата одлука”.⁵

Исклучително е важно при оценката на инвестицијата да бидат земени предвид само дополнителните приходи и расходи, кои се директен резултат на одлуката на компанијата во однос на инвестицијата и тие да се вреднуваат при евалуација на проектот.

Паричниот тек на инвестициониот проект е едноставно разлика помеѓу парични приливи и паричните одливи од проектот. Анализата на паричните текови од инвестицијата ги користи проектираните финансиски извештаи (про-форма финансиски извештаи) при валуација на проектот.

Две фундаментални дефиниции за паричните текови се користат при вреднување на проектот. Првиот е тнр. **equity free cash flow (EFCF)** – акционерски слободен паричен тек, кој се однесува на паричниот тек кој е слободен за дистрибуција на имателите на обични акции на компанијата. Според тоа, EFCF претставува вредност која проектот им ја “носи” на акционерите.

Втората дефиниција за паричен тек е тн. **project free cash flow (PFCF)** – проектен слободен паричен тек, кој опфаќа паричен тек кој е слободен за дистрибуција не само на акционерите на компанијата, туку и на кредиторите на фирмата. PFCF претставува основа за проценка на вредноста на проектот во целина. Разграничувањето помеѓу проценувањето на споменатите два вида на паричен тек е круцијална и аналитичарите мораат да ја почитуваат.

Во дефиницијата се воведува терминот “слободен” (free) паричен тек. Идејата која стои зад ова не е дека паричниот тек е слободен или со трошоци. Додавката “слободен” се однесува на фактот што паричниот тек не е наменет за некоја посебна цел. Паричниот тек претставува износ на пари кој останува од проектот после исплатата на сите трошоци, вклучувајќи ги и дополнителните инвестиции во проектот. Тоа значи дека фирмата може да го користи и распределува остатокот - паричниот тек, за било која потреба. Оттука, EFCF претставува готови пари добиени од проектот кои можат да бидат дистрибуирани на акционерите (сопствениците). Тоа може да биде во форма на дивиденди или реоткуп на акциите.

⁵ Jonathan Berk/Peter DeMarzo, Corporate Finance, Pearson, 2008, стр. 135

EFCF се пресметува како резидуален паричен тек после исплатата на оперативните расходи на компанијата и даноците, како и евентуалните инвестиции во објекти и опрема (капитални расходи- сарех) и промените во нето-обртниот капитал (NWC).

Според тоа, равенката за пресметување на EFCF изгледа вака:

$$\text{EFCF} = \text{EBIT} (1-T) + \text{DA} - \text{WC} - \text{CAPEX}$$

Каде:

EBIT (1 – T) – Оперативна добивка после одданочување

T – Даночна стапка

DA – Трошоци за амортизација

WC – Промени во обртен капитал

CAPEX – Капитални расходи

И покрај тоа што EFCF концептот на паричен тек се користи, повеќе користен е концептот на PFCF, со кој се проценува вредноста на инвестиционите опортунитети во однос на расположливите парични текови од проектот, кои можат да бидат насочени и кон акционерите и кон кредиторите. Проектниот паричен тек ги опфаќа и комбинира паричните текови кои се насочени кон сите извори на капитал на фирмата (кредитори, иматели на приоритетни акции и обични акции). PFCF може да се пресмета на следниот начин: се сумираат паричните текови за секој од “финансиерите” на проектот (долг и сопствен капитал), според формулата:

Иматели на обични акции:

$$\text{NOPAT} + \text{DA} - \text{I}(1-T) - \text{P} + \text{NP} - \text{WC} - \text{CAPEX}$$

Кредитори:

$$\text{I}(1-T) + \text{P} - \text{NP}$$

Збир: Проектен паричен тек (PFCF)

$$\text{PFCF} = \text{NOPAT} + \text{DA} - \text{WC} - \text{CAPEX}$$

Каде:

NOPAT – Нето добивка по одданочување

I – камата

P – исплата на ануитети

NP – нето остаток после емисија на долг

2. Дисконтиран Free Cash Flow модел

Дисконтираниот Free Cash Flow Модел започнува со определување на вкупната вредност на фирмата, во однос на инвеститорите (акционери и доверители).

Според овој модел, прво се проценува вредноста на претпријатието, тнр. “enterprise value“ на фирмата:

Вредност на претпријатието = Пазарна вредност на сопственичкиот капитал + Долгови – Готовина

$$\text{(Enterprise Value = Market Value of Equity + Debt – Cash)}$$

Под поимот **Enterprise value**, се подразбира вредноста на компанијата, која претставува збир на пазарната вредност на сопственичкиот капитал, на кој се додава износот на долговите (должнички хартии од вредност, како корпоративни обврзници и/или банкарски кредити), од кој се одзема износот на парични ликвидни средства на компанијата.⁶

Оваа вредност ја покажува фактичката вредност на бизнисот (на компанијата), односно трошок кој треба да се направи за да се превземе бизнисот. Станува збор за износ кој потенцијалниот инвеститор треба да го плати за да ја преземе компанијата.

Моделот ќе го елаборираме преку пример. Доколку компанијата има главница 50,4 милиони, долгови во износ од 116,7 милиони, и кеш (пари) 21,2 милиони, согласно методот на пресметка на “Enterprise value“ треба да се плати 50,4 + 116,7 милиони да се откупат главницата и долговите, но поради тоа што компанијата има 21,2 милиони во пари, вкупниот трошок изнесува 167,1 - 21,2 = 145,9 милиони.

Enterprise Value претставува вредност на бизнисот, зголемен за долговите, а намален за износот на пари и хартии од вредност кои ги има фирмата. Тоа е нето трошокот за преземање на компанијата (нејзиниот акционерски капитал, исплата на сите долгови и поседување на нелеверизираниот бизнис).

Предноста на овој модел е што овозможува да се вреднува фирмата без да се предвидуваат нејзините дивиденди, откупот на акции или користење на долговите.

⁶ Jonathan Berk, Peter DeMarzo, *Corporate Finance*, Pearson, 2008, стр. 260

2.1. Вреднување на компанијата

За да се процени вредноста на акционерскиот капитал, ја пресметуваме сегашната вредност на вкупните исплати на компанијата на сопствениците на акции.

Исто така, за да се процени enterprise value на компанијата, се пресметува сегашната вредност на слободните парични текови (Free Cash Flow – FCF) која фирмата ги има на располагање за да ги исплати инвеститорите (акционери и доверители).

Слободните парични текови се добиваат преку следната пресметка:

Free Cash Flow = EBIT (1-T) + Амортизација – Капитални расходи – Пораст на Нето Обртниот Капитал

Free Cash Flow го мери остварениот кеш, пред да се направат било какви исплати на долгови или на акционерите.

Преку користење на методот на NPV (Нето сегашна вредност), ќе ја пресметаме **сегашната вредност на компанијата (current enterprise value V_0)** со пресметување на сегашната вредност на FCF на фирмата, односно преку моделот на дисконтирани слободни парични текови (**Discounted Free Cash Flow Model**), според кој:

$$V_0 = PV (\text{Future Free Cash Flow of Firm})$$

Преку пресметување на enterprise value можеме да ја процениме вредноста на акциите, и тоа, преку делење со вкупниот број на издадени акции:

$$P_0 = \frac{V_0 + \text{Готовина} - \text{Долг}}{\text{Издадени}_\text{акции}}$$

2.2. Имплементација на моделот

Клучен аспект на овој модел (а воедно и разликата од другите модели) е дисконтната стапка. Тука се дисконтира FCF кој се исплаќа и на акционерите и на доверителите. Оттука, користиме WACC (Weighted Average Cost of Capital - пондериран просечен трошок на капиталот) – r_{wacc} : тоа е трошок на капитал кој го одразува ризикот на целиот бизнис, кој е комбиниран ризик за акционерскиот и долговниот капитал на фирмата). За сега ние го толкуваме r_{wacc} како очекуван принос (expected return) кој фирмата мора да го плаќа на инвеститорите за да ги компензира за ризикот од поседувањето на акции или должнички инструменти. Доколку фирмата

нема долгови, пондериран просечен трошок на капиталот е еднаков на очекуваниот принос ($r_{wacc} = r_e$).

Тргувајќи од овие претпоставки, го имплементираме DFCF моделот, со предвидување на FCF на фирмата за одреден временски хоризонт и пресметка на **вредноста на компанијата во последната година (terminal – continuation value of enterprise)**:

$$V_0 = \frac{FCF_1}{1+r_{wacc}} + \frac{FCF_2}{(1+r_{wacc})^2} + \dots + \frac{FCF_N}{(1+r_{wacc})^N} + \frac{V_N}{(1+r_{wacc})^N}$$

Најчесто, последната вредност (**terminal value**) се проценува со претпоставка за константна долгорочна стапка на растеж g_{FCF} за FCF до годината N, така што:

$$V_N = \frac{FCF_{N+1}}{r_{wacc} - g_{FCF}} = \left(\frac{1 + g_{FCF}}{r_{wacc} - g_{FCF}} \right) \times FCF_N$$

Долгорочната стапка на раст g_{FCF} обично се базира на очекуваната долгорочна стапка на раст на приходите на фирмата. Да го објасниме ова преку пример.

Претпоставуваме дека компанија А имала реализација \$518 милиони во 2005. Претпоставуваме дека очекуваме реализацијата да расте 9% во 2006, но после тоа стапката ќе забавува со раст по 1% годишно, така што ќе изнесува 4% во 2011. Тргувајќи од профитабилноста на компанијата во минатото, очекуваме ЕБИТ да биде 9% од реализацијата, зголемувањето на NWC да биде 10% од порастот на реализацијата, а капиталните расходи се еднакви на амортизацијата. Ако компанијата А има \$100 милиони во кеш, \$3 милиони долгови, 21 милион издадени акции, а WACC е 11%, бараме одговор која е вредноста за акциите на компанијата А на почетокот на 2006.

Го проценуваме FCF на компанијата:

FCF Предвидување	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Реализација	518	564.6	609.8	652.5	691.6	726.2	755.3
Раст во однос на претх.год		9%	8%	7%	6%	5%	4%
ЕБИТ (9% од Реализација)		50.8	54.9	58.7	62.2	65.4	68.0
Минус - Данок (37%)		(18.8)	(20.3)	(21.7)	(23.0)	(24.2)	(25.1)
Плус: Амортизација		-	-	-	-	-	-
Минус: Капитални расходи		-	-	-	-	-	-
Минус: Зголемување NWC (10% од реализација)		(4.70)	(4.5)	(4.3)	(3.9)	(3.5)	(2.9)
FCF		27.4	30.1	32.7	35.3	37.7	39.9

NWC = Тековни средства – Тековни обврски

(NWC = Current Assets- Current Liabilities)

Поради тоа што очекуваме FCF на компанијата А да расте по константа стапка после 2011, можеме да ја пресметаме terminal enterprise value:

$$V_{2011} = \left(\frac{1 + g_{FCF}}{r_{WACC} - g_{FCF}} \right) \times FCF_{2011} = \left(\frac{1.04}{0.11 - 0.04} \right) \times 39.9 = \$592.8$$

Од ова произлегува дека current enterprise value на компанијата А е сегашна вредност на нејзините FCF плус terminal value:

$$V_0 = \frac{27.4}{1.11} + \frac{30.1}{1.11^2} + \frac{32.7}{1.11^3} + \frac{35.3}{1.11^4} + \frac{37.7}{1.11^5} + \frac{39.9}{1.11^6} + \frac{592.8}{1.11^6} = \$456.9$$

Сега можеме да ја пресметаме вредноста на акциите:

$$P_0 = \frac{456.9 + 100 - 3}{21} = \$26.38$$

Постои важна врска помеѓу моделот на дисконтиран слободен паричен тек и NPV правилото за капитално буџетирање. Поради тоа што слободниот паричен тек на компанијата е еднаков на збирот на паричните текови на тековните и идните инвестиции на фирмата, можеме да ја интерпретираме enterprise value на компанијата како вкупна нето-сегашна вредност која фирмата ќе ја заработи со продолжување на постојните проекти и со иницирање на нови проекти. Оттука, нето-сегашната вредност на било кој индивидуален проект претставува негов допринос на вредноста на компанијата (enterprise value). За да се максимизира цената на акцијата на фирмата, треба да се прифатат проекти кои имаат позитивна нето-сегашна вредност.

Многу предвидувања и проценки се потребни за да се оцени FCF од еден проект (при оценка на NPV на инвестиција). Исто е и за компанија. Имено, потребно е да се предвиди идната реализација (продажба), оперативни расходи, даноци, капитални расходи и др. фактори. Од друга страна, проценката на FCF ни дава флексибилност да инкорпорираме во проценката многу специфични детали, кои имаат значење за иднината на компанијата. Сепак, одредени претпоставки се поврзани со несигурности. Оттука, потребно е да се примени Анализа на осетливоста (Sensitivity Analysis), за да се преведе несигурноста во опсег на потенцијални вредности на акцијата.

2.3. Анализа на осетливоста

Анализата на осетливоста ќе ја презентираме преку пример. Во претходниот пример, со компанијата А, ЕБИТ беше предвиден како 9% од реализацијата. Доколку компанијата успее да ги редуцира своите оперативни расходи и да го зголеми ЕБИТ на 10% од реализацијата, ќе анализираме како се проценува промената на вредноста на акциите.

Решението се состои во следното: ЕБИТ ќе се зголеми за 1% од продажбата, споредбено со претходниот пример. Така, во првата година, ЕБИТ ќе биде $1\% \times 564,4 \text{ милиони} = 5,6 \text{ милиони}$ повисок. После оданочување, ќе имаме зголемување на FCF во година 1 за $(1-0.37) \times 5,6 = \$3,5 \text{ милиони}$, на вкупно 30.9 милиони $(27.4+3.5)$. На сличен начин се добиваат FCF за сите години:

Година	2006	2007	2008	2009	2010	2011
FCF	30.9	33.9	36.8	39.7	42.3	44.7

Сега можеме да ја преоцениме цената на акциите. Прво ја пресметуваме terminal year value - V_{2011} :

$$V_{2011} = \left[\frac{1.04}{(0.11 - 0.04)} \right] \times 44.7 = \$664.1$$

$$V_0 = \frac{30.9}{1.11} + \frac{33.9}{1.11^2} + \frac{36.8}{1.11^3} + \frac{39.7}{1.11^4} + \frac{42.3}{1.11^5} + \frac{44.7}{1.11^6} + \frac{664.1}{1.11^6} = \$512.5 \text{ milioni}$$

Нова вредност на акциите е:

$$P_0 = \frac{512.5 + 100 - 3}{21} = \$29.02$$

5. Заклучни разгледувања

Во трудот се презентирани различни методи за вреднување. Методите се фокусирани на добивање на различни вредности и користат различни варијабли. Така, вредноста на акциите е детерминирана со сегашната вредност на идните дивиденди. На овој начин всушност се проценува вистинската вредност (intrinsic value) на акциите.

Можеме да ја процениме вкупната пазарна капитализација на сопствениот капитал на компанијата како сегашна вредност на вкупните исплати на компанијата, кои опфаќаат исплата на дивиденди и реоткуп на акции (discounted cash flow).

Конечно, сегашната вредност на слободните парични текови на фирмата, во кои влегуваат готовината на компанијата, која може да ја користат и акционерите и кредиторите, ја детерминира вредноста на компанијата (enterprise value).

Вистина е дека математичките методи се релативно нова алатка со голема сила, чија примена овозможува постигнување на исклучителни резултати во анализа на инвестициите. Секогаш било правило во историјата на науката, дека пронаоѓањето на нови алатки претставува клуч за нови откритија. Може да се очекува дека ова правило ќе се покаже како вистинито и во економијата.

Сепак, мора да се потенцира фактот дека ниту еден модел (техника) не обезбедува конечен одговор во однос на вистинската вредност на акциите. Сите приоди и модели се базираат на претпоставки и предвидувања кои се во голема мерка несигурни за да обезбедат дефинитивна проценка на вредноста на фирмата.

Повеќето практичари користат комбинација на различни приоди (од кои дел и презентиравме во трудот) и стекнуваат самопоуздание ако резултатите од различните методи се константни.

Resume

The value of the stock is determined by the present value of its future dividends. We can estimate the total market capitalization of the firm's equity from the present value of the firm's total payouts, which includes dividends and share repurchases. Finally, the present value of the firm's free cash flow, which is the cash the firm has available to make payments to equity or debt holders, determines the firm's enterprise value.

The discounted free cash flow model goes one step further than discounted cash flow model, and begins by determining the total value of the firm to all investors – both equity and debt holders.

However, no single technique provides a final answer regarding a stock's true value. All approaches require assumptions or forecasts that are too uncertain to provide a definitive assesment of the firm's value.

БИБЛИОГРАФИЈА:

1. Berk/DeMarzo, *Corporate Finance*, Pearson, 2008
2. Burton G. Malkiel, *A Random Walk Down Wall Street*, New York, 1999
3. Copeland/Weston/Shastri, *Financial Theory and Corporate Policy*, Addison - Wesley, 2007
4. Dufey/Giddy, *Cases in International Finance*, Addison - Wesley, 2007
5. Gitman, *Principles of Managerial Finance*, Addison - Wesley, 2007
6. McDonald, *Derivative Markets*, Pearson, Addison - Wesley, 2007
7. Ивановски Зоран, *Финансиски менаџмент*, Европски универзитет, Скопје, 2007
8. Ивановски Зоран, *Хартии од вредност и портфолио менаџмент*, Европски универзитет, Скопје, 2007
9. Моррис, М. К., Моррис, Б.В, Водич за разбирање на парите и инвестициите, Комисија за хартии од вредност на Република Македонија, Скопје, 2002
10. Mishkin/Eakins, *Financial Markets and Institutions*, Pearson, 2007
11. Stock Trading History Of The United States, Global Web Source;
12. Sheridan Titman/John D. Martin, *The Art and Science of Corporate Investment Decision*, Pearson, 2008

Доц. Д-р **Лидија НАУМОВСКА**¹
Помлад асс. **Жарко ИЛИЈЕВ**²

УПРАВУВАЊЕ СО СТРЕСОТ ВО РАБОТНОТО ОКРУЖУВАЊЕ

Апстракт

Стресот е најголемата причина за заболување на луѓето и нивното тивко умирање. Секој здравствен проблем кој се јавува кај човекот, според најновите медицински истражувања, е предизвикан од стрес на работното место. Тоа е болест на 21 –от век.

Стресот скапо го чини човекот, неговото семејство, организациите, но ги чини и државите. Постојат податоци дека стресот ги чини организациите во САД 300 милијарди \$. Тие пари се плаќаат за здравствено осигурување, бенефиции, отсуства од работа и напуштање на работата. Здравствените осигурувања ја чинат државата 50% повеќе за вработени со стрес.

Во Македонија нема официјални податоци за цената на чинење на државата од страдање на луѓето од прекумерен стрес, но ако се набљудуваат условите за работа, кои се крајно непредвидливи и несигурни, заканата од стрес и „burnout“, односно согорувањето на вработениот човек е голема.

„Burnout“ е психолошки процес кој предизвикува постојан стрес, кој што резултира со емоционално истоштување, деперсонализација, чувство на намалување на компетентноста³. Работното согорување е карактеристично за големите компании со чувство на ментален или физички замор, кој се јавува за време на работа, пред или после. Се јавува кај луѓе кои работат многу работни часови, во стресна ситуација, со многу големи обврски. Тоа е емотивен процес кој води до најниско ниво на енергија. Луѓето го губат својот ентузијазам и развој, негативно се однесуваат кон работата и луѓето.

Решението се бара во промените, а промените се прават на изворот, на работното место и силните улоги кои луѓето ги завземаат, а тоа е главен интерес на стрес менаџментот кој е еден од најактуелните теми на овој век.

Клучни зборови: стрес, стрес менаџмент, организациски услови, ефект на согорување, енергетизирање;

¹ Факултет за економски науки. ЕУРМ

² Факултет за економски науки. ЕУРМ

³ Ivancevich, J.M., Konopaske, R., Matteson, M.T., Organizational Behavior and Management (Hardcover - Aug 1, 2004)

Што претставува стресот?

Терминот **стрес** се користи уште од деведесетите години на 20^{от} век за да дефинира ситуација која предизвикува физиолошки или психолошки промени кај човекот. Инаку, зборот стрес етимолошки потекнува од латинскиот термин *strictia* што значи тесен. Во американскиот речник за англиски јазик терминот *stress* е преведен како *тешикотија*, а во францускиот *estrese* е преведен како *тесноград*. Стресот може да се дефинира како физичка, ментална и емоционална реакција кон настаните кои предизвикуваат телесна или ментална тензија. Поедноставно кажано, стресот претставува надворешна сила или настан кој има влијание врз нашето тело или ум.

Стресот се јавува кога вработените не можат да ги совладаат барањата на бизнисот (секогаш е потребно многу да се направи, секогаш нема доволно време или нема доволно луѓе да го направат тоа или пак недостасува некој друг ресурс). Од овие причини, вработените мораат да работат подолго, повеќе работни часови и да користат помала пауза за ручек за да можат да ја завршат работата. Како резултат на тоа, вработените согоруваат „burnout“. Едноставно луѓето не можат да се справат со тоа. Ова се случува во сите организации, профитни, непрофитни, образовни, влада итн.

Американскиот институт за стрес проценил дека во 2001 година стресот ги чинел организациите околу \$300 милијарди (трошоци за здравство, плати на вработените, отсуства од работа и напуштање на работата). Здравственото осигурање ја чини државата 50% повеќе за вработени кои подлежат на висок стрес на работа.⁴

Вистинската цена на стресот е многу повисока од здравствениот трошок. Стресот претставува главен фактор за одсуствата од работа, повредите на работното место, психолошки проблеми, ниска продуктивност, низок морал, слабо извршување како и откази од работата.⁵

Сето ова не останува на работа, туку вработениот го носи дома предизивкувајќи негативно влијание во семејството.

Стресот е најголемата причина за заболување на луѓето и нивно тивко умирање. За секој здравствен проблем од главоболка до срцев напад, од психосоматска па до најразлична примена, ќе слушнете дека е предизвикан од стрес. Тоа е болест на 21^{от} век. Стресот кој се појавува на работните места се вградува во човечкото тело секојдневно, а потоа човекот го носи дома, вградувајќи го кај семејството. Следниот ден се започнува истиот циклус повторно и повторно и доколку не се преземе ништо, тогаш ќе се плати цената, физички, ментално или душевно. Мора да се направат

⁴ Losyk, B., Get a Grip!: Overcoming Stress and Thriving in the Workplace, 2004

⁵ Pritchett, P and Pound. A.R Survival Guide to the Stress of Organizational Change, 2008

промени, а најдобро е кога промените се прават на самиот извор. Изворот во овој случај е работното место и силните улоги кои луѓето ги завземаат.⁶

За да се елиминира или намали нивото на стрес се користат два начина: холистички со разни алтернативни методи и со воведување на современ менаџмент

МЕНАѢЕРИТЕ И СТРЕСОТ

МенаѢерската професија по природа носи со себе високо ниво на стрес. Динамичноста, оптовареноста, подложеноста на промени како и потребата од постојано информирање и комуникација ја прави оваа професија да важи за една од нај стресните.

Работниот стрес се рефлектира како индивидуален стрес, манифестиран преку психолошки, социјални и биолошки негативни ефекти. Биолошките негативни ефекти можат да се движат од главоболка до карцином. Психолошки пак опфаќаат: намалена мотивација, менување на перцепцијата, отпор кон работата, менување на работното место, губење на желбата за натпревар со конкуренцијата итн. Социјалниот аспект се однесува на неспособноста за работа или т.н. синдром “burnout” или состојба на прегорување. Сето ова негативно влијае врз вработениот и врз неговото семејство, врз неспособноста за брачни и родителски односи, неспособноста за доживување задоволства, губење на љубовта кон луѓето и волјата за уживање.⁷

За да не дојде до ваква состојба на прегореност менаѢерот треба да биде психички јак и отпорен на стрес. За тоа не е доволно само психофизичко здравје, туку и соодветен тренинг на менаѢерските вештини, од кој најважни се:

1. Time management или управување со времето
2. Правилно поставување на целите
3. Процес на успешни планирање
4. Процес на успешно одлучување
5. Вежбање на комуникациски вештини
6. Работа со кадри-кадровски менаѢмент

Во република Македонија условите за работа се крајно непредвидливи поради што стресот се јавува како голема закана. Иако менаѢерите сеуште не се свесни за енормната доза на стрес на која се изложени, речиси 60% од бизнисмените го имаат синдромот “burnout” прегореност. Тој синдром е веќе одамна познат во светот и истиот се контролира со користење на услуги од психотерапевти и сручњаци за интерперсонална комуникација и човечки ресурси.

⁶ Cannon, Walter B. 1929. Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear, and Rage, 2nd ed. New York: Appleton,

⁷ Cohen, D., A. Tyrell, & A. Smith. 1991. “Psychological Stress and Susceptibility to the Common Cold.” New England Journal of Medicine

СТРЕСОТ И УЛОГИТЕ

Друг случај на стрес лежи во улогата на конфликтите. Ние сите играме неколку улоги. Ние сме мажи или жени, родители на нашите деца, деца на нашите родители, браќа или сестри, пријатели или шефови, потчинети или претпоставени, истовремено сме сè. И состојките на конфликтот лесно се раѓаат исполнувајќи ги сите улоги.⁸

Секој од нас мора свесно да ги одбере своите приоритети и како да ги балансира истите, како да го живее својот живот. Може да работите повеќе, затоа што имате поголеми потреби.

Стресот во билошка смисла не може да се елиминира. Без него процесот на живот ќе застане; немањето стрес значи смрт. Во некоја смисла животот без стрес е нездрав, но сепак треба да се знаат границите до кои стресот е нормален и не предизвикува последици по здравјето на личноста.

ШТО МУ ПРАВИ СТРЕСОТ НА ОРГАНИЗМОТ

Многу е важно да се знае што му прави стресот на организмот и начинот на кој тој реагира. Стресот има импликации и доведува до срцеви заболувања, рак, оболување на респираторните органи, артритис, гастро нарушувања, несоница, психолошки нарушувања (депресија, суицидност), психосоматски заболување, нарушувања на кожата, разни болки итн.

Сите овие симптоми се наведени во табелата подолу.

Табела 1 – Влијание на стресот

Ментални и емоционални симптоми	Физички симптоми
Негативно однесување Грижа Опсесија Страв/фобии Иритирања Лутина Осаменост Конфузија Слаба концентрација Безнадежност Несоница Кошмари Депресија Суицидност	Олабавување на мускулите Болки во мускулите Главоболки Мигрени Парадентоза Замор/истоштеност Конспирација Дијареа Астма Висок крвен притисок Тешко дишење Разни несреќи

Извор: Losyk, B., Get a Grip!: Overcoming Stress and Thriving in the Workplace, 2004

⁸ Godden, R. 1989. A House with Four Rooms. New York: William Morrow & Co.

Како што срцето на човекот нормално чука транспортирајќи ја крвта, во исто време создава притисок на сидовите на крвните садови. Во исто време мозокот работи при што го чува крвниот притисок што е можно понизок. Кога ние ќе забележиме некоја ситуација што ни носи стрес (страв, загриженост, опасност), хормоните делуваат така што срцето почнува побрзо да работи а крвниот притисок се зголемува. Срцето носи повеќе крв во виталните органи за да ги подготви да се борат или да го избегнат стресот. Ние тоа не го чувствуваме, зошто притисокот брзо се враќа во нормала. Меѓутоа кога сме почесто изложени на стресот ова се случува многу често, доаѓа до хипертензија. Срцето тогаш мора потешко да работи за да циркулира крвта, со што се ризикува да се добие срцев напад.⁹

Една студија од Швајцарија на Dr Georg Noll¹⁰ ја покажува врската меѓу стресот и тешкотијата на артериите кои преживеале срцев напад. Кога пациентите биле изложени на стрес тест, веднаш крвниот притисок се крвал. Причина за тоа е позната равенка на континуитет за течење на течности, каде што брзината на течење зависи од дијаметарот на цевката (во случајот артеријата). Равенката $W1d1=W2d2$,¹¹ значи, ако се стегнат артериите, ќе се намали дијаметарот, а крвта која тргнала мора да помине, затоа се зголемува нејзината брзина, односно брзина на течење.

Циркулациониот систем ја транспортира целата енергија на ќелиите на кои им е потребен живот, растење, и размножување. Тој исто така служи за тоа да го земе целиот отпад од нив за елиминација. Ова движење може да биде критично за опстанокот на човекот ако тоа не е блокирано. Стресните сили го известуваат нашиот мозок да ги информира ендокриниот и васкуларниот систем, да го зголеми дотокот на крв во вените и артериите до срцето. Тогаш се лачат екстра хормони кои се обидуваат, крвта да ја зачуваат со истиот притисок. Тогаш мастите се испраќаат до мускулите за повеќе енергија да циркулира низ телото низ вените и артериите, при што тие се вградуваат таму и создаваат еден плашт, обвивка. Така, за некое време ќе се стеснат крвните садови, ќе се блокираат и ќе се добијат услови за артериосклероза. Ако ова стеснување е во коронарните артерии, ќе резултираат со срцев напад. Блокот може исто така да се случи во мозокот или бубрезите. Ризикот е секогаш голем кога крвниот притисок е висок.

⁹ Everson, S., J. Lynch, G. Kaplan, T. Lakka, J. Sivenius, & J. Salonen. 2001. Stress-Induced Blood Pressure Reactivity and Incident Stroke in Middle-Aged Men.”

¹⁰ Cooper, L.C., Stress, Medicine and Health, 2nd edition, CRC Press, 2004

¹¹ Goetzel, R., D. Anderson, R. Whitmer, R. Ozminkowski, R. Dunn, & J. Wasserman. 1998. “The Relationship between Modifiable Health Risks and Health Care Expenditures: An Analysis of the Multi-Employer HERO Health Risk and Cost Database.” Journal of Occupational and Environmental Medicine

BURNOUT – ЕФЕКТОТ (СОГОРУВАЊЕ)

Burnout е психолошки процес кој предизвикува постојан стрес, кој што резултира со емоционално истоштување, деперсонификација, чувство на намалување на компетентноста¹². Работното согорување е карактеристично за големите компании со чувство на ментален или физички замор, кој се јавува за време на работа, пред или после. Се јавува кај луѓе кои работат многу работни часови, во стресна ситуација, со многу големи обврски.

Фактори кои предизвикуваат согорување (burnout).

Постојат голем број на фактори кои се причина за burnout ефектот. Еве некои од позначајните:¹³

- Напорен шеф
- Пресија од време (рокови)
- Небезбедна работна средина
- Огромни работни обврски
- Недостиг од работна политика и процедури
- Ригидна политика и процедури
- Постојана промена во политиката и процедурите
- Намалување на бенефициите
- Двозначност на улогите или конфликт
- Недостаток на тренинг
- Недостаток на комуникација
- Недостаток на фидбек
- Недостаток од поддршка
- Недостаток од признанија
- Недостаток од инволвирање на вработените во одлучувањето
- Мали шанси за унапредување

Ако погледнеме околу себе ќе забележиме луѓе кои се изморени, исцрпени, ненаспани, несреќни. Причините овие луѓе така да се чувствуваат лежат во организациите. Постои голема понуда на работна сила. Секој може да ве замени, а вие имате превработеност, 12-14 часа сте на работа. Вашето семејство не ве видело. Згора на сè го промениле вашето работно место, не

¹² Quick, James Campbell, Quick, Jonathan D., Nelson, Debra L., Hurrell, Joseph J., Preventive stress management in organizations, Washington, DC, US: American Psychological Association, 1997.

¹³ Sormaz, W. H., & Tulgan, B, Performance Under Pressure – Managing Stress in the Workplace, HRD PRESS, Amherst, Massachusetts, 2003

постои, сега треба повторно да се докажувате, иако за предходното место ги освоивте сите награди и признанија. Колегите често ве фаќаат како плачете во тоалетот. Не можете да се концентрирате на никого и ништо. Не можете да се концентрирате. Едноставно ќе изгорите, ќе добиете отказ.

Истата работа може да се случи и на сопствениците на малите бизниси. Едноставно се случува бизнисот кој растел и се одржувал многу години, да пропадне. Веќе нема потреба од тој производ или услуга. Сопственикот после толку години посветеност и вложувања во својот бизнис, изгорува.

Може да се случи човекот да почне да пие, да зема седативи. Некогаш среќниот човек, под дејство на стресот може да се претвори во човек со бес и лутина, зашеметен и конфузен. Наскоро човекот паѓа во депресија и е непријатен за живот. Доаѓа до развод, растурање на целото семејство, останува без пријатели, без семејство.

Што е всушност „согорувањето“?

Тоа е емотивен процес кој води до најниско ниво на енергија. Луѓето стануваат континуирано заморени и нивната отпорност кон болести се намалува. Тие го губат својот ентузијазам и развој, со негативно однесување кон работата и луѓето наоколу. Понекогаш тие се изземаат од разговорот и зборат само ако е неопходно.

Burnout работниците полни се со цинизам, песимизам и безнадежност. Нивните цели се само да помине денот. Се повлекуваат од обврските, нивната продуктивност паѓа, а присутен е само заморот и отсуствата од работа. Луѓето кои „согоруваат“ често ќе ги видите на пауза покрај апаратите за кафе, а помалку на работното место. Тие си одат дома со проблемите, а ако и нивниот партнер согорува, тогаш е ужасно да се биде покрај нив. Семејството се распаѓа...

Согорувањето се одвива низ четири фази.¹⁴

Првата фаза се јавува кога човекот добива нова работа или нова позиција, или е воведен во нов проект. Високо ниво на ентузијазам, полна енергија, и желба да се биде вклучен во продуктивни проекти се главни карактеристики на вработениот, во оваа фаза. Желба да се биде успешен во новиот проект. Луѓето се моќни да се справат со притисокот на работата кој се јавува во оваа фаза. Ова се случува многу години. Тие учат да се справат со стресот и некои луѓе никогаш не излегуваат од оваа фаза. Останатите веќе почнуваат да согоруваат, им се намалува енергијата, се заморуваат и преминуваат во втора фаза.

Втора фаза. Во оваа фаза се намалува воодушевувањето од работата. Човекот е со хроничен замор, се чувствува истрошено. Очекувањата од работата не се исполнуваат, илузиите ги снемјува, се намалува енергијата. Настанува хроничен замор. Човекот гледа да ја намали работата, зошто не може веќе да се справи со неа. Се чувствува тага, цинизам, конфузија.

¹⁴ Losyk, B., Get a Grip!: Overcoming Stress and Thriving in the Workplace, 2004

Трета фаза. Веќе сфаќаме дека сме влегле во незгода. Нашиот замор преминува во исцрпеност. Нашата тага и конфузија преминуваат во депресија. Имаме незгода со јадењето и спиењето. Овие симптоми се дуплираат со намалување на енергијата и негативни мисли, се намалува нашата отпорност и не прави предиспонирани за болест. Не можеме да се фокусираме, да донесуваме одлуки, или да ја завршиме добро работата која ја работиме. Имаме само малку енергија за да се приспособиме на животот. Сега ни се јавува чувство на меланхолија, депресија. Почнуваме да чувствуваме болка во градите, вратот, грбот и рамењата. Стресот почнува да влијае на нашето срце и крвниот притисок. Емоционално и психички, ние сме неофицијално, во криза.

Четврта фаза: Burnout¹⁵ - согорување на човекот. Човекот согорува, станува емоционално и физички болен. Доаѓа момент за критичен избор. Се оди кон фазата на тотално согорување, и ризик за хронична болест, срцев напад или смрт, или да се откажеме од кариерата и да најдеме друга работа. Еден од изборите е да останеме на истата работа и да бараме медицинска помош и консултации, и да се изложиме на ригидна програма за намалување на стресот. Но, можеби тоа ќе биде прекасно за следниот избор. Некои ќе можат да се повратат, но некои не. Ние мора да го препознаеме проблемот во втората фаза, за да имаме надеж за преживување, пред да биде стресот во фаза во која веќе не ќе можеме да го контролираме.

Сите не страдаат од согорување. Типот на организацијата или позицијата на вработениот, платата и бенефициите, играат главна улога на тоа како стресот ќе се манифестира на луѓето. Односот со колегите, и менаџментот имаат голема улога. Емоционалната и физичка карактеристика на човекот имаат исто така важност во сето ова. Последно но не и крајно – важно е што прават вработените за да го намалат стресот, секој ден, како го полнат телото со енергија, мислите и духот за следниот ден.

ЗОШТО РАБОТНОТО МЕСТО НОСИ СТРЕС?

Има многу причини за зголемување на стресот на работното место. Физичките услови, дизајнот на работното место, правилата на работа, технологијата, несоодветниот менаџмент како и односот со соработниците може многу да влијаат врз нивото на стрес кај вработените. Во текстот што следува ќе проследиме како секој од овие фактори влијае врз стресот.¹⁶

Физички услови

Температурата, светлото, вревата, загаденоста на воздухот, изолација, сигурност, ергономски квалитети, придонесуваат како личноста ќе го помине денот на работа. Удобноста на столчето, не комфомот, немањето

¹⁵ Selye, Hans. 1976. The Stress of Life, rev. ed. New York: McGraw-Hill

¹⁶ Losyk, B., Get a Grip!: Overcoming Stress and Thriving in the Workplace, 2004

воздух, придонесуваат за зголемување на стресот. Сето ова и предизвикува траума на личноста одземајќи и ја енергијата, мотивацијата и здравјето.

Дизајн на работно место

Многу описи на работно место не ја дефинираат целокупната работа. Очекувањата се премногу високи и нереални, со преголема одговорност за една личност. Како расте бизнисот или се намалуваат профитите, луѓето секогаш се надградуваат со нови обврски. Од нив често се очекува да работат повеќе часови, со мала пауза, извршувајќи повторливи задачи. Често пати тие немаат никаква автономија во извршување на задачата онака како што тие ја доживуваат. Во многу случаи вработените не добиле претходен тренинг за да може работата да ја извршуваат правилно и често пати се случува да ја изгубат сатисфакцијата од работата.¹⁷

Работни правила

Кога работата не е дизајнирана правилно, или кога не се додадени премногу нови одговорности, правилата за вработените стануваат сè поконфузни. Нивната комплетна улога не е конкретно дефинирана. Се создава конфликт помеѓу она што вработениот мисли дека се очекува од него, и она што шефот реално очекува од вработениот. Нивната улога може да е во конфликт со улогата на другите.

Кога вработениот не е сигурен што е приоритет во неговата работа, тој работи како што мисли дека е најдобро, или работата е во конфузија. Под константен притисок, работниците мислат дека тие работат на погрешни задачи или вистински задачи, на погрешен начин. Вложените време и енергија се неискористени и фрустрирачки.

Технологија

Компјутерите, мобилните, факсови, интернет, ја зголемуваат нашата брзина и ефикасност. Луѓето очекуваат дека ќе бидат поефикасни и попродуктивни. Но, со новата технологија доаѓаат и нови стресови. Луѓето мораат константно да учат нова технологија и софтвер. Понекогаш луѓето немаат добар тренинг, некогаш технологијата паѓа, а притоа луѓето не можат да си ја завршат работата и чувствуваат стрес од нивниот шеф.

Токсичен менаџмент

Менаџмент стилот е еден од најголемите предизвикувачи на стрес на работното место. Старите правила на автократски управи, диносаурусите на предходните години, креираат стрес, burnout и напуштање на работното место. Најмногу истражувања покажуваат дека една од најголемите причини за напуштање на работното место, е стилот на управување на супервајзорот. Директен производ на токсичниот менаџер е стрес.¹⁸

¹⁷ Matteson, Michael T., & John M. Ivancevich. 1987. Controlling Work Stress: Effective Human Resource and Management Strategies. San Francisco: Jossey-Bass

¹⁸ Sormaz, W. H., & Tulgan, B, Performance Under Pressure – Managing Stress in the Workplace, HRD PRESS, Amherst, Massachusetts, 2003

Вработените бараат лидер кој се грижи за нив. Бараат некој кој ќе ги почитува, кој ќе ги праша за мислење, некој со кого ќе имаат комуникација во сите правци, ќе им даде квалитетен фидбек, ќе ги препознае и правилно ќе ги вреднува.

Односи со соработниците

Другата главна причина за стрес е односот на луѓето со нивните соработници. Многу луѓе велат дека причината што останале во таа компанија се прекрасните колеги со кои работат. Тие можат да ги прашаат за совет, да им побараат помош или некоја услуга. Таму владее вистинска тимска работа.

За жал ова е многу ретка појава, зошто најчесто луѓето мислат само за себе, и ги штитат само личните интереси.

Многу луѓе протестираат поради насилството, притисокот, третманот, дискриминацијата.¹⁹

СПРЕЧУВАЊЕ И УПРАВУВАЊЕ СО СТРЕСОТ НА РАБОТА

Одредено ниво на стрес на работа е неизбежно и може да биде корисно. Но, сега ќе зборуваме за прекумерниот стрес, тој кој доведува до заболување. Тој вид на стрес треба да се спречи ако е можно.

Како менаџер можеби нема да имате доволно контрола над работните задачи кои вашите вработени ги работат, но ќе можете да ја зголемите нивната самостојност во извршување на задачите. Недоволната самостојност, е причина која најмногу може да доведе до стрес. Самостојност во работата подразбира дека на секој работник ќе му се овозможи поголем степен на контрола над работните задачи кои ги вршат и поголема одговорност.²⁰

За да се намали овој вид стрес, може да се воведат ротација на работните места, така да една личност не мора да работи една иста досадна работа. Како менаџер, може да обезбедите повратни информации за квалитетот на извршената задача. Исто така менаџерот може нешто да направи и со условите на работа. Личниот доход тешко ќе може да го регулирате, но со правилно оценување и правилно наградување, ќе го намалите стресот. Секако не ви е тешко да ги пофалите луѓето, да ја подобрите работната клима, меѓучовечките односи, почитувањето, довербата, можноста секој да ја каже својата идеја. Но ако самиот менаџер пати од стрес, тогаш, прво треба да ги анализирате и откриете причините за стресот. Мора да се најде вистинската причина, било таа да е на работа или во приватниот живот. Тогаш треба да се подготвите за промени. Можеби некогаш е потребен и

¹⁹ Swift, Ann T., & Bradford Swift. 1994. "Humor Experts Jazz Up the Workplace." HR Magazine 39

²⁰ Наумовска, Л., Менаџмент на човечки ресурси, ЕУРМ, 2008

професионален совет или помош од терапевт. Докажано е дека одморот и медитацијата го смалуваат стресот, но тие не ја отстрануваат причината за него.

Енергетизирање

Денес менаџерите се мајстори да направат нешто да се случи. Најдобрите менаџери креираат далеку поголема енергија отколку што консумираат.

Зарем не е прекрасно да се земе најдоброто од секој вработен и во секој момент? Но, секако ова не се добива со сила. Тајната е во тоа да им се даде енергија на вработените за да ги ослободат своите страсти и талент кој го поседуваат. Еве неколку сугестии како се постигнува тоа:²¹

- Да се развие јасна визија каде сакате да оди организацијата и таа визија да се пренесе насекаде.
- Да се прашаат и да се ислушаат вработените за нивните идеи и сугестии, и ако е можно да се вклучат во процесот на донесување одлуки.
- Да се биде чувствителен кон своите вработени, и да се биде сигурен дека вработените ги прават работите најдобро што можат.
- Менаџерот не смее да биде затворен во својата канцеларија, туку треба да ги посетува луѓето на нивните работни места при што ќе ги охрабрува и инспирира.
- Кога менаџерот нешто ќе вети, мора да го изврши тоа. Не треба да се ветува она што не може да се реализира.

Мора да се запамети дека ако вработените се најважен ресурс во бизнисот, тогаш тој ресурс е многу попродуктивен ако е енергетизиран.

Еден од најдобрите начини да се инволвираат вработените во процесот на водство е да се поканат да играат вистински важна улога во дискусиите и дебатите кон донесување организациски одлуки. Постигнувањето консензус бара време и високо ниво на доверба и партиципација, но тоа резултира со донесување подобри одлуки и нивно лесно имплементирање.

²¹ Кралев, Т., Наумовска, Л., Основи на менаџмент, ЕУРМ, Скопје, 2008

Подигање на моќта

Со зголемување на моќта на вработените им се даваат алатки и авторитет за остварување на големи потфати. Ефективните менаџери го зголемуваат нивото на напор на тимовите за остварување на целите. Кога ќе им се дозволи на вработените да си ги извршат работите, ќе им се зголеми нивната креативност и самодовербата.

Треба да се стави моќта во рацете на вработените, зошто тие се во најблизок контакт со клиентите и нивните потреби, па затоа и нивните одлуки директно влијаат на клиентите. Со тоа ќе се зголеми одговорноста на вработените, зошто кој ги носи одлуките, тој одговара за нив. Природно е при тоа да се подигне и квалитетот на нивната работа.

Важно при зголемување на моќта на вработените е да им се даде одговорност во извршувањето на специфичните задачи со што ќе се постигнат целите на организацијата, зголемувајќи го нивниот авторитет. Но тоа не е доволно. Најдобрите менаџери ги поддржуваат своите вработени континуирано и им помагаат на патот до остварување на целите. Ако не им се пружи поддршка, вработените ќе мислат дека на менаџерот не му е веќе грижа за нив, ќе се намали довербата и почитувањето за менаџерот – и тие можат да ги намалат своите активности со што ќе станат контра продуктивни.

Еве неколку начини како да се покаже поддршката на вработените²²:

Прво мора да се скршат бариерите во комуникацијата. На пример, нема веќе однос менаџери – вработени на „нас“ и „вас“. Таков пристап ги одвојува работниците од менаџерите, било во формалната или неформалната хиерархија и ги обесхрабрува во изнесување на своите идеи или мислења.

Комуникацијата мора да се охрабри на сите можни начини. Некогаш треба да се поканат некои работници на менаџерските состаноци. Мора да се биде реален и искрен при тоа. Еден од начините е менаџерите да ги поканат работниците на доручек или ручек. Ако се направат овие чекори комуникацијата многу ќе се зголеми.

Треба да се има личен контакт со секој вработен. Ако вие немате интеракција со вработените тие ќе мислат дека ја немаат вашата поддршка.

Потребно е да се препознаат вистинските потенцијали на секој вработен. На вработените им е потребно знаење за работата, вештини, а менаџерот е должен да им ги обезбеди со обуки и со разни начини на зголемување на нивниот интерес за работата, при што ќе постигнат нивните надежи и соништа. Менаџерот мора да го расчисти патот до нивниот успех во организацијата, со што секој поединец ќе ги оствари своите цели и своите идеали.

²² Кралев, Т., Наумовска, Ј., Основи на менаџмент, ЕУРМ, Скопје, 2008

Доверба

Денес менаџерите мора да бидат тренери, соработници, колеги, надгледувачи или екзекутори. Клучот за развивање на поддршка е да се направи клима на отворена комуникација во организацијата. Вработените мора да бидат во состојба да ги покажат нивните вистински мислења без страв од последици. Едноставно, вработените мора да бидат во можност да направат несакани грешки и да бидат охрабрани да учат од своите грешки.

Комуникација

Комуникацијата е крвоток на секоја организација. Информацијата е моќ, и како расте брзината на бизнисот, информацијата – вистинската информација – мора да отиде до вработените побрзо од кога и да е. Константната промена и зголемената турбуленција во бизнисот окружувањето бара поголема комуникација, која ќе им помогне на вработените да ја подобрат нивната работа и нивните можности.

Со новите функции на менаџментот ќе се зголеми моралот и лојалноста на вработените, ќе се зголеми одговорноста, обврската кон работата, како и продуктивноста. Резултатот е подобри продукти, подобра услуга, посреќни клиенти, помала шанса за банкрот.

Ако има едно место на кое многу менаџери паднале, тоа е во областа на комуникацијата. Во денешниот бизнис каде промените се многу брзи, добра комуникација не е само нешто што се препорачува, туку тоа е апсолутно потребно.

Кога се случуваат тешки ситуации, потребна е храброст и затоа мора да се има дискусија лице – в лице, наместо праќање е-маил или факс. Напишан текст или гласовна порака е помалку лично отколку комуникација лице- в лице. При тоа може да се случи примачот на пораката да не не разбере добро.

Заклучок

Стресот предизвикан на работното место се рефлектира како индивидуален стрес, манифестиран преку психолошки, социјални и биолошки негативни ефекти. Биолошките негативни ефекти можат да се движат од главоболка до карцином. Психолошки пак опфаќаат: намалена мотивација, менување на перцепцијата, отпор кон работата, менување на работното место, губење на желбата за натпревар со конкуренцијата итн. Социјалниот аспект се однесува на неспособноста за работа или т.н. синдром “burnout” или состојба на прегорување. Сето ова негативно влијае врз вработениот и врз неговото семејство, врз неспособноста за брачни и родителски односи, неспособноста за доживување задоволства, губење на љубовта кон луѓето и волјата за уживање.

Стресот може да стане голема закана по здравјето на човекот особено кога личноста не ги препознава раните знаци на нарушувања или истоштување на организмот или едноставно ги игнорира. Исто така, кога личноста не ги поседува соодветните способности или вештини кои се потребни за да одговори на барањата на работата и организацијата. Стресот може да стане закана за вработениот кој работи во непогодна работна средина, или пак станува збор за работно место каде е тешко или невозможно да се постигне успех или самореализација, а најчеста причина за стрес е лошиот менаџмент. Затоа задачата на современиот менаџмент е да ги искористи човечките потенцијали и да ги отстрани сите причини кои доведуваат до стрес предизвикан од токсичен менаџмент и лоша организациска структура.

Вработените не секогаш можат да се справат со стресот сами. Затоа менаџментот во организацијата мора да знае кои фактори придонесуваат за зголемување на нивото на стрес, и да се потруди истите да ги неутрализира, да им помогне на вработените да го препознаат стресот и да ги насочат кон негово надминување и на тој начин да создаде клима каде вработените ќе го максимизираат задоволството од работа и ќе придонесат за ефикасно остварување на организациските цели.

Conclusion

The stress that is caused on the workplace is reflected as an individual stress and is manifested through psychological, social and biological negative effects. The biological negative effects can be anything like a headache, cancer etc. On the other hand the psychological are decrease motivation, change of perception, resistant to work, alteration of work place, loss of the desire for competition etc. The social aspects refer to the incompetency of work or the so called burnout syndrome. All this influences negatively on the employee and on his family as well as on the incapability for spousal and parental relations, the incapability for enjoy pleasures, loss of love towards the people and the will for satisfaction.

The stress can be a real threat to people's health especially when the person doesn't recognize the early signs of disorders or distress of the organism or it just ignores them. Also when the person does not posses the adequate skills and competences which are necessary in order respond to work and organizational requests. The stress can be a threat to the employee who works in a difficult work environment or it is all about the work place where it is difficult or impossible to have a success or self-realization, and often the common reason for the stress is the bad management. That is why the task for the modern management is for the human potential to be used and for all the reasons that cause stress which is a result of toxic management and bad organizational structure to be removed.

The employee can not always deal with the stress themselves. Thus the management in organization must be accounted with the factors that attribute for increasing the stress level and to try to neutralize the same factors, as well as to help the employee to recognize the stress and to direct them in the way in which they can overcome it. This way an atmosphere where the employees will maximize the work satisfaction and will contribute for efficient accomplishment of the organizational goals can be created

Користена литература

1. Cannon, Walter B. 1929. Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear, and Rage, 2nd ed. New York: Appleton,
2. Cohen, D., A. Tyrell, & A. Smith. 1991. "Psychological Stress and Susceptibility to the Common Cold." New England Journal of Medicine
3. Cooper, L.C., Stress, Medicine and Health, 2nd edition, CRC Press, 2004
4. Everson, S., J. Lynch, G. Kaplan, T. Lakka, J. Sivenius, & J. Salonen. 2001. Stress-Induced Blood Pressure Reactivity and Incident Stroke in Middle-Aged Men."
5. Godden, R. 1989. A House with Four Rooms. New York: William Morrow & Co.
6. Goetzel, R., D. Anderson, R. Whitmer, R. Ozminkowski, R. Dunn, & J. Wasserman. 1998. "The Relationship between Modifiable Health Risks and Health Care Expenditures: An Analysis of the Multi-Employer HERO Health Risk and Cost Database." Journal of Occupational and Environmental Medicine
7. Knights, David, Willmott, Hugh, *Introducing Organizational Behaviour and Management* (Paperback - Oct 15, 2006)
8. Losyk, B., Get a Grip!: Overcoming Stress and Thriving in the Workplace, 2004
9. Matteson, Michael T., & John M. Ivancevich. 1987. Controlling Work Stress: Effective Human Resource and Management Strategies. San Francisco: Jossey-Bass
10. Pritchett, P and Pound. A.R Survival Guide to the Stress of Organizational Change, 2008
11. Quick, James Campbell, Quick, Jonathan D., Nelson, Debra L., Hurrell, Joseph J., Preventive stress management in organizations, Washington, DC, US: American Psychological Association, 1997.
12. Selye, Hans. 1976. The Stress of Life, rev. ed. New York: McGraw-Hill
13. Sormaz, W. H., & Tulgan, B, Performance Under Pressure – Managing Stress in the Workplace, HRD PRESS, Amherst, Massachusetts, 2003
14. Swift, Ann T., & Bradford Swift. 1994. "Humor Experts Jazz Up the Workplace." HR Magazine 39
15. Кралев, Т., Наумовска, Л., Основи на менаџмент, ЕУРМ, Скопје, 2008
16. Наумовска, Л., Менаџмент на човечки ресурси, ЕУРМ, Скопје, 2008

Доц. д-р **Ристо Христов**¹

ДИГИТАЛЕН АРХИВ (е-архив)

Апстракт

Со изградбата на глобалната информациска инфраструктура дојде до глобализација на информациските системи. Комуникацијата преку компјутери е секојдневна, а количеството информации до кои имаме пристап е сè поголема. Глобалниот развој на интерактивните содржини со примена на новите медиуми доведе до натпреварувачка атмосфера во која институциите мораат да се прилагодуваат на новите услови за да го зачуваат своето реноме. Континуируваниот развој на хардверот и на софтверот ги тера да применуваат нови концепциски решенија, кои понекогаш не се можни без значителни промени и обликувања на целокупниот информациски систем.

Архивите како институции од особено општествено значење исто така се наоѓаат во фокусот на тие промени, бидејќи мораат да обликуваат барем дел од својата граѓа според барањата на глобалните интерактивни комуникации, а исто така и делумно пазарно да се ориентираат. Мораат да ги понудат своите содржини и услуги преку Интернет, при што најчесто само дел од граѓата е слободно достапна до корисниците, а за пристап до другата граѓа корисникот плаќа. На тој начин архивите надоместуваат дел од високите трошоци за дигитализација.

И Државниот архив на Република Македонија (ДАРМ), наоѓајќи се на информатичкиот автопат, не може да ги избегне новите трендови. Негова основна задача е собирање, сместување, чување и заштита на документите без оглед на нивниот физички облик и медиумот на кој се складираат, бидејќи тие се носители на информациите за минатото и за сегашноста на македонските простори.

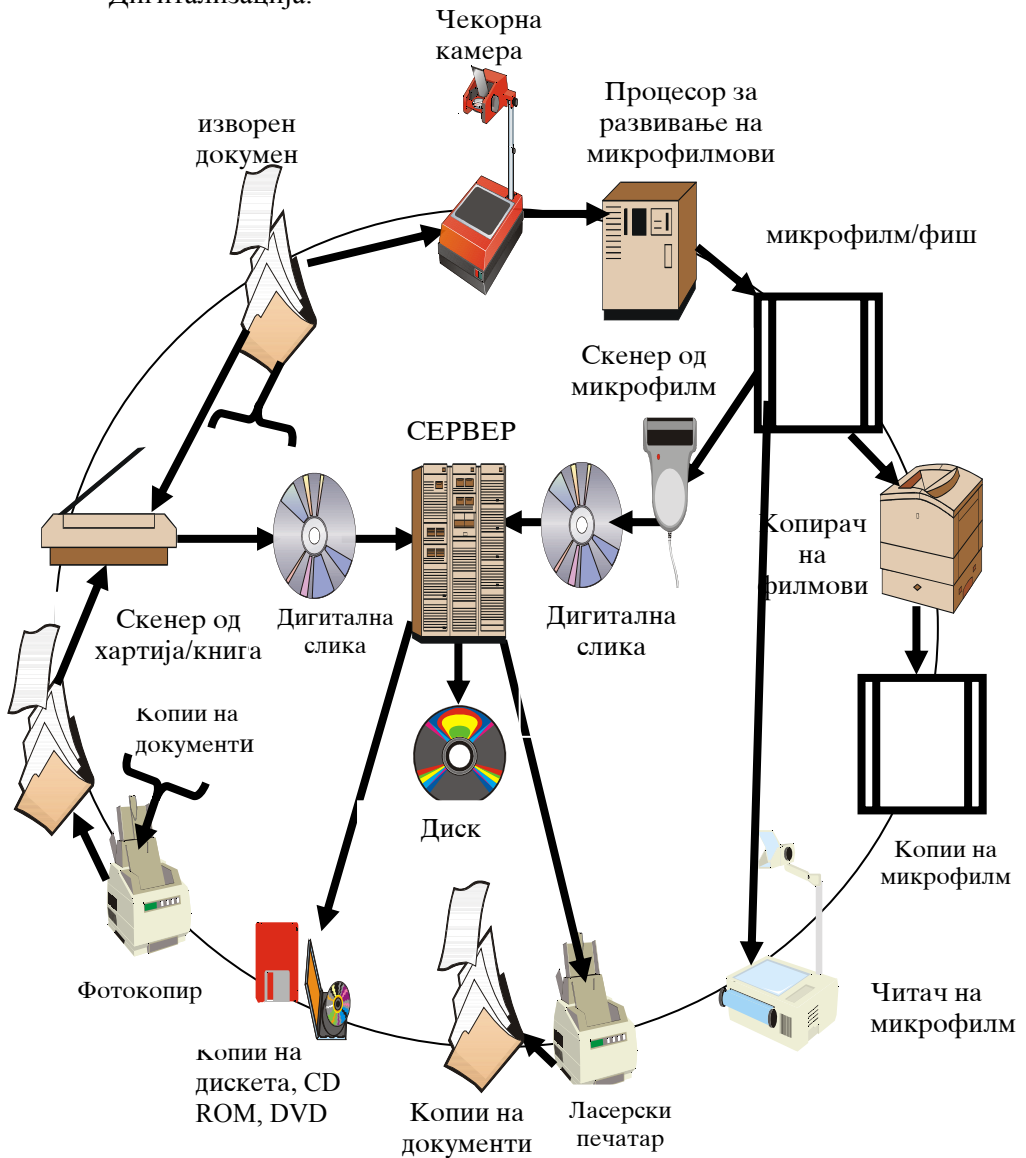
ДИГИТАЛИЗАЦИЈА НА АРХИВСКАТА ГРАЃА

Документите најчесто се во пишувана форма (печатени: книги, весници, списанија; архивска граѓа: оригинални и копирани ракописи, извештаи, записници, матични книги, законици; визуелна граѓа: слики, фотографии, цртежи, мапи и сл.). Некои од нив се стари и по неколку века и имаат огромна важност не само за минатото на Македонија туку и пошироко. Нивното оштетување или губење претставува загуба за нашиот народ, која не може да се надомести, бидејќи најчесто се во еден единствен примерок, но и за човештвото воопшто. Затоа нивната заштита е од првенствено значење.

¹ Факултет за информатика, ЕУРМ

Постојат повеќе методи за нивна заштита, но најчесто се користат:

- Реставрација;
- Микрофилмување;
- Апсолутна забрана на фотокопирање на архивска граѓа со формат поголем од A4 и
- Дигитализација.

Слика 1. Блок дијаграм на процесот за дигитализација

Е - АРХИВ

Една од фундаменталните задачи на Државниот архив на Република Македонија, покрај собирањето, чувањето и заштитата на архивската граѓа, е нејзината транспарентност пред домашната и светската јавност. Најефикасен начин за остварување на таа функција е користење на можностите на светскиот Интернет креирајќи ВЕБ портал наречен “е - архив”.

Портал, според зборникот на странски зборови, значи „главна врата или влез во некоја градба со импозантна големина, како што е дворец, замок или слично“.

Аналогно на тоа толкување на поимот портал, терминот ВЕБ-портал, или Интернет-портал асоцира на влезно место во една Интернет или ВЕБ-градба. Таа градба е множество од содржини, услуги и сервиси.

Имајќи го тоа предвид, можеме да извлечеме дефиниција дека: ВЕБ-портал е влезна точка на една ВЕБ-страница што содржи комбинација од информации и сервиси и што има за цел на посетителите да им обезбеди персонализиран почеток што лесно ќе го води низ таа ВЕБ-страница и ќе му овозможи услуги како и-мејл сервиси, форуми, пребарувачи, чет-соби, вести, купувања и сл.

ВЕБ-порталот содржи информации од дигиталниот архив на Државниот архив на Република Македонија. ВЕБ-порталот на ДАРМ е динамична ВЕБ-страница, бидејќи нејзините содржини се жива материја што се менува и се ажурира. Тој се состои од следните модули:

1. Модул за претставување на ДАРМ

Во овој модул се претставува ДАРМ. Се даваат информации за неговата историја, значење, функција, дејност и слично. Тоа е негова лична карта. Содржините би се состоеле од текст, слики, видео и аудио записи.

2. Дигиталниот архив (е-архив)

Покрај грижата за заштита на архивската граѓа, ДАРМ е должен да обезбеди нивна максимална транспарентност за заинтересираните корисници, односно да осигури брз пристап, пребарување и креирање на верни копии. Тоа се остварува преку таканаречен електронски или дигитален архив (е-архив).

Дигитален архив претставува место каде што се собрани податоци од архивска граѓа во електронска форма. Во Дигиталниот архив се запишани податоците од хартија, микрофилмови, аудио и видео-записите и електронските податоци. Во Дигиталниот архив се запишани и основните податоци за секој документ што се неопходни за негово препознавање и достапност. Дигиталниот архив е Интернет-апликација. Пристапот до

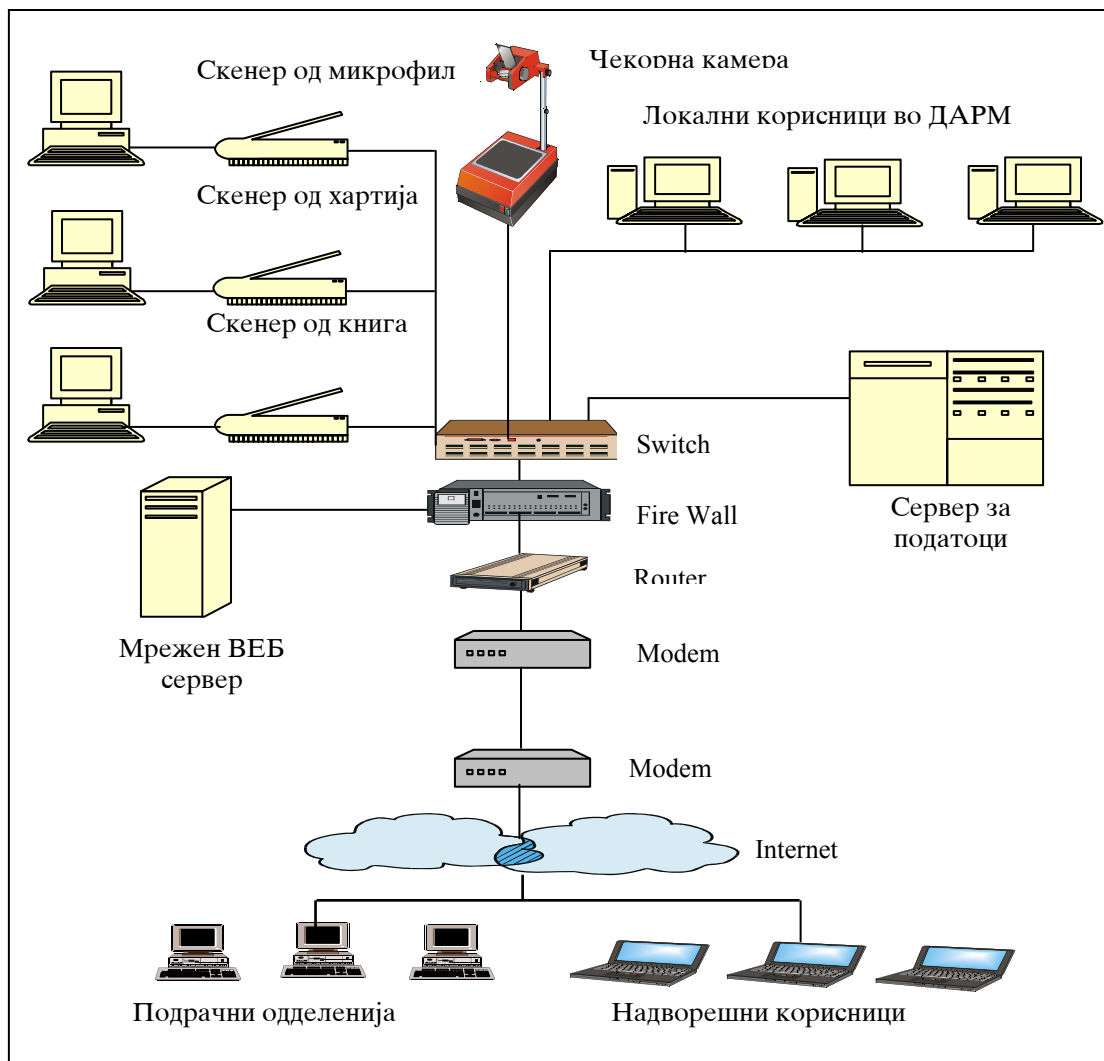
податоците и нивното пребарување се брзи и лесни. До податоците се доаѓа преку Интернет-врските од која било точка на светот, во кое било време. Податоците се заштитени преку таканаречени степени на тајност. За секој корисник се дефинира до кои податоци има пристап. Корисникот добива дозвола за пристап вложувајќи одредена сума финансиски средства. Износот на средствата се намалува со секој пристап во зависност од времето на работа со базата од дигиталниот архив.

Предностите на дигиталниот архив во однос на класичниот се следните: корисникот ја истражува електронската архивска граѓа, а не оригиналната; пристапот и пребарувањата до електронската архивска граѓа е многу побрз и поедноставен; оригиналната граѓа се заштитува од оштетување или од уништување; истражувањето се врши далечински; податоците од архивската граѓа се достапни за сите корисници од која било точка на земјата, во кое било време.

Е-архивот на ДАРМ се состои од база на електронска архивска граѓа (електронски документи) и база на податоци за структурата (индексирањето) на тие документи.

Е-архивот овозможува:

- Пребарување низ архивската граѓа од депоата на ДАРМ по документи, фондови, области, периоди, автори, наслови и клучни зборови;
- Пристап и разгледување на одреден документ на екран;
- Симнување на копии од одредени документи во печатена форма или во електронска форма и
- Администрирање на базата на документи, односно на базата на нивни структурни податоци.

Слика 2 Глобална шема на е-архив

3. Услуги

Тоа е модул, каде се евидентираат корисниците, услугите што ги користеле, времетраењето на користење на услугите, кредитот што го вложил корисникот за користење на услугите на Порталот и трошоците што ги направил при користење на услугите на Порталот. Корисникот има право да ги користи услугите на ВЕБ-порталот на ДАРМ сè додека не го потроши кредитот.

ЗАКЛУЧОК

Ахивите се чувари на документите што зборуваат за минатото и за сегашноста на просторите во кои се сместени. Тие се грижат за заштита на документите, но и за нивната достапност до сите граѓани во државата и пошироко.

Најдобар начин за остварување на тие две фундаментални архивски функции е креирање е-архив, кој преку дигитализација на документите ги штити од физичко оштетување, но и користејќи ги огромните можности на Интернетот ги прави достапни до сите корисници независно од местото каде што се физички сместени и од времето во кое истражуваат.

Креирањето е-архив е задолжение што на ДАРМ му се наметнува поради светските трендови и поради тенденцијата да се надмине периодот на транзиција и да се влезе во заедничкиот европски дом наречен Европска Унија.

Conclusion

The archives are keepers of the documents that speak about the past and the present on the area that they are situated. They are concerned with protection of the documents, but also for their availability for all citizens in the state and wider.

The best way for accomplishing those two fundamental archive functions is creating e-archive, which protects the documents from physical damage through digitalization, but also by using the wide possibilities of The Internet makes them available to all users independently of the place where they are physically situated and of the time they do the research.

Creating e-archive is an obligation that is entailed to DARM because of the world trends and because of the tendency to overcome the period of transition and to enter and also to enter the common European Home called The European Union.

ПРИКАЗНА (И) ЗА СУДБИНИТЕ ЧОВЕЧКИ

(Кон феномените *ковчег* и *коњи* во романот *Азбука за непослушните* од Венко Андоновски и медитеранската приказна *Коњите на Свети Марко* од Милорад Павиќ)

Анстракт

Оваа статија ја третира проблематиката на детаљот во наративен текст. Фокусот на интересот е насочен кон наративните категории - „ковчег“ и „коњи“ во романот *Азбука за непослушните* од Венко Андоновски и расказот *Коњите на Свети Марко* од Милорад Павиќ. Се посматраат од гледна точка на нараторската диоптрија и според темпоралниот статус.

Тенденцијата е да се укаже на моќната семантичка обременетост на литературната подробност и нејзината флексибилност да го манифестира своето значење на површинско (=миметичко ниво) и длабинско рамниште (=ниво на смисла).

Клучни зборови: детаљ, „ковчег“, „коњи“, ниво на значење, ниво на смисла.

Keywords: detail, “chest”, “horses”, meaning level, semantic level

1. Пристап

Обидувајќи се дискурсот на оваа статија да го прилагодиме на текстовите што се предмет на наша опсервација, ја озаглавуваме како приказна. Приказна за судбините човечки.

Оваа приказна е приказна за две приказни. Приказна за еден ковчег и вистина за едно пророштво. Или: за душата на човекот и зборот и историја на словенскиот свет, но и своевидна хронологија на европската цивилизација и култура. Се фокусираме на два мошне фреквентни наративни ентитета, кои во контекстот на сопственото библиско, односно митско и историско

¹ Факултет за политички науки, ЕУРМ

опкружување добиваат универзален карактер: литературниот факт *ковчег* во романот *Азбука за непослушните*² и феноменот *коњи* во расказот *Коњите на Свети Марко*³ од Милорад Павиќ.

Поаѓалиште во пристапот е позицијата на нараторот кој во двата посочени текста^{*} се однесува речиси идентично. Всушност, раскажувачката оптика не е строго издиференцирана, така што нараторот го отпочнува своето раскажување со став на омнисцент, за тогаш кога ќе затреба, спонтано, благо и речиси стихийно да продолжи да говори во прво лице. Опитниот читател лесно може да ја одреди границата меѓу наративните пасажи во кои сезнаечкиот, односно јас-раскажувачот се суверени оператори со магистралните составки во структурата на текстот. Сепак, наизменичната промена на раскажувачката диоптрија воопшто не го оспорува квалитетот на нарацијата. Раскажувачите на приказните за судбините човечки се дотолку неприкосновени во својата позиција, што се способни, сосем легитимно, да манипулираат со значењето на релација: миметичко рамниште-поле на смислата.

Семантичката аксиоматика на двата текста подразбира продукција на значење по таков начин што матрицата (=семантичкото јадро) метастазира, доживува експанзија во долга, расчленета парафраза, која во секој миг ја има контролата над сопствената иницијална состојба.⁴

2. Допирни точки

Сама по себе се наметнува дилемата: што го чини сврзувачкото ткиво кое ги доближува романот на Андоновски и медитеранската приказна на Павиќ?

Структурниот амбиент на АН од ВА и КСМ од МП дозволува библиска, односно митска рецепција. Историската димензија е константа на лигаментот на овие два текста. Читателот-намерник без поголем ментален напор ќе забележи дека во романот АН од ВА, во ликот на Исијан Убавиот

² Венко Андоновски: *Азбука за непослушните*, во книгата: *(При) казни, Детска радост*, Скопје, 1988 год., стр. 85-212

³ Милорад Павиќ: *Коњи Светог Марка*, во книгата: *Медитеранске приче, Октоих*, Подгорица, 1995 год., стр.153-161

^{*} Во натамошниот текст: АН од ВА, односно КСМ од МП

⁴ Како базичен модел се ползуваат експертизите на Мајкл Рајфатер и Чарлс Сандерс Пирс по однос на начинот на третман на литературно-дијалектичкиот процес *семиоза*. Имено, според Рајфатер, под *семиоза* се подразбира литературен дијалектички процес на квалитативна трансформација на значењето во смисла, т.е. семиотички преод од рамништето на значењето на нивото на смислата. За Пирс пак, ниеден поим (=знак) не е сам по себе заклучен, ами бара потврда, натамошно објаснување. Појавата според која, еден знак се однесува на друг знак, така што генерира бесконечна низа знаци, Пирс ја нарекува *семиоза*. Види: Miroslav Beker: *Semiotika književnosti, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb, 1991 godina, особено str. 33-40 и str. 111-131.

може да го препознае нашиот господ Исус Христос, којшто низ раскажувачката оска се легитимира како пратеник на Константин Филозоф. Но, Исијан е Исијан само на миметичко рамниште. Во длабинската структура на текстот, во полето на смислата тој е Господ, симнат на земјата меѓу краснописците во манастирот Полихрон во Мала Азија, во летото господово 863-то, непосредно пред многу значајната Моравска мисија. Тука е за да покаже како да се разликува доброто од злото, како да се препознае вистината, за да го потсети народот дека коработ на дедо Ное чека да заплови уште еднаш. Заправо, смислата на неговото доаѓање со сиот негов имот-црно ковчеже и секира е: безгласно да им каже на монасите (читај човештвото!) дека сепак го има, дека постои, дека тој, Господ е во сите нас, дека нашиот Господ сме ние самите и нашите човечки души. Овој Господ без зборови ја зборува вечната вистина дека сепак, надежта умира последна!

Сезнајкото пак, од расказот КСМ од МП, кој без пардон знае да проговори и во свое име, не е никој друг ами големиот митски љубовник, мрзливецот и убавец Парис. Меѓутоа, овој Парис е поинаков од оној којшто го познаваме преку циклусот митови за Троја. Крајот на приказната на Павиќ, всушност, го означува почетокот на вообичаениот темперамент на тројанскиот принц. Текот на нарацијата става на показ еден остроумец, речиси мудрец, кој сепак е партиципиент на митската лексика, така што не е имун на предодреденоста на судбината. Тој, нараторот Парис, се концентрира кон митски и цивилизациски помалку популарниот свој помлад брат Елен, од чија што видовидост зависи европската и безмалку иднината на светот. Содржината на пророштвото на Елен е доминантата на површинското рамниште на текстот. Вистината пак на пророштвото го исполнува семантичкото јадро под нивото на текстовна рецепција. А сè се врти околу четирите, во бронза излиени коњи што до ден денес ја красат венецијанската базилика Свети Марко и сè уште изнудуваат воодушевувачки погледи од посетителите на градот-атракција.

Пренебрегнувањето на наративната категорија време е уште една заедничка одлика на двата анализирани текста. Не се работи за целосно запоставување на овој литерарен ентитет, како што тоа понекогаш може да биде случај во чисто дескриптивните подрачја, зашто имено, не постои проза што би допуштила отсуство на темпоралната составка. Станува збор за кондензација на огромни временски периоди на релативно мал текстовен простор. И двајцата автори приодот кон овој елемент од структурата го прават на себесвојствен начин, меѓутоа, ниту во едниот ниту во другиот случај не се исклучува тесната, речиси неминовна поврзаност со „подробностите“ *ковчег* и *коњи* кон кои првенствено е фокусирано нашето внимание.

Романот АН од ВА сублимира временски опсег од околу девет столетија на нешто повеќе од стотина страници. Тука заемно се надополнуваат мисионерската улога на Исус Назараканецот во подемот на христијанството како цивилизациска придобивка со почетоците на покрстувањето и просветувањето на Словените. Тоа е резултатот што го дава смисловното

(=символично) рамниште. Површинското ниво на текстот подражава дејство локализирано во едно светилиште, временски прецизно лимитирано во годината 863-та, кога се прават финалните подготовки за изведување на најголемата по обем и значење мисија на солунските браќа Кирил и Методиј. Настаните се прекршуваат преку дејствувачите: уважениот за нашиот анонимен наратор отец Варлаам, отец Ефимиј Црвениот, брилијантниот препишувач Михаил Непорочниот и Исијан, медијаторот меѓу нив и отец Кирил. Релациите меѓу субјектите ги обезбедуваат буквите, т.е. азбуката за непослушните, еден ковчег и во него едно перце од птица и уште една секира. И толку. Но, концентрираната на овие ентитети приказна од перспектива на наративното упориште време толку ескалира, доживува таква експанзија што најпосле, како краен впечаток се наметнува сознание тотално безвременско: судбината човекова зависела и ќе зависи од „материјата“ и состојбата на неговата душа, од способноста да се биде свој, да се биде оригинален, од мудроста и моќта да се допре до вистината за себе и за светот околу себе.

Темпоралниот статус на медитеранската приказна на Павиќ приближно може да се определи вака: времето овде го нема и го има. Кога го нема, кога е хронолошки неопределено, тоа време е дамнешно и митско, можеби поточно тројанско и по малку Хомеровско. Во секој случај, одвај на места ги „прелева“ границите на познатите настани врзани за енигмата Троја. Меѓутоа, кога тоа, времето, престанува да биде митско и почнува да станува историско, тогаш со крупни чекори ја пречекорува антиката, средновековието и „оддешнаш“ стигнува до нашиот дваесетти век. Огромна концентрација на време во само дваесет и два отпечатени реда. Успешен и неверојатен пркос на историјата!!!... Просторот е прецизно конкретизиран-италијанскиот град на вода и во него една катедрала. А на неа четири монументални споменика, многувековни неми сведоци на историјата. Како и ковчегот во романот на Андоновски и тука, коњите се коњи само навидум. Нивното присуство на фасадата на венецијанската базилика, во полето на смислата добива димензија на фаталност.

Кобното и судбинското се последната карика во синцирот-лигамент меѓу романот АН од ВА и расказот КСМ од МП. Низ неколкуте илјадници оловни редови дише судбината и историјата на христијанството, словенскиот свет, на човековата цивилизација воопшто...

3. Засебен пристап

За ковчегот

Не еднаш и не првпат во своето творештво Венко Андоновски посветува внимание на феноменот ковчег.⁵ Се дистанцираме од сеопфатен

⁵ Венко Андоновски: *Словенскиот ковчег* во книгата *Три драми, Култура*, Скопје, 1998 год. стр. 5-77

третман на овој елемент во неговата литература, од проста причина што, според наше видување, ковчегот од романот АН антиципира значење што парцијално се сретнува низ другите текстови на овој автор.

Наративниот ентитет *ковчег* почнува да егзистира низ романот како подробност. Сепак, уште при првото соочување со него, станува јасно дека тој не е обичен минијатурен факт, ами дека овде или онде, порано или подоцна, раскажувачката структура, преку својата иманентна каузалност, ќе му го обезбеди вистинското значење и смисла. Тоа и се случува.

„ (...) Замислувам дека светот има форма на ковчег што Седржителот го носи под мишка“, вели анонимниот јас-наратор на почетокот од второто поглавје во романот АН од ВА. „ (...) И уште мислам дека сè на овој свет има форма на ковчег, и дека *целиот свет е голем ковчег во кој се ставени помали ковчежиња, а во нив уште помали*. Зарем мртвите кога ги праќаме на оној свет, не ги ставаме во ковчег? Зарем кога доаѓаме на овој свет не нè ставаат во лулка, што е налик на ковчеже? Куќите наши зарем не наликуваат на ковчег со поклопка озгора, за да не врне и за да ни биде топло внатре? Бунарот зарем не е ковчег во кој се чува богатството на животот-водата! И зарем манастирот наш не е налик на ковчег со богатство, како и коработ што плови по морето, со вредни нешта во утробата? Па и утробите на жените, не ли се ковчези во кои се чува она што треба да се роди, да се сочува, за да не му наштети нешто? *Телото ковчег не ли е за душата*, и небото поклопка не ли е од еден ковчег, поклопка издупчена, за да ни доаѓа виделина од виделата небески? Ја љубам таа слика на светот како голем ковчег, оти е добра (...) ⁶ (курзив Л.К.)

Која и каква е супстанцата на ковчегот?

Според кажувањето на нашиот симпатичен наратор, „целиот свет е голем ковчег, кој, многу едноставно, функционира според принципот-руски кукли. И уште вели (а звучи мошне уверливо и потполно успева да нè убеди) дека телото е ковчег на душата. Или: телото е нештото однадвор, видливото; а она што е внатре и е невидливо, спиритуално-е, тоа е душата! Значи, како читатели сме мошне вешто заведени, речиси маѓепсани од моќниот анонимец кој ни говори за ковчег и во него многу ковчежиња, за тело и во него душа. Во една ваква констелација, дури и за Господа наоѓа простор, па вели: „ (...) И Господ е невидлив, оти тој не е надвор, ами внатре во човека, положен во нашите души. А, нашите души понајчесто се гробови Божји, оти се темни како гробници и во нив положеното од Бога не се виѓава.,” ⁷ Ни помалку, ни повеќе, онемениот краснописец од манастирот Полихрон во Мала Азија зборува за светот и неговиот поредок, за човекот и она што го прави човек, за вечната и неминовна проникнатост меѓу макро и микрокосмосот.

⁶ Венко Андоновски: *Азбука за непослушните*, op. cit. стр. 94, 95

⁷ Ibidem, стр. 88

Матричната материја на ентитетот *ковчег* ја чинат две семантички станици, чиешто експлицитно толкување воопшто не и е туѓо, ниту пак непознато на човековата емпирија: Господ е во нас, мојот Господ тоа сум јас, нашата судбина зависи од нас! (=семантичка платформа бр.1)

Искуството на древната мудрост пак, нè научи дека вистината и зрелоста подразбираат себепознавање и спознание за светот околу себе. И ова го има во ковчегот на Убавиот. А доаѓа од утробата на буквите: „(...) Да погледне зад буквите, во нивната утроба; проба да ни ги отвори очите, слепци да исцели, да видат оти зад буквите со кои денес пишуваме стојат слики, и дека зад секоја од нив по една историја, по една повест, по едно нешто се крие (...)“.⁸ Ете затоа, на дното на ковчегот на Исијан се наоѓа само едно перце. (=семантичка платформа бр.2)

Во литературното и културното наследство, разгранетата симболика на феноменот *ковчег* се врзува за старозаветниот дедо Ное и неговиот кораб (=ковчег), „(...) кој плови низ водите на потопот и ги содржи сите елементи на циклична обнова. Меѓутоа, ковчегот подразбира и спознание и свето знаење и претставува своевидна историска придобивка, зашто Ное го сочувал претпотопското искуство, но и затоа што многу често тој се споредува со Христа, а коработ со крстот. Најпосле, ковчегот е симбол на скровиште за богатство, но не било какво богатство, туку богатство на спознанието и животот и претставува начело за зачувување и преродба на суштествата.“⁹

Значењето на ковчегот (=сандакот), што како единствено свое богатство го носи со себе Исијан Убавиот е комплементарно со она од светското културно и цивилизациско искуство. Зашто имено, и според онемениот краснописец од манастирот Полихрон во Мала Азија и Господ си го носи под пазуви ковчегот на светот и се грижи за човештвото, бидејќи тоа е предмет на неговата љубов.

За коњите

Во колективната меморија на народите од светот, феноменологијата на коњот стекнала првенствено митска рецепција. Таква каква што е и во приказната на Павиќ. „(...) Коњот испливува од утробата на земјата или од длабочините на морето, галопирајќи како крвта во вените. Овој архетипски коњ, син на ноќта и на тајните, носи смрт и живот, бидејќи е поврзан со огнот, разорен и победоносен и со водата, хранителка и давителка (...). Тој е најблагородното што човекот го стекнал. Но, ништо не е стекнато засекогаш,

⁸ Ibidem, стр. 90, 91

⁹ J. Chevalier, A. Cheerbrant: *Rjecnik simbola; Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1983, str. 295*

па и покрај таквата светска слика, мрачниот коњ ја продолжува во нас својата пеколна трка: час е корисен, час е погубен“.¹⁰

Како битен елемент во структурата на текстот, наративниот ентитет коњи неколкукратно се прекршува низ медитеранската приказна на Павиќ: првпат се сретнува во заглавието (и во заглавието на целата збирка раскази), уште еднаш на патувањето на Елен во Цариград и последен пат во извештајот на италијанскиот весник *Corriere della sera*, од 21-ви март, 1975-та година, кога еден од четирите бронзени коњи бил отстранет од фасадата на црквата Свети Марко во Венеција, зашто неговата бронзена глазура била зафатена од рак. Заедно со информациите дека коњите потекнуваат од векот на Александар Велики и дека во 1204-та година крстоносците со галии ги пренеле од Цариград во Венеција-се добива билансот за присутноста на третиранов наративен ентитет на миметичко рамниште.

Меѓутоа, она што побудува посебен интерес и што го возбужда дури и масовниот читател е сознанието за смислата што тој ја носи под нивото на текстовна рецепција. Поврзан со водовитоста на лик кој има многу мал простор во митологијата, фаталноста на коњите станува реалност: „-Погледни ги добро коњите. Тие сега мируваат. Но, кога коњите ќе се помрднат, пропаѓа едно царство“.¹¹ Значи: кога коњите се стабилни, тогаш се полезни; ако се помрднат, тогаш се погубни, ни помалку ни повеќе-за цело едно царство!

Во годината 1975-та, коњите не се помрднуваат, ами уште полошо: еден од нив „се разболува“ и бидува отстранет. Причините за „болеста“ на еден од четирите коњи во текстот на Павиќ се најмалку две: едната со симболична, другата со стварносна димензија.

Имено, симболиката на коњот, меѓу другото подразбира дека: „(...) Коњот е видовит и водач; тогаш тој управува, бидејќи само тој може да помине неказнето низ тајните недостапни за разумот.“¹² Кај Павиќ, видовитоста е атрибут на Елен, но таа не би имала ефект ако функционира независно од бронзените коњи и нивното мирување или придвижување. Впрочем, пророштвото припишано на коњите постои и пред Елен да ја препознае видовитоста како своја карактеристика.

Зошто еден од четирите коњи е „нападнат од рак на бронзата“ токму на почетокот на последната четвртина на XX-от век? Зошто токму тогаш кога најмногу требаше да се ужива во плодовите од научно-техничката револуција од претходното столетие? Одговорот е експлицитен: „(...) Цели 23 века овие коњи успешно одолеваа на налетите од морето и дождовите, но не можеа да се спротивстават на затруениот воздух на нашето време.“¹³

¹⁰ Ibidem, str. 270, 271

¹¹ Милорад Павиќ: *Коњи Светого Марка*, op.cit. стр. 159

¹² J.Chevalier, A.Gheerbrant: *Rjesnik simbola*, op.cit. str.272

¹³ Милорад Павиќ: *Коњи Светого Марка*, op. cit. стр. 161

Што е она што го труе „воздухот на нашето време“? Според заклучокот на нараторот, одговорноста треба да ја понесе целото човештво, зашто кога еднаш стекнатите придобивки не се почитуваат, злото им враќа со зло токму на оние што го продуцирале. „Лошото време го прават лошите луѓе“, би рекол Петре М. Андреевски. Тука „лежи“ реалната димензија на причините за „болеста“ на коњот и неговото жалосно симнување од монументот Свети Марко во Венеција.

4. Универзалија

Фаталноста како заеднички белег на наративните ентитети *ковчег* и *коњи* во двата анализирани текста достигнува степен на ригорозност: таа конечно ја заситува утробата на нуклеусната матрица во полето на смислата. Смислата пак, „се осмислува“ преку длабочинскиот мониторинг кон внатешноста на ковчегот и сензибилноста на древните бронзени коњи. Таквиот поглед е/треба да биде вечен.

А ние само ја нотираме како искрена порака (читај молба!)

-Не дај боже дедо Ное да одлучи повторно да замине на пловидба! И: да му се молиме на Господа да не се поместат коњите на Свети Марко од своето лежиште! Или подобро: не само да се молиме!...

Резиме

Третманот на категоријата детаљ во два различни по вид наративни текста, романот *Азбука на непослушните* од Венко Андоновски и расказот *Коњите на Свети Марко* од Милорад Павиќ упатува на стабилност во процесот на манифестација на неговото значење. Навидум „минијатурниот“ и „неважен“ литературен факт, во структурата на раскажувањето окрупнува до таа степен што станува носител на универзалната димензија на текстот.

Summary

This study treats the problematics of detail in narrative text. Main focus of interest here is directed to two esthetic categories denoted as “chest” and “horses” in the novel “Azбука about the insubordinate ones” by Venko Andonovski and “The Horses of Saint Mark”, stories by Milorad Pavic. They are observed from the view of narrative dioptry and according to the temporal status.

The tendency is to suggest the powerful semantic load of the literary particle and its flexibility to manifest its own meaning on superficial (=mimetic level) and deeper (=semantic) level.

Користена литература

1. J. Chevalier, A. Cheerbrant: *Rjecnik simbola*; Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1983
2. Miroslav Beker: *Semiotika knjizevnosti*, Zavod za znanost o knjizevnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1991 godina
3. Венко Андоновски: *Азбука за непослушните*, во книгата: *(При) казни, Детска радост*, Скопје, 1988 год
4. Венко Андоновски: *Словенскиот ковчег* во книгата *Три драми, Култура*, Скопје, 1998 год
5. Милорад Павиќ: *Коњи Светога Марка*, во книгата: *Медитеранске приче, Октоих*, Подгорица, 1995 год

Доц. Д-р **Мирче КОКАЛЕВСКИ**¹

ТРЕТИРАЊЕ НА ПРОЕКТИРАЊЕ НА ЕНТЕРИЕР КАКО СИСТЕМ TREATEMENT OF PROJECTING INTERIOR DESIGN AS A SYSTEM

Анстракт

Основна тематика во овој труд претставува начинот на примена на системскиот пристап кај проблематиката на проектирање на ентериер, со вградување на принципите на функционирање на системот во процесот на проектирање, како и при оформување на проект. Примената на системскиот пристап е ефикасна заради усогласеноста на структурата на системот со структурата на процесот на проектирање или на составните делови на проектот. Во истражувањето се компарираат карактеристиките на системот, потсистемот и елементите на системот, со целината на процесот на проектирање, со групациите-потсистемите (етапите на проектирање) и со елементите (составните делови на проектот). Појдовна компарација е третирањето на влезот и излезот во системот, при што влезот е проектната задача, а излезот е проектот како финален производ на проектирањето. Се компарира функционирањето на системот со процесот на проектирање и со дизајн проектот и се согледува заедничката карактеристика, а тоа е примената на системски пристап. Со соодветно практикување на системскиот пристап се усовршува и процесот на проектирање, а со тоа и квалитетот на дизајн проектот, во функција на квалитетот на организирање на внатрешен простор, во кој се одвиваат виталните активности на човекот.

Клучни зборови: Систем, процес на проектирање, проект, потсистем, елемент на системот.

ВОВЕД

Истражувањето претставува придонес кон третирањето на проблематиката на системот и примена на системскиот пристап во процесот на проектирање на ентериер. Согледувајќи ја проблематиката на системскиот пристап, се нагласува големиот квантум на дефиниции за системите (постојат повеќе од 300 дефиниции за поимот систем, според Т. Кралев), во зависност од научните погледи на авторите, но во основа на дефинициите се елементите и поврзанооста во единствена целина, поврзана за одредена

¹ Факултет за арт и дизајн, ЕУРМ

активност. Системот подразбира функционирање, ред, воедначени постапки, поврзаност. Во спротивно, има неред, невоедначени постапки, неповрзаност. А тоа предизвикува несигурност, субјективност, случајност, импровизација. Природата претставува пример на комплексно функционирање на системот. Човекот, како и дрвото, претставуваат соодветни примери за систем.

Целината е основа на системот. Според Forrester (“Principles of Systems”) “Системот значи група на делови кои работат заедно поради заеднички цели“. Значи, се јавуваат делови-елементи, групации и целина, што во потполност соодветствува со карактеристиките на внатрешниот простор, кој е составен од делови, елементи-мебел, групации простории и целина-групација на волумени на внатрешен простор. Се работи за адекватна поврзаност на елементите, а не за било каква, туку поврзаност која најмногу одговара на функционирањето на целината, односно на внатрешниот простор.

Целината е суштината на системот. Тоа е вистинскиот предизвик за истражување, да се утврди оптималната поврзаност на составните елементи, за да се добие таква целина која ќе функционира ефикасно. Тоа е појдовниот креативен мотив кој секогаш егзистира при уредувањето на внатрешниот простор и од поставеноста и поврзаноста на елементите на мебелот ќе зависи и функционирањето на внатрешниот простор во целина. Поврзаност, корелација во функционирањето на системот и просторот. Поврзаноста е посебен квалитет на системите, а тоа е особина и на внатрешниот простор. Просторот е систем, во системот има простор.

Систем и проектирање

Проектирањето и проектот во основа се креативни процеси и содржини, во најголема мерка фундирани на истражувачкиот дух, искуството и професионалниот пристап на авторот, но за создавање квалитетен концепт за уредување на внатрешен простор, како и за други простори, потребни се множество параметри кои го конципираат комплексниот карактер на просторот, а тоа е заправо целината на системскиот пристап кон проблематиката на проектирањето на просторот.

Процесот на проектирање треба да се темели на објективни параметри, системски организирани, кои сочинуваат поврзана целина на постапки кои се надоврзуваат со цел да се насочуваат креативните активности на авторот од идеја до солуција. Во основа се јавуваат интересни релации на активностите, од една страна е потребата да се систематизира процесот на проектирање од идеја до солуција, а од друга страна е потребата за креативни активности кои во основа се третираат како субјективна активност базирана на индивидуални креации. Индивидуалноста е нагласена во креативните концепти и обликување на внатрешниот простор и естетскиот аспект на оформувањето на проектот, а сето тоа треба да се темели на објективен процес на проектирање со објективни

параметри и систем на вреднување на предлог решенијата, со цел да се утврди оптимално решение. Поврзаност на субјективното и објективното.

Субјективноста е во сферата на креативноста, а **објективноста** е во системскиот пристап кон процесот на проектирање, со акцент на проектирање на ентериер, со вградување на принципите на функционирање на системите во теоријата на практиката на проектирањето.

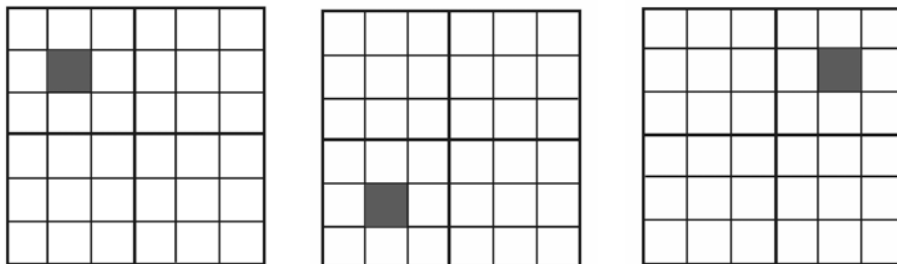
Синтеза на објективно фундиран систем и субјективна креација.

Тематиката на проектирањето на внатрешниот простор е поврзана со креирање на нови или адаптација на постојни просторни целини, а со примена на системскиот пристап се внесува нова динамика и систематичност во проектантскиот процес, што е поврзано со квалитетот на изведувањето на самиот процес и на резултатот од тој процес односно проектот како производ на проектирањето. Се применува системски пристап воден од мотивот да се утврдат соодветни целини како потсистеми-етапи на проектирање кои најдобро соодветствуваат на предизвиците на креирањето на просторните целини, со почитување на принципите на системскиот пристап.

АНАЛИЗА НА ПРОБЛЕМАТИКАТА

При согледување на примената на системскиот пристап при проектирање на внатрешен простор се применува дедуктивен и индуктивен метод, поточно со примена на принципот од целината кон деталот и обратно, се врши целосно согледување на проблематиката.

Во основа, целината на процесот на проектирањето функционира како систем, а со тоа и сите принципи на системите се применуваат во процесот на проектирање.

Систем претставува збир на елементи (одделни делови на системот) кои дејствуваат како целина, а во примерот на проектирањето истото се применува со целината на процесот на проектирање, како и на составните елементи кои сочинуваат проект.

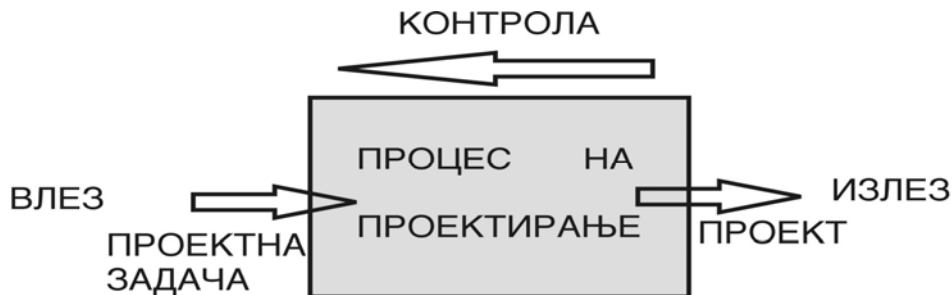
Елементите треба меѓусебно да функционираат, односно целината да работи, а тоа во рамките на проектирањето значи дека предметот на проектирањето односно проектот треба така да се направи да овозможи организирање целина во која сите елементи меѓусебе ќе функционираат и создават една целина. Во зависност од предметот на проектирањето може да се применат природни или технички системи.

Функционирање на системот. Сите делови на системот треба максимално да функционираат, а тоа применето кај проектирањето значи дека сите елементи на предметот на проектирањето односно на ентериерот треба максимално да се поврзани во целина и така да функционираат.

Поврзаност, релации, целина. Системите можат да опстанат трајно само како отворени системи, односно со непрекината интеракција систем - окружување. Со текот на развојот сите системи го прошируваат бројот на своите врски со окружувањето, со тоа што окружувањето станува се поразгрането и посложено. Односот на системот и окружувањето станува се позначителен и покомплексен. Системот се наоѓа во постојано движење и постојани промени.

Се назначуваат само некои од основните карактеристики на системот кои се поврзани со проектирањето, како :

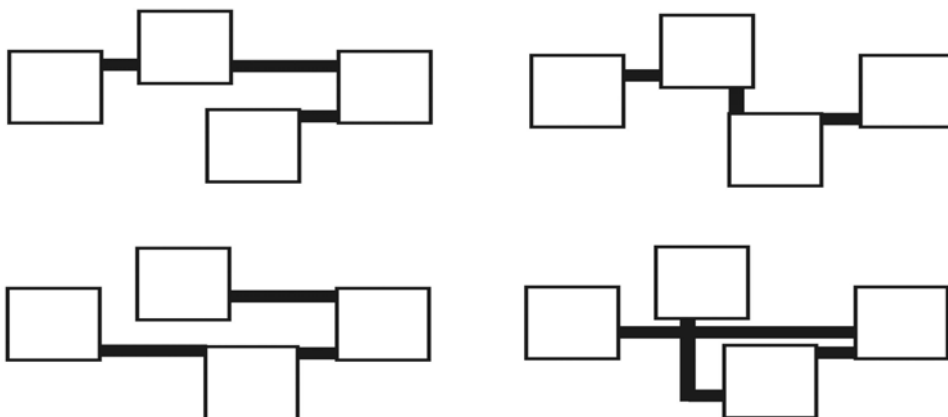
- Влез и излез на системот. Во битието на системите постои континуитет на одвивањето на процесот, од влез кон излез, од претходни кон последователни активности во време и простор, во зависност од видот на системот (на пример во процесот на производство од сировини до финални производи и сл.). Во процесот на проектирањето важат принципите на системите во однос на текот на процесот односно во случајот влезна информација е проектната задача, а излезна информација е проектот, како резултат на процесот на проектирањето. Процесот на проектирање се одвива низ неколку етапи: идентификација, категоризација, концепт, валоризација, солуција и презентација.

- Состојба на системот како анализа на состојбата на влезот и излезот и согледување на видот на промените кои се случиле од влезот до излезот на системот. Анализа на промените и согледување на потребата за усовршување на системот за добивање подобри резултати (пример кај производна трака во одреден производен процес и се проверува состојбата на влезната сировина со квалитетот на финалниот производ на излезот). Во случајот на проектирањето, финалниот производ е проектот со сите графички прикази и текстуални објаснувања, со цел да се подобри одредена состојба во конкретен внатрешен простор, во зависност од предметот на проектирањето.

- Повратна врска е карактеристика на системот каде излезот се компарира со влезот и се контролира како функционира системот, односно каков е резултатот од системот. Таква контролна функција е потребна кај проектирањето каде се контролира крајниот резултат (излезот- проектот) со почетниот (проектната програма). Со повратната врска се контролира и се прави согледување дали е постигната бараната цел на задачата и дали процесот во целина е успешен.

- Структура на системот како меѓусебен распоред на елементите, нивна поврзаност и односи на елементите со целината на системот. Структурата на системот се применува и кај проектирањето на ентериер, со согледување на поврзаноста на елементите и нивните меѓусебни релации во просторот, како на ниво на едно парче мебел (маса или стол, кој се третира како микро простор), преку волумен на просторија, до ниво на релации на целина на објект (макро простор од аспект на проектирање на ентериер). Кај структурата на ентериерот од особена важност е поврзаноста на елементите (релации помеѓу одделни простории во стан или во било кој друг внатрешен простор).

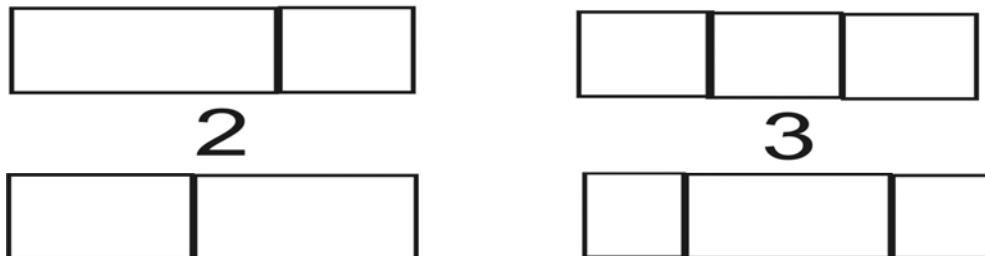
- Моделирање како активност за формирање модел со кој се засновува одредена сличност меѓу идниот објект (планирана активност) или волумен и намалениот модел во одреден размер односно сличност во однос на надворешната структура или на внатрешноста. Тоа се применува и во процесот на проектирањето каде за одредени проектни активности се прават модели (работни или проектни, во соодветен размер, во зависност од целта на изработката на моделите). Употребата на моделирањето односно на моделите во сознанието на реалниот свет е стара колку и човековиот вид, па оттаму и цртежите на животни на сидовите на пештерите се само модели на реалниот свет кој го опкружувал човекот. Денес, моделирањето може да се согледува и да се третира како систем.

Групации како потсистем

Во рамки на системот, во зависност од структурата на истиот, има два или повеќе потсистеми, со меѓусебни релации во рамките на целината на системот. Значи, секој конкретен систем секогаш е дел од некој поголем систем во однос на кого се однесува како потсистем. Таков систем кој е составен од неколку потсистеми се нарекува сложен систем.

Ако тој принцип се примени кај проектирањето тогаш во рамките на проектирањето на внатрешен простор, како потсистеми се третираат групациите на простории за одредена намена, кои претставуваат еден потсистем. Ако предмет на проектирање е станбена единица, третирана како систем, во тој случај групацијата простории за спиење (со две и три простории третираны како елементи) претсавува еден потсистем (спални соби, бања, гардеробер), како дел на системот на станот.

Елементи како основни делови на системот

Елементите се основни делови на системот, односно од нивното поединечно функционирање зависи и функционирање на потсистемите и системот како целина.

Во однос помеѓу целината и деловите постои одредена самостојност на деловите, со максимално синхронизирано вклучување на деловите во рамките на целината.

Едноставен пример за релациите на елементите е раката. Еден прст е еден елемент, раката е потсистем, а таа е дел од телото. Ако еден прст е надвор од употреба, тоа има влијание и на раката како потсистем и таа во целина не функционира правилно односно и целиот систем на функционира соодветно. Постојана поврзаност на елементите со целината и обратно.

Елементите помеѓу себе се поврзуваат во извршувањето на некоја функција. Различната мрежа на врски помеѓу елементите, односно начинот на поврзаност на елементите на системот, ја формира структурата на системот. Системите се разликуваат по својата структура односно по врските меѓу елементите. При исти елементи во еден систем, а заради различните врски помеѓу елементите, се јавува различна структура на системите и од односот на врските меѓу елементите зависи и нивото на функционирање на системот во целина. Пример: простории во стан несоодветно поврзани, со што се јавува неповолно функционирање на станот како целина на системот.

Основен елемент кај проектирањето на ентериер е маса и стол, како универзални елементи кои се применуваат низ времето, во најралични општествени услови и простори. Тие се слика на развојот на организирањето на ентериерот.

Исто како и кај системите, кај проектирањето основните елементи на проектирањето се едновременно и елементи на системот. Во зависност од предметот на проектирањето, односно од темата на изработката на проектот, зависат и елементите на проектирањето односно составните делови на просторот како медиум на проектирањето. Просторот како медиум е во основа предмет на разработка.

Човекот секојдневно комуницира со просторот. Тој е реалност и имажинација. Во зависност од рамката на истражувањето, просторот може да се анализира како микро и макро простор, од мерило на работна маса, легло односно просторија (микро простор од архитектонски аспект) до мерило на град (макро простор од урбанистички аспект).

Ако се работи за предлог за уредување на просторија, тогаш предмет на проектирањето е просторот - волуменот на просторијата. Ако се работи за

уредување на просториите на една зграда, тогаш предмет на проектирањето е внатрешниот простор на објектот, како макро простор од аспект на ентериери. Во зависност од предметот на проектирањето односно од просторот кој е медиум на проектирањето, зависи и видот и релациите на елементите на проектирањето. Кај уредувањето на просторија, основни елементи се мебелот во просторијата, опремата и обликувањето на ѕидовите, подовите, плафонот на просторијата.

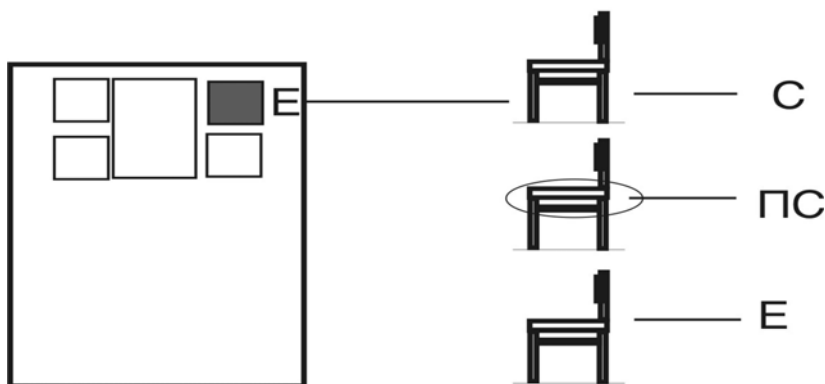
Кај уредувањето на внатрешниот волумен на објектите, систем претставува целината на ниво на објект, потсистеми се групациите на просториите (стан), а елементи се секоја просторија во станот одделно.

Релации систем – елементи

Секој елемент на системот е дел од целината и има влијание на целината. Ако секој елемент е добро направен и ако правилно функционира, тоа е услов за правилно меѓусебно поврзување и функционирање на врските меѓу елементите односно функционирање и на целината. Релациите систем - елементи се постојани и секогаш треба да бидат во функција, ако сакаме да функционира и системот како целина. Во спротивно ќе има само парцијално дејствување односно делумно функционирање на системот. Резултатот е идентичен: заради нефункционирање на елементите има недоволно функционирање на системот како целина.

Интересни се релациите и третирањето на елементите како СИСТЕМ, во услови кога тие се предмет на проектирање. Кај ентериерот, еден стол може да се третира како систем (ако предмет на активност е изработка на мебел), а деловите на столот (ногари, наслон, површина за седење) и врските на деловите се елементи на системот. Значи, во зависност од предметот на проектирање, столот може да биде третиран како елемент во рамките на просторијата, а во друг момент истиот стол може да се третира како систем (С), со потсистем (ПС) и елемент (Е), ако акцентот на творењето биде насочен на столот. Постојано присутни релации на целината и деловите и обратно, во зависност од предметот на проектирањето.

Процес на креација од идеја до проект

Проектирањето е креативен процес на оформување солучии за одредени тековни проблеми или тековни ситуации и појави, а со цел да се подобрат состојбите и да се направи уредување на дел на просторот. Проектирањето има широка примена во зависност од појавата или просторот за која е потребно да се изработи проект, како во делот на општествените процеси така и во рамките на природните процеси.

Во основа проектирањето е процес кој е сочинет од неколку постапки, етапи на дејствување, од идеја до изработка на проект, како продукт на проектирањето. Целиот процес на проектирање е исполнет со креативни активности, било да се работи за етапа на собирање на потребните информации за предметот на проектирање, се до оформувањето на солучијата на поставената задача. Се работи за творечки процес од моментот на разбирањето на задачата, се до моментот на оформувањето на проектот (кој во зависност од предметот на проектирањето е различен) односно до моментот на презентацијата на концептот пред јавноста односно пред нарачателот на проектот. Сите тие етапи се исполнети со креативни активности, а таков е и целиот процес на проектирање.

Проектирање и потреби

Потребите на човекот се појдовни принципи на процесот на проектирање, односно во основа проектирањето се врши за задоволување на потребите на човекот, без разлика на појавите, просторите, времето и мерките. Тие се секогаш присутни во проектниот процес, бидејќи проектот мора да има предмет на проектирање (некоја појава), да се однесува за одреден простор (подрачје или волумен), за одредено време (период за менување на состојбата или изградба на објект односно уредување на внатрешен простор) и потребните мерки (потребни средства, опрема,

капацитети за спроведување и слично). Во основа на секој проект е напорот на оптимален начин и со соодветни постапки да се подобри некоја потреба на човекот односно на заедницата во целина, за одреден време и со потребни средства и ресурси.

Предмет на проектирање

Од широкиот дијапазон на примена на процесот на проектирање во решавање на тековните проблеми и појави, во ова истражување се третира аспектот на уредување на внатрешниот простор, во рамките на волуменот на објектот утврден со конструкцијата и со конструктивните елементи, како архитектонски простор. Конструкцијата го оформува волуменот на објектот, а предмет на проектирање е волуменот согледан одвнатре, односно внатрешниот простор ограничен со сидови, прозорци, врати, подови и плафони. Во рамките на внатрешниот волумен се врши проектирање на уредувањето на внатрешните простори.

Нов внатрешен простор

Во услови кога се гради нов објект изработувањето на ентериерот односно проектирањето на ентериерот се врши непосредно со изградбата на објектот. Во тој случај проектантот на архитектурата ја детерминира внатрешноста на објектот односно на ентериерот. Изведувањето на обликувањето на ентериерот се врши според проект за ентериер, а како основа за проектот за ентериер е архитектонскиот проект.

Постоен внатрешен простор

Во услови кога се врши проектирање на постоен внатрешен простор, потребно е да се надоврзе на проектот за постојниот објект, односно да се користи проектот на изведена состојба. Доколку нема проект, најнапред треба да се направи мерење на лице место и да се направи проект на постојна состојба, а потоа да се пристапи кон проектирање на уредување на ентериерот. Во тој случај нема промена на функцијата (стан, деловен простор, образование и слично), а има измена на ентериерното решение.

Пренамена на внатрешен простор

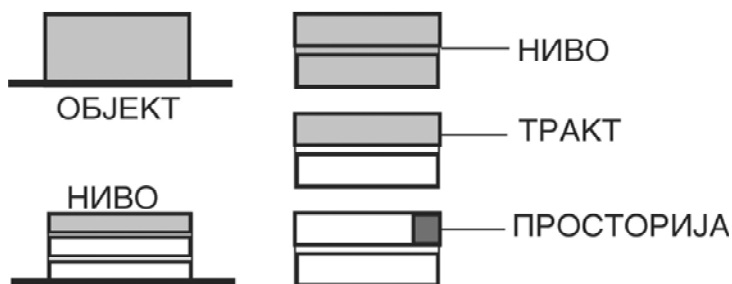
Ако има потреба од внесување нова функција во одреден внатрешен простор, како резултат на новите потреби, најнапред се согледува постојната состојба на внатрешниот простор, а потоа се пристапува кон проектирање на ентериерот со новата функција со процес на пренамена на просторот. Во тој случај има нова намена на просторот и ново ентериерно решение.

Групација на простории, нивоа

Во услови кога внатрешниот простор е конципиран како заеднички простор (хол), како заеднички волумен, тогаш и проектирањето на внатрешниот простор се третира како целина на волуменот (со зеленило и предвидување покриен урбан простор во објектот), како на пример во трговски центри. Групација на простории (низа) се организира кога се работи за одредени заеднички функции кои се поврзани и создаваат просторна целина, по хоризонтала (со ходник) или по вертикала (со скали, лифт или рампа). По правило групациите се поврзани на ниво (катои) во зависност од видот на објектите. Во таква ситуација проектирањето на внатрешниот простор се врши по нивоа, односно по групации (заедница) на простории.

Простории

Предмет на проектирање може да биде и одредена просторија во зависност од намената, како дел од целината на групацијата на простории. Во станбена намена тоа може да биде дневен престој или спална соба. Во деловни објекти, тоа може да биде одредена канцеларија, или во објекти со трговска намена одредена просторија може да биде одредена продавница, итн. Значи, предмет на проектирање е дел на внатрешниот волумен, а заради овозможување на целината притоа сепак се третира и поширокиот контекст односно релациите со соседните пристори и со целината на намената.

Опрема, мебел, уреди, архитектонски елементи

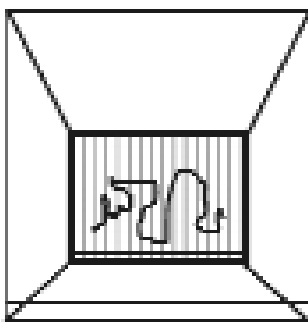
Покрај групациите на простории и одделни простории, предмет на проектирање може да биде и одреден елемент во просториите како мебел, опрема, уред, како и одделни елементи на мебел. Мебелот е дел од ентериерот кој служи за задоволување на одредени човекови функции во просторот како седење, лежење, чување гардероба и слично. Во основа мебелот е фиксен и мобилен.

Опремата е дел од ентериерот и служи за одржување на хигиената (санитарна опрема), како дел од инсталациите, опрема за осветлување (фиксни и мобилни светлечки тела), опрема за греење (радијатори) и за ладење (климатизери).

Уреди се видови машини за различни потреби, како машина за перење, за сушење алишта, за миене садови, за подготвување храна-шпорети, миксери, тостери и сл., видео и телевизор, машина за чистење и сл.

Обликувањето на архитектонските елементи претставува дел на ентериерот, како ѕидовите, подовите и плафонот кои претставуваат основна просторна рамка на ентериерот.

Во рамки на уредувањето на ентериерот и декоративните елементи претставуваат дел од ентериерот како завеси, слики, таписерии, декоративни графички елементи, декоративни текстилни апликации и сл.

ТРЕТИРАЊЕ НА ПРОЕКТ КАКО СИСТЕМ

Како резултат на процесот на проектирање се креира и оформува проект, кој исто така може да се третира како систем, како една целина. Проектот е низа на нацрти и текстуално образложение со кои се објаснува одредена идеја, концепт и се опишуваат детали за одредено проектно решение. Бидејќи се третира како систем, проектот има целина, потсистеми (одредени делови на проектот) и елементи (основни составни делови на проектот).

Со проектот се објаснува идејата применета за решавање на одредена проектна задачи утврдена со проектна програма. Во зависност од предметот на проектирањето и тематиката, се презентираат и различни проекти, со цел најефикасно да се изрази идејата и решението. Значи, проектот е средство со кое се презентира идејата односно решението на проблемот, кое ќе биде доволно јасно да биде разбрано од јавноста односно од наредателот на проектот. За таа цел се прават различни проекти според начинот на изразување, но во суштина се содржат од графички и текстуален начин на изразување и нивни комбинации.

Јасна презентација на идејата

Основниот принцип при изработка на проектот е јасно претставување на идејата, поточно со соодветни графички и текстуални прилози да се изрази идејата односно основните поставки и концепт како одговор при согледување на одредена солуција на зададен проблем. Јасната презентација на идејата е битна за јасното разбирање на проектот и неговата примена односно изведување на ентериерот. Како при говорното изразување кога се презентираат клучни зборови, така и кај проектите, без разлика за каков тип на проект се работи, за каква цел и која тематика е предмет на проектирање, секогаш треба јасно да се презентираат и нагласат клучните делови на проектот кои на најилустративен начин ја претставуваат основната идеја на авторот. Некогаш тоа ќе биде некој изглед, или карактеристичен пресек или основа или пак модел од предметот или просторот, според проценка на творецот, за да може на најдобар начин да се презентира идејата односно концептот при креирање на трудот. Квантумот на податоци во проектот од било каква природа (од функционална до естетска) треба да биде на такво ниво, за да биде оптимално презентирана идејата која се предлага, односно проектот треба да има доволен број податоци со опис на идејата, како еден од принципите на проектот.

Читливост на проекти, едноставност

Во принцип добрите проекти се едноставни на прв поглед, односно до едноставни решенија се доаѓа најтешко, затоа што едноставноста е одлика на совршенството. Една линија може да предизвика поголема динамика од низа прикази. Тоа е резултат на творечки активности, искуство и креативна снага на авторот. Патот до едноставното е долг. Едноставност согледана како концепт и едноставност изразена како презентација.

Проектот е низа на цртежи, скици, детали и описи со текстуално образложение, како и модели во пригодна размера. Потребата и обемот на презентацијата зависи од нивото на деталноста на проектот и потребата за каква цел е изработката на проектот.

Презентирање на проектот се врши на хартија, на други материјали, со различна големина на формати, со рачно исцртување или со примена на компјутерски програми, со црно бела техника или со примена на боја, особено кај идејни проекти.

Со проектот се утврдува концепцијата и се дефинира техничкото решение на предметот на проектирањето, се разработуваат условите и начините на изведување и се обезбедува соодветна технолошка функција.

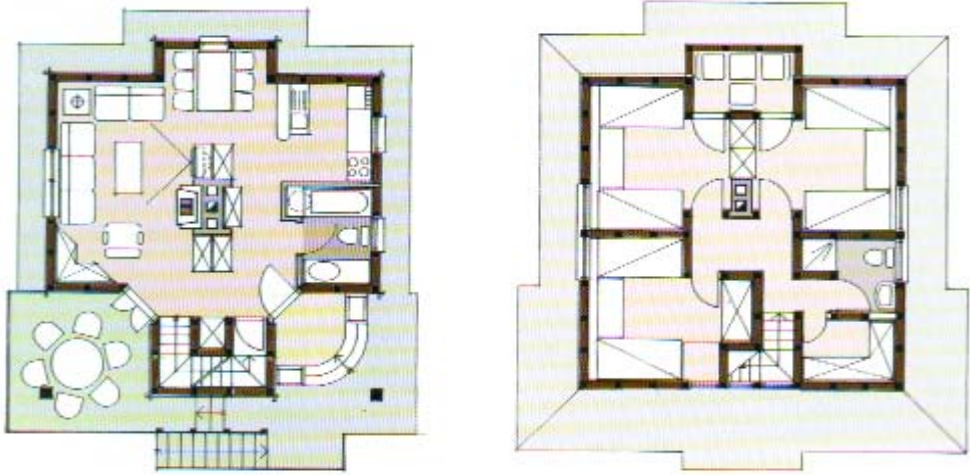
Проектот како систем е збир на меѓусебно усогласени графички прикази и текстуални појаснувања со кои се утврдуваат основните облици, функционални и технички решенија на предметот на проектирањето.

Цртежите се основа на проектите. Техничките цртежи се доминантни кај проектите за ентериер, а текстуалното изразување е опис на применетиот концепт.

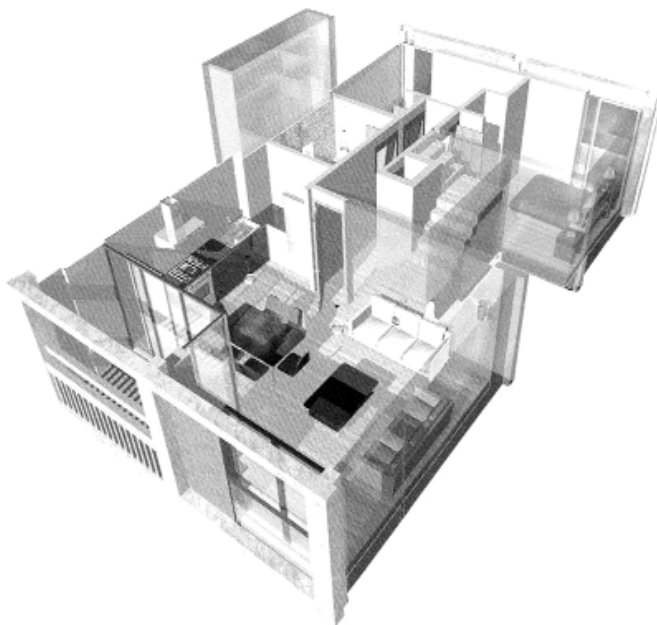
Многу битни се првите скици односно скицирањето на основните идеи и концепти. Првите скици се интересни од гледна точка на еволуција на идејата и развојот на мислата за решавање на конкретен проблем. Скиците воедно претставуваат основна база за постепена селекција на скиците односно тие се приказ на степенот на размислување за конкретен проблем и дијапазон на идеи. Погодни се за споредба, а особено со конечното решение и степен за запазување на основната идеја. Основно е постепен развој на идеите со подетални скици, детали. Тоа е дел од документацијата на проектот како преглед на идеи.

Основна содржина на проекти, како елементи на системот се: опис на концептот, основи (хоризонтален план), пресеци (вертикален план), изгледи, детали, аксонометрија, перспектива, модели.

Во проектот, во зависност од предметот на проектирање се врши разработка на основните делови на проектот, со компонирање на распоредот на цртежите. Бројот и распоредот на пресеците зависи од потребата ефикасно да се прикажат карактеристичните нивои, споеви, односно внатрешноста на структурата. Многу битен дел на проектот е изработка на модели во три димензии, во размер според предметот на проектирање, а за појасно согледување на концептот.

По изборот на решението за организирање на ентериерот, се пристапува кон творечка разработка на решението и оформување проект со сите елементи, како завршна изработка на проект со соодветна содржина, јасни графички прикази, образложение, потребни детали, модели, а како целина проектот може по потреба, да биде ефикасно презентираан пред јавноста.

РЕЗУЛТАТИ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Главниот акцент на истражувањето во презентираниот труд е насочен кон третирање на проектирањето на ентериер како систем, односно поврзување на карактеристиките на системот и примена во процесот на проектирање **на внатрешен простор**. Проектирањето е целина од низа на етапи со цел да се утврди солуција, која се разработува како проект. Идејата односно концептот за ентериерното решение е субјективен пристап, а процесот на проектирање како низа на етапи треба да се темели на објективен системски пристап. Примената на системскиот пристап е ефикасна заради усогласеноста на структурата на системот со структурата на процесот на проектирање и со составните делови на проектот. Во истражувањето се компарираат карактеристиките на системот, потсистемот и елементите на системот, со целината на процесот на проектирање, со групациите-потсистемите (етапите на проектирање) и со елементите (составните делови на проектот). Таков пристап е особено ефикасен кога се работи за вреднување на квалитетите на предлог решенијата за уредување на одреден внатрешен простор и за да се оцени најповолното решение се применува **систем на објективни критериуми за квалитет**. Процесот на проектирање, како креативна активност финализира со солуција која се обработува и објаснува со низа на графички прикази кои сочинуваат проект, кој исто така претставува систем. Поврзувањето на карактеристиките на системите и вклучувањето во процесот на проектирање и при оформување на проекти, создава услови за објективен системски пристап кон проектирањето на ентериер, со цел да се организираат внатрешни простори со соодветен квалитетот на просторот. Со соодветно практикување на системскиот пристап се усовршува и процесот на проектирање, а со тоа и квалитетот на дизајн проектот, во функција на квалитетот на организирање на внатрешен простор, во кој се одвиваат виталните активности на човекот.

Conclusion

The basic subject in this piece is the method of applying the systematic principle in projecting interior design, by embedding the principles of functioning of the system in the process of projecting, as well as by formation of the project itself, as a product of the projecting process. The application of the systematical approach is efficient because of the proportion of the system's structure with the structure of the process of projecting or of the component parts of the project. The characteristics of the system, the subsystem and the elements of the system are compared to the entirety of the process of projecting, to the groups-the subsystems (the stages of projection) and the elements (component parts of the project) in the research itself. The functioning of the system is compared to the process of

projecting and to the project-design and the common characteristic is acknowledged, and that is the application of the systematic approach. The process of projecting, as well as the quality of the project-design, is improved by practicing the systematic approach accordingly, which is in function of the quality of organizing the internal space, where the vital activities of the individual take place.

Key words: System, process of projecting, project, subsystem, element of the system.

Литература

- Кокалевски, Мирче:** “Квалитет на рурална и урбана средина”, НИО Студентски збор, Скопје 1989
- Кокалевски, Мирче:** Елементи и основи на проектирање 1 и 2, Авторизирани предавања, Европски универзитет-РМ, Скопје, 2007
- Кралев, Тодор:** Теорија на системите на информациите и на информативните системи, НИО Студентски збор, Скопје, 1984
- Попов, Иван:** Воведение в архитектурното проектирање, Основи на архитектурната композиција, ДИ Техника, Софиа, 1973
- Jodidio, Philip:** Contemporary European Architects, Vol 1- 6, Taschen
- Ziivkovic, Miroslav:** "Uvod u metodologiju naucnog istrazivanja" Arhitektonski fakultet, Beograd 1977

ЕТИЧКИТЕ ВРЕДНОСТИ И ДЕМОКРАТИЈАТА

Апстракт

Прашањата за демократијата и за етичките вредности во политичката и етичката наука се присутни од како се појавиле првите размисли и биле напишани првите поважни студии во историјата на филозофијата и на науката. Ги приведеме првите описи и дефиниции на демократијата во антиката кај најголемите умови на своето време, но ја анализираме и нивната темеленост на етичките и најдлабоки човечки вредности: слободата, правата на индивидуите, можностите за учество во власта и праведноста. Приодот кој бил трасиран од Платон и Аристотел во времињата кои доаѓале бил надополнуван и прогресивно надоградуван во средниот, а особено во новиот век од најјучените луѓе. Резултат на тоа биле најзначајните етичко-политички документи и декларации кои биле двигатели на општеството, но и него го поставиле на цврсти демократски основи, врз кои денес, во процесите на глобализацијата го живееме и доосмислуваме кај нас и во целиот свет.

Клучни зборови: демократија, слобода, вредност, етичка вредност, човекови права, толеранција, држава.

Има поими кои сами по себе делуваат позитивно или со голема доза на ведрина. Нивното значење се чини толку јасно, така што не се потребни поголеми напори за нивно определување, дефинирање. Такви се поимите демократија, вредност, слобода, напредок, толеранција. Меѓу нив, ги вбројуваме и поимите демократија и вредност, кои во развојот на модерното општество денес играат мошне значајна, ако не и најважна улога. Процесот на демократизација на општеството во поглед на напорите кои се прават во средување на процесите- политички, економски, меѓуетнички (на внатршен, во државите), но и на процесите на глобализација и интеграција во нив (на меѓународен) план, од ден на ден покажува колку е тешко тие усилби да се имплементираат во практиката, особено на земјите во транзиција. Меѓутоа, општо е прифатено мислењето дека поимот демократија лесно може да се разбере бидејќи неговата содржина изгледа мошне јасна.

¹ Факултет за детективи и криминалистика, ЕУРМ

Етимолошки, поимот *демократија* потекнува од старогрчките зборови: именката *демос*-со значење народ и глаголот *кратео* со значење-владее или *владеење на народот*. Меѓутоа, етимолошката дефиниција како лексичка се задоволува само со терминолошкото разграничување од другите поими. За да се определи содржината на поимот, секако е потребно и дефинирање на неговите суштински карактеристики. За тоа ќе се послужиме со аналитичките дефиниции на поимот демократија во различни изданија, енциклопедии и лексикони.

Поимот демократија во првиот *Етички речник* на македонски јазик е дефиниран како “форма на *власт* во општеството во која учествуваат сите или мнозинството; сега, значи и форма на односи во општеството во кое мнозинството наметнува цели, стил на однесување и норми, при што се ценат *слободата и правата на секоја единка*”.² Поимот *вредност*, пак се дефинира како “квалитет на нештата заради кои тие се оценуваат позитивно (спротивно- неврдно, н.з.), предизвикуваат задоволство и стануваат предмет на посакување и основа за дејствување”.³

Во изведените поими се дефинирани уште и поимите: *демократ* - оној кој го сака, почитува и се бори за демократско општество; кој ги разбира луѓето, има комуникација со луѓе од сите слоеви, ги почитува сите, пред се според нивните морални квалитети; оној кој е широкоград во социјална смисла и во сите социјални релации; оној кој верува дека сите вредности на човештвото им припаѓаат на сите луѓе” и *демократски* - со демократски дух; својство на слободни општествени односи, во кои мнозинството, и обичните луѓе, се искажуваат за суштината на животот и за вредностите на општеството; систем на однесување каде што се почитуваат сите, особено оние кои имаат човечки квалитети, каде што секоја личност која има човечки својства и се застапува за нормални и високи животни, етички и културни цели и има право да се изрази и да даде прилог во градењето на општата свест и на вредностите, а кај *вредноста* се среќаваат дефинициите на *вреден*, *вредно*-квалитетно, добро исправно, посакувано или желба за работа, трудољубивост, потоа, *основна вредност*, *највисока вредност* и сл.

Мошне е евидентно дека и во основната определба на поимот демократија, но и во определбата на изведените поими, акцентот се става на највисоките етички вредности, како што се слободата, човековите права, почитувањето на правата на индивидуата и самата индивидуа, индивидуалните морални квалитети, широкоградоста, барања за високи човечки, етички и културни цели (индивидуалните етички вредности), понатаму, вредностите на човештвото и припадноста на сите луѓе

² Д-р Кирил Темков, *Етички речник*. Просветно дело, Скопје, 2004, стр.25.

³ *Ibidem*, стр.19.

(универзалната етика), како и слободните општествени односи како систем на однесување (социјалните вредности).

Во најновото издание на *Британика Енциклопедиски Речник на македонски јазик*, поимот демократија се користи за да се изрази една од формите на управување во која “врвната управувачка моќ им се доверува на луѓето кои имаат право да ја применуваат и да ги уживаат нејзините плодови на посреден или непосреден начин преку системот на слободни избори”. Понатаму во текстот се укажува на најзначајните видови на демократско уредување и тоа: “Во *директната демократија*, јавноста непосредно партиципира во управувањето (како во некои градови-држави во стара Грција, некои собраниски системи во Нова Англија, како и во некои кантони на модерна Швајцарија). Повеќето денешни демократии со од *претставничкиот тип* (*индиректна демократија* н.з.). Концептот на претставничката демократија се појавил како резултат на идеите и институциите што се развиле во периодот на средниот век и просветителството во Европа, како и во времето на Американската и на Француската револуција”. На крајот од текстот се укажува на вредностите на демократијата која “пераснала во универзален инструмент” за изразување на правото на глас во времето на избори, натпревар за мандатни функции, слободата на печатот и говорот, како и за спроведување на словото на законот”.⁴

И во определбата на демократијата во лексиконот за поширока општа употреба, како што е Британика, јасно се гледа дека акцентот е ставен на *етичките вредности*, како што се: универзален инструмент за изразување на *правото на глас на индивидуата, слободата на говорот, слободата на печатот*, спроведување на словото на законот (*владеењето на правото*) и сл., т.е највисоките човечки (читај) етички вредности.

Доколку се погледнат и некои наменски лексикографски изданија, како што е оној за потребите на историската наука - *Енциклопедијски лексикон-Мозаик знања* ќе видиме дека и таму имаме сличен приод во дефинирањето на поимот демократија. Имено, таа е определена како “власт на народот, настаната наспроти аристократијата во која владееле само племенските првенци”. Во текстот понатаму се укажува на фазите низ кои поминала во текот на сопствениот развиток: “Незиниот прв степен бил *родовската демократија* која била заснована на племенскиот начин на општествено уредување. На заеднички заседанија се одлучувало за сите прашања во присуство на сите членови на племето. Племенските старешини избрани на овие заседанија, немале поголеми права од останатите припадници на племето. Биле само први помеѓу еднаквите, а должност им било да се грижат за извршување на одлуките донесени на заедничките собири”.

⁴ Британика Енциклопедиски Речник, Книга 3, Г-З. Топер МПМ, Скопје, стр.59.

Ставот дека племенските старешини “немале поголеми права од останатите припадници на племето”, иако со негативна дефиниција, укажува дека и во почетните обиди за демократско владеење (*исти помеѓу еднаквите*) акцентот се ставал на индивидуалните човечки права како неотуѓива вредност на поединецот.

Во другиот облик на демократија, кој се споменува во истата дефиниција- *воената демократија* во стара Атина, се напоменува дека во уредувањето, кое се базирало на трудот на мошне голем број робови, “владачката класа веќе успеала да ги земе во свои раце најважните функции во племенската организација, меѓутоа на собранијата на слободните членови на селските општини и натаму учествувале сите припадници, иако веќе со нееднакви права. Овие права биле во непосредна врска со имотната состојба на припадниците на племето”, јасно се укажува на фактот дека и во овој облик преовладуваат етичките вредности, пред се индивидуалните човекови права и слободи, “слободните граѓани ...иако со нееднакви (економски) права, во собранијата учествувале сите членови”.

Исто така, тука се наведува примерот и со Римската империја во која било воведено републиканското уредување како облик на демократско владеење, но сепак се напоменува дека во него никогаш не била воведена демократија како онаа во античка Грција.

Вистинскиот почеток на демократијата, се чини, се поврзува со појавата на младата граѓанска класа, и тоа во борбата со “феудалниот апсолутизам. Тоа бил почеток на граѓанската демократија која била воспоставена со буржуаските револуции во некои европски земји”, иако во почетните чекори, како што се напоменува во продолжение на текстот, “многу демократски текови имале само декларативен карактер”.

Мора да се напомене дека понатаму во текстот, мошне некритички, од аспект на марксистичко-ленинистичката ориентираност на приредувачите, се констатира дека за демократијата “како основно право на секој човек” може да се зборува дури во “социјалистичката демократија”.⁵ Аналогни определби среќаваме и во други лексички изданија на просторите на поранешна Југославија..⁶

Слична определба среќаваме и во *Современиот лексикон на срански зборови и изрази* на Љубо Микуновиќ, каде што поимот демократија е дефиниран од различни аспекти на неговата содржина, (слично како во *Етичкиот речник*) и тоа како: “1. владеење на мнозинството од народот; општествено уредување во кое власта им припаѓа на широките слоеви на народот кој што слободно ги избира своите претставници во сите органи на власта, од месните до врвните државни раководители”, но и уште како “2. слобода за сите напредни, прогресивни луѓе, рамноправност во

⁵ Enciklopedijski leksikon-Mozaik znanja, Istorija, Interpret, Beograd, 1970, str. 140-141.

⁶ Види Милан Вујакија, Лексикон страних речи и изрази. Просвета, Београд, 1980, стр.200-201

општествениот живот”или “3. отсуство на принуда, стеги, ограничување” и сл.⁷

Во цитираните дефиниции на поимот среќаваме неколку определби: *прво*, демократијата се сфаќа како облик на општествено уредување каде власта неприкосновено ја има мнозинството на народот и кој слободно ги бира носителите на управувачките функции; *второ*, како владеење на мнозинството, и тоа како на локално (месно), така и на централно (државно) ниво; *трето*, таа се цени дека непосредно е поврзана со *слободата* како една од најголемите вредности на човековиот живот, истовремено поврзувајќи ја со идеите на напредните, *прогресивни луѓе*, но и со *правото* и *рамноправноста* на сите во практикувањето на општествениот живот; и *четврто*, како нешто спротивно на *негативните вредности* како што се принуда, стеги, неправди, ограничување, диктатура, репресија и сл.

Ако погледнеме историски од антиката до денес, ќе видиме дека овој поим и во минатото, како и денес се определувал во контекст на облиците на власт на локално (родовски, племенски, селски) како непосреден облик, но и на централно (државно) ниво, како посреден облик на демократија. Во тој поглед античките градови-држави (полиси) како да беа оној граничник на премин на практикувањето на власта, што е од особено значење за двата вида на општествено владеење и денес. Но, без оглед на тоа, дефинирањето на овој поим, како што видовме, секогаш, речиси без исклучиво се вршел со поимите кои ги означуваат највисоките етички вредности.

Во една од најзначајните студии за државното уредување во антиката, Платоновата “*Држава*”, поимот демократија се употребува токму за да се означи еден од видовите на државно уредување кои биле познати во стара Грција и постојната екумена во тој период. Во осмата глава на делото Платон, која ја посветува на ова прашање и тоа во разговорот со неговиот пријател Глаукон, двајцата се во стучен дијалог со цел да пронајдат државно уредување кое би било идеално за неговата “софократија” и во кое би ја реализирал идеите за “*калиполис*”. Тоа за него, во секој случај се уште не е демократијата, иако го зазема третото, највисоко место во хиерархијата на посакуваните општествени уредувања (на четвртото место го става антиподо-*тиранијата*). За најпознати облици на општествено уредување во антиката Платон ги смета: “ Во прв ред тоа е *критскиот или лаконски облик на држава*; второ е *олигархијата* која е втора и по редот и по заслугите; тоа е облик на држава преполн со грешки; потоа доаѓа *демократијата*, облик кој е спротивен на олигархијата и кој доаѓа по неа; најпосле, четврта и последна болест на државата е *правата тиранија* које се разликува од сите овие. Дали ти е познат и некој друг облик кој би бил така истакнат и јасен? Бидејќи династиите и кралствата, кои можат да се купат и такви слични на нив

⁷ Љубо Микуновиќ, Современ лексикон на странски зборови и изрази. Наша книга, Скопје, 1990, стр.150-151

облици, спаѓаат помеѓу оние кои веќе ги набројав, а такви облици можат да се најдат како кај варварите (не- Грците, н.з.) така и кај Хелените”.⁸

Во натамошната расправа и дијалог помеѓу пријателите, Платон дава и некој вид дефиниција на демократската власт кога вели дека таа “настанува кога сиромасите ќе победат, па еден дел од противниците ќе ги погубат а другиот ќе го протераат, а со останатите рамноправно ќе ја поделат власта и граѓанските права, и кога власта најчесто се бира со коцка (ждребање н.з.)”. Од дефиницијата јасно се гледаат некои од основните суштински одлики на демократијата, како што се “рамноправноста во поделбата на власта”, “граѓански права” кои се, всушност и основните вредности на демократијата. Уште нешто е мошне интересно, што тој не го симпатизирал изборот на граѓаните во власта да се врши по пат на ждребање, иако како постапка била замена или паралелно се употребувала со начинот на посреден или непосреден избор на носителите на власта. Таа постапка подоцна, во практикувањето на демократијата речиси во целост е напуштена.

За Платон, која е најголемата вредност (како вели самиот “најголемото добро”) на демократијата? На ова прашање одговара дека тоа е слободата (*елевтерија*). “Слободата, одговорив. Можеше да слушнеш дека тоа е најубавото во демократската држава и на оној кој по природа е слободен, единствено за неа му вреди да живее во таков вид на држава”. Меѓутоа, Платон дава недвосмислен одговор на прашањето за тоа кои се причините за пропаста на демократијата? Секако, тој причините ги гледа во незаситноста на апетитите на луѓето од власта за материјални блага и во развратот како негативни вредности во демократијата. “Јас мислам дека демократската држава, желна за слобода, кога ќе се намерачи на владетелите- лоши чашкољупци и при тоа ќе ја изгуби мерата, премногу опијанета од слободата, тогаш таа, ако (власта н.з.) не е сосема попуслива и ако не им пружи целосна слобода, ги оптужува и ги казнува, префрлајќи им дека се злочинци и олигархични”.⁹ (основата за корупцијата н.з.), што е појдовна точка и прв услов за појавата на новиот вид држава- *тиранијата*. Сепак, како што видовме погоре, Платон за највисока вредност на демократијата ја смета токму *слободата*, со оглед на тоа што тој консеквентно изведува дека ако не се почитува, таа е и условот за нејзината пропаст.

Во денешниот облик на демократијата тоа е надминато со ставот за функционирањето на правниот систем низ три, независни власти во државата (законодавна, извршна и судска).

Прашањето за демократијата како облик на државно уредување не е експлицитно разработено од еден од најголемите умови на антиката, ученикот на Платон, големиот систематичар, логичар и основоположник на науките, Стагиранецот Аристотел. За позанавачите на општествено-

⁸ Platon, Drzava, Kultura, Beograd, 1969, str. 264.

⁹ Ibidem, str. 264.

политичките прилики во Елада и поврзаноста на Аристотел со владетелите на македонското царство (таткому Никомах бил личен лекар на кралското семејство на Аминта, таткото на Филип Македонски, а тој самиот бил учител на идниот династ- великиот Александар Македонски), евидентно е дека во услови на воен и освојувачки поход на целата тогаш позната екумена, логично е дека не можело кај него да стане збор за демократија.

Меѓутоа, Аристотел ги познавал и признавал вредностите на демократијата, зборувајќи за неа како за *слобода (елефтерија)*. Уште треба да се напомене дека Аристотел дури и не го употребувал терминот *слобода* во денешно значење (*елефтерија*), туку токму терминот *вредност (атиа)*, од кој подоцна настанал и терминот *етика (етос, ејнос)*, и тоа него експлицитно го употребува во денешно значење кога зборува за настанокот на политичкиот живот-*полис-иа* од владеачкиот произведен однос во античкиот свет, од односот роб-господар. Слободата Аристотел ја означува како *вредност (атиа)* која ја практикувала “одредена политичка форма-демократијата” за разлика од владеачките вредности во “другите политички форми”. Во враска со слободата, Аристотел развил цел систем на моралниот живот, како што се етичките вредности: добродетел, добро, доброволност, недоброволност, извршнина (арѐте, арнотија) и сл., но притоа, ниту еднаш не го употребил самиот термин *слобода*.¹⁰

Во периодот на хелинизмот во антиката и хегемонијата на големите аристократски империи (Македонија и Рим), немало социјални услови и можности да се размислува за демократијата како облик на власт на народот. Дури и во Рим, каде во одреден период првпат се вовел републиканскиот облик на државно уредување, не може да се најде нешто позначајно од одликите на демократијата, освен обидите да се конституира правниот систем на римското право (третата власт) како база на правната наука и една од мошне важните придобивки на модерната демократија.

Средниот век, со аристократијата во световната и клерот во духовната власт, не оставил простор за развој на демократијата во реални услови. Дури пред крајот на средниот век, во хуманизмот и ренесансата, која се одликувала со идеи за подем на слободата на луѓето како највисока вредност во сите сфери од животот- духовна, морална, социјална, политичка,

¹⁰ Слични морални квалитети на поимот *слобода* дал и Платон во IX книга на неговата Држава, кога за неа расправа од аспект на моралноста за да означи кога човекот како индивидуа е “разумен” или им подлежи на “страстите”-тогаш луѓетосе робови или господари, заклучува тој. Дури многу подоцна во вид на мисловни (вербални) постапки и поврзување со разни идеолошки ситуации, терминот *слобода* е пренесен на полето на волјата (пр. кај Боеције), а подоцна и во низа спекулативни и лаички толкувања во рамките на христијанската идеологија, па се до великиот Кант. (види поопширно кај Цесаре Лупорини, Истина и слобода, Зборник Отворени марксизам, Загреб, 1971, стр. 88-89).

се јавиле реалистички сфаќања за развојот на државата, како на пример кај Хуго Гроциус, со импозантното дело *“За военото и мирнодопско право”*, во кое тој ја изградил првата теорија на *меѓународното право* врз основа на природното право (*“основната праведност”*), а правото го сметал како дел од човековата природа и затоа смиаслата на државата тој ја гледал во обврската да ги “штити човековите права” и вредности – неповредливост на животот, имотот, слободата и др. Слични биле и разните утопистички идеи во соништата на некои учени луѓе, подоцна оценети како виртуелно бегство од *тиранијата и неморалот*, во форма на разни замислени државни уредувања од типот на островот *Утопија* на Томас Мор, *Градот на сонцето* на Томазо Кампанела или *Нова Атлантида* на Френсис Бекон.

Соништата на овие мислители биле свртени напред и како да го напуштале реалното мислење или како да немале ништо заедничко со него. Но, ако се анализираат овие идеи од дистанца, ќе се види дека станува збор за два издиференцирани приода: *утопистички и утописки*.

Утопистичкиот приод се впуштал во разработки на состојбите исклучиво апстрактно во сопствените мисли (во примерите што погоре ги наведовме), додека *утопискиот* тие прилики во некоја рака ги корелирал со реалноста (Роберт Овен и Шарл Фурие со федералистичката ориентација и Сен-Симон со центристичката ориентација), или *првите*, темелите на своите новоградби ги поставувале само во “својот ум”, бидејќи не можеле да се потпрат на тогашната историска стварност, а *вторите*, со “генијални зачетоци и мисли” кои кај нив се јавувале насекаде од под “фантастичните луспи”. И покрај преголемото прескокнување на своето време, тие утопии во голема мера се нијансирани од своето време (пр. Фурие со “критиката на постојните прилики”, а Сен-Симон со “генијалната ширина на погледот со помош на кој кај него, во вид на никулци се содржани речиси сите мисли на подоцнежните социјалисти кои не се строго економски”)¹¹.

За демократијата како општествено уредување во модерна смисла на зборот, како што веќе напоменавме, може да стане збор дури со појавата на младата граѓанска класа во почетокот на новиот век во градовите во некои европски држави. Носители на идеите за демократија, слобода, еднаквост, правда и сл. биле емпиристите, просветителите, енциклопедистите, економските либералисти, социјалната критика и др. Тие недвосмислено биле духовни татковци на големите буржуаски револуции во Холандија, Франција и Англија, а нивните идеи - преточени во неколку документи кои се основа на денешната демократија. Меѓу нив најзначајни се *Декларацијата за независност на САД*, *Декларацијата за правата на човекот и граѓанинот* од 1789 година како најзначаен документ кој произлезе од Француската револуција и другите документи од понов датум, а кои се темелат на современото поимање на демократијата и меѓу нив, секако е најзначајниот

¹¹ Види поопширно; Ernst Bloh, *Tubingenski uvod u filozofii*, Beograd, 1966, str. 115-116.

за демократијата денес, *Универзалната декларација за правата на човекот* на ООН, донесена од ансамблеата деновиве во 1948 година, или точно пред 60 години.

Мошне интересен и значаен придонес во развојот на западно-европската демократија и англо-саксонското поимење на правото дадоа и емпиристите, пред се Томас Хобс и Џон Лок.

Томас Хобс во неговото грандиозно дело *Левијатан* демократијата ја разгледува како една од формите на државно уредување, но својот интерес тој го насочува кон *монархијата* како вид на државно уредување втемелено на природното право и општествениот договор. Меѓутоа, она што посебно е значајно за Хобс, како впрочем и за англо-саксонскиот приод, особено во делот на човековите права, е фактот што во еден концепт на строга монархија, човековите права се сфатени доста либерално, особено во поглед на неприкосновеното право на живот на човекот. Хобс смета дека постојат три вида на сувереност, и тоа "...монархија во која сувереноста припаѓа на еден човек, или *демократија* во која таа припаѓа на општо собрание на поданиците, или *аристократија* во која таа припаѓа на едно собрание сочинето од извесен број именувани лица или лица кои на некој друг начин се разликуваат од другите".¹² Хобс во вредностите на монархијата која ја протежира во делото, посебно укажува на корелацијата на слободата како на етичка вредност, но и на нужноста на природното право како онтолошка категорија, како и на нивното значење за човекот и ценел дека "ова ќе биде доволно, за материјата за која расправаме, за *природната слобода* која единствено се нарекува *слобода*".¹³

Џон Лок, пак сметал дека општеството треба да биде изградено разумно и со цел да ги развива *човековата слобода* и *човековите права*, додека *власта* треба да биде во служба на луѓето. Неговата концепција за општеството, изложена во генијалниот трактат *Две расправи за власта*, се темели на *неприкосновените права на човекот*, кои едновременно се и најдлабоките етички вредности и токму тие либерални сфаќања биле земени како појдовна основа за да се создадат уставите, на пример, на САД (во 1787 година креиран од правникот Томас Џеферсон, кој бил голем приврзаник на Лок), но и на други модерни држави. Во своето дело ги истакнува вредностите кои денес се основни одредници на поимот демократија: "големата цел на луѓето кои стапуваат во општеството е својот имот да го уживаат во мир и сигурност-првиот и основен закон на сите држави е востановување законодавна власт; првиот и основен закон е зачувување на општеството и на единката во него",¹⁴ а тоа се *правната држава* и *човековите права*.

¹² Tomas Hobs, *Levijatan ili matetrija, oblik i vlast drzave crkvene i gradjanske*, Kultura, Beograd, 1961, str. 169.

¹³ Ibidem, str. 187.

¹⁴ Види поопширно во делото „Две расправи за власта“ на Џон Лок.

Просветителството се јавува како посебна културна, критичка и педагошка активност во Европа, но и како израз на големите промени во живеењето и во меѓучовечките односи на почетокот на новиот век. Просветителството ја изразува свеста за големите можности на луѓето во создавањето на светот и општеството, а претставува поттик за ангажирање на филозофите, научниците и педагозите во промените на светот, како и за местото на поединецот и улогата на личноста во создавањето на општеството. Со вакви идеи била зафатена и континентална, но и островска Европа.

Просветителите биле најугледните мислители на својата земја, на својата нација, понекогаш и големи научници кои своите погледи и талент ги ставале на услуга на народот. Некои од нив ги развивале демократските политички погледи, а некои практикувале современа критика на негативните појави и состојби. Такви биле веќе споменатиот Томас Хобс во Англија, но и Шарл Монтескје, Волтер и Жан Жак Русо во Франција, Лесинг, Гете и Шилер, Кант и др. во Германија и сл.

Шарл Монтескје во делото *“За духот на законот”*, како правник и филозоф, се обидел да укаже на нужната поделба на власта на *законодавна, извршна и судска* и дека секоја од нив треба да има свои ингеренции во државата, но и дека мора меѓусебно да се контролираат. Тоа е услов кој Монтескје го смета за основа за постигнување на задоволителен степен на *слобода на граѓанинот*, а таквата концепција на уставно уредување на државата, речиси е општоприфатена денес во сите држави кои се или претендираат да бидат демократски.

Во делото *“Расправа за толеранцијата”*, Волтер, пак се јавува како ненадминат бранител на *човековите слободи*. Тоа свое мислење најилустративно го изразил во ставот: “Господине, јас не е согласувам со Вашето мислење, но со сите мои сили ќе го бранам Вашето право да го искажете својот став”. Еве уште една од големата лепеза на етички вредности на модерната демократија-*толеранцијата*.

Неговиот сонародник, современик и поранешен пријател Жан Жак Русо, кого во научните и филозофски кругови го сметаат за најзначаен модерен мислител воопшто, низ критиката на напредокот навел примери дека прогресот на човештвото не довел до вистински развиток, туку до назадување токму на полето на *“хуманите елементи”* кај луѓето и затоа повикувал: *“Назад кон природата”*. Во своето дело *“Општествен договор”*¹⁵ Русо ја промовирал идејата за суштината на политичките односи во современото општество: “Човекот се раѓа слободен, а насекаде е во пранги. Некој мисли дека е господар над другите, а сепак е поголем роб од нив. *Општествениот ред* (владеењето на правото како заштита на

¹⁵ Види поопширно во делото „Општествен договор“ од Русо, кое на македонски јазик го преведе Деканот на Богословскиот факултет во Скопје, професорот Јован Таковски.

индивидуалните човекови права и слободи како највисоки етички вредности-н.з.) е свето право кое служи како основа за сите други права”.

Идеите на просветителството биле блиски на една плејада мислители со материјалистика определба кои со голем напор и одрекувања, ја создале сокровишницата на знаењата на човештвото-*Енциклопедијата (образложен речник на науките, вештините и занаетите)*. Во нејзиното подготвување тие успеале да ги соберат најголемите научници, филозофи, стручни лица од разни области од стопанството и занаетчиството и по угледот на обидите на научниците од Ликејот на Аристотел и Александриската библиотека и Музеј, изработиле “прво концентрирано средство за универзално значење на човештвото”. Активностите на просветителите и енциклопедистите, предводени од Русо, Волтер, Дидро, Даламбер, Хелвециус, Холбах и др., во правец на афирмација на *слободата на духот* во сите области на животот и општеството, од една, и критиката на догматизмот и аристократизмот, од друга страна, довеле до директна подготовка на *граѓанската демократија темелена на етичките вредности*, но едновременно биле и непосреден увод во големата француска Револуција од 1789, чиј врв беше *Декларацијата за правата на човекот и граѓанинот*.¹⁶

Од овие идеи на просветителите и енциклопедистите произлегле големите духовни, но пред се и социјални промени кои се основа на модерната западна демократија, која со процесите на глобализацијата, полека но сигурно го демократизира секој дел на земјината топка.

Генерално гледано и погледите на економскиот и социјалниот либерализам, потоа на социјалистичките учења и анархизмот, исто така дале придонес за поцелосно разбирање на основите на современата демократија, иако некои учења од нив во практикувањето на власта во XX век се изродиле во нивна спротивност и се покажале како тоталитарни системи, спротивни на интенциите на демократијата и етичките вредности. Овде нека ни биде дозволено да го завршиме расветлувањето на поимот демократија и вредностите на кои таа се темели. Имено, со должно внимание и респект изнесовме различни сфаќања од плејада мислители и школи, кои дале извонреден придонес за разбирање на денешната поставеност и општоприфатеност на власта во услови на демократија на централно и локално и ниво како предизвик на процесите на глобализација, секако без претензии за сеопфатност на сите придонеси на ова поле, но и со намера да укажеме на незината поврзаност со најзначајните етички вредности на кои таа низ историјата се развивала и особено егзистира денес.

¹⁶Член 1. Луѓето се раѓаат и живеат слободни и еднакви во првата..., Член 2...Тие права се:слобода, сопственост, безбедност и отпор на угнетувањето, Член 3. Слободата се состои во можноста да се прави се она што не му нанесува штета на другиот; (од Декларацијата).

Заклучок

Етичките вредности и демократијата денес се навлезени во секојдневниот живот на луѓето и спаѓаат во поимите за кои речиси и не е потребно дефинирање. Овие поими во политичката и етичката наука се присутни откако се појавиле првите мислители со систематски приод кон научните и општествените прашања во антиката. Тогаш биле напишани и првите поважни студии во рамките на политичката филозофија и науката. Во овој научен труд ги приведеме најважните дефиниции на демократијата од антиката до денес, но ја анализираме и нивната темеленост на етичките и најдлабоки човечки вредности од различни аспекти. Придонесот кој го дале Платон и Аристотел бил надополнуван и прогресивно надоградуван во средниот, а особено во новиот век од најјужените луѓе. Идеите изнесени во политичките студии и енциклопедии биле преточени во најзначајните етичко-политички документи и декларации на кои се темелеле демократските општества, поставени на цврсти демократски основи, кои денес, во процесите на глобализацијата ги живееме и доосмислуваме.

Summary

The Ethical Values and the Democracy today are part of people's everyday life, and are part of the ideas which are not needed to be defined. These ideas in the political and in the ethical sciences are present since the existence of the first philosophers with systematical approach to the scientific and society questions in the Ancient World. In that time the first and most important studies about political philosophy and science were written. In this scientific work it was emphasized the most important definitions about democracy from the beginning of the Ancient World until today, but yet it was analysed their foundation of the ethical and most fundamental human values from different aspects. The contribution that Plato and Aristotle gave was complemented and progressively superstructured in the middle, and particularly in the new century by the most educated people. The ideas stressed in the political studies and encyclopedies were distributed in the most significant ethically-political documents and declarations on which the democratical society's were built on, founded on solid democratical fundamentals, today they are still part of our life and shaping of our living together with the globalization process.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bloh, Ernst. *Tubigenski uvod u filozofiji*. Beograd, 1966.
2. *Британика Енциклопедиски Речник*, Книга 3, Г-3, Топер МПМ, Скопје, 2005.
3. *Декларацијата за независност на САД*.
4. *Декларацијата за правата на човекот и граѓанинот* (најзначаен документ кој произлегол од Француската револуција 1789 година)
5. *Enciklopedijski leksikon – Mozaik znanja*. Istorija, Interpres, Beograd, 1970.
6. Luporini, Cesare. *Istina i sloboda*. Zbornik Otvoreni marksizam, Zagreb, 1971.
7. Микуновиќ, Љубо, *Современ лексикон на странски зборови и изрази*, Наша книга, Скопје, 1990.
8. Вујаклија, Милан, *Лексикон страних речи и изрази*, Просвета, Београд, 1980,
9. Platon. *Država*. Kultura, Beograd, 1969.
10. Темков, Д-р Кирил, *Етички речник*, Просветно дело, Скопје, 2004.
11. Hobs, Tomas. *Levijatan ili materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*. Kultura, Beograd, 1961.
12. *Универзалната декларација за правата на човекот* на ООН.

ПОЈАВА И РАЗВИТОК НА ПРОБАЦИЈАТА КАКО САНКЦИЈА НАМЕНЕТА ЗА ЗАМЕНА НА ИНСТИТУЦИОНАЛНИОТ ТРЕТМАН

Резиме

Секоја година огромни финансиски средства се трошат низ пенитенцијарните установи низ светот, а истовремено милиони животи се загрозуваат, по одлуките донесени од судските органи. Наведената фискална и хумана штета е доволна причина за да се тргне кон изнаоѓање поадекватни средства за казнување на престапниците.

Во прв ред станува збор за алтернативните мерки со кои се настојува без сместување во установа, преку третман во заедницата, да се ресоцијализира престапникот. Станува збор за една широка група од алтернативни мерки помеѓу кои се вбројува и пробацијата.

Пробацијата претставува одлагање на казната затвор, т.е., на нејзиното изрекување или извршување (зависно од тоа дали се потпира на англо-саксонскиот или европско-континенталниот систем). Сторителот на делото што е на „пробација“ се обвинува за извршеното дело, но наместо да се смести во затвор, судот, претходно утврдувајќи дека е погоден за пробација, го враќа во заедницата со обврска во определен период да исполни некои обврски и за цело време додека е во заедницата се наоѓа под надзор на пробациски службеник. Воглавно може да му бидат наметнати некои од следните обврски: привремено вработување, живеење во точно определено место, периодично јавување во одреден орган, забрана за одалечување од одредено место, почитување на законските одредби, и следење на наредбите на пробацискиот службеник.

За време на пробацискиот период престапникот е под надзор на пробациски службеник. Имено, тој му помага на престапникот да се адаптира на животот во заедницата, да ги исполни наметнатите обврски, да се однесува одговорно и согласно законските одредби.

Клучни зборови: пробација, условна осуда со заштитен надзор, условна осуда, пробациска служба, алтернативни мерки, третман во заедницата, превенција

¹ Факултет за правни науки, ЕУРМ

Појава и развој на пробацијата

Терминот „пробација“ потекнува од латинскиот збор „probare“ што значи да се докаже, да се провери, да се тестира.²

Многу години пред појавата на првиот законски акт за регулирање на пробацијата во законодавствата на одделни држави постоеле одредби кои во својата суштина претставувале еден вид на пробација.

Така, одлагање на казнувањето со гаранција за добро однесување било познато во Франција уште во 13 век. Слични одредби биле применувани од страна на црквата во текот на 14 век, додека во текот на 15 и 16 век се среќаваат кај судовите во Цирх.³

Потврда за црковната примена на пробацијата во 14 век дава Löffler. Тој истакнува дека наведената активност црквата ја вршела врз основа на Бартолусовиот текст, според кој, црковните судии склучувале договор за простување на казната со сторителот на делото, под услов да не изврши ново дело. Доколку сторителот го прекршел договорот тогаш истовремено се извршувале казните за двете дела. Ваквата пракса подоцна била прифатена од страна на световните судови.⁴

Меѓутоа вистинските корените на пробацијата се наоѓаат во средновековното англиско кривично право. Тој период се карактеризира со суровост во казнувањето и неправедна разлика помеѓу полнолетните и малолетните сторители на кривични дела. За двете категории сторители на кривични дела се применувале исти казни, од кои најизразени биле: жигосување, камшикување, сакатење и егзекуција. За време на владеењето на Кралот Хенри VIII смртната казна се изрекувала за околу 200 кривични дела, од кои голем дел биле незначајни престапи.⁵

Суровоста во казнувањето довела до незадоволство во одредени прогресивни сегменти на англиското општество што се залагале за реформи во правниот систем. Како резултат на напорите за ублажување на формите на нехумано казнување биле создадени и прифатени нови мерки за казнување. Така, кралското помилување можело да се откупи од страна на обвинетиот, потоа, доколку обвинетите ги врателе одземените предмети можело да бидат казнети за полесни дела.

Со текот на времето, судовите почнале да практикуваат „обврзување со добро однесување“, како форма на привремено ослободување од

² Ѓ. Марјановиќ, „Македонско кривично право-општ дел“, Просветно дело, Скопје 1998, стр.326

³ Тихомир Василевиќ, „Условна осуда“, Мостар, 1935, стр. 35.

⁴ Наведено според д-р Божа Марковиќ, „Средства за замену кратковремене казне лишеења слобода“, Београд, 1909, стр. 94.

⁵ David Dressler, Practice and Theory of Probation and Parole, 1959, стр. 17

казнување на сторителите на полесните кривични дела. Ваквата практика на судовите може да се окарактеризира како почеток на пробацијата.

Во САД, посебно во државата Масачусетс, се создавале бројни практики за ублажување на казнувањето. Една од нив била практиката „безбедност за добро однесување“ што е многу слична со денешната гаранција, имено, обвинетиот плаќал такса како гаранција за добро однесување, и за одреден период предметот се чувал во „фиока“. Доколку по протекот на определениот временски период обвинетиот не сторел ново кривично дело тогаш се ослободувал од судење. Оваа практика била наменета само за полесните кривични дела.

Со создавањето на пробацијата најтесно се врзани две имиња, и тоа: **Matthew Davenport Hill**, англиски судија и адвокат од 18 век, и **John Augustus**, чевлар во Бостон (Масачусетс) од 19 век.

Вршејќи ги своите активности како адвокат, односно судија, Hill забележал дека општеството може да направи нешто повеќе од обично казнување кај малолетните сторители на кривични дела. Тој работел со индивидуите за кои утврдил дека не се безнадежни случаи, односно со оние малолетни лица кај кои сеуште имало простор за поправање. Имено, доколку сторителот демонстрирал желба за рехабилитација тогаш се ставал под надзор на старател, односно определено лице (истакнато во средината) што изразило спремност за вршење на контролна активност. Hill и полициските службеници периодично ги посетувале старателите со цел да увидат дали има прогрес во рехабилитацијата на деликвентите. Ваквата негова активност ги претставува првите никулци на современата форма на пробација.

Соединети Американски Држави

John Augustus „татко на пробацијата“ е познат како прв вистински пробациски службеник. Роден е 1785 година во Вобурн, Масачусетс. Во 1829 година се преселува во Бостон каде што работел како чевлар. Бил истакнат член на Total Abstinence Society што му овозможувало често присуство во Бостонскиот суд. Преставниците на ова друштво истакнувале дека рехабилитацијата спрема алкохоличарите треба да се врши со убедување, разбирање и љубезност, а никако со сместување во затвор.⁶

Во 1841 година, John Augustus, присуствувал на судење на „непоправлив пијаница“ што ветувал дека никогаш повеќе нема да консумира алкохол доколку сега не отиде во затвор. Augustus се вклучил во процесот и притоа положил гаранција за лицето да не оди во затвор туку да биде оставен на слобода, но под негов надзор. Неговата иницијатива била прифатена од страна на судот со обврска по три недели заедно со лицето да се појави пред судот. По истекот на определениот период се појавиле пред

⁶ Мејбл А. Елиот, „Злочин у савременом друштву“, Веселин Маслеша, Сараево 1962, стр. 464

судот и притоа присутните биле вчудоневидени бидејќи во надворешниот изглед и однесувањето на лицето имало драматични подобрувања. Тогаш Augustus успеал да издејствува од бостонскиот суд дозвола за да дава гаранција дека со згрижување и пружење помош на алкохоличари и проститутки ќе го измени начинот на нивно живеење и тие ќе станат совесни граѓани.

На овој начин Augustus ја почнал неговата 18 годишна кариера како пробациски службеник-волонтер. Основен или одлучувачки фактор од кој тргнувал при определувањето дали за одредено лице да гарантира и да врши надзор над него бил фактот дали кандидатот уверува дека ќе биде позитивен субјект за пробација. При донесувањето на одлуката свое влијание имале карактерот на деликвентот, возраста, место на живеење и начинот на однесување.

До 1858 година, John Augustus гарантирал пред судовите за вкупно 1,946 лица, мажи и жени, млади и стари.⁷ Од нив само 10 лица се казнети, односно не ги испочитувале добиените обврски. Неговата упорност и реформските заложби биле забележани и поддржани од бројни добротворни организации и поединци од Бостон.

Починал во 1859 година, и набргу потоа, во 1868 година, е донесен **првиот закон за пробација** (за малолетници) во државата Масачусетс, со што е дадено признание на сите негови напори.⁸ На почетокот нејзината примена била ограничена на округот Суфолк. Пробациските службеници ги бирал градоначалникот од редовите на полицијата, и истите вршеле надзор над престапниците, давајќи им насоки за однесување. Од 1878 година овој закон е проширен и за полнолетните лица.

Во 1891 година е извршено дополнување на законот и со член 356 се определува секој општински суд да има поставено пробациски службеници. До 1898 година биле поставени вкупно 83 пробациски службеници. Законот предвидува многу активна и одговорна функција на пробацискиот службеник. Имено, бил должен да изврши подробно проучување на личноста на сторителот, семејната положба, однесувањето по извршеното дело и слични околности врз основа на кои го изготвувал ставот за можноста од преземање мерки за поправање на слобода, т.е., за примена на пробација. Потпирајќи се врз извештајот изготвен од страна на пробацискиот службеник, судот можел да го одложи изрекувањето на казната за период од 2 месеци до една година, но со задолжително наметнување на обврски на сторителот, од типот: забрана за посетување локали, контрола во начинот на трошење на средствата, обврска да работи и слично. Со цел да дојде до успешно исполнување на обврските, како и на целта на пробацијата,

⁷ Joan Petersilia, Probation in the United States, Crime and Just, 1997, стр.149

⁸ The Probation System of Massachusetts, A. Charles, 1910, стр. 187-192,

согласно законот, пробацискиот службеник бил овластен да го контролира престапникот, но и да му укажува помош, доколку биде потребна.⁹

Во 1908 година е извршено ново дополнување на законот и со член 465 се предвидува создавањето на Пробациска комисија, со што започнува нова ера во пробацискиот систем на Масачусетс.

Набргу пробацијата се проширила во другите делови на САД, односно, до 1899 година била воведена во 30 држави-членки на САД како мерка наменета за малолетници.¹⁰

Во државата Њу Јорк законот за пробација е донесен во 1901 година. Врз основа на него во 1907 година е формирана Пробациската комисија на државата Њу Јорк.¹¹ До доцните дваесети години на 20-от век, Комисијата успеала да ја координира пробациската работа во поголемиот дел на државата, да ги развие пробациските служби, да промовира стандарди за работа, и да создаде механизми за мониторинг на локалните пробациски тела.

Во 1917 година во рамките на Департментот за Корекции на Њу Јорк е формирана Управа за Пробација. По десетина години, односно, во 1928 година е формирана Канцеларија на Директорот за Пробација. Управата за Пробација останува во рамките на Департментот за Корекции се до 1970 година кога се организира како посебна државна агенција во Департментот за Извршување. Тогаш Директорот на Управата за Пробација на Њу Јорк станува одговорен пред Гувернерот на Њу Јорк.¹²

Во 1984 година, како резултат на развојот на алтернативните мерки, доаѓа до промена во името на Управата и од тогаш се нарекува Управа за Пробација и Поправни Алтернативни мерки на државата Њу Јорк.¹³

Денес, најсилна Пробациска служба во САД има државата Калифорнија, создадена со Законот за Пробација од 1903 година.¹⁴ Според законот, пробацијата била наменета исклучиво за малолетници и за прв пробациски службеник бил назначен Augustus. C. Dodds, поранешен полициски службеник.

Во 1912 година доаѓа до промени во законот при што пробацијата се проширува и за полнолетните лица. До 1915 година Пробациската служба на Калифорнија, со седиште во Лос Анџелес, броела 18 пробациски службеници.

⁹ Тихомир Василевиќ „Условна осуда-историјат установе и систематско излагање с обзиром на југословенско и инострано законодавство“, Београд 1935, стр.55

¹⁰ David Dressler, op. cit., стр.20

¹¹ Joan Petersilia, op. cit., стр.150

¹² Probation and related measures, United Nations, Department of social affairs, New York 1951, стр. 400.

¹³ id.

¹⁴ www.probation.co.la.ca.us

Првото позначајно проширување на Пробациската служба на Калифорнија се случува во 1928 година со отварањето на канцеларија во Лонг Бич.

Во 1940 година бројот на пробациските службеници се искачил на 108 лица кои вршеле надзор над 4,063 малолетни и 5,299 полнолетни лица.

До 1980 година биле отворени 40 канцеларии на Пробациската служба ширум Калифорнија со околу 3.500 службеници кои годишно вршеле надзор над 16.000 малолетни и 53.000 полнолетни лица.

Од 2003 година бројот на пробациските канцеларии се зголемува на 58 и од страна на пробациските тела се преземаат дејствија спрема 415.000 пробационери. Од вкупната пробациска популација околу 23% се малолетници, додека останатите 77% се полнолетни лица.

Англија

Доколку се изврши споредба помеѓу Англија и САД во однос на времето кога се појавила пробацијата би се дошло до заклучокот дека во двете земји процесот се одвивал речиси истовремено. Имено, во нешто изменета форма пробацијата постоела во англиската судска пракса извесен период пред нејзиното законско обликување во САД.

Така, од 1820 година во Англија се создала неозаконета пракса на судовите кои донесувале одлуки за надзор врз одредени деликвенти, како и одлуки за условно прекинување на кривичната постапка со право судијата да го продолжи гонењето и да изрече казна доколку тоа се покаже како неопходно, поаѓајќи од однесувањето на лицето.¹⁵

Ваквата пробација прв почнал да ја применува бирмингенскиот судија Matthew Davenport Hill. Во периодот 1842-1854 година вкупно 417 пати изрекол таква санкција кога станувало збор за малолетник за кој ќе утврдел дека сеуште има шанси за поправање. Во тие случаи го одлагал изрекувањето пресуда и малолетникот го предавал на лице кое ќе се грижи за него.

Доколку малолетникот извршел ново кривично дело во таа ситуација се изведувал пред судијата кој му пресудувал за двете дела.

Позитивните резултати од ваквата пракса ги охрабриле и останатите судии, па така извесен судија Коџ од Портсмут прв почнал да ја применува пробацијата и за полнолетни лица кај кои можело да се очекува дека во иднина ќе се однесуваат согласно прописите, па затоа во конкретниот случај немало потреба од изрекување казна, со тоа што одлагањето на изрекување казна е вршено под услов престапникот да даде парична гаранција дека во

¹⁵ D-r Bogdan Zlatarić, Stavljаnje na kušnju uz nadzor i pomoć kao jedna humana i racionalna krivičnopravna sankcija, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 2/1954, str. 204 i 205.

иднина добро ќе се однесува. Во таквите предмети судијата Koh назначувал посебен службеник што бил должен да врши контрола над престапникот оставен на слобода. Наведената судска практика е законски обликувана на 02.08.1879 година во Summary Jurisdiction Act. Согласно законот, судот можел во скратена постапка да ја отфрли тужбата, не донесувајќи одлука во врска со вината, но и да го осуди престапникот на плаќање оштета или да го прогласи за виновен и да не го казни. Со законот биле опфатени малолетниците до 16 години, но и полнолетните лица што извршиле полесни кривични дела.¹⁶

Во 1887 година е донесен Probation of First Offenders Act како втор закон што ја регулира оваа материја. Според него поранешен осуденик не можел да добие пробација. Покрај тоа до нејзина примена можело да дојде само доколку за делото не е предвидена казна подолга од две години.¹⁷

Во 1907 година во Англија е донесен Probation of Offenders Act со што се врши приближување до американскиот систем на одлагање на изрекувањето казна со задолжителна пробација. Со овој систем се барала задолжителна писмена изјава од престапникот дека добро ќе се однесува и дека ќе се јави на судскиот повик. Најважна новост на овој закон е предвидувањето на посебен апарат од именувани и платени службеници, т.е., **пробациски службеници** (се создава Пробациска служба), во чии раце се става вршењето надзор и давањето помош на осудените лица ставени на проба.¹⁸

Во 1948 година во Англија е донесен Criminal Justice Act¹⁹ со што се регулира и прашањето за пробација. Во него е определено дека пробацијата се состои од четири основни елементи:

- изготвување социјална анкета, со цел да се утврди дали во конкретниот случај има можност за пробација;
- престапникот се прогласува за виновен, но не му се изрекува казна, туку се става на проверка;
- добивање согласност од страна на престапникот за наметнување на ваква санкција, и
- престапникот се става под надзот на пробациски службеник.

Во поглед на нејзиното изрекување судот не е врзан за висината на казната предвидена за конкретното кривично дело, ниту пак за видот на

¹⁶ Roland Berger, *Système de probation anglais*, Revue Internationale de Criminologie et de Police Technique, 1958, br. 1, стр. 17-19.

¹⁷ D-r Dušan Cotić, D-r Mirjana Tomić-Malić, M-r Aleksandar Mihajlovski i M-r Zagorka Simić-Jekić.

“Uslovna osuda, sudska opomena, oslobohenje od kazne”, Beograd 1975, стр.28

¹⁸ Roland Berger, *op.cit.*, стр. 17-29.

¹⁹ Cotić i dr., *op.cit.*, стр. 30.

делото (со исклучок на убиството). Ваквата поставеност означува дека судот одлучува врз основа на својата слободна оценка дали во конкретниот случај ќе донесе наредба за пробација или не, при што времето на проверување не може да биде пократко од една, ниту подолго од три години.

Согласно со наведениот закон, на лицето што му е изречена пробација му се наметнуваат одредени услови, општи и посебни. Првите мора да бидат присутни во секоја пресуда за пробација, додека вторите се во корелација со конкретниот настан и нивниот вид е во зависност од самиот случај.

Пробацискиот службеник, согласно законот, го контролира извршувањето на наметнатите обврски и на секои 6 месеци е должен да го извести судот за утврдената состојба. Врз основа на добиениот извештај судот може да укине одредени обврски или да воведи нови. Но законот не ја отфрла иницијативата на престапникот така што до измена на обврските, изречени со наредба за пробација, може да дојде и по негово барање.

Во текот на целиот повоен период пробацијата имала интензивен развој. Со Criminal Justice Act од 1991 година се определува минимална возраст од 16 години за изрекување на пробација.²⁰ Со овој закон Пробациската служба ја добива главната улога во имплементацијата на санкциите и мерките што се применуваат во заедницата.

На крајот на 1994 година бројот на пробациските службеници во Англија се искачил на 7.800.²¹

Со Criminal Justice and Court Services Act²² од 2000 година се создава Националната Пробациска Служба (NPS) како агенција во Министерството за внатрешни работи раководена од страна на Директор. Истата почнала да функционира од 2001 година и притоа пробациските области од 54 биле намалени на 42. Пробациските Комитети се трансформирале во Пробациски Бордови, а од овие е создадена Асоцијацијата на Пробациски Бордови.

Република Македонија

Во Република Македонија терминот „пробација“ не се среќава во системот на кривични санкции, но затоа е присутен „условна осуда со заштитен надзор.“

Во својата суштина, општиот поим на условната осуда со заштитен надзор претставува пробација. Имено, терминот „условна осуда со заштитен надзор“ е само поинаква конструкција од зборови за да се опише материјалниот елемент кој ја гради пробацијата.

На ваквиот заклучок нè наведува фактот дека таа го содржи најзначајниот елемент на пробацијата, а тоа е постоењето посебен орган

²⁰ www.probationboards.co.uk

²¹ id.

²² id.

овластен да го контролира поведението на сторителот и да му укажува помош во моменти на потреба. Имено, условната осуда со заштитен надзор е прифатена како основна идеја на англо-саксонскиот (пробационен) систем на условната осуда, каде што се врши ставање на условно осудениот под надзор на квалификуван социјален работник што ќе му укажува помош во разни животни ситуации и ќе го контролира неговото поведение.²³

Појава и развој на условната осуда и условната осуда со заштитен надзор во Република Македонија

Појавата и развојот на условната осуда со заштитен надзор во Република Македонија е во тесна врска со појавата и развојот на условната осуда, бидејќи таа произлегува од условната осуда и се појавува подоцна. Затоа, овде најпрво е потребно да се согледа развојот на условната осуда, а потоа и на условната осуда со заштитен надзор.

Поаѓајќи од фактот дека во минатото територијата на Република Македонија беше во состав на други држави кои имаа сопствено законодавство, сосема е јасно дека појавата и развојот на овие институти биле во целосна зависност од нивната положба во законодавството на соодветните државни организации.

За првпат, на територијата на Република Македонија, одредби од областа на условната осуда се јавуваат на почетокот од 20 век, кога овој дел од Македонија, по Балканските војни, станува составен дел од Кралството Србија.

Имено, во Кралството Србија во 1906 година бил изготвен предлог закон за регулирање на условната осуда. Според него, условната осуда, без оглед на поранешната осудуваност на сторителот, можела да се примени само во случај ако е изречена казна затвор во траење до една година или ако е во прашање парична казна, т.е. ако постојат „особено олеснителни околности,„ По истекот на периодот на проверување, кој се движел од една до пет години, осудата се сметала за непостоечка. При нејзиното изрекување судот бил должен да ги земе предвид поранешниот живот и однесувањето на сторителот на делото, олеснителните околности под кои делото е извршено, како и тоа дали сторителот пред судот наполно искрено го признал своето дело, дали ја надоместил причинетата штета или изјавил дека ќе ја надомести.²⁴

Наведениот предлог не бил усвоен во законска форма, но послужил како основа за регулирање на проблематиката врзана со условната осуда во подоцнежната кодификација на кривичното законодавство во Кралството на СХС. Така, во 1922 година бил изготвен предлог Кривичен Закон за Кралството на СХС, во кој целосно бил инкорпориран предлогот од времето

²³ Марјановиќ, op. cit., стр.334.

²⁴ Cotić i dr., op.cit., стр. 51

на Кралството Србија, но со мали измени, условната осуда можела се применува кај лицата осудени на казна строг затвор до шест месеци, како и врз порано осудувани лица, но под услов во последните 10 години да не биле осудувани на казна затвор преку еден месец или на строг затвор.²⁵ Меѓутоа, и овој предлог не добил законска форма.

Дури во 1929 година, со донесувањето на Кривичниот законик на Кралството Југославија, се врши законско регулирање на условната осуда. Станува збор за поранешните предлози за регулирање на условната осуда на кои им била додадена една новост. Така, воведена е можност во рамките на периодот на проверување, кој е во траење од една до пет години, да се определи заштитен надзор со цел за контрола и помагање на осуденикот за време на проверувањето. Согласно со законските одредби, должината на заштитниот надзор не можела да биде подолга од три години. Меѓутоа, поради неисполнување на материјалните и кадровските услови потребни за успешно реализирање на заштитниот надзор, условната осуда со заштитен надзор за целото време на постоењето на Кралството Југославија не нашла своја практична реализација.²⁶

Горенаведеното укажува на фактот дека со Кривичниот законик од 1929 година во Кралството Југославија, а со тоа и на подрачјето на денешна Република Македонија, бил воведен еден мешовит систем на условна осуда во кој доминирале карактеристиките на белгиско-францускиот (континентален) систем, но со прифаќање на основната карактеристика на англо-саксонскиот (пробационен) систем, а тоа е заштитниот надзор. Сепак, поради неприменувањето на заштитниот надзор, произлегува дека условната осуда се движела само во рамките на белгиско – францускиот (континентален) систем.

Во натамошниот развој на условната осуда и условната осуда со заштитен надзор би требало да се истакне дека до 1959 година, прво во ФНРЈ, а потоа во СФРЈ, целосно била исфрлена можноста за изрекување заштитен надзор.

Со Законот за измена и дополнување на Кривичниот законик од 30 јуни 1959 година е предвидена можноста за изрекување на условна осуда со заштитен надзор кај помладите полнолетници.²⁷ Имено, во чл. 79(и) ст. 3 од наведениот закон е истакнато дека „на полнолетен сторител на кривично дело, кој во времето на судењето нема наполнето 21 година, судот може, без оглед на степенот на неговата душевна развиеност, заедно со условната осуда да изрече и мерка заштитен надзор од страна на органот за старателство. Во таков случај судот може да ја отповика условната осуда и

²⁵ *ibid.*, стр.53

²⁶ *loc. cit.*

²⁷ D-r Stanko Bejatović, „Uslovna osuda“, NIO Poslovna politika, Beograd, 1986 godina, стр. 96

кога условно осудениот не ги исполнува обврските во врска со изречената мерка,,²⁸

Создадената можност, и покрај тоа што била ограничена само за една категорија сторители на кривични дела, сепак е првиот чекор во модифицирањето на условната осуда и нејзиното постепено приближување на англо – саксонскиот (пробационен) систем.

Со донесувањето на Кривичниот закон на СФРЈ од 1976 година (речиси едновременно е донесен и Кривичниот закон на СР Македонија) се создаваат неколку промени во поглед на регулативата врзана за условната осуда и условната осуда со заштитен надзор. Така, условната осуда добива карактер поинаков од оној што го имала во поранешните фази од својот развој и законски стекнува статус на самостојна кривична санкција. Покрај истакнатото, една од најзначајните новини во регулирањето на условната осуда е воведувањето на условната осуда со заштитен надзор, како друг облик, друга форма на условна осуда. Од карактерот и содржината на заштитниот надзор произлегува дека условната осуда со заштитен надзор добива поинаков карактер, различен од оној на условната осуда, бидејќи условната осуда се состои само од општествен прекор и закана од извршување на утврдената казна, додека, од друга страна, условната осуда со заштитен надзор вклучува дополнителна акција на општеството во однос на сторителот на делото, со цел за негово општествено прилагодување.²⁹

Од горенаведеното произлегува дека условната осуда со заштитен надзор за прв пат е воведена во кривичното законодавство на СФРЈ со КЗ од 1976 година, каде што во чл. 58 се врши нејзина разработка, во однос на изрекувањето и примената. Истово е направено и во СР Македонија со КЗ од 1977 година во неговиот прв дел каде што во втора глава се среќава насловот „Заштитен надзор кај условната осуда,,.

Условната осуда и условната осуда со заштитен надзор бележат натамошен развој во македонското кривично законодавство. На 23.07.1996 година Собранието на Република Македонија го усвои Кривичниот законик, првата македонска кодификација на материјалното кривично право, кој започна да се применува од 01.11.1996 година. Во него, условната осуда е регулирана во одредбите од чл. 49 до чл. 54, додека условната осуда со заштитен надзор е регулирана од чл. 55 до чл. 58.³⁰

За истакнување е фактот дека во системот на кривичните санкции условната осуда се вбројува во парапеналните санкции, заедно со судската опомена и ослободувањето од казна. Меѓутоа, условната осуда со заштитен надзор нема таков карактер, т.е. не се смета за посебна кривична санкција.

За нивниот меѓусебен однос би требало да се истакне дека тој претставува релација помеѓу општото и посебното, односно, согласно со

²⁸ Марјановиќ, *op. cit.*, стр.334.

²⁹ Bejatović, *op. cit.*, str. 98.

³⁰ Службен весник на Р Македонија бр. 37/96.

законот, условната осуда со заштитен надзор е само варијанта на условна осуда, односно, нема својство на самостоен вид кривична санкција.

Според чл. 55 КЗ, ставањето под заштитен надзор на условно осудениот е факултативно, т.е. судот ќе определи заштитен надзор само кога ќе најде дека условната осуда нема доволно да влијае врз сторителот веќе да не врши кривични дела, додека пак околностите сврзани за неговата личност или средината во која живее го прават оправдано очекувањето дека целта на условната осуда ќе се постигне ако се определат и мерки на помош, грижа, надзор или заштита.

Во чл. 56 КЗ е наведена содржината на заштитниот надзор, т.е. цела низа обврски што судот може да му ги наметне на сторителот на делото. Кои и колку обврски ќе бидат наметнати зависи исклучиво од судот, со тоа што тие може да бидат во форма на задолженија и забрани.

Надлежен субјект за спроведување на надзорот е Центарот за социјални работи, кој е должен со практични совети да го поттикнува и да му помага на осудениот да ја исполни обврската што му ја наметнал судот, потоа да го сфати значењето на условната осуда со заштитен надзор и повремено да го известува судот за степенот на исполнување на определената обврска.

Утврдена фактичка состојба во врска со примената на условната осуда со заштитен надзор

Настојувајќи да ја утврдам практичната примена на законските решенија, посебно за условната осуда со заштитен надзор, од моја страна беше спроведено истражување низ Основните судови во Република Македонија.

Како период на истражување беше земен временскиот интервал од активното спроведување на новиот Кривичен Законик до законските измени со кои се воведоа алтернативните санкции во нашето кривично право, т.е. од 1997 година до 2003 година.

Од вкупно 27 Основни судови во Република Македонија само еден се изјасни дека во испитуваниот период имал изречено условна осуда со заштитен надзор, тоа е Основниот суд од Крушево во вкупно шест случаи.

година	Вкупно изречени условни осуди	Ставено под заштитен надзор
1997	12	-
1998	17	-
1999	8	2
2000	8	2
2001	10	2
2002	6	-
2003	9	-

Табела бр.1 Изречени условни осуди и примена на заштитен надзор од страна на ОС Крушево во периодот 1997 – 2003 година

Од моја страна беше извршен непосреден увид во списите на овие предмети, со цел да се утврди за кои дела е изрекувана, карактеристиките на сторителите, а особено, кој субјект и како го спроведува заштитниот надзор. При тоа, се утврди дека никаде не е вклучен социјалниот орган, туку се состојат во сместување на осуденикот во медицинска установа, на подолг или пократок период. Во својата суштина наведените 6 осуди се сведуваат на мерка за безбедност – задолжително психијатриско лекување и чување во здравствена установа, односно не влегуваат во основниот поим на условната осуда со заштитен надзор.

Доколку тргнеме од фактот дека наведените случаи во практичната реализација многу се оддалечуваат од суштината на условната осуда со заштитен надзор ќе дојдеме до заклучокот дека во Република Македонија во периодот 1997 – 2003 година во ниту еден случај не дошло до примена на оваа санкција.

Настојувајќи да се утврди причината за ваквите поразителни бројки побарав од судовите да се изјаснат зошто не ја изрекуваат условната осуда со заштитен надзор. При тоа, скоро сите судови причините за незначителната примена на условната осуда со заштитен надзор ги лоцираа во неефикасноста на социјалниот орган, односно слабата економска состојба и кадровска екипираност на социјалниот орган со што изрекувањето на

мерката однапред е осудено на неуспех. Според нив, социјалниот орган, кој согласно чл. 57 КЗ треба да ја спроведува оваа мерка, не е екипиран со луѓе и не е обезбеден со материјални средства поради што не би можел со успех да ја спроведува, и затоа нејзиното изрекување би било бесцелно.

На прашањето што треба да се преземе за да условна осуда со заштитен надзор добие практична примена и успешно оживотворување од страна на судовите, беа дадени речиси исти одговори. Безмалу сите истакнаа дека е неопходно реорганизирање на органот определен за нејзиното спроведување, но и создавање подобра комуникација и координација помеѓу него и судот.

Со измените на КЗ од 2004 година доаѓа до значајни промени во проблематиката сврзана за условната осуда со заштитен надзор. Имено, и покрај пројавените слабости (во врска со нејзиното неприменување) законодавецот ја вбројува во алтернативните мерки, и што е уште поважно - ја одделува од условната осуда. Условната осуда со заштитен надзор добива карактер на самостојна алтернативна мерка, но се обработува врз основа на одредбите содржани во КЗ од 1996 година, т.е., не се преземаат соодветни чекори за нејзино успешно применување.

Придонес кон решавање на прашањето дава Законот за извршување на санкции.³¹ Имено, во 18-та глава, под наслов „Извршување на алтернативни мерки“ се наоѓаат членовите 231, 232 и 233, со кои се разработува извршувањето на заштитниот надзор кај условната осуда. Според нив, центарот за социјална работа по својата суштина и според методот на работа е најпогоден орган за извршување на условната осуда со заштитен надзор бидејќи е нерепресивен и има организациона поставеност што му овозможува успешно остварување на функциите на помош, грижа и заштита.

Одредена интервенција наметнува член 226 од ЗИС, односно центрите за социјална работа својата организациона поставеност треба да ја дополнат со одделение за извршување на алтернативни мерки изречени на полнолетни сторители на кривични дела. За операционализација на одредбата беа спроведени неколку работилници, од кои се издвојува работилницата под наслов „Создавање на услови во центрите за социјална работа за имплементација на алтернативните мерки, согласно актуелните измени во кривично-правните прописи“ одржана во Струга на 18-19 Мај 2006 година. Сепак заклучокот од работилницата не ги задоволува стандардите за изнаоѓање адекватно решение бидејќи се предлага во поголемите центри за социјална работа одделението да биде составено од три члена, додека во помалите центри од само едно лице – социјален работник.

Изнаоѓањето на вистинско решение за извршување на алтернативните мерки што бараат третман во заедницата, меѓу кои и

³¹ Службен весник на Република Македонија бр.2/06,

условната осуда со заштитен надзор е нужно бидејќи тоа се санкции што претставуваат значајна компонента на казнениот инструментариум, посебно што се насочени кон акцентирање на превенцијата, помошта, односно третманот во заедницата.

За да може условната осуда со заштитен надзор (позната и како македонски облик на пробација) да го стекне значењето и вредностите на англо-саксонската пробација ќе треба многу да се работи на практично поле. Имено, досегашните испитувања укажуваат на фактот дека во Република Македонија речиси и да не се изрекува оваа санкција од страна на судовите. Како причина за тоа се посочуваат социјалните органи, односно се пројавува сомнеж околу нивна оспособеност за реализирање на санкцијата. Ваквите сомневања не се далеку од реалноста бидејќи постојните центри за социјална работа имаат преголем обем на работа, релативно мал персонал и поради тоа не се во состојба на вистински начин да ја извршуваат.

Поради горенаведеното треба да се насочиме кон изнаоѓање на решение, кое според мене треба да се бара во создавање на посебно, специјализирано тело задолжено за извршување на сите санкции и мерки кои бараат третман на слобода, во заедницата, вклучувајќи ја и условната осуда со заштитен надзор, односно кон градење Пробациска служба на Република Македонија, што ќе биде составна компонента на Министерството за правда – Управата за извршување на санкции.. Само на таков начин, со градење посебно тело, со квалификуван кадар ќе можеме да ги искористиме предностите што ни ги нуди системот на алтернативни мерки.

Успешното реализирање на оваа задача ќе има влијание како врз поединечниот фактор, т.е., ресоцијализација на престапникот, така и кон општиот фактор, т.е., успешно спроведување на зацртаната криминална политика.

Appearance and development of The Probation as a sanction that is allocated for substitution of the Institutional Treatment

By Gjorgi Slamkov, PhD

SUMMARY

Basic precondition to start with practical execution of the suspended sentence with protective supervision (Macedonian Type of Probation), is by creating a probation service, which will take care of executing all alternative sanctions and measures that need engagement in the community. This new service, with a quality organization, coordinated with the judge for executing sanctions, will create terms for successful conduct of the probation parole with protective supervision.

On the other hand, The European prison rules, The Recommendation for Alternative Sanctions and Measures that are applied within the European Community R(92) 16, The Recommendation to the staff who is obliged to implement these sanctions and measures R(97) 12, The Recommendation of The European Council for Mediation of The Penalty Subjects R(99) 19, The Recommendation of The European Council for I improving the implementation of The European Rules for Alternative sanctions and measures R(2000) 22 and The Recommendation of The European Council for the Probation Release R(2003) recommend to the state members to form and to put a Probation Service in practice.

*By creating and functioning of The probation Service, several benefits are being accomplished, and that is: higher safety in the community, satisfying the needs of the victim, serving the justice, the ones who have committed easier **offences/ crimes** do not go to the Penitentiary Institutions, the prison population is reduced and protection is done again.*

Key words: Parole indictment with protective custody, probation ,parole indictment, probation service, alternative measures, treatment in the community, prevention.

Литература:

1. Василевић Тихомир, „Условна осуда“, Мостар, 1935,
2. Василевић Т. П. „Условна осуда-историјат установе и систематско излагање с обзиром на југословенско и инострано законодавство“, Београд 1935,
3. Марјановић Ѓорѓи, „Македонско Кривично право-општ дел“, Просветно дело, Скопје 1998,
4. Марковић Божа, „Средства за замену кратковремене казне лишења слободе“, Београд, 1909,
5. Мејбл А. Елиот, „Злочин у савременом друштву“, Веселин Маслеша, Сараево 1962,
6. Bejatović Stanko, „Uslovna osuda“, NIO Poslovna politika, Beograd, 1986 godina
7. Berger Roland, Système de probation anglais, Revue Internationale de Criminologie et de Police Technique, 1958, br. 1,
8. Charles A., „The Probation System of Massachusetts“, 1910,
9. Cotić Dušan, Mirjana Tomić-Malić, Aleksandar Mihajlovski, Zagorka Simić-Jekić.
„Uslovna osuda, sudska opomena, oslobođenje od kazne“, Beograd 1975.
10. David Dressler, „Practice and Theory of Probation and Parole“, second ed., Columbia University Press, New York, 1969,
11. Petersilia Joan, Probation in the United States, Crime and Just, 1997,
12. Probation and related measures, United Nations, Department of social affairs, New York 1951,
13. Zlatarić Bogdan, Stavljanje na kušnju uz nadzor i pomoć kao jedna humana i racionalna krivičnopravna sankcija, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 2/1954,
14. www.probation.co.la.ca.us
15. www.probationboards.co.uk

Доц. д-р **Ристе ТЕМЈАНОВСКИ**¹
 М-р **Виолета ТЕМЈАНОВСКА**²

РЕПО ОПЕРАЦИИТЕ КАКО ИНСТРУМЕНТ НА МОНЕТАРНАТА ПОЛИТИКА

Анстракт

Со репо трансакциите, хартиите од вредност се менуваат за парични средства со договор за реоткуп на хартиите на некој иден датум. Хартиите од вредност служат како колатерал кога се работи за позајмување на парични средства и обратно, паричните средства служат како колатерал кога станува збор за позајмување на хартии од вредност. Репото може да се користи било за обезбедување на потребата за парични средства, било за обезбедување на потребата за хартии од вредност. Дополнително, репото може да се користи за леверици, за финансирање на долгите позиции во хартии од вредност и за финансирање на кратките позиции, за хеџирање на ризикот од промена на каматната стапка.

Репото се користи како инструмент на монетарната политика на централните банки и како извор на информации за пазарните очекувања. Репото е атрактивен како монетарен инструмент, со оглед на тоа што носи многу низок кредитен ризик кога служи како флексибилен инструмент за управување со ликвидноста. Репо пазарите исто така, ги обезбедуваат централните банки со информации за краткорочните очекувања за движењето на каматните стапки кои се релативно точни во случај кога премијата за кредитниот ризик кај репо стапките е типично мала. Соодветно, информации за очекувањата на долг хоризонт се изведуваат од хартии од вредност со подолга рочност.

Клучни зборови: *репо трансакции, операции на отворен пазар, инструменти на монетарна политика, хартии од вредност, ризици.*

¹ Ристе Темјановски, д-р по економски науки. Европски универзитет Прв приватен универзитет РМ, 1000 Скопје.

Riste Temjanovski, Ph.D. Economical Sciences, European University First Private University Republic of Macedonia, 1000 Skopje, R. Macedonia.

e-mail: riste.temjanovski@eurm.edu.mk

м-р Виолета Темјановска, Народна банка на Република Македонија

e-mail: temjanovskav@nbrm.gov.mk

² Народна банка на РМ

ИНСТРУМЕНТИ НА МОНЕТАРНАТА ПОЛИТИКА

Примарна макроекономска цел на економската политика е постигнување на брз и одржлив економски растеж кој придонесува за зголемување на вработеноста и животниот стандард и надминување на развојниот јаз меѓу националната економија и останатите развиени економии. Во рамките на оваа цел на економската политика треба да се согледа улогата и значењето на монетарната политика како дел од економската политика. Правилно формулирана монетарна политика претставува битен фактор за непречено функционирање на стопанството и остварување на повисок општествен производ. Премногу експанзивна монетарна политика може да доведе до висока стапка на инфлација, со што се намалува ефикасноста на стопанството и се спречува економскиот развој. Од друга страна, премногу рестриктивна монетарна политика може да доведе до рецесија при што се намалува производството и вработеноста.

Изборот на монетарна рамка е специфичност за секоја земја и зависи од искуството на земјата во справувањето со инфлацијата, нивото на развиеност на финансиските пазари и институции и други релевантни фактори. Примарни цели и задачи на монетарната политика се: одржување на стабилноста на националната валута и ценовна стабилност, обезбедување на потребна количина на пари во оптек, остварување на оптимална стапка на економски раст, одржување на урамнотежени односи во платниот промет и зачувување на надворешната ликвидност на земјата во меѓународните плаќања, пораст на вработеноста и продуктивноста и подигање на нивото на животниот стандард.

За остварување на овие цели и задачи, монетарната политика, односно централната банка треба да располага со голем број инструменти. Тие треба да бидат флексибилено поставени, за да може централната банка да има поголем маневарски простор, да реагира со различни инструменти и во зависност од моменталната ситуација да процени кој инструмент е најпогоден³.

Директни инструменти

Кога се разгледува прашањето за инструментите на монетарната политика, треба да се има предвид нивото на развој на финансискиот систем, монетарната политика и стратегијата на монетарното регулирање. Овие фактори ги создаваат неопходните предуслови од кои зависи кои инструменти ѝ стојат на располагање на монетарната власт, како и нивната ефикасност.

³ Трпески Љ.: *Пари и банкарство*. Скопје: Економс прес, 2003. Стр.170.

Инструментите кои ги користат централните банки за постигнување на целите на монетарната политика можат да бидат класифицирани од различни аспекти, но основна е поделбата на директни и индиректни. Во групата на директни инструменти спаѓаат: кредитни ограничувања, плафонирање на каматните стапки (или поставување на минимална каматна стапка, каматни маргини), минимална ликвидност и сл. Директните инструменти имаат административен карактер, со нив се ограничуваат банкарските институции и се користат во земји во кои употребата на индиректни инструменти е ограничена од неразвиените финансиски пазари.. Со овие инструменти, државата директно влијае врз обемот на паричната маса во оптек, а со тоа и на побарувачката на пазарот на девизи и на пазарот на стоки и услуги.

Голям број развиени земји во текот на 70-те години од минатиот век, спроведоа реформи во поглед на монетарните инструменти кои ги користат при монетарното регулирање. Иако овие реформи варираа, како во поглед на делокругот на влијание, така и според нивната природа, најголем дел од нив беа дизајнирани со една основна цел, а тоа е одржување или подобрување на способноста на монетарната власт за поефикасно имплементирање на монетарната политика. Развиените земји постепено започнаа да ги напуштаат директните и да преминуваат кон примена на индиректни инструменти на монетарната политика како резултат на потребата за подобрување на ефикасноста во функционирањето на пазарните механизми и зголемената улога на ценовните сигнали во економијата.

Во последните децении од 20-от век, индустриски развиените земји, а подоцна земјите во развој и земјите во транзиција, преминаа од користење на директни кон индиректни инструменти на монетарната политика. Поголемото користење на индиректните инструменти во монетарната сфера може да се разгледува како резултат на сè поголемата отвореност на националните економии, интеграцијата на домашните финансиски пазари во рамки на глобалниот пазар, брзите финансиски иновации и зголемување на значењето на ценовните сигнали во економијата пошироко. Во врска со тоа и примената на адекватни финансиски инструменти за имплементирање на монетарната политика е основен предуслов за максимизирање на придобивките од мобилноста на капиталот, помагајќи им притоа на монетарните власти да го подобрат управувањето со капиталните текови. Можеби најзначајно за прифаќање на индиректните инструменти на монетарната политика е настанување на поотворено економско опкружување. Во вакво опкружување директните инструменти станаа неефикасни. Во отсуство на индиректни инструменти на монетарна политика, монетарните власти не беа во можност да се справат со проблемот на вишок на ликвидност, што ги оневозможуваше нивните напори за стабилизирање на економијата. Преодот кон индиректни монетарни инструменти во развиените земји е одговор и на зголемената улога на ценовните сигнали во економијата и подобрување на ефикасноста во функционирањето на пазарните механизми.

За разлика од развиените земји, земјите во транзиција не можеа веднаш да преминат кон примена на индиректни инструменти на монетарно регулирање, главно поради неразвиениот и слаб финансиски систем кој претставува хендикеп за пазарната економија. Иако секоја економија во транзиција има свои специфичности, сепак можат да се издвојат некои карактеристики кои се заеднички за сите економии во транзиција. Тоа се недостиг на конкуренција во банкарскиот сектор, контролирани каматни стапки и директни кредити, како и кредитирање по повластени каматни стапки на определени приоритетни сектори, со истовремено неизвршување на обврските по кредитните договори, како и неразвиеност на пазарите на пари и капитал и на девизниот пазар.

Дополнителен ограничувачки фактор за земјите во транзиција е тоа што централната банка како основен носител на монетарната политика не е во доволна мера независна, со оглед на фактот дека во услови на планска економија, државата функционира како главен депонент на средства, контролор на кредити и позајмувач. Имајќи ги предвид овие карактеристики на земјите во транзиција, воведувањето на индиректни инструменти беше дел од широк пакет на реформи кои мораа да се спроведат и кои вклучуваа не само либерализација на финансискиот сектор, туку и макроекономска стабилизација и либерализација на економијата во целост. Тука влегуваат и реформите во монетарната политика, вклучувајќи зајакнување на банкарската супервизија, ревизија на законската регулатива и реорганизација на банкарскиот сектор.

Индиректни инструменти

Поради сето погоре кажано, сетот на директни монетарни инструменти кои ги користеа централните банки при имплементирањето на монетарната политика почна да се стеснува и нивното место го зазедоа индиректните монетарни инструменти, најпрво во развиените земји, а постепено и во земјите во транзиција.

Сетот на индиректни инструменти кои ги користат централните банки е широк и различен од земја до земја. Структурата и цврстината на банкарскиот систем, нееднаквата распределба на ликвидноста во банкарскиот систем, нивото на развиеност на финансиските пазари и платниот систем се само некои од факторите кои придонеле за постоење на разлики во сетот инструменти кои се користат во поедини земји. И покрај различната поставеност од земја до земја, сепак индиректните инструменти на монетарната политика можат да се поделат во следниве три групи:

- задолжителна резерва;
- операции на отворен пазар и
- расположливи кредити и депозити (standing facilities).

Најголем број од централните банки користат комбинација од овие монетарни инструменти. Адекватниот сооднос помеѓу нив зависи од нивото на развиеност и структурата на финансиските пазари, како и од начинот на кој централната банка сака да управува со ликвидноста и каматните стапки во банкарскиот систем. Сепак, предностите на операциите на отворен пазар во однос на останатите монетарни инструменти им ја доделија улогата на основен инструмент на монетарната политика со помош на кој централната банка преку влијание на оперативните и интермедијарните таргети придонесува за остварување на крајната цел.

Операциите на отворен пазар се главен инструмент за монетарно регулирање во развиените земји. Под влијание на процесот на глобализација на финансискиот свет, користењето на операции на отворен пазар станува значајно и за земјите во развој и во транзиција, бидејќи доаѓа до развој на нивните пазари кои стануваат сè подерегулирани, поконкурентни и посилено интегрирани во светските пазарни текови. Во раната фаза на развој на пазарите, кога поради неразвиеност на секундарните пазари класичните операции на отворен пазар се невозможни, одредени форми на операции на отворен пазар преку интервенции на примарен пазар се пожелни и неопходни за поставување на основи за развој на секундарните пазари. Исто така, препорачливо е централната банка во координација со соодветните тела на владата да презема регулаторни и други поттикнувачки чекори за развој на финансиските пазари, особено пазарот на пари и пазарот на државни хартии од вредност. Ваквите чекори нема да креираат само услови за стабилизација и пазарно зацврстување на монетарната политика, туку ќе го охрабрат развојот на конкурентни пазари кај останатите финансиски и нефинансиски сектори кои се суштествени за поефикасно монетарно регулирање преку спроведување на операции на отворен пазар.

Операциите на отворен пазар ги опфаќаат следниве монетарни инструменти: издавање на хартии од вредност за монетарни цели, дефинитивни трансакции, девизни своп трансакции, колатерализирани кредити, депозити и репо трансакциите.

Појава и развој на репо операциите и репо пазарите

Репо пазарите се пазари на кои хартиите од вредност се разменуваат за готовина, со договор за реоткуп на хартиите од вредност на одреден иден датум. Кај овие трансакции хартиите од вредност служат како колатерал.

Репо пазарот за првпат се појавува во САД, каде што во 1918 година Федералните резерви започнале со реоткуп на банкарски акцепти, со цел поддршка на трговијата и развој на домашните финансиски пазари. Во 1923 година, Федералните резерви започнале да склучуваат репо трансакции со владини обврзници како метод за контрола на банкарските резерви.

За време на тешката депресија во 30-те години од минатиот век, во САД биле донесени многу важни монетарни прописи. Стопанската депресија

и паѓањето на банките во стечај, сериозно го потресле банкарскиот систем, па претседателот Рузвелт, објавил четиридневен "банкарски празник", со прекинување на работата на банките⁴. Конгресот донел итен закон за банките (последниот ден од овој т.н. "празник"), па банките за кои се проценило дека се здрави, дозволено им е повторно да почнат да работат. Репо трансакциите на меѓубанкарскиот пазар биле стимулирани со акт од истата година со кој им се забранило на американските инвестициони банки да го финансираат своето инвестиционо портфолио од депозитите на своите коминтенти. Инвестиционите банки морале да пронајдат нови извори за позајмување. Репо пазарот бил идеален извор за позајмување, така што тие го користеле нивното инвестиционо портфолио за колатерализирање на земените заеми. Ова сепак креирало голема понуда на продавачи на репо пазарот, а од друга страна пак, понудата на купувачи се зголемила само делумно, поради серијата на банкротства на банките. На ваков начин паричните фондови кои банките дотогаш во целост ги пласирале или во банкарски депозити или во сертификати на депозити, сега морале да ги пласираат во други инструменти со цел да извршат диверзификација на ризикот. Репото претставувал токму таков инструмент, поради неговиот статус на двојна заштита-хартии од вредност како заштита на заемодавачот од банкротство на заемопримачот и како колатерал, кој што го диверзифицира ризикот. Со оглед на тоа што тргувањето со обврзници се зголемило, се зголемил и бројот на дилери на обврзници кои земале на заем обврзници за покривање на кратките позиции.

Активностите со репо трансакциите на пазарот во САД биле пред сè домашни. Европскиот репо пазар започнал да се развива од средината на 1980 година, кога започнала значително да се развива меѓународната трговија со хартии од вредност.

Волуменот на репо тргувањата ширум светот се развива поагресивно од почетокот на 1990 година. Брзиот развој на репо пазарот е резултат на серија фактори:

- развој на пазарите на хартии од вредност, креирајќи потреба кај дилерите да користат репо трансакции за финансирање на нивните позиции;
- растечката потреба да се преземат и заштитат кратките позиции на пазарите на капитал и деривативи;
- зголемената заинтересираност за кредитниот ризик, како од страна на банките, така и од страна на инвеститорите;
- потрага на инвеститорите за повисоки приноси и поширок избор во односот ризик наспроти поврат;
- зголемената свест на инвеститорите за можностите кои ги нудат специјалните пазари.

⁴ Сјединјене Америчке државе: "A New story of Universal knowledge: Enciclopedia Britanica". Вол.22. Београд: Вук Караџиќ, 1967. Стр.157.

Најголеми учесници на репо пазарите сèуште се комерцијалните и инвестиционите банки. Користењето на т.н. трипартитни репо трансакции е во пораст, посебно од страна на небанкарските учесници на пазарот, за кои административната сложеност на репото - посебно на класичниот репо со дневно усогласување на пазарната вредност го прави билатералниот репо помалку атрактивен. Поради двете основни причини, а тоа се ликвидноста и сигурноста, државните обврзници сèуште се најшироко користени за репо колатерал. Ова е особено така на меѓународните и европските репо пазари каде не се склучуваат репо трансакции со иста ширина на хартии од вредност како на пазарите во САД. Како што расте свеста на инвеститорите за зголемување на приносите така и репо пазарите се побрзо се шират и развиваат. Иако има големи варијации од земја до земја, сепак најголем дел од склучените репо трансакции се класични репо трансакции, отколку *sell/buy/back* трансакции поради различни причини: можноста за маргини, провизија во случај на банкрот и барањата за адекватност на капиталот.

Репо пазарите се во интеракција со другите видови пазари како неколатерализираните пазари, пазарите на хартии од вредност, пазарите на деривативи и девизните пазари. Репо трансакциите типично се извршуваат помеѓу учесници кои се исто така активни и на неколатерализираните пазари на пари и меѓубанкарските пазари, рефлектирајќи ја функционалната сличност помеѓу инструментите тргувани на овие пазари. Постои тенденција на супституција на необезбедените кредити со репо трансакции, поради тоа што репото ја извршува истата функција на земање или давање на заем, но се истовремено колатерализирани и со тоа носат понизок кредитен ризик. Дополнителна предност на репо трансакциите е тоа што овозможуваат позајмување и на хартии од вредност, а тоа не можат да го обезбедат неколатерализираните пазари на пари.

Во практиката, ефектот на супституција може да биде прилично лимитиран ако неколатерализираните пазари функционираат добро и банкарскиот систем е стабилен со многу низок ризик од неисполнување на обврските. Репо пазарот може да има комплементарно влијание на неколатерализираните пазари. Репо трансакциите се користат за финансирање на набавката на инструменти на пазарот на пари и според тоа влијаат на побарувачката на овие инструменти. Исто така разликите во односот ризик/поврат на колатерализираните и неколатерализираните инструменти може да придонесе пазарните учесници да поседуваат од двата вида инструменти, во зависност од нивната преференција кон ризикот.

Постоењето на репо пазарот ја поддржува ликвидноста на пазарот со хартии од вредност. Репо пазарите исто така можат да бидат извор на побарувачка за хартии од вредност кои служат како колатерал. Ова води кон избор на учесниците на алтернативни хартии од вредност во функција на колатерал, како што се корпоративните обврзници, хипотекарните обврзници и акции. Секако дека ваквата експанзија на различни видови на хартии од вредност кои се користат како колатерал укажува на тоа дека пазарните

учесници вложуваат напори за развој на нови финансиски средства. Понудата на хартии од вредност на репо пазарите може да биде зголемена со договори за нивно позајмување. Ваквите договори им овозможуваат на субјектите да позајмуваат свои хартии од вредност на учесниците на репо пазарите и за возврат да добиваат или одреден надомест или други хартии кои не се користат на репо пазарите. Така институциите кои држат хартии од вредност, а не го сакаат тоа (или не им е дозволено), можат директно да учествуваат на репо пазарите и да заработат повисоки приноси.

Односот помеѓу репо пазарите и пазарите на деривативи произлегува од можностите за арбитража помеѓу стапките на општиот репо и стапките на договорите за деривативи, особено за краткорочните каматни стапки на деривативите, како каматната стапка на фјучерсите. На специфичните репо пазари се набавуваат хартии од вредност кои треба да се испорачаат на денот на исполнување на фјучерс договорите.

Директната врска помеѓу репо пазарите и девизните пазари може да биде помалку евидентна отколку кај пазарите на пари и меѓубанкарските пазари (каде репото има слична функција), пазарите на хартии од вредност (каде се извор на колатерал) и пазарите на деривативи (каде репо пазарите се користат за набавка на хартии од вредност за испорака). Сепак, врска постои како резултат на арбитража помеѓу репо пазарите во различни валути и користењето на репо на вкрстени валути.

Како и на сите други пазари и на репо пазарите можат да се појавуваат проблеми. Таков проблем се појавил со **Drysdale** државните обврзници во Њујорк, кои не го содржеле достасаниот купон кога се вреднувале при репо трансакцијата. **Drysdale** ги продал хартиите од вредност кратко пред достасување на купонот и потоа истите ги откупил. Вредноста на хартиите при обратниот репо била утврдена врз основа на чиста цена, така што готовината позајмена од страна на **Drysdale** преку обратниот репо била прилично пониска од зголемената готовина преку кратката продажба на хартиите од вредност. Оваа ценовна разлика била потоа искористена од **Drysdale** за финансирање на понатамошните тргувања. **Drysdale** всушност пресметал висока иницијална маржа на обратниот репо и ја искористил иницијалната маржа за левериц на својот бизнис, така што колатералот останал недопрен. Тешкотии настанале кога **Drysdale** требало да плати дивиденда на спротивната страна од повратната репо трансакција. Тогаш се соочил со недостаток на готовина која можел да ја обезбеди само преку обновување на операцијата-обратна репо трансакција со зголемен обем на хартии од вредност на истиот начин. Систематскиот колапс на банките во тргувањето со хартии од вредност доведува до заклучок дека достасаниот купон мора да биде вклучен во вредноста на хартиите од вредност кои се користат како колатерал.

ШТО ПРЕТСТАВУВААТ РЕПО ОПЕРАЦИИТЕ?

Поимот репо е кратенка од англискиот термин "sale an repurchase agreement - договор за продажба и повторно купување" во кој двете страни се согласни да склучат две трансакции истовремено. Првата трансакција е промптна продажба на хартии од вредност и е поврзана со трансакција во спротивна насока на некој иден датум. Страната А продава хартии од вредност на страната Б со легално обврзувачки договор да купи еквивалентни хартии од вредност од страната Б по утврдена цена на определен датум во иднина, или на повик. За располагање со средствата во периодот на важење на репо договорот страната А плаќа договорена камата на страната Б на денот на затворање на репото (Слика 1).

Општо земено, репото е продажба и повторно купување на хартии од вредност на однапред точно утврден датум (термински, *forward*) по однапред договорена цена. Кога би се објаснувал репото, не навлегувајќи во правните подробности на овој инструмент, би можел да се дефинира и како краткорочен кредит обезбеден со хартии од вредност.

Двете суштествени страни кај репото се продавачот кој ја продава сопствената хартија од вредност во првиот дел од репо трансакцијата и повторно ја купува на некој иден датум, и купувачот кој за купената хартија плаќа готовина. За правилно одредување на поимот репо, веднаш на почетокот треба да се разјасни дилемата околу називот на основните елементи на оваа трансакција, кои често предизвикуваат вистинска термилошка збрка. Со оглед на тоа што станува збор за посебен финансиски инструмент со карактеристики на купување и повторна продажба како и заем (кредит), а за да може полесно да се разбере функционирањето на целокупната трансакција, особено за да се одредат страните кои склучуваат вакви трансакции, ќе се послужиме со поимите "купувач" и "продавач". Имено, самиот договор составен на англиски јазик ги користи термините *buyer* (купувач) и *seller* (продавач), па логично е во текот на анализата на овој инструмент да се прифатат овие називи, како би се задржал единствен методолошки пристап и покрај постоењето на веќе споменатите термилошки дилеми. Дури и учесниците на пазарот често зборуваат дека купуваат, односно продаваат хартии од вредност.

Репо трансакцијата се состои од две трансакции (иако и за тоа постојат дилеми), од кои едната се однесува на продажба, а другата на повторно купување на хартии од вредност. Во секојдневниот жаргон помеѓу дилерите често се користат поимите репо и обратен (*reverse*) репо. Репото во поширока смисла на зборот се однесува на целокупниот инструмент, значи на продажбата и повторното купување на хартии од вредност, заедно. Репото во потесна смисла на зборот би се однесувал само на продажба на хартии од вредност, односно на само еден дел од трансакцијата, додека поимот обратен репо би се однесувал на купување на хартии од вредност.

Слика 1. Графички приказ на репо трансакција

На пример, во практиката, страната која ја започнува трансакцијата со продажба на хартии од вредност, би кажала дека склучила репо (т.е. репо во потесна смисла на зборот), додека другата страна, која во тој момент купува хартии од вредност би кажала дека склучила обратна репо трансакција. Наведените поими се исклучиво од техничка природа кои се создадени во деловната практика и немаат битно влијание на самиот тек на трансакцијата.

Репото вообичаено има краток рок кој варира помеѓу еден ден и една година. Флексибилниот рок е една од главните предности на репото, кој дава широка рамка на можности за инвестирање на различни рокови. Следното нешто што ја зголемува атрактивноста на репо операциите е колатерализираноста која го намалува ризикот. Притоа, најчесто користени хартии од вредност како колатерал за спроведување на репо трансакциите се државните хартии од вредност, па следат комерцијалните должнички хартии од вредност, акции и сл. Поимот репо, генерички се однесува на три по нешто различно структурирани видови трансакции:

- Класичен репо (репо во поширока смисла на зборот) - се работи за софистициран облик таканаречен *sell/buy back* трансакција, која се заснова на рамковен договор. Кај класичниот репо двата дела од репо трансакцијата се опфатени со еден договор. Во Соединетите Американски Држави тоа е *PSA* договорот. Во Европа тоа е *PSA/ISMA* договорот. Генералниот репо договор, кој е стандардно користен договор, е прилагоден на условите на локалните пазари кога станува збор за домашни репо трансакции. Класичниот репо во пракса се нарекува само "репо".
- Продади-повторно купи (*Sell/buy back*) - се смета за претходник на класичните репо трансакции. Овие трансакции водат потекло од пазари каде не постоела регулативна рамка за спроведување на репо трансакции или каде системите за порамнување и информационите системи не поддржувале репо трансакции. Денес, и покрај раширеноста на репото, продади-повторно купи трансакциите имаат големо значење на некои пазари од историски причини. Овие трансакции во економска смисла се многу слични на класичните репо трансакции. Основната разлика се однесува на задржувањето на купонската камата од страна на купувачот на хартиите од вредност, при што компензацијата се врши преку корегирање на цената на хартиите од вредност во вториот дел од трансакцијата. Покрај ова, продади-повторно купи трансакциите не овозможуваат дневно вреднување на колатералот, ниту пак даваат можност за супституција на хартиите од вредност. Од правен аспект, главната разлика се согледува во потребата за склучување на два посебни договори за промптниот и терминскиот дел на трансакцијата, што е различно од класичните репо трансакции каде постои еден договор кој се однесува на целата трансакција. Притоа, кај класичниот репо се склучува стандарден генерален репо договор кој служи како основа

за склучување на конкретни репо трансакции. Поради непостоење на договор, во пракса често се појавуваат проблеми при промена на вредноста на хартиите од вредност, со оглед на тоа да договорните страни не договориле иницијална маржа (haircut) и варијабилна маржа (margin call.) Меѓутоа, во последно време правната рамка на продади-повторно купи трансакциите се менува бидејќи одредени генерални репо договори вклучуваат анекс кој ги опфаќа овие трансакции.

- Позајмувањето на хартии од вредност (Securities lending & borrowing) - се трансакции кои опфаќаат пренос на хартии од вредност во замена за други хартии од вредност (кои служат како обезбедување) и обратно, а се со наплата на таканаречени lending fee - трошоци за позајмување на одредени хартии од вредност. Приходите врз основа на купонските камати од позајмените хартии од вредност и од хартиите од вредност кои служат како колатерал припаѓаат (се враќаат) на оригиналните сопственици. Иако овие видови трансакции имаат поинаква историска заднина од претходните два вида репо трансакции, потребно е таа да биде барем спомената поради големата сличност со вистинските репо трансакции.

ВИДОВИ РЕПО ОПЕРАЦИИ

Во зависност од аспектот од кој се разгледуваат репо трансакциите може да се издвојат повеќе видови на репо трансакции и тоа од аспект на страните кои ја иницираат репо трансакцијата, од аспект на колатералот кој се користи како обезбедување, од аспект на рокот на кој се склучуваат репо трансакциите и од аспект на тоа како купувачот располага со колатералот за време на траењето на репо договорот. Разгледувајќи ги видовите на репо трансакции повеќе ќе се задржиме на билатералниот, трипартитниот репо, како и заложниот репо, обидувајќи се да ги утврдиме основните карактеристики и разлики помеѓу нив.

Репо трансакцијата, како што е веќе објаснето се состои од две трансакции-продажба на хартии од вредност и истовремен договор за повторно купување на еквивалентни хартии од вредност по утврдена цена на некој иден датум. Спротивниот пар трансакции, купување на хартии од вредност со истовремен договор за нивно продавање е познат како **обратен репо**. Термините репо и обратен репо се однесуваат на двете страни од една иста трансакција и се користат со цел да се идентификуваат намерите на страните кои спроведуваат репо трансакции. Репото типично се однесува на трансакција помеѓу страна која сака да позајми парични средства и страна која има вишок парични средства и сака да ги инвестира. Обратниот репо обично се однесува на трансакција помеѓу страна која сака да позајми

одреден тип на хартии од вредност и страна која сака да го зголеми приносот од своето портфолио на хартии од вредност, иницирана од страната која сака да позајми парични средства. Значи кај репото иницијатор е позајмувачот на парични средства (продавач на хартии од вредност), а кај обратниот репо иницијатор е позајмувачот на хартии од вредност (заемодавец).

Од апект на колтералот кој служи како обезбедување, постојат два вида на репо и тоа **генерален** или **општ** и **специјален репо**. Притоа, по договор на двете страни продавачот може да изврши супституција на оригиналниот колатерал со други адекватни хартии од вредност за времетраењето на репо трансакцијата. Спротивно, доколку мотивот за склучување на репо трансакцијата е обезбедување на одреден вид на хартии од вредност, тогаш станува збор за репо со специфичен колатерал и е инициран од страната која сака да позајми хартии од вредност. Со оглед на тоа што основен мотив за склучување на репо трансакцијата е обезбедување на точно определен вид на хартии од вредност, кај репото со специфичен колатерал не е дозволена супституција на хартиите од вредност.

Кога се склучува репо трансакција, страната која ги продава хартиите од вредност (позајмувач на парични средства) мора да плати камата на средствата кои ги прима. Каматната стапка кај типична репо трансакција (репо со општ колатерал) ги одразува трошоците за позајмување на средства на краток рок и флукуира во зависност од пазарните движења. Од друга страна, каматната стапка кај обратен репо (со специфичен колатерал) ја одразува побарувачката за одреден тип на хартии од вредност. Како што побарувачката за одредени хартии од вредност се зголемува, така каматната стапка на обратен репо опаѓа во однос на типичните репо трансакции и понекогаш може да достигне негативна вредност. Притоа, продавачот на хартиите од вредност може да генерира профит преку реинвестирање на паричните средства за позајмените хартии од вредност, заработувајќи на разликата помеѓу каматната стапка на репо и каматната стапка на обратен репо.

Од аспект на рокот на кој се склучуваат репо трансакциите може да се направи разлика помеѓу **отворен репо** (ден за ден) и **термински репо**. Ако периодот на кој се однесува трансакцијата не е прецизно дефиниран станува збор за отворен репо. Во овој случај двете страни имаат право да побараат да се затвори репо трансакцијата во кое било време, иако во принцип е потребно известување за намерата за затворање на репото два дена претходно. Кај отворената репо трансакција каматата најчесто се менува секој ден односно ефективно репо трансакцијата се обновува секој ден. Алтернатива на ова е терминската репо трансакција, каде рокот однапред се утврдува.

Доколку сопственоста на хартиите од вредност се трансферира на купувачот станува збор за **пренослив репо**. Купувачот има право да ги користи хартиите од вредност во текот на периодот на траење на репо

договорот, но е обврзан да ги врати на продавачот по истек на истиот. Ако продавачот не успее да ги врати паричните средства на крајот на репо договорот, хартиите од вредност остануваат во сопственост на купувачот.

Во зависност од тоа како купувачот може да располага со хартиите од вредност, преносливиот репо може да биде **слободен** или **блокиран репо**. Доколку купувачот може слободно да располага со хартиите од вредност и да врши понатамошно отуѓување на истите, со обврска на крајот на репо договорот да обезбеди еквивалентни хартии од вредност на продавачот, станува збор за слободен пренослив репо (класична репо трансакција). Наспроти ваквиот случај, доколку купувачот не може да тргува со хартиите од вредност за време на траењето на репо договорот, станува збор за блокиран пренослив репо. Притоа, блокираните хартии од вредност се ослободуваат само во случај на неисполнување на обврските од страна на продавачот на хартиите од вредност. Блокираниот репо се користи во услови на неразвиени секундарни пазари со цел да се спречи верижно неисполнување на обврските од договорите склучени на финансиските пазари.

SUMMARY

REPO OPERATIONS SUCH INSTRUMENT OF MONETARY POLICY

In repo transactions, securities are exchanged for cash with an agreement to repurchase the securities at a future date. The securities serve as collateral for what is effectively a cash loan and, conversely, the cash serves as collateral for a securities loan. Repo can be used either to obtain funds or obtain securities. In addition, repos can be used for leverage, to fund long positions in securities and to fund short positions for hedging interest rate risks.

Repo are useful to central banks both as a monetary policy instrument and as a source of information on market expectations. Repos are attractive as a monetary policy instrument because they carry a low credit risk while serving as a flexible instrument for liquidity management. Repo markets can also provide central banks with information on very short term interest rate expectations that is relatively accurate since the credit risk premium in repo rates is typically small. In this respect, they complement information on expectations over a longer horizon derived from securities with longer maturities.

Литература:

1. Bank of Canada: *"Propose Repurchase Program for the Bank of Canada's Holdings of Government of Canada Securities"*, Discussion Paper, August 2001;
2. Bank of Canada: *"Repo, Reverse Repo and Securities Lending Markets in Canada"* Review, Bank of Canada, Winter 1994-1995;
3. Bank of Poland: Annual Reports 1998-2002;
4. Bank of Slovenia: Annual Reports 1998-2002;
5. Batten, S.Dallas; Blackwell P. Michael; In-Su Kim; Nocera E. Simon; Ozeki, Vuzurn: *"The Conduct of Monetary Policy in the Major Industrial Countries, Instruments and Operating Procedures"*, IMF Occasional Paper no.70, 1990;
6. BIS *"Implications of Repo Markets for Central Banks"* 1999;
7. Borio, E.V.Claudio: *"The Implementation of Monetary Policy in Industrial Countries: A Survey"*. BIS Economic Papers no.47, 1997;
8. Casu B., Girardone C.; Molyneux, P.: *"Introduction to Banking"* Harlow: Pearson Education LTD, 2006;
9. Choudhry, Moorad (2002): *"The Repo Handbook"*. Oxford; Boston: Butterworth-Heinemann, 2002;
10. Deutsche Bundesbank: Monthly Report, October 1997;
11. Величковски, Игор: *"Улогата и значењето на операциите на отворен Пазар во имплементирањето на монетарната политика - Случајот на Македонија"*, магистерски труд, Скопје 2004;

Користена литература од Интернет:

<http://www.ecb.int/>

<http://www.nbrm.gov.mk/>

<http://www.bankofcanada.ca/>

<http://www.cnb.cz/>

<http://www.banque-france.fr/>

<http://www.bnm.org/>

<http://www.nbp.pl/>

<http://www.bsi.si/>

DESIGN AS A NEW ACADEMIC DISCIPLINE ON THE BALKANS: ISSUES ON LEADERSHIP AND EDUCATION

Abstract: *Design as a new academic discipline in most of the countries on the Balkan peninsula, derived from the traditions of fine and applied arts, faces challenges in its development lacking a broader social recognition. The new post-communist political and economical situation, characterized by newborn countries, shaken national economies, loud arrival of global brands and birth of new private initiatives, established some new market rules to adapt to. The needs for design and application of its processes and products are dictated mostly by international companies and private sector. But the newly created or transformed countries need design to build their national identities and increase competitiveness on economical and cultural levels. Without a solid infrastructure supported by Governments, no assurance in standards and quality of design practices can be achieved. The purpose of this paper is to give an overview of design infrastructures in particular Balkan countries with regional perspectives on leadership and education strategies in this new academic field on the Balkans.*

Keywords: *Design Infrastructures, Design Leadership, Design Education, National Design Strategy, Competitiveness.*

ДИЗАЈНОТ КАКО НОВА АКАДЕМСКА ДИСЦИПЛИНА НА БАЛКАНОТ: ПРОБЛЕМИ ВО ЛИДЕРСТВОТО И ОБРАЗОВАНИЕТО

М-р Гордана Вренцоска

Анстракт: *Дизајнот како нова академска дисциплина во повеќето земји на балканскиот полуостров, произлезен од традициите на ликовните и применетите уметности, се соочува со предизвици во развојот и недостатокот од пошироко општествено признавање. Новата пост-комунистичка политичка и економска ситуација, обележана со новосоздадени држави, различни економии, бучно пристигнување на глобалните брендови и*

¹ Faculty of Art and Design, EURM

раѓање на нови приватни иницијативи, постави нови пазарни правила на кои треба да се прилагодиме. Потребата за дизајн и примена на дизајнерските процеси и производи се диктирани во најголема мера од меѓународните компании и приватниот сектор. И на новите и на трансформираниите држави им треба дизајн за градење на националните идентитети и зголемување на конкурентноста во економските и културните сфери. Без цврста инфраструктура подржана од владините институции не можат да се обезбедат стандарди и квалитет во дизајнерските практики. Целта на овој труд е да даде преглед на инфраструктурите во дизајнот во Балканските земји, со регионални перспективи на лидерските и образовни стратегии во оваа нова академска дисциплина на Балканот.

Клучни зборови: *дизајн лидерство, дизајн образование, национална дизајн стратегија, конкурентност.*

Introduction:

The history of Design as a new academic discipline in the countries of the Balkan peninsula is relatively short. Its infrastructures (higher education, associations, governmental institutions or private practices) are developing slowly, with their history and tradition predominantly grounded in fine arts and applied arts education and practice. The political and economical turbulences after 1990, especially in ex-Yugoslav countries, have contributed to slow down the process of development and have weakened the regional relationships in the field, following fragmentation of SFRJ into new states and smaller markets. But being part of the new global market economy has brought up some new market rules and an has increased the need for competitiveness. A need for higher design culture in all social spheres becomes evident. We may assume that Balkan countries need the systematic approach of design² to organize, improve and promote their societies.

Overall, the governments are slow in recognizing design as powerful tool for social and economical growth. Thus, initiatives come mostly from abroad or from the local private sector. Apart from that, there is a need for strengthening the weakened regional relationships as design networks to share ideas and experiences are still missing. The first regional debates around national design infrastructures³ were held for the first time at the Creative Collaboration conference in Istanbul November 2007, under patronage of the British Council (group session around Issue #6 “Design scenes in different countries in the region”; group session around Issue #42 “Design Leadership, Design Education”).

This paper outlines and reflects some of main issues on design leadership and education in the Balkan countries. The study is conducted by the author through a secondary research of the national design infrastructures and a focus group session (Issue #42 of the Conference), held by her initiative with

² Design means plan, drawing, pattern, intention, project

³ To the best of author's knowledge

participants from several Balkan countries underlying the importance of regional design networks to help improve national design infrastructures.

Design as academic discipline

An academic discipline, or field of study, is a branch of knowledge which is taught or researched at the college or university level⁴. The framework for such discipline is defined by elements such as community of scholars, a tradition of inquiry, a mode of inquiry, requirements for new knowledge and networks of communication. An academic level of a field of knowledge is fundamental for defining and maintaining standards of practice; reward and stratification systems and mechanisms for social control.

Design as a problem solving activity dealing with form, but also with function, communication and experience is an interdisciplinary field of practice. Traditionally, it is perceived as artistic activity for aesthetical treatment of visible parts of objects and products (applied art, commercial art). Design as we know today has evolved from a product-oriented activity of the Industrial era to a process-oriented activity in the new IT era, seeing “convergence of design and management”⁵. The design concepts of creativity, coordination, communication are a good match for innovation, organization and information concepts of management practices. Problem solving is applied to both concepts. This powerful union of concepts becomes strategically important equally for improving businesses and changing societies.

Higher education in design followed Industrial Revolution in England and started in 1837 with the establishment of Royal College of Art in London. Other design schools of a significant historical importance are Bauhaus in Germany (1919-1933), Central School of Art & Design in England (est. 1854) and Art Institute of Chicago, USA (est. cca. 1880).

The recent years show development of Western studies in Design Leadership which explore the potential of design as a transformative force in business and society by examining the intersection of leadership practice with design strategy⁶. Designers now need to be prepared to take on larger strategic responsibility.⁷ “Design is a process of creative thinking and innovative action. Leadership based on systems thinking and design action is thus about how people are caused to stand together through an intentional process of creativity and innovation.”⁸

⁴ As defined in Encyclopedia

⁵ Borja de Mozota, B. (2003): *Design Management: Using Design to build Brand Value and Corporate Innovation*. New York, Allworth.

⁶ As stated in the course description of MA Design Leadership Studies, Cornell University College of Human Ecology, Department of Design and Environmental Analysis

⁷ Next Design Leadership Institute

⁸ Harold Nelson, President of Advanced Design Institute, “Leadership by Design; Praxis of Intention”

History and Overview of design infrastructures in several Balkan countries:

Highlights of regional differences and similarities

Design infrastructure in Slovenia

Slovenia, as the most developed economy of the former Yugoslav republics, reached the European level of practicing architecture, graphic and industrial design somewhere in the Fifties. Most of the professionals were architects-turned-designers, who tried and didn't succeed to establish design as academic minor in the sixties. The standards of producing excellent design disappeared with the rise of advertising in the Eighties. Graphic design, as in all other Balkan countries, enters a decade of increased amateurism due to the widespread use of personal computers. The discipline becomes totally overtaken by the aggressive advertising sector, which influences the rewarding system mostly through the international advertising festival Golden Drum in Portorose. A branch of postmodern graphic design develops opposite to the advertising stream: the avanguard group NSK Collective⁹ has created one of the most exciting art/design projects in the region: the NSK state, a state in time, without territory and national borders, a sort of "spiritual, virtual state" with designed national identity and passports.

Design theory is insufficiently developed but magazines on commercial design are flourishing.

As for education, Department of Design was established only in 1984 at the Academy of Fine Art in Ljubljana. Five generations of graduates in graphic and industrial design are trying to find their place in the Slovene industry. Still there are paradoxes: Slovene young product designers export their concepts to Italy while industrial giants like Gorenje are importing Ora-ito's or Pininfarina's for their product designs.

Figure 1. Gorenje Mini Kitchen. Design: Tina Jerabek

Source: <http://www.go-design.si/>

⁹ Members are the art group IRWIN and the music attraction Laibach among others

BIO – Biennial of Industrial Design was founded in 1964, “taking over the task of mediating between Western European industry (and design) and the Eastern European cultural region (and market)”¹⁰.

The institution whose main task is to promote design and architecture is the Architecture Museum of Ljubljana, founded in 1972 and open to the public since 1974.

Figure 2.

Figure 3

2. New Collectivism

NSK Post Office (in central post office in Ljubljana), 1995

NSK Passport

3. IRWIN

In collaboration with Croatian Army

NSK Garda Zagreb

Museum of Contemporary Art, 10.12.2000.

Photo: Igor Andjelić

Source: IRWIN Photo Archives

Design infrastructure in Croatia

Croatian authorities have been somewhat ahead in recognizing design as an essential tool for developing the new country, comparing to the other governments in the region. In Croatia design is perceived as artistic activity and economical weapon for competitiveness at the same time. Domestic products are improving in quality and appearance thanks to design. There are several governmental bodies with design on their agenda: Design Center at the Croatian Chamber of Economy, Center for Product Development, State Intellectual Property Office of the Republic of Croatia, ULUPUH – Croatian Association of Artists of Applied Arts and Croatian Society of Designers (partly state-funded), which runs the National Design Strategy, a pioneering leadership project in the region.

¹⁰ http://www.culturalprofiles.net/slovenia/Directories/Slovenia_Cultural_Profile/-8285.html

Croatia's understanding of design as a tool for leadership and social change is clearly envisioned in the mission of the Croatian Design Center (HDC). "Design in its basic definition is a project, a draft, a plan. Republic of Croatia, as a brand new state after separating from Yugoslavia is also a project, a draft, a plan. The sameness in their definition is a key for understanding the needs for design in the new state"¹¹. Here we can sense the orientation of Croatian design leadership towards building a strong national identity.

"You have a brand new country, a brand new market, totally unspoiled and authentic. I feel a real sense of responsibility because I know that we're the ones creating the visual culture there; it's us who are supposed to do something."¹²

The higher education in the field has been affected by the politics of the central Yugoslav apparatus, resulting in closure of the Academy of Applied Arts in 1954. The School of Design opened in 1989 at the University of Zagreb, Faculty of Architecture. Split University offers studies in Visual Communication and Interaction Design. Zagreb used to be the Yugoslav center for education of Fashion Industry professionals, offering studies in Fashion Design at the Faculty of Textile Technology. Design Theory is well developed, having its roots in the Sixties and continuing until today.

The biennial Exhibition of Croatian Design to showcase the best works in graphic, industrial and fashion design is being organized since 1999.

Figure 4

Figure 5

4, 5 Croatian Packaging Design: Ronhill Cigarettes; Ex Albis Olive Oil. Design: Bruketa-Zinic (Source: Bruketa-Zinic)

National campaign "Originally Croatian". "Produce and buy quality" is the call for action (Source: http://www2.hgk.hr/kupujmo06/plan_akcije.asp)

¹¹ Boris Ljubcic, President of the Croatian Design Society (HDD)

¹² Cavar, L. (2004) *State of Design in Croatia Today*. KAK magazine, #6 (32) 2004 Croatian Design

Design infrastructure in Serbia

Applied Arts have quite long tradition in Serbia with their roots in handicrafts. Academy of Applied Arts, as part of the University of the Arts was established in 1948, to become Faculty of Applied Arts in 1973. This school had long been “the YU’s elitist place” with its exclusive programs in Scenery and Costume Design. Similarly to the other surrounding countries, post-communism in the Nineties brought international brands to dictate the market rules in advertising and graphic design.

After years of isolation and embargo, Belgrade in 21st century attempts to bring back its glory of the Seventies’ cultural festivals and fairs. Belgrade Design Week, established in 2006 is the only international design festival on the Balkans. Conference and exhibitions bring star designers from all over the world and various design fields. One of the most interesting events at the BDW is the Ghost project. This exhibition simultaneously “celebrates the unfailing enthusiasm and ideas of domestic young creatives and criticizes the lack of symbiotic relationship between designers and industry in our country”¹³. In addition, organizers argue that virtually there’s no trace of industrial design in their country.

Figure 6

Figure 7

6. Slavimir Stojanovic, Love, Installation.

Source: www.slavimirstojanovic.com

7. Tesla Collection for Mona by Olja Ivanicki, 2006. Credits: ROBERT ATANASOVSKI/AFP/Getty

Source: www.daylife.com

¹³ <http://www.belgradedesignweek.com/ghosteng.html> (accessed 4.12.2008.)

Design infrastructure in Bulgaria

Bulgaria has a long tradition of the fine and applied art education. Stefan Serezliev, Bulgarian Graphic Designer, Researcher and Lecturer has identified the following historical periods: 1891-1937: World Art Influence, first Higher Institute of fine Arts, Sofia, Bulgaria, 1st and 2nd World Wars ; 1945-1987: Political (socialism) influence; State economy; Political Myths; Portfolio a broad educational programs, National Academy of Arts ; 1989-2007: New Europe, New Bulgarian University, New World, New Design Goals, New Design Tools, New Myths; 2007 New Marketing and Political Situation, New social and cultural needs, New Design Responsibilities, X-Cultural Design, New Horizon¹⁴. Non-professional computer freelancers and aggressive advertising visual landscape are also known for this market. Still, there are exhibitions, local and international awards, two annual advertising festivals (with Graphic Design and Visual Communication sections), international biennale of stage poster. Bulgaria is stronger in industrial and packaging design, having more developed industry and education in industrial design (National Academy of Arts).

Design infrastructure in Macedonia

Historically, traditional arts have always been the centered creative pillar in the country. Design is a relatively new “term” in the Macedonian creative vocabulary. The discipline is slowly emerging from the Traditional and Applied Arts. While hand crafts have a long tradition in the region, design in the context of mass-production still remains a developing category, with exception of fashion before 1990. After gaining independence in 1991 up till now, the state authorities haven’t clearly recognized design as a discipline itself yet, so there’s no high education in design at the state universities, nor centers or other design institutions. The newer generation of designers is mostly educated abroad (UK, Italy, Croatia, Bulgaria). The educational private sector is being faster in recognizing design as opportunity: the first Faculty of Art & Design is founded in 2006, as part of the private European University R.M (covering Graphic Design, Fashion Design and Interior Design). The Faculty of Mechanical Engineering (vehicles) in Skopje and Faculty of Architecture are the only state-owned schools touching design at some points. The Faculty of Fine Arts was established in 1980 with a strong orientation towards traditional media. They have Graphic Design, Fashion Design, Hand-Made Paper, Jewelry and Glassware only as electives in their curriculum.

The Society of Applied Arts was founded in 1950, but is no longer active since . Macedonian Design Center and Macedonian Design Council have been registered recently on a private initiative as NGO’s, but still haven’t started with

¹⁴ Serezliev, S. (2005) **Design reflections on the cross-cultural mirror**: Some Bulgarian Design perspectives between marketing and art at the beginning of 21st century.

some activities. Macedonian Fashion Formation is being there for few years without having a fruitful link with the Macedonian textile industry.

Design theory and history remains completely undertreated so far. No institution has done a systematic research and data collections for domestic design achievements neither in graphic or fashion design. Art museums and galleries are mainly concerned with traditional and contemporary art, since there are no curators specialized in design.

Industrial design and information design are underdeveloped. The Government in power heavily uses advertising for self promotion and promoting campaigns for buying Macedonian products, instead of investing in on infrastructural level: high-quality domestic products, good public services, efficient signage and information systems, education and solid links between the business sector and professional designers.

Amateurism is very much present in all areas of design in Macedonia, especially in graphic design and fashion design. It will take some time to feel the benefits of the infusion of the newly educated designers in the society.

Figure 8

Figure 9

8. Made in Macedonia Logo, national campaign for buying domestic products

Source: McCann Erickson Skopje Archives

9. Fashion Collection 1999. Design: Aleksandar Noshpal

Source: Aleksandar Noshpal

Figure 10: Alkaloid's Good Nature Organic & Fruit Teas. Design: ZIP & ZAP Communications.

Source: ZIP & ZAP Communications Photo Archive

Design infrastructure in Albania

Design infrastructure in Albanian is very poor. The school of Art, established in 1960, transforms into Faculty of Figurative Art in 1991 with only two departments: Painting and Sculpture. Having being isolated for years, Albania is opening for Western influences only recently. Design resources are mostly imported from abroad and surrounding countries: Kosovo, Macedonia, Greece. As tourism is a good economical potential for Albania, design is already needed for developing national promotional strategy and improving public services.

Figure 11: Logo of Albanian Tourism
Source: www.albaniantourism.com

In a quest for some input by the Regional Design Leaders

Summary Report from the focus group session around Issue #42 “DESIGN LEADERSHIP, DESIGN EDUCATION” Creative Collaboration Conference Istanbul 2007

Convener and mediator: Gordana Vrencoska, Artist, Designer, Assistant Professor at the Faculty of Art and Design, European University, R. of Macedonia.

Participants: Ivica Mitrovic, MsC, Visual Communications Design Dept., Split University; Davor Bruketa, Graphic Designer and Co-Director, Bruketa-Zinic; Rosana Besdednik, British Council Croatia; Borce Nikolovski, British Council Macedonia; Iskra Geshoska, Executive Director of Tocka Cultural Center Skopje; Biljana Tanurovska, Lokomotiva Centre for New Initiatives in Arts and Culture, R. of Macedonia; Tsveta Andreeva, EU Integration Department, Ministry of Culture Bulgaria; Beatrice Pembroke, Sorrel Hershnberg, British Council UK; Noam Toran, Royal College of Art UK; Entoni Jubani, Executive Director of Mania Card Smart Albania; Andreas Angelidakis, Architect, Greece; Rudolph Greger, Board Member, Design Austria.

Held in Istanbul, November 2007

Discussion:

The discussion was initiated to tackle issues on design leadership and design education experiences across Europe. Having in mind that most of the participants are coming from the Balkan region and ex-Yugoslav countries, the discussion took more “regional” course with inputs from the Western experiences coming from the UK and Austria.

The brief agenda set up by the convener Gordana Vrencoska was around several points:

1. Strategic approach in design: national agendas & national benefits
2. Cultural influence: changing perceptions & how do we create & support a groundbreaking design?
3. Designer as artist and social critique?
4. Design education for everyone: basic design, lateral thinking, creative techniques in primary education
5. Design education for design students: should we educate designers as specialists or globalists? To what extent we apply the interdisciplinary approach as teachers?

A common starting point at the beginning of the session was that a higher level of design culture is needed in the region. There are no developed systems of infrastructure within new Southeast countries – no associations, councils, festivals, etc. Vrencoska informed on the situation in Macedonia and the fact that the first design college established in Macedonia only the last year.

Delegates from Croatia gave a picture on the Croatian design education and the national design strategy. In their opinion, the state-owned design college in Zagreb is overinfluenced by old-fashioned teachers who are trained in fine-arts and not in touch with contemporary design practices. They argue some of the best designers are coming from a non-design educational background. The college in Split where Mitrovic teaches are planning to open a course in Design for Interactions. They are struggling to make people understand what this discipline is all about. Regarding the national design strategy, HDC, HDD and other experts worked together to develop and implement it. Delegates from the other countries expressed interest to use the Croatian experiences and apply similar concepts to their own countries.

Design Austria was presented by Rudolph Greger. There are 9.000 designers in Austria but only 1.000 are members of DA. DA started the first Design Week in Vienna this year. DA runs a national prize in Product Design and Graphic Design.

Most of the participants think that international awards and star-designers are good tool for promoting design for a wider audience. Davor Bruketa is a good example - he has got a national recognition after he won a number of international awards.

There was a discussion on new forms of design practice such as experience design raised by Borce Nikolovski. Ivica and Noam gave their explanations on what this discipline can cover.

Entoni Jubani gave info on the unfavorable situation with infrastructure in Albania. There is no design department at the Academy of Arts in Tirana. He discussed private initiatives and mentioned “smart cards” advertisement, through which they offer carte blanche competition for students.

Tsveta informed that the Bulgarian Ministry of Culture does not recognize and support design as a separate discipline. There are national awards in architecture but not in design.

Andreas has defined design practice in Greece as “Design elitism”. People have to be rich in order to practice or study design. Design is classified within polytechnics and is not part of university education.

Macedonians Iskra, Biljana and Gordana agreed that designers in Macedonia should be much more self-motivated with more initiatives.

Sorrel explained that undergraduate design education in the UK is going more “conceptual” rather than ,material, or basic skill based. For the colleges is cheaper not to run classical workshops and this changes the perceptions and knowledge students get out of design education.

Noam gave an overview on the concept of teaching at Royal College of Art in London. Teachers propose themes which they “sell” to students. If you don’t convince any student you are ruled out of the College. Under this thematic teaching students use design to address issues or use design as medium to produce conceptual or artistic work.

Conclusions and/or recommendations:

The future development of infrastructure and regional collaboration should be focused on:

- Sharing of local practices in developing and designing national design strategies
- Private initiatives and lobbying to raise awareness at national institutions
- Quest for regional design school where the best 10 teachers from the region will gather
- Regional designers workshop (a weekly structure)
- Regional job market (using advantages of similar languages, mentality, standard)
- Regional touring exhibitions of students work
- Web based forum of knowledge and information
- Regional regular meeting of designers supported by events (once a month or twice a year) – more mobile communication
- Networking and cooperation on formal but also on informal level (i.e. visits, projects, guest lectures etc.)

- Curriculum development conference with practitioners from the region and the UK
- A possibility of defining a “Tutor market” which will take up on a leading role in connecting professionals of the surrounding countries.

Summary

Design is on the way of establishing itself as a new academic discipline on the Balkans. Juggling between the old-fashioned traditional art practice and the amateurism of the marketing guerilla, design should design its own design road. To overcome the problems of social recognition and providing sufficient level of professional practice, there is a need for solid infrastructure: higher education, active design associations, centers and councils supported by the Governments; museums and galleries to promote design; design conferences and awards, specialized media and design theory. In order to achieve this, All Balkan countries should undertake systematic approach and produce a national design strategy by all relevant bodies as in Croatia. Private initiatives (as with the private EURM Faculty of Art & Design in R. of Macedonia) and political lobbying are necessary to boost awareness with national authorities. Regional network and cooperation is very important to share experiences and information, therefore all efforts should be put for organizing regional workshops and meetings. Education is of a crucial importance for development of design in the Balkans, therefore regional exchange, educational design projects and curriculum development conferences should be put on top of the list of strategic issues to face in the following years.

The strategic potential of design as a transformative force in business and society is important for building a competitive advantage of Balkan countries. As soon as their Governments help establish design infrastructures for a better practice, the results may be evident within a short period of time.

Заклучок

Дизајнот како посебна академска дисциплина е на патот кон своето етаблирање на Балканот. Растргнат помеѓу старомодните традиционални уметнички практики и аматеризмот на маркетиншката герила, дизајнот треба да си ја дизајнира сопствената патека. За надминување на проблемите со општественото признание и обезбедување на завидно ниво на професионална практика, потребна е солидно изградена инфраструктура: високо образование, активни дизајн здруженија, центри и совети подржани од Владите; музеи и галерии за промовирање на дизајнот; конференции и натпревари за дизајн; специјализирани магацини и дизајн теорија. За да се постигне сето ова, сите балкански земји треба да заземат систематски пристап со национална стратегија за дизајн подржана од сите релевантни фактори, како во Хрватска. Приватните иницијативи (како приватниот Факултет за арт и дизајн при ЕУРМ, Македонија) и политичкото лобирање

се неопходни за да се зголеми свесноста кај државните авторитети. Регионалните мрежи и соработка се многу важни за размена на искуства и информации, па затоа треба да се вложат напори за организирање на регионални работилници и средби. Образованието е клучно во развојот на дизајнот на Балканот, па регионалната размена, заедничките образовни проекти и конференции за развој на студиските програми треба да бидат ставени на врвот на листата со стратегии за следните години.

Стратешкиот потенцијал на дизајнот како трансформаторска сила во бизнисот и општеството е значаен фактор во создавањето на конкурентската предност на Балканските земји. Кога нивните Влади ќе ги етаблираат инфраструктурите за поквалитетна практика, резултатите можат набрзо да станат видливи.

Acknowledgments

The author wishes to thank Mr. Davor Bruketa of Bruketa-Zinic, Mr. Roman Uranjek of IRWIN and Ms. Stanislava Sarovic of ZIP ZAP for their kind contribution to my research.

A great thanks to British Council and all participants at the session "Design Leadership, Design Education", held at the Creative Collaboration conference in Istanbul 2007.

REFERENCES:

Bauhaus Archiv, Droste, M. (2006) *Bauhaus 1919 – 1933*. Köln, TASCHEN GmbH.

Borja de Mozota, B. (2003): *Design Management: Using Design to build Brand Value and Corporate Innovation*. New York, Allworth.

Cavar, L. (2004) *State of Design in Croatia Today*. [<http://kak.ru/eng/magazine/?number=32&article=02>] #6 (32) 2004 Croatian Design (accessed 1 December 2008)

Turner, R., Topalian, A. *Core responsibilities of design leaders in commercially demanding environments*. 2002, Inaugural presentation at the Design Leadership Forum.

Mete, F. (2006) *The Creative Role of Sources of Inspiration in Clothing Design*. International Journal of Clothing Science and Technology <www.emeraldinsight.com>, No. 6, 2006. (accessed 22 July 2007)

Serezliev, S. (2007) **Design reflections on the cross-cultural mirror**: Some Bulgarian Design perspectives between marketing and art at the beginning of 21st century.

[Academic Disciplines - Disciplines and the Structure of Higher Education, Discipline Classification Systems, Discipline Differences](http://education.stateuniversity.com/pages/1723/Academic-Disciplines.html)

http://www.herron.iupui.edu/oldsite/mfavc/design_leadership.htm
(accessed 1.12.2008)

http://www.hdc.com.hr/index.php?page=uvod_boris_ljubicic

<http://www.human.cornell.edu/che/DEA/Academics/Graduate/MAID/leadership.cfm> (accessed 1/12.2008)

<http://www.belgradedesignweek.com/ghosteng.html> (accessed 4.12.2008.)

http://www.culturalprofiles.net/slovenia/Directories/Slovenia_Cultural_Profile/-8285.html

<http://www.go-design.si/>

<http://www.akademiaearteve.edu.al>

<http://www.albaniantourism.com>

<http://www.mf.ukim.edu.mk>

<http://www.eurm.edu.mk>

<http://www.studijdzajna.com>

<http://www.hdc.com.hr>

<http://www.slavimirstojanovic.com>

<http://www.mona.co.yu>

„ЦРТЕЖ, ЛИНИЈА, ПЕРСПЕКТИВА, ИЛУЗИЈА“

„Поврзување со“ - 2008 год.
Јана Манева – Чупоска

Апстракт

Во сите уметнички дисциплини, во книжевноста, во филмската уметност, во сценската и музичката уметност, во балетот и во танцот, се налага принципот за совладување на уметничкиот јазик на кој се изразува секоја уметност. Се работи всушност за процес на внатрешно обликување во самата уметност.

Секое јазично подрачје има свои правила и свои елементи на структурата кои се обликуваат со самото дело. Во ликовниот јазик основни структурни елементи се: линија, точка, боја, плоха, површина, волумен, простор, композициските принципи и начела. Во композициските принципи како неделив сегмент спаѓаат: контраст, хармонија, ритам, рамнотежа, симетрија, асиметрија, пропорција.

Аналогно на сето ова може да се анализира едно ликовно изразување опфаќа цртање, графика, сликарство, вајарство, архитектура, применета уметност и дизајн.

¹ Факултет за арт и дизајн, ЕУРМ

Секое ликовно дело се гради со примена на дел од овие ликовни принципи и ликовни елементи преку чие меѓусебно поврзување се создава ликовното дело. Со изграден ликовно-естетски систем, ликовното дело секогаш ќе го оправда своето постоење.

Кога би се употребувале само ликовните елементи без примена на композициските принципи ликовното дело би било хаотично. Во една општа смисла, секој јазик би бил разбирлив ако во себе ги содржи и композициските принципи за разбирливост. На ваков начин тој е во можност да ја даде и прими пораката и да му овозможи на ликовното дело самостојно да комуницира во ликовниот простор.

Клучни зборови: *Линијата како основен ликовен елемент, Цртеж, Симболично значење на линијата, Перспектива и Проекции.*

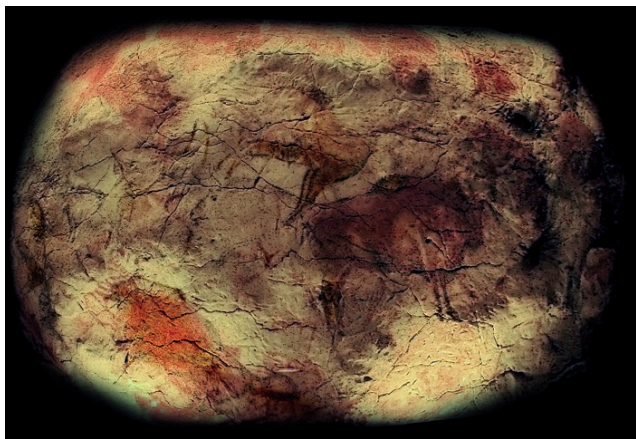
Ханс Картунг, Hans Hartung, (1904-1989)
„Композиција“

Вовед

Цртежот како основно ликовно средство е ликовна техника во кој секој уметник со помош на основниот ликовен елемент – линијата, го создава и применува наједноставниот начин создавајќи различно, креативно и индивидуално ликовно изразување.

Потребата за создавање на цртеж и линија го започнал првиот пештерски човек уште во Палеолитот. Примерот за светското културно богатство, откритието на пештерата Алтамира во денешна Шпанија, е само еден доказ за улогата на цртежот во времето за кој се потврдува дека и тогаш бил во функција за еден вид на креативна комуникација. Преку цртачко ликовниот приказ - цртежот, прикажани се сцени од лов кои ликовно го визуелизираат

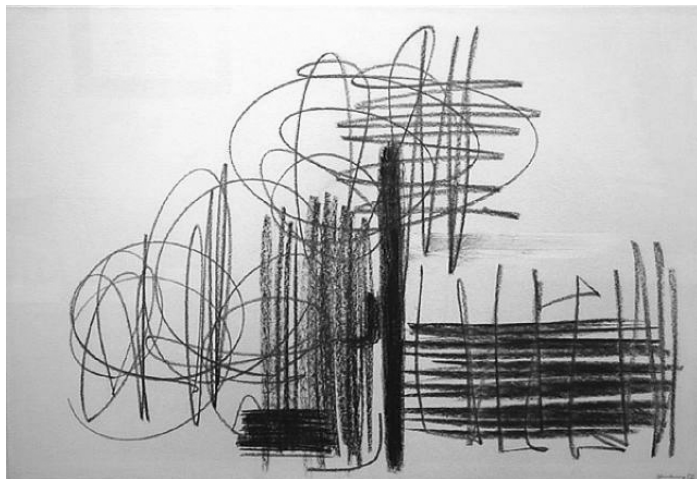
тогашниот начин на живеење. Повеќето од пештерските слики се едноставни сцени, на кои се прикажани животни и ловци гледани од профил.

Пештера Алтамира – Шпанија
цртеж „сцена со бикови“

Гледано од современ ликовен аспект, со помош на цртежот или понекогаш само со едноставна примена на линија, во ликовната теорија именуван како линеарен цртеж, уметникот ја бележи првата мисла како креативен ликовен процес кој се развива во создавање на самото ликовно дело. Цртежот, многу често, како современа ликовна категорија е применуван и како самостоен ликовен израз. За многумина уметници е голем предизвик нивните идеи, концепти, мисли и емоции да се создаваат со карактеристиките на современите ликовни вредности, кои ги создава само цртежот.

Начинот на имплементирање на цртежот врз ликовната плоха е многу специфичен. Во тоа е всушност и „цртачко линеарната убавина“. Неговиот израз и карактеристика е тој секогаш да биде брз, непредвидлив, темпераментно движејќи се врз ликовната композицијата, создавајќи неверојатни форми со специфични ликовно графички и валерски тоналитети. Ваквата слобода на движење низ ликовниот композициски простор зависи и од различните техники на цртање кои се применуваат на дадената плоха.

Ханс Картунг, Hans Hartung, (1904-1989)
„Композиција“

Поради ваквиот брз начин на изразување „ликовната забелешка“ го добива својот примат во својата примена. Зборот скица значи „брза ликовна забелешка“ или *сгоқи* - француски збор што значи брза ликовна мисла. Ваквиот начин на скицирање или земање на забелешки е креативна фаза во сите ликовни и применети уметности во: сликарството, графиката, скулптурата, додека во применетата уметност се применува во графичкиот дизајн, карикатурата, анимацијата, стрипот, во модниот дизајн, во театарската и филмска костимографија, дизајнот на ентериер, архитектурата, сценографијата.

Анализа на проблематиката

Ликовниот јазик има свој теориски, рационален дел, кој може да се прочита а потоа и да се употреби во создавање на едно ликовно дело. Но, ликовниот јазик содржи и еден „нерационален“ дел кој се поврзува со онаа фаза од ликовното дело, кога тоа комуницира на едно повисоко естетско, „метафизичко“ ниво кое се спознава и осознава со повисок степен на едукација, контемплација и духовно созерцание.

Ликовните принципи на изразување се првичен елемент, а доживувањето на ликовното дело се јавува како секундарен елемент во комуникацијата меѓу гледачот и делото. Тоа е оној дел кога ликовниот јазик се надминува самиот себе и се поврзува со творештвото и личниот креативен идентитет на творецот. Тоа е еден творечки чин кој продуцира нови ликовни поими и содржини, кога се создава простор за продуцирање на уметнички

стилови и правци, кои пак, ги анализира историјата на уметност и историјата на дизајнот.

Во комуникацијата со ликовното дело и ликовното изразување е директно поврзана со ликовните техники, перспективата и нејзината илузија која ја создава на ликовната плоха.

ЛИНИЈАТА КАКО ОСНОВЕН ЛИКОВЕН ЕЛЕМЕНТ

Оваа ликовна дисциплина дава простор за детална анализа на личниот креативен идентитет на уметникот. Создавањето на формите во визуелно-графичкото изразување претставени низ оваа ликовна дисциплина го потврдуваат креативниот идентитет.

Цртежот по својата структура и намена е специфичен бидејќи во себе ги содржи принципите на продлабочено ликовно истражување. Цртежот е техника која дозволува да се согледаат сите развојни достигнувања на македонските автори кои го применуваат цртежот во своето творештво. Неговата улога за пластично и визуелно обликување е уште еден предизвик за анализа на сите дела кои го користат цртежот како техника на изразување.

„Поврзување со“ 2008 год.
Јана Манева - Чупоска

Суштинските димензии на една визуелна култура, интелектуалното конципирање и третирање на цртежот, неговата авторска порака се само елементи и дел од концептот за прифаќање на цртежот во делата на многу уметници.

Ликовниот речник во себе содржи повеќе видови на линии. Во еден цртеж, ако преовладуваат линиите како доминантен ликовен елемент, се нарекува линеарен цртеж. Цртеж составен од линии кои се тонско ликовно обработени (валер, кој е со различен интензитет во зависност од изворот на светлината) светло кон темно се нарекува тонски или тридимензионален цртеж.

Поради големото креативно движење на линијата од самата појдовна точка низ дадена плоха или ликовен простор, цртежот се именува како плошен или просторен цртеж. Во просторен цртеж можат да се користат и некои комбинирани техники, како на пример комбинација и употреба на жица.

Со различните цртачки текстури: точки, линии, црти, флеку, цртежот секогаш создава различен графички ликовен израз.

Со користење на текстурни и структурни црти се изразуваат тонски ликовни вредности: плоха, густа текстура, структура која дава темна и светла подлога.

ЛИКОВНИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА ЛИНИЈАТА

Во ликовното изразување, линиите во процесот на создавање се разликуваат по својот ликовен карактер. Со секое различно движење на линијата се создава различен ликовен идентитет. Линиите во својот ликовен карактер во цртежот можат да бидат тенки, дебели, долги, куси, остри, густы, еднолични, нееднолични, забележливи, незабележливи, акцентирани итн. Функцијата на ваквите различни линии е да придонесат во цртежот кон една креативност создадена од повеќе ликовни елементи како што се: композиција, форма, рамнотежа, перспектива, валер итн.

Постојат прави и криви линии, кои поради нивната конкретна насоченост во ликовниот простор се именувани како насочени или движечки линии. Линеарното движење е во неколку насоки: хоризонтала, вертикала, права, крива и во други различни форми и насоки.

Линиите со своето движење создаваат затворени и отворени форми. Затворените форми можат да создадат правилни и неправилни карактери на линии.

Кога линиите создаваат некој лик и волумен, тогаш во ликовниот речник на поими се именувани како функционални линии. Нивната функција е да создаваат форми кои сугерираат некаков лик или пак форма која ќе биде основен појдовен елемент за создавање на цртеж.

Постојат самостојни или независни линии чија основна функција е да создаваат самостојни форми со меѓусебно комбинирање, самостојно движење во ликовниот простор. На ваков начин се формира цртежот.

Прави линии во еден цртеж означуваат точност, прецизност, ликовна рамнотежа во самата композиција на цртежот.

Кинеска калиграфија

Калиграфски линии се линии кои се изработени со слободна рака. Во Кина калиграфијата претставува духовен и спиритуален начин на пишување. Таа е дел од нивната традиција.

Еуклидски линии се линии кои во цртежот се создаваат со помош на технички прибор: линијар, шестар и друго. Еуклидските линии најчесто се применуваат во техничкиот цртеж, за изработка на различни технички проектирања.

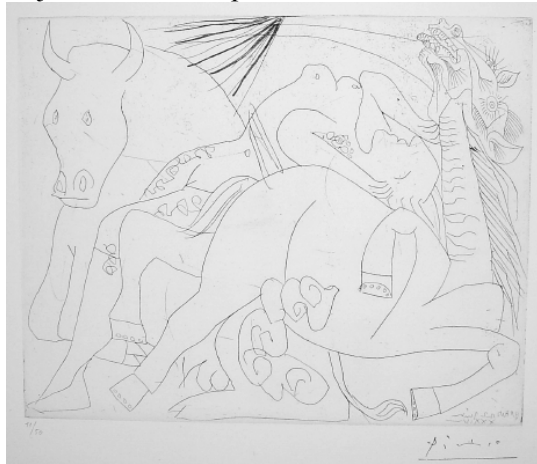
Криви линии во цртежот се создаваат на два начина. Првите се криви линии кои го не го менуваат своето движење и се нарекуваат правилни криви линии. Тие се шират правилно во ликовниот простор. Создаваат форми како круг, елипса или спирални форми.

Постојат и криви линии кои го менуваат своето движење. Тие се движат неправилно, односно самостојно, слободно во цртежот и ликовниот простор. Ваквото движење низ ликовната подлога создава слободни криви линии. Овие линии во цртежот создаваат и форми кои во себе содржат ликовно – оптичко движење.

ЛИНЕАРНО И СИМБОЛИЧНО ЗНАЧЕЊЕ НА ЛИНИЈАТА

Многу научници го проучувале симболичното и психолошкото делување на линијата. Линијата има сопствен карактер и идентитет. Без ваквиот карактер ликовното творештво и изразување не би имало никаков смисол. Тоа подразбира употреба на одредена линија во ликовното изразување за постигнување на цртачки и линеарен карактер на одредена форма или фигуративна претстава.

Различните линии се поврзани со чувствата на уметникот и дизајнерот. Процесот на цртање со одредена техника не претставува само механички чин. Чувствата и емоциите го насочуваат правецот на создавање на една линија со нејзин сопствен креативен идентитет.

Пабло Пикасо, Pablo Picasso (1881-1973)
цртеж

Симболичкото значење на линијата во себе ги содржи природните закони и процеси, одредени чувства, одредени гестикации.

Линијата всушност, како ликовен елемент, поради својата ликовна конструкција најмногу може да го изрази симболичното значење во една ликовна композиција.

Основни симболи и значења на линијата се:

Хоризонтална линија која делува смирено, мирно и опуштено, статично, цврсто - со асоцијација за поделба, далечина, перспектива и сл.

Вертикална линија е контрастна линија во однос на хоризонталната. Таа на ликовната подлога делува сосема различно од хоризонталната линија. Нејзините асоцијативни ликовни компоненти се: радост, живост, движење, воздигнување и сл.

Дијагонална или коса линија асоцира чувство на движење, просторност, спротивставеност, индивидуален став.

Конкавна линија сликовито асоцира на чувство на мрзеливост, умор, неактивност, тоа е линија без сила во себе.

Акцентирана „истакната“ линија, асоцира линија со многу енергија, гордост, желба за постоење. Таа е ексцентрична и впечатлива.

Брановидна линија асоцира на чувство за нежност, смиреност, благост, добрина, елеганција, ритмичност, женственост.

Испрекината линија асоцира на чувство за негативност, грубост, недефиниран став, илузија и лажна насоченост.

Слободна крива линија асоцира на слободно и независно движење, среќа, љубов, немир, омраза, контрадикторност. Со употребата на слободната крива линија треба да се нагласи разликоста на симболичното значење на оваа линија. Тоа е поради различната градација што се создава со нејзината употреба. Доколку линијата е понагласена, тогаш ќе важат наведените примери.

Уметникот и дизајнерот според сопствените чувства и емоции можат да ги менуваат наведените симболични значења на линијата, затоа што асоцијациите се производ на чувствата на уметникот и дизајнерот. Затоа линиите можат да добијат и друг ликовен карактер.

ПЕРСПЕКТИВА

Изразување на илузија на тридимензионалност на една дводимензионална плоха не е едноставен ликовен процес. Потребни се многу ликовни предзнаења за да се создаде илузија на изразување тридимензионалност. Со различниот начин на претставување на тридимензионалноста - се создава перспективата.

Зборот „перспектива“ потекнува од латинскиот збор “prospicere” што значи „да се види“, „да се разбере“. Именката перспектива значи гледање, односно начин на гледање на формите и предметите во просторот.

Постојат неколку видови на перспектива кои имаат сопствени појдовни визуелни точки за перцепција на формите кои се поврзани со сите техники на цртање и сликање:

Вертикална перспектива

Иконографска или семантичка перспектива, перспектива на значењето

Обратна перспектива

Геометриска или линеарна перспектива

Птичја и жабја перспектива

Атмосферска или зрачна перспектива

Колористичка перспектива

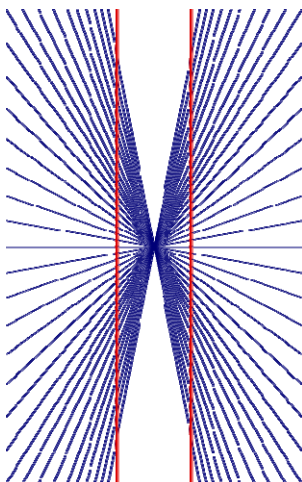
Полиперспектива

Ваквите различни начини на гледање на формите во ликовната уметност се многу применливи и потребни. Во секое ликовно дело постои различна перспектива. Изборот на примена на една перспектива зависи од уметникот. При изборот влијае и техниката во која уметникот се обидува да изрази тридимензионална илузија на една ликовна плоха.

ЛИНЕАРНА ПЕРСПЕКТИВА СО ЕДНА ТОЧКА НА НЕДОГЛЕД

Овој систем на научна перспектива е базиран врз перцепција која се појавува околу 1405 година кога Алберти Леон Баптиста (Alberti, Leon Baptista, 1404-1472) прави цртеж за октогонална крстилница во Фиренца, забележувајќи го начинот на кој дијагоналните точки на недоглед ја ставаат во рамка самата слика.

Во 1436 година, првиот опис на перспективата е даден во трактатот за сликарство во „Дела Питура“ Алберти беше во можност јасно да ги опише фундаменталните принципи на перспективата. Фиксираната точка или централната точка на недоглед на набљудување заедно со проширувањето на сликата од двете страни се продолжуваат во неа под агол од 45 степени кој ги ковергира од лево и десно точките на недоглед. Со иста дистанца и растојание од централната точка на недоглед како што е оддалечен и самиот набљудувач од сликата. Ако аголот на гледање во перспектива со една точка на недоглед е премногу широк тогаш се појавуваат искривувања и деформации, и поради таа причина тој е ограничен на 60 степени.

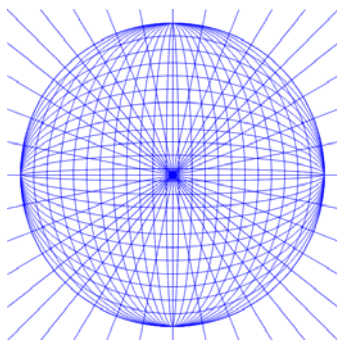
Перспектива со еден недоглед

ЛИНЕАРНА ПЕРСПЕКТИВА СО ДВЕ ДО ПЕТ ТОЧКИ НА НЕДОГЛЕД

Користењето на точките на недоглед беше продолжено низ вековите после нивното откривање, со цел да се прикаже просторот во повеќе необични варијанти.

Уметниците често се служат со две, по хоризонтала оддалечени точки на недоглед, идеална позиција на проекција за објектите или гледиштата кои се сместени на „ќошевите“.

Вертикалите наместо да бидат паралелни, можат исто така да бидат проектирани како да ковергираат кон една точка, притоа додавајќи и трета точка на недоглед, проекција често користена во стриповите. За да биде уште подетален приказот во екстремна позиција може да се прикаже со 4 па дури и 5 точки на недоглед користејќи на тој начин искривен простор.

Перспектива со пет недогледни

ОРТОГРАФСКА ПРОЕКЦИЈА НА ЦРТЕЖ

Најзабележлива проекција во перспектива на еден објект е секогаш проекција на една од трите едноставни цртежи со план и точка на недоглед од горе, странично гледиште и предно или челно гледиште. Овие три антички гледишта, комплетно го дефинираат објектот во перспектива со илузија на трета димензија кое беше најпрвин откриено во времето на Ренесансата од страна на ренесансните уметници Паоло Учело (Paolo Uccello, 1396-1475) и Албрехт Дирер (Albrecht Durer, 1471-1528). Подоцна, во доцниот осумнаесетти век, во Франција, Гаспар Монг (Gaspard Monge, 1746-1828) развива метода на проекциона геометрија или нацртна геометрија каде што објектот, за да се нацрта, е сместен во кутија и проектиран со дистанциран извор на светлина. Метод на геометриско претставување на просторни фигури во цртежот.

Првичните мапи исто така претставуваат цртачки обиди со едноставна примена на проекција на ортографски цртеж во форма на груби цртачки планови на делови од земјината топка. Потоа тие се усовршуваат со користење на повеќе прецизен цртеж.

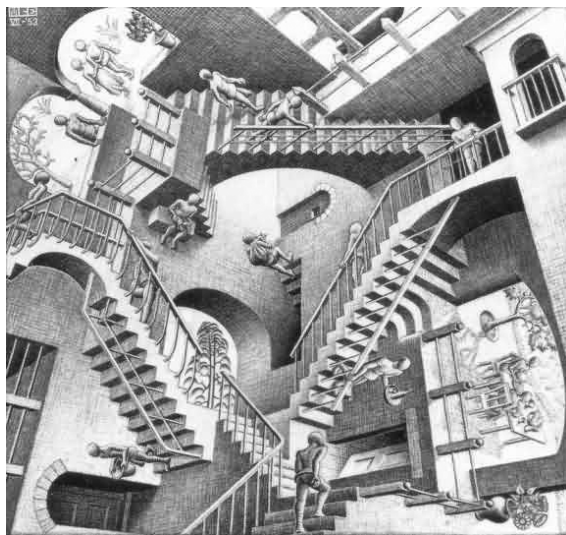
Ортографски цртеж

КОСИ ПРОЕКЦИИ

Со осознавањето на косите проекции во стара Кина, Индија, Грција, и Египет, сите визуелни можности, видови на проекции на цртеж почнуваат да се развиваат што не било можно во времето на примитивната вертикална ортографска проекција во пештерското сликарство, грнчаријата и сликите во старите храмови.

Наместо објектот да се гледа од само една, неизмерно оддалечена точка на гледиште, повеќе точки на гледиште се наоѓаат на цртежот. Така на пример од една бочна точка на гледиште на еден стол, и од предно челна или предно анфаз позиција се постави светлосен зрак од 45 степени агол се создава сенка на објектот странично доле или во двете насоки.

Перспективното смалување ја зголемува илузијата на длабочина. Фасцинантно е тоа што овие начини на гледање и проекции беа заборавени во западните цивилизации во текот на трагањето по „реалната трета т.н. научна перспектива“, се додека тие не беа откриени одново од уметниците од деветнаесеттиот век: Пол Сезан (Paul Cezanne, 1839-1906) Пјер Бонар (Pierre Bonnard, 1867-1947), Ешер Морит Корнелис (Escher Maurits Cornelis, 1898-1972) и други сликари. Во Азија косата перспектива останува во употреба во многу традиционални сликарски стилови.

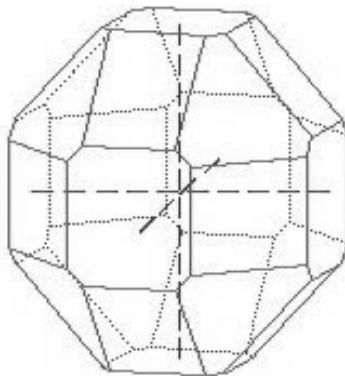
Ешер Морит Корнелис, Escher Maurits Cornelis (1898-1972)

ИЗОМЕТРИСКИ СИСТЕМ

Визуелно карактеристичен вид на коса проекција преставува изометрискиот систем, кој што има функција да го комбинира планот, пресекот и проектираната висина во цртежот во едноставна хексагонална мрежа. Секој поделен дел по 60 степени дава зачудувачки автентичен цртеж. Развиени од Сер Вилијам Фериш во средината на 18 век, со цел комплексните цртежи од Индустриската Револуција да ги направи лесно читливи. Овие изометриски проекции можат да бидат продолжени преку секоја површина и од тие цртежи да бидат земени точни мерки.

На познатата мапа на Париз од Луј Бретек од 1730 година целиот град се протега во километри во сите правци, со приказ на покриви, врати, прозорци, па дури и дрвја кои можат да се избројат и измерат. Лесно читливиот изометриски систем денес се употребува единствено во популарните домашни прирачници за автомобили, списанија за механика, и во некои други области.

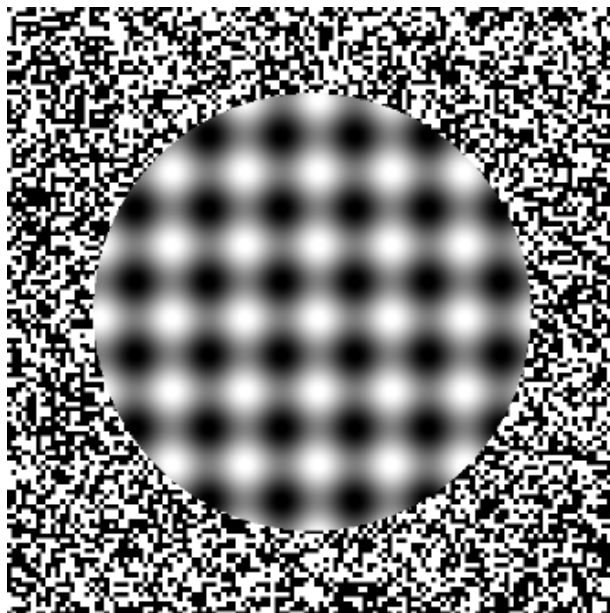
Сеуште постојат неколку средновековни и византиски примери со примена на изометриски систем во цртежот но овој систем стана најмногу популарен меѓу дизајнерите од 20-ти век.

Изометриски цртеж

ОПТИЧКИ ИЛУЗИИ

Перспективата создава илузија на длабочина на рамна површина. Во ликовната уметност перспективата означува начин на прикажување на волумен и простор на самата ликовна плоха, создавајќи ликовна длабочина во просторот. Постојат повеќе видови на перспектива во историјата на уметност. Поради примена на перспектива и неколку ликовни елементи како што е линијата се создава оптичка илузија во цртежот. Загледувајќи се во оваа современа графичка проекција се забележува благо придвижување на точките поради самата илузија која се создава во кругот. Илузијата што се создава во перспективата е толку влијателна така што во прв ред ги дава сите видови на чудни ефекти. Тоа е поради едноставна причина што мозокот создава илузија. Повеќето од овие илузии се забележително неразбирливи за луѓето со традиционални разбирања кои се ненавикнати на уметноста на перспективата сугерирајќи на тоа дека илузиите во перспективата се целосно базирани само на хипотези врз гледиштето на нашиот мозок.

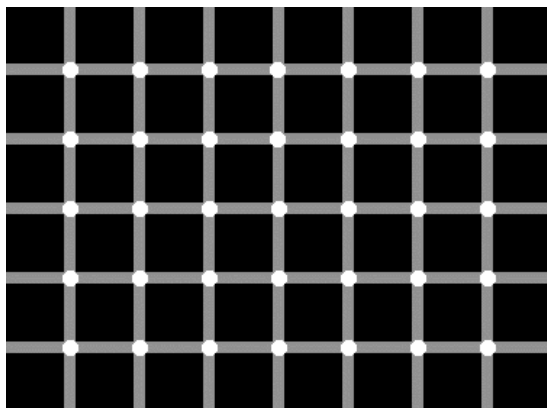

Оптичка илузија

Одделни области од умот ги меморираат како информација работите од каде тие потекнуваат. Систем на укажување каде најдобро се покажува со движење во длабочина, простор, и перцепцијата. На ова место во нашиот мозок постои т.н. систем кој е „слеп“ за бои и многу посензитивен на истакнат контраст.

Централно заобиколените ќелии се групираат во ориентирани области искривувајќи ги линиите и аглиите. Создаваат влијателни илузии каде што круговите изгледаат како спирали, а правите линии изгледаат свиткано или прекршено.

Пробувајќи да ја лоцираме бојата на дадените точки во овој силен графички контрастен приказ ќе се забележи дека не е можно да се препознае вистинската боја на овие точки. Тоа е така поради т.н. „слепило“ кое се добива поради силниот контраст.

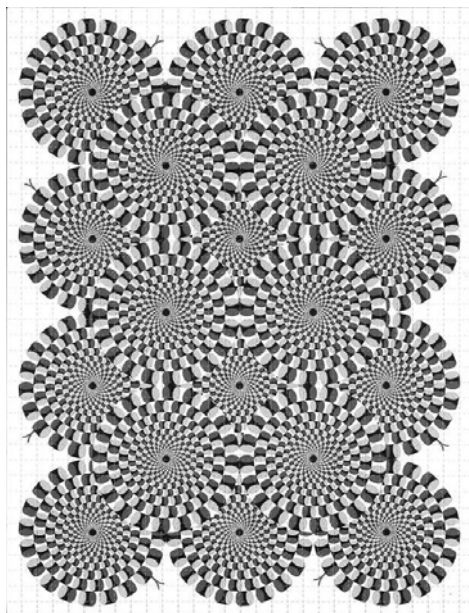
Перцептивни илузии

ИЛУЗИИ НА ДВИЖЕЊЕ

Од цртачките линии што даваат илузија на брзо движење во стриповите, илузијата на движењето е константен предизвик на уметниците и дизајнерите. Зборувајќи за исчезнувањето на тркалото кое што се врти се побрзо, и за замаглените објекти, тие се често интерпретирани како движење.

Компјутерските и телевизиските екрани мораат комплетно да се менуваат секој 25-ти дел од секундата за да го залажат нашиот ум дека гледа континуирано движење на сликата. Многу прости организми единствено гледаат работи кога тие се менуваат, а многу луѓе се високо стимулирани од движењето.

Загледувајќи се подолг период во дадениот пример ќе се забележи перцептивна илузија на придвижување на самите кругови во неколку насоки од лево кон десно и обратно.

Илузија на движење

Заклучок

Главниот акцент на презентираниот труд е да се нагласи ликовната вредност на цртежот и линијата како основен ликовен елемент, неговата примена во една дадена ликовна и дизајнерска целина. Процесот на создавање на цртежот претставува еден аналитичен систем од повеќе ликовни сознанија

Акцентирани се неколку други ликовни принципи кои се во функција на самиот цртеж и самата линија. Основните карактеристики на линијата, нејзиното симболично значење, психолошкото делување на различната линија.

Перспективата и нејзината примена во цртежот создава илузија на трета димеизија која всушност и не постои во реалниот свет. Видовите на перспектива и проекции се наведени се со цел да се истакне различното делувањена перспективата врз цртежот и создавањето на линијата во ваквиот процес на создавање. Ваквиот приказ ја објаснува ликовната илузија која е директно поврзана со ликовните принципи кои се многу важни за вреднување и истражување на т.н. ликовна длабочина.

Изборот на техника на цртање е еден техничко креативен процес на работа кој е потребен за создавање на ликовното дело со акцент кон цртежот, линијата, перспективата и нејзината улога во самиот цртеж - создавање на ликовна длабочина.

Conclusion

The main emphasis of the presented paper is to emphasize the artistic value of the drawing and the line as a basic artistic element, its application in a given artistic and designer's integrity. The process of creating a drawing is an analytical system of more artistic acknowledgements.

Several other artistically principles that are in function of the drawing and the line itself are emphasized. The basic characteristics of the line, its symbolical meaning, the psychological acting of the different line.

The perspective and its application in the drawing creates illusion of the third dimension which actually does not exist in the real world. The types of perspective and projections are named in order to emphasize the different acting of the perspective on the drawing and the creation of the line in a such creativity process. This representation explains the artistic illusion which is directly connected to the artistic principles which are of a great value and to the research of the so called artistic depth.

The choice of the drawing technique is one technical creative process of work which is necessary for creation of the artistic piece with an emphasis on the drawing, the line, the perspective and its role on the drawing – creation of the artistic depth.

Литература

1. Јана Манева - Чупоска „Техники на цртање“
2. Edward Lucie-Smith - “Umjetnost danas (Od apstraktnog ekspresionizma do hiperrealizma)”, Mladost, Zagreb, 1978.
3. Teodor V. Adorno - “Estetička teorija”, Nolit, Beograd, 1979.
4. Matko Peić - “Pristup likovnom djelu”, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
5. Павел А. Флоренски - „Обратна перспектива - Иконостас“, Манастир Пресвета Богородица Елеуса, Велјуса, 2002.
6. Е.Х. Гомбрих - „Уметноста и нејзината историја“, Табернакул, Скопје, 2003.
7. Жан Шевалие и Ален Гебран - „Речник на симболи“, Табернакул, Скопје, 2005.
8. Radovan Ivančević - “Likovni govor (Uvod u svijet likovnih umjetnosti)”, Profil International, Zagreb, 2006.

ГЛОБАЛНОТО ВЛИЈАНИЕ НА ИТАЛИЈАНСКИОТ ЈАЗИК ВО СФЕРАТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО И ЕКОНОМИЈАТА

Анстракт

Од самото појавување па се до денес, италијанскиот јазик се шири во толкави размери, рапидно, што само по себе резултирало и самата Италија да стане светски лидер во некои сектори од економско-социјалниот живот на луѓето. Имено, ја нарекуваат светски лидер во областа на модата, дизајнот, уметноста, а во последно време и во гастрономијата. Според статистички податоци и изучувањето на италијанскиот јазик, рапидно расте кај сите социјални класи и кај сите возрасти, а денес не може да се замисли факултет за уметност без посебен акцент на италијанскиот јазик. Тргнувајќи од тоа дека и самите поими хуманизам, ренесанса, барок, се поврзани со името Италија, доволно кажува за неговата соодветна употреба во уметничките науки. Денес е голема дилема дали италијанскиот јазик е јазикот на уметноста или уметнички јазик?

Клучни зборови: уметност, образование, јазик, Италија, лидер

¹ Факултет за арт и дизајн, ЕУРМ

Поаѓајќи од фактот дека изучувањето на еден странски јазик е континуиран процес, и дека пред секој иден академски граѓанин стои императивот да се има подолг контакт со лица кои во одредена мера би можелеа да придонесат за потврдување на веќе стекнатите знаења во релевантната област, сметам дека сето ова во одредена мера го оправдува изложувањето на оваа тема. Табу тема во последните години во Македонија е причината поради која се воведува изучување на “нови” јазици (француски, италијански, шпански) во основните и средните училишта. Нема сомневање дека класичното образование треба се преобмисли. Класичарите би можеле да учат од други дисциплини и да се обидат да разберат дека нивните заложби се тесно поврзани со предметите на класичните студии. Конечно, треба да се допушти другите дисциплини да повлијаат на начинот на кој класичните филолози ја замислуваат својата работа во сопствената област. Со други зборови, класичарите мора да почнат да сметаат дека нивна подеднакво важна и централна мисија е и поучувањето на учениците во областите надвор од класиката.

Според светските статистички податоци, на образовно ниво, забележан е пораст на изучувањето на италијанскиот јазик за 13% во периодот од 1995-1998. За време на овој период, шпанскиот јазик бележи раст од 8,3%, додека францускиот и германскиот 3,1 и 7,5 %, што е секако за почит.

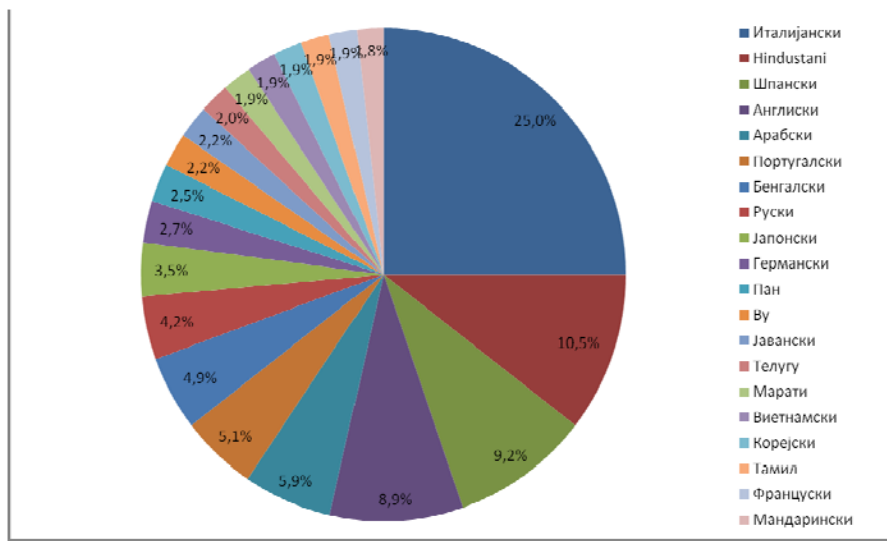
Вреди да се спомене и како податок дека во 1994 година 43,838 студенти го изучувале италијанскиот јазик додека, после 2000 бројот на студенти се зголемува на 64,098 односно +46%.

Графички приказ 1

Застапеноста на италијанскиот јазик во светот

Графички приказ 2

Табела на застапеност на јазиците надвор од нативната држава , 2007

Многумина од вас сигурно некогаш се запрашале зошто токму италијанскиот јазик да биде застапен во образованието, поточно зошто да се изучува во рамките на факултетите за уметнички јазици. Наведувањето на неколку факти за Италија, за нивото на нејзиниот економски и културен развој, ги го потврдиле ова.

Италијанскиот јазик не е само оној литературниот на Данте или Манцони или јазик кој опишува прекрасни пејзажи, кој нуди кујна која оставила своја трага во цел свет (единствени продукти и вкусови како пица, пармезан, паста, маслиново масло или моцарела) или оној на музиката (Лирска Опера). Италијанскиот јазик е јазик на едно високо развиено технолошко и индустриско **Место** (5 на светско ниво и член на Г7), лидер во многу сектори(од мода од земјоделство,од туризам до уметност)

Сосема на почеток би сакала овие реченици да ги поткрепам со релеванти податоци

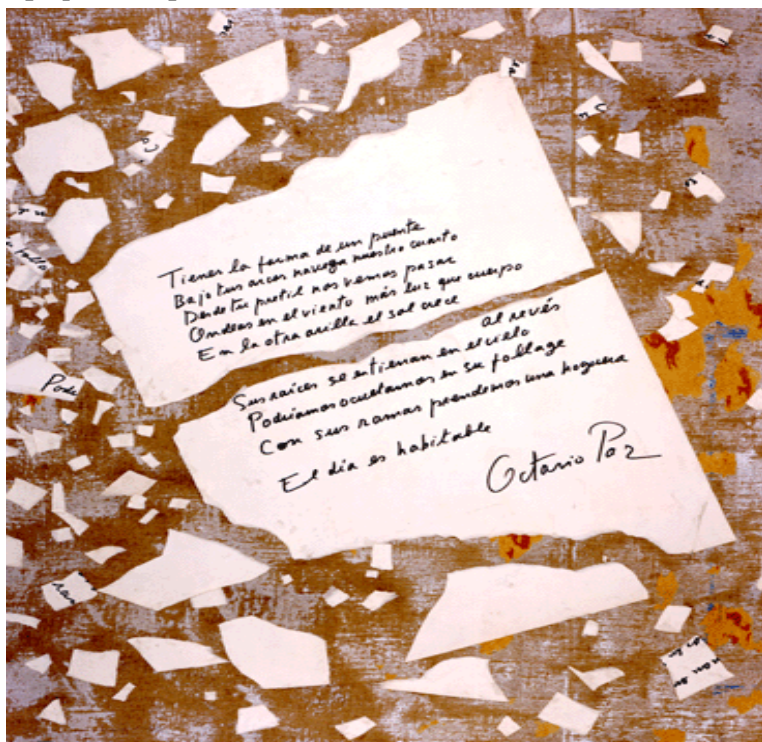
- Италија е една од светските економски развиени држави, и во последнава деценија голем е бројот на работодавачи кои не го исклучуваат податокот во своето барање на работници, познавање на англиски и италијански јазик. Најмалку 7,500 американски компании работат со Италија, и речиси повеќе од 1.000 американски компании имаат свои претставништва во Италија, IBM, General Electric, Motorola, Citibank, и Pricewaterhouse, Coopers. Помал, но забележителен е бројот на италијански претставништва во Америка, иако се застапени само во

областа Детроит. Во Македонија, забележан е рапиден пораст на италијански инвестиции и преставништва во Македонија, кои гледаат во неа голем потенцијал за културна и економска експанзија. Во најмала мера, последните две години Македонија стана земја која ги има најпознатите брендови Golden Point, Springfield, од областа на дизајнот Conasca,

- Познавање на италијански јазик е голема бенефиција, особено од неколку различни аспекти. Италија е светски лидер во уметноста на готвењето, внатрешниот дизајн, модата, графичкиот дизајн, дизајн на мебел, бродоградителство, конструирање на машини, транспортни средства, алати за рачна изработка. Би сакала да напоменам дека дури и во Македонија се застапени фирми кои работат во некоја од овие области, што само ја потврдува потребата од јазикот

- Културното значење и влијание на Италија врз останатите земји потекнува од антиката па се од денес, иако периодот на хуманизмот и ренесансата се сметаат за периоди кои што извршиле најголемо влијание врз се останато. На пример на Апенинскиот Полуостров се пронајдени голем број отсликани и испишани камени блокови на кои се прикажани разни моменти од животот и работата на рашаните. Тие содржат упатства и совети како се чува и обработува свежо месо и друга храна, потоа поуки за лечење на болните од разни заболувања, совети за пречекување на гостите, прикажуваат вежби на вооружени рашански војници, а има и описи од историјата на овој древен словенски народ.

Од друга страна пак, културната експанзија на Италија придонела многу лексеми да се заджат и да се прифатат како национални зборови во секој јазик. Во ова продолжение претставуваме натпис на етрурско писмо на камен блок пронајден на околу 70 километри северозападно од Рим (Етрурците сами себе се нарекувале Рашани, а земјата Рација). Во каменот е врежана слика на која е претставен словенскиот бог Перун во воена опрема како со копје во рака ја убива алата (аждерот) која стои пред него. Под сликата на етрурски пишува: „Ала сипа жер на Перуна“. Како што се гледа сите етрурски зборови се во ист облик во српскиот и во македонскиот јазик, освен зборот „жер“, кој во двата современи словенски јазика го има обликот „жар“. Христијанската црква од словенската култура го има преземено мотивот со Перун и поврзано со името на Свети Ѓорѓи. Зборот „ала“ како автентичен македонски збор е застапен во тритомниот Речник на македонскиот јазик со значење ала, аждер, како и во српскиот, бугарскиот, рускиот... Интересно е дека во ист облик и изговор овој словенски збор е застапен и во италијанскиот и во шпанскиот јазик (но, не и во францускиот) со значење „крило“ (на птица, зграда и тн). Од зборот „ала“ во италијанскиот јазик е изведен и зборот „алато“ со значење „крилат“. Познато е дека Старите Словени алите, т.е. аждерите, змејовите си ги замислувале како крилести змијолики суштества. Во облик „аљамет“ со значење „огромна змија“ словенскиот збор „ала“ е прифатен и во албанскиот јазик.

Графички приказ 3

За време на Втората светска војна, Италија “оставила” во банкарството многу зборови, **салдо, конто, сметка, такса**.

Според податоците на УНЕСКО, повеќе од 60% од светските уметнички богатства, се по потекло до Италија. Доволно е да се спомене само фактот дека многу од познатите уметници, почнувајќи од Џото па се до Микеланџело, биле италијанци. Познавањето на италијанскиот јазик е неминовно за да се разбере содржината на оваа уметност. При разбирањето на едно уметничко дело не можеме да бидеме задоволни со величаното херменевтичко правило дека *mens auctoris* ја ограничува задачата на разбирањето на еден текст. И да ја означува сепак треба да бидеме свесни за неговотот потекло, за начинот на кој ќе го адаптираме и доближime до луѓето, за да може да се сфати за што се работи. Напротив, самото ова проширување на херменевтичката перспектива и вклучувањето на јазикотот како помагало за разбирање на делото прават јасно да се увиди колку малку и недостига на субјективноста на значењето за да го денотира предметот на разбирање.

- Италијанската литература е мајка на некои од светски познатите мислители и писатели, од Данте Алигиери, Бокачо, Петрара и

Макијавели, чијшто опус е забележан во речиси сите сектори на општествот, па се до Верга, Свево, Пирандело и Грамши и многу повеќе

- Поаѓајќи од римската епоха Италија ја трасира својата култура и литература до другите делови во Европа и пошироко, од областа на латинската литература, романитас, хуманизмот, операта, филмот, науката, модата, дизајнот, и кујната. Да се знае италијански јазик знаши да се знае да се разбере, проценува и анализира целокупното богатство на човековиот израз.

Conclusion

According to the data, percents, up to now, if the Italian language and Italy as a leader in some areas, we appreciate that less than a decentralized Italian will obligatory (next to English), at least in schools and universities where art and the first lesson. The data say that necessary today and to have at least a basic knowledge, starting with the fact that only the last two years, the number of companies and say Italian and in Macedonia increased by 10% if the expansion will continue Italian, also expects increased by percent.

Заклучок

Според досегашните видувања, проценки, податоци, доколку италијанскиот јазик и Италија како лидер во некои сектори се проценува дека за неполна деценија италијанскиот јазик ќе почне да се изучува како задолжителен јазик (покрај англискиот), најмалку во сите училишта и повисоки установи чијашто примарна дејност е уметноста. Податоците укажуваат и на тоа дека неминовно е денес да се има барем основно познавање на јазикот, тргнувајќи од тоа дека само во последните 2 години бројот на италијански фирми и претставништва е зголемен за 10%, а доколку се продолжи со италијанската експанизија се очекува и зголемување на процентот.

Библиографија

- Reiche Mattia, Fossi Gloria, 2005 “L' arte italiana. Dalle origini a oggi”
 - Italia il leader nel mondo
 - o <http://www.adgblog.it/2008/11/01/art-italian-language-studies-semester-combined-programme-starting-january-2009/> (Посетено на 19 ноември 2008)
 - History of Art and a Modern Language (Italian)
 - o <http://www.manchester.ac.uk/undergraduate/courses/search/coursesincludingaforeignlanguage/course/?code=00254> (Посетено на 21 ноември 2008)
 - World language
 - o http://en.wikipedia.org/wiki/World_languages (Посетено на 21 ноември 2008)
 - La lingua e cultura italiana
 - o <http://www.iluss.it/links.html> (Посетено на 23 ноември 2008)
 - Benvenuto ad Italia
 - o <http://www.uni.edu/becker/italiano2.html> (Посетено на 23 ноември 2008)

КОЛКАВА Е ВРЕДНОСТА НА ДИЗАЈНОТ

Апстракт

Во последниве педесеттина години претпријатијата се преориентираа од производство кон потрошувачка. Практично тоа значи дека повеќе отколку кога и да е клучот на успехот е во познавањето на потребите на потрошувачите и во нивното задоволување. Поголемиот број на претпријатија ширум светот го прифатиле фактот дека нивните шанси на пазарот не зависат толку од смалувањето на трошоците колку од развојот на потполно нови идеи. Со тоа би се изградиле посилни врски и односи со нивните потрошувачи. Успехот во конкурентската борба се должи на диференцијацијата на производите, а еден од начините за таа диференцијација е современиот дизајн на производите

Клучни зборови: претпријатија, дизајн, производи, диференцијација, конкурентска предност.

До денес македонските претпријатија немаат вистинска меѓународна конкуренција на домашниот пазар. Меѓутоа, како што Македонија се приближува кон Европа, интересот на странските претпријатија во регионот расте. Сето тоа заедно со потрошувачите кои стануваат се попребирливи, може да го намали обемот на продажбата на македонските претпријатијата. Затоа претпријатијата треба да обрнат внимание на повеќе работи за да можат успешно да настапат на странските пазари, а во исто време да бидат конкурентни на домашниот пазар во споредба со странските претпријатија.

Маркетингот, односите со јавноста и намалувањето на цената можат да помогнат краткорочно, но треба да знаеме дека вложувањето во дизајнот на најголемиот квалитет е она што навистина е потребно во иднината. Без тоа, домашните претпријатија би ризикувале да ја изгубат маркетиншката борба со софистицираните странски брендови и чекорот со иновациите.

Дизајнот може да им помогне на претпријатијата да одговорат на потребите на потрошувачите, а не само да реагираат на конкуренцијата. Пред се дизајнерите не би требало да се вклучуваат само на крајот на процесот на развој на производите. Иделна ситуација би имале кога тие било

¹ Факултет за економски науки, ЕУРМ

кога би учествувале во целиот процес, од почеток до крај. На тој начин би помогнеле добро да се разберат желбите и потребите на потрошувачите што би осигурало понудата на производите да одговори на тие потреби. Затоа дизајнот, маркетингот и истражувањето се пресудни фактори на кои мора да се даде исто значење како што се дава значење на финансискиот аспект.

Подигнување на вредноста на производите

Многу директори на претпријатијата не сакаат да вложуваат во подобар дизајн или подобро пакување. Тоа го сметаат како дополнителен трошок кој не придонесува во голема мера за поголеми приходи и поголема заработувачка на претпријатието. Меѓутоа тоа е поедноставен и краткорочен пристап.

Вложувањето во дизајнот придонесува за раст на директните трошоци но сепак дизајнираните производи имаат поголема цена, тие донесуваат поголеми приходи и поголема заработувачка, дури и кога вложувањето во дизајнот е како посебна ставка.

Во денешни услови на стопанисување и услови на глобализација секое претпријатие е заинтересирано да настапи на меѓународниот пазар и се разбира на тој пазар да оствари одредена конкурентска предност. За да успее на странскиот пазар секое претпријатие својата конкурентска предност ќе ја оствари со производи кои во значителна мера покажуваат диференцијација и имаат посебна вредност за потрошувачот. Едноставно кажано звучи многу лесно, но тоа во практиката не е ни малку лесно и мора да се направи врз основа на подетални истражувања и со поддршка на стручни лица. Покрај ефектите на глобализацијата, не може секој производ да биде успешен на сите пазари поради фактот што потрошувачите имаат различни потреби кои треба да се разберат.

Дизајнот, посебно дизајнот на пакувањето и етикетата, може да ни помогне своите производи и услуги да ги усогласиме со меѓународните потреби. Етикетите кои имаат добра комуникација со потрошувачите значи дека ќе придонесат за задоволување на меѓународните потреби. Етикетите кои имаат добра комуникација со домашните потрошувачи има веројатност слабо да поминат во странство. Тоа е поради фактот што добриот дизајн се однесува на специфични сегменти на пазарот, а тие се разликуваат од една до друга земја.

Смалување на трошоците со воведување подобри процеси

Дизајнот не мора да биде сфатен како луксуз. Ако му се пристапи на вистински начин, дизајнот може да го направи работењето поефикасно.

Пред се, дизајнот може да ги намали нашите трошоци и да го направи нашиот произведен процес поефикасен со изборот на вистински материјал. Покрај тоа, дизајнот може да помогне и во скратување на времето потребно за пласман на новите производи и услуги.

Пронаоѓање нови пазари и откривање на деловните можности

Пазарите постојано се менуваат. Старите пазари веќе се губат, а новите се повеќе го заземаат местото. Претпријатијата често можат да се

најдат во ситуација нивната база на потрошувачи потполно да се промени или да ги смена како последица на технолошкиот напредок или променетите потреби на потрошувачите.

Промените кои се случуваат во светската економија направиле ова да биде реалност за многу македонски претпријатија, особено во стопанскиот сектор. Дизајнот, иновацијата и отвореноста за новите идеи можат да им помогнат на претпријатијата да ги преживеат овие промени и да ги идентификуваат новите деловни можности на новите пазари.

Создавање силни брендови

Маркетингот, испитувањето на потрошувачите и брендингот² претставуваат клучни фактори во давањето помош на претпријатијата да го изградат односот со своите потрошувачи. Ако се заснова на цврсти податоци на потрошувачите, брендингот може да помогне во зголемувањето на продажбата и создавањето на доверба на потрошувачите.

Треба да напоменеме дека поголемиот број на претпријатија во Македонија сметаат дека можат да се натпреваруваат како на домашниот така и на странскиот пазар само врз основа на пониски цени. Меѓутоа треба да напоменеме дека станува очигледно дека потпирањето исклучиво на цената претставува многу ризична стратегија, посебно ако имаме во вид дека конкуренцијата доаѓа од секаде, а има конкуренција и од новите пазари како што е Кина, каде што трошоците на производство се исклучително ниски.

IKEA, шведското претпријатие за производство на мебел, направило револуционерна промена во оваа индустрија со тоа што го комбинирала блескавиот дизајн со исклучително ниските цени. Производите на IKEA се веќе присутни и на нашиот пазар. Промените во светската економија прават ова да биде реалност за многу претпријатија во сите сектори. Смалувањето на цените не е вистински одговор на овој проблем, додека дизајнот може да помогне во одржувањето на позицијата на пазарот.

Дизајнот претставува нов пристап на пазарот. Ако ви се спомне дизајнот вие можете да помислите на вашата визит картичка, или на вашиот роднина кој одел во дизајнерско училиште, тогаш би можело да биде вистински момент да размислите за тоа.

Дизајнот не е само она што се гледа, туку тој е динамички процес кој би можел да се вгради во сите аспекти на нашето работење, било да е нашето претпријатие мало или големо. Не се работи само за подобро пакување, иако и самото пакување може да доведе до одлични резултати, туку за креирање на едно подобро потрошувачко доживување. Во светски рамки, претпријатијата као што се Apple и Sony покажуваат каков успех можат да постигнат претпријатијата кои се концентрираат на дизајнот. И на македонскиот пазар има претпријатија кои ги прифаќаат овие идеи.

² Aaker David A.: Building Strong Brands, New York: The Free Press, 1996, str.380

Се поставува прашањето: *Што е тоа дизајн?*

Дизајнот е насекаде околу нас.

Секоја минута ги користиме работите кои се дизајнирани, почнувајќи од четката за заби, преку автомобилите, до становите и канцелариите.

Не постои една дефиниција за зборот дизајн, зошто дизајнот има различно значење за различни луѓе. Некои го врзуваат за уметност, а некои други веднаш помислуваат на своите визит картички, на облеката која ја дизајнирал некој моден креатор.

Вакво тесно сфаќање на зборот дизајн, повеќе одмага отколку што помага бидејќи доведува на дизајнот да се гледа многу тесно, како на надградба, а не како на важна компонента на секој вид работење. Иако дизајнот се занимава со естетика, со изглед на работите, неговата првенствена работа е да се решаваат проблемите. Ако го погледнеме во ова светло дизајнот добива ново и поважно значење.

Дизајнот е цел за себе, а се однесува на процесот на претворање на идеите во комерцијални производи кои им додаваат вредност на животите на луѓето. Добриот дизајн мора да произлезе од корисниците, од нивните потреби и начинот на кој тие потреби ќе се задоволат. Кога станува збор за претпријатијата, истите прашања можат да се сметаат за деловни цели. Со разгледување и со спроведување на истражувањата, како што се анкетите, испитувањето на производот, прототиповите, и слично дизајнерите можат подобро да сфатат што е тоа што сакаат потрошувачите и што мислат потрошувачите за производите.

Дизајнерите работат во комерцијално опкружување, што значи дека покрај потребата на корисниците, на нивната работа влијаат и многу други фактори кои ја ограничуваат нивната креативност и замислата. Често дизајнерите си ги поставуваат следниве прашања:

Дали моето решение е рентабилно?

Може ли да се произведе по вистинска цена?

Дали има суровини кои одговараат и дали постои технологија која одговара?

Дали ќе ги исполни условите за безбедно користење и ќе биде во согласност со другите прописи?

Ако гледаме од оваа перспектива, станува јасно зошто дизајнот е од пресудна важност за работењето и како дизајнот може да помогне во развојот на производот кои луѓето го сакаат и ќе овозможи претпријатијата да бидат чекор напред од конкуренцијата, бидејќи функционира проактивно а не реактивно.

Треба да знаеме дека дизајнот опфаќа многу различни дисциплини, а секоја од нив има сопствена специјализирана цел, подготовка и практика. Под дизајн мислиме на интеграција на уметноста и технологијата поради

создавање на производот, комуникација и околина заради задоволување на потребите на потрошувачите.

Многу продукции на дизајнот – опремата за живеење, комплети на чинии, рачни часовници итн. и понатаму се насочени кон естетика, и тоа со право. Меѓутоа, денешниот дизајн го нарекуваме "Нов дизајн" и тој во целост е во спротивност со стариот модел. Денес во центарот на вниманието е иновацијата насочена кон човекот која ги преиспитува човековите потреби, функционалноста по можностите на пазарниот пласман, употребливост и одржливост. Надворешниот облик е само една од димензиите иако важна, меѓу многуте димензии во сложените интеракции со помош на кои луѓето откриваат, сфаќаат, учат и ги прифаќаат создадените значења и ги користат. Кога дизајнот го постигнал својот врв, оттогаш традиционалните технички дисциплини, кои се тесно поделени на индустриски и графички дизајн, дизајн на ентериерот и архитектурата се заменети со интердисциплинарна пракса на *стратегискиот дизајн*. Се применуваат нови методи и средства на дизајн за создавање на производи, комуникации и околина. Исто така е зајакната методологијата на дизајнот, со што би можеле да се решаваат сложените проблеми со помош на корпоративна стратегија, формирање на ново претпријатие, институционална структура, организационо делување, и програма и политика на јавен сектор.

Денес дизајнерите заедно со практичарите од технички и научни подрачја, тргнуваат низ различни специјалистички полиња³: индустриски дизајнери кои работат на е - Commerce стратегии и на web дизајнот; архитекти кои работат на ефектите за потребите на филмската индустрија; антрополози кои истражуваат какви производи, комуникации и услуги на луѓето ќе бидат потребни и ќе се бараат во времето пред нас; дизајнери на комуникацијата кои соработуваат со лингвистите поради формирање јасна и прифатлива информација. Секоја година се појавува некоја потполно нова специјализација на дизајнот: дизајн насочен на релација компјутер - човек, универзален дизајн, интерактивен дизајн, дизајн за одржлив развој, искуствен дизајн.

Сето ова доведува до темелни промени, со што дизајнот во своето најдобро издание, служи за збогатување на човечкиот живот, како на поединецот така и на општеството во целина. Дизајнот се развива. Во последните 50 години на практиката сведоци сме на три бранови промени во дизајнот⁴:

³ Borja de Mozota B.: Design Management: using design to build brand value and corporate innovation. New York: Allworth Press, 2003, str.281

⁴ Austrian R., Beyerdorfer D.,: Brand & Olufsen: Design Driven Innovation Boston: Harvard Business School Press, 2007, str. 40

Од **дизајнер – индивидуа**... дизајнот настанува во рамките на декоративната уметност, каде традиционално, но континуирано и денес една личност иновира, дизајнира и создава предмет. Најголем број луѓе и денес сметаат дека дизајнот на производот е резултат на еден мистериозен талентиран човек: "индивидуа – дизајнер". AEG во 1906 година во Берлин го вработил Peter Behrens, германски архитект, како прв дизајнер на корпорацијата во модна смисла. Неговата работа се состоела од дизајнирање на сите производи на корпорацијата AEG, огласите, архитектонското проектирање на фабриката и канцелариите, па се до стамбените објекти за вработените. Behrens сам себеси се нарекол "дворски уметник" на AEG.

После дизајнерот индивидуа се оди на **политика на дизајнот**... Тоа се 50 тите години, кога со инспирација од примерот на AEG, Tomas J. Watson Jr. како претседател на корпорацијата на IBM го именувал Eliott Noyes како прва личност за дизајнер на оваа компјутерска индустрија. Noyes воспоставил идентитет на IBM на тотален дизајн, што ги вклучило производите, архитектурата на објектите и ентериерите, како и графичкиот идентитет. Дури и формирал збирка на уметнички дела на компанијата. Покрај физичкиот раст на IBM, Noyes ја согледал потребата за развој на системите за контрола на дизајнот, трансформирајќи ги во внатрешни служби кои се под контрола на центарот. Така се трансформирале "индивидуите – дизајнери" во "политика на дизајнот". Организиран центри на дизајнот низ корпорацијата, но ја задржал целокупната контрола над стратегијата на дизајнот како централизирана функција на корпорацијата. Во 60 - тите а посебно во 80 - тите години од минатиот век многу корпорации се нашле пред проблемот на контролата на забрзаниот развој, децентрализацијата и интернационализацијата, па затоа многу го прифатиле Noyes – овиот модел од IBM. "Политиката на дизајнот" ја заменила "индивидуата на дизајнерот". Корпорацииските дизајнери изработувале прирачници и водичи за дизајнот, со кои се служеле инженерите и маркетингшите агенти. Тие прирачници и водичи биле потребни заради задржување на униформност и конзистентност на идентитетот на производот и брендovите.

Третиот бран на промена е **дизајн процесот**. Овде политиките се најефикасни во примената на идејата која веќе постои, повеќе отколку создавањето на новите идеи насочени кон иницијалните промени. Затоа во 1980 многу компании како што се Sony, Apple, Nike, Philipsa, NCR, Xerox и Unisys почнале да се свртуваат од бирократската политика на дизајнот кон третиот бран, "дизајн процес".

Нов Дизајн

Под дизајн на процесот мислиме на методологијата на Новиот дизајн, а тоа е: дизајн кој се заснова на истражувачката работа со цел да се добие увид во латентните потреби и желби на потрошувачите на целните пазари, стратешко сценарио за развој и предвидување на оние сили кои ќе ги

поттикнат промените во иднината, антиципирање на новите производи пред инженерскиот развој, иновирање на идните производи формирани со дизајнот, а не само со технологијата. Над се дизајнот на процесот се однесува на цврстата методологија на иновирање, во која дисциплината на дизајнот, стратегијата, инженерингот и маркетингот соработуваат како интегрирани мултидисциплинарни тимови низ целиот животен циклус на производите, од иницијално одредување на можностите, низ истражување, дефинирање на производите, неговата детална разработка, до неговата реализација, дистрибуција, обновување или повлекување од пазарот.

Треба да се спомнат петте главни точки кои претставуваат покренувачки сили кои доведуваат до подобро сфаќање на дизајнот од страна на претпријатијата и до појава на Новиот дизајн⁵:

1. Дигитална технологија

Кога во 1960 година се појавиле интегралните кола и транзистори, само мал број луѓе ја сфатиле нивната исклучителна можност, денес вградени во мобилни телефони, компјутери PDA и слично, со помош на што денес можеме меѓусебно да комуницираме било кога и да е и било каде. Новиот дизајн се занимава со усовршување на интеграцијата. Дизајнирањето бара широки и длабински промени и укажува на тоа како и какви промени на постапки треба да се применуваат.

2. Silicon Valley

Во 1980 година на јужниот брег на Сан Франциско родена е потполно нова култура на претпријатијата, чија цел не била постигнување стабилност и контрола, туку иновации и непредвидливи промени. Новиот дизајн бил потребен поради одржување чекор со условите во кои секојдневно се случувале иновации – знаење, технологија, организациона структура и начин на работа. Калифорнија станала магнет за дизајнерите од американскиот источен брег и Средниот запад, но и од Англија, Германија, Франција и Јапонија. Проширувајќи се по целиот свет културата на Новиот дизајн станала светска.

3. Ефект на Јапонија

Трета главна сила на промена која довела до раст на дизајнот на процесот била појавата на Јапонија како доминантен конкурент во светската економија. До 1980 година корпорациите на Јапонија оствариле доминација над одделни американски индустрии, една по друга: интегрирани кола, камери, мотори, забавна електроника,

⁵ Blaich,; Product design and corporate strategy. Managing the connection for competitive advantage. New York: Mc Grow – Hill, 1993, str.191

канцелариски апарати. Еден од трите продадени автомобили во САД е јапонски. Јапонија повеќе не го копира Запад туку ги создава своите иновации, супериорен квалитет и глобален извоз. Јапонскиот успех со помош на извозната индустрија и дизајнот ги присилил водечките луѓе во САД и во Европа во 1980 година да прифатат сличен правец на развој и да ги канализираат огромните инвестиции во ресурсите на дизајнот, репозиционирајќи го дизајнот во стратешка деловна функција одговорна на највисокото ниво на менаџментот во организационата структура.

4. Ре – инженеринг на деловниот процес

Стотина западни компании имајќи го во вид ефектот на Јапонија ги отфрлиле своите традиционални начини на работа. Воспоставиле интерни училишта за перманентно образование на своите раководители, менаџери, стручњаци со цел тие да можат да развиваат производи кои можат да конкурираат на јапонските производители, да се скрати времето на развој од 2-3 години на 6 месеци, да се преполоват трошоците на производство. Секоја функција во деловната организација мора себе си да си постави јапонски функции за споредба и да ги согледа своите трошоци во однос на добивката. Новиот дизајн ја покажувал својата вредност.

5. Истражувања на потрошувачите

Можеби најважно средство на Новиот дизајн претставува запознавањето на потребите на потрошувачите и корисниците. Студиите спроведени на Универзитетот во Харвард покажуваат дека слабото познавање на потребите на потрошувачите е одговорно за повеќе од две третини промашувања на новите производи.

Во 1984 година семејството Orange Countya во Калифорнија го тужила еден голем јапонски производител на автомобили поради повреда на приватноста: младото момче од Јапонија изнајмил соба во нивниот дом претставувајќи им се како студент. Семејството открило дека за цело време на престој на младото момче тој внимателно ги забележувал сите детали на нивниот секојдневен живот: што имале во фрижидерот, плакарите и гардеробите, прехранбените навики, како сеоблекувале, што возеле, кои филмови ги гледале во кино, кои ТВ програми ги следеле, како се забавувале, што учеле на училиште, што работеле на своите работни места. Младото момче било во стварност истражувач за производителот на автомобили. Тој сакал да се запознае со животните стилови на луѓето во самото светско средиште на автомобилската култура, т.е. во јужна Калифорнија.

Денес сите ние кои го практикуваме Новиот дизајн, треба да направиме исто што и Nissan – овиот истражувач. Разликата единствено е во

тоа што денес бараме најпрвин личност која ќе учествува во таквото истражување. Тие истражувања ги нарекуваме етнографски истражувања, запознавање на потрошувачите, контекстуални истражувања или истражувања за дизајн. Сите тие се интегрални на процесот на дизајнирање без оглед на тоа за кој вид на развој станува збор - дизајн на апаратите за домаќинство апаратите за бричење, новите патнички возови, или млазните авиони, до работните места или новите системи на образование.

Дизајнот ⁶:

- Ја зголемува цената на производот за 24%
- Ја зголемува подажбата на производот за 47%
- И ја зголемува продажната цена за 32%.

Дизајнот е премногу важен за да можеме ние да го преотстапиме само на дизајнерите. Кога ова ќе се каже се мисли а две работи: прво, дизајнерите треба да работат со недизајнерите, тоа значи стручни лица од сите други дисциплини, како и со вистинските луѓе; второ, методологијата на дизајнот е толку силна како двигател на иновации во сите подрачја, така што би требало секој да ги знае ползите, а не само дизајнерите. Силата на методите и средствата на дизајнирањето треба да биде достапна на сите. Дизајнот би требало да се учи како предмет при општото образование исто како математика или физика во сите училишта.

Се верува дека процесот кој дизајнерите го користат во создавањето на новите идеи и нивното претворање во иновации, секој може да го научи и користи.

Новиот дизајн е глобален, мултикултурен и интердисциплинарен каде во секое врвно училиште студираат студенти од целиот свет, каде дизајнерите низ учење и практика се учат на тимска работа со инженерите, планерите и се остварува комуникација. Новите дизајнери имаат заеднички цели а тоа се да ги откријат стварните потреби на луѓето, па според тоа да дизајнираат производи кои ќе доведат кон подобро задоволување на тие потреби.

Разликата меѓу стариот и новиот дизајн е во следново⁷:

Стар дизајн:

- насочен кон производи
- функционалност на производот
- иновација настаната како резултат на технологијата
- производно центричен
- наш начин

⁶ Студија на Корпоративниот дизајн на групата., Influence and Vision, IDSA – a – Industrial Design Society of America

⁷ www.designcouncil.org.uk/en/, (20.11.2008)

- ние знаеме што вие би сакале
- размислувања во рамките на претпријатието
- одвнатре кон надвор
- процена врз основа на искуството
- максимизирање на добивката на вложувачот
- размислување од сегашноста кон иднината
- ограничување на масовното производство
- развој на пробни серии
- исклучиво професионалци – стручни лица
- троши ресурси и енергија
- дизајнираат само дизајнери

Нов дизајн:

- насочен кон потрошувачот
- искуство на корисникот
- иновации насочени на луѓето
- корисничко центричен
- ваш начин
- што навистина сакате и ви треба
- размислување однадвор во светот
- однадвор према внатре
- предвидување врз основа на истражувања
- флексибилно производство
- развој на производите со интерактивен однос
- интердисциплинарност на тимот секој треба да учи за дизајнот

Дизајнерите се како лекари, кои можат да ја завршат работата онака како што треба само ако ги имаат сите потребни информации. Би можело подоцна многу да Ве чини доколку изоставите и најмала поединост.

Целата при дизајнирањето е на дизајнерот да се даде што е можно повеќе информации за проблемите кои тој со помош на дизајнот треба да ги реши, без оглед дали се работи за дизајнирање на седишта на автомобили или на етикети на прехранбените производи кои ќе се насочат кон потрошувачите на САД.

Пример. Adore – Како дизајнот и брендирањето можат да ја зголемат профитабилноста

Adore претставува пример како брендирањето може да ја зголеми продажбата, да се изврши диференцијација на производите и да се одговори на заканите на конкурентските производи од увоз.

Кога софистицирани странски чоколади почнале да се појавуваат на пазарот во Србија сопственичката на претпријатието за производство на чоколади во Белград сфатила дека треба да го унапреди имиџот на своето претпријатие и да создаде нови производи. Таа отворила локална агенција со помош на SEDP и во тој момент е роден луксузен бренд Adore.

Ребрендирањето вклучило ново име идентитен на брендот и ново луксузно пакување и етикета. Сето тоа е проследено со свечено отворање, со презентација на брендот и промоциона кампања после која следеле голем број текстови во весници и ТВ прилози.

Претпријатието работи со полн капацитет, а работата во смени се зголемува со цел да се задоволат потребите на потрошувачите. Adore е доказ дека дури и мали претпријатија можат да вложуваат во дизајн, и што е најважно тие инвестиции да имаат позитивно влијание.

Како резултат на дизајнот се создаваат производи со висока цена?

Пример за ова можеме да ја споменеме винарската визба Тиквеш од Кавадарци, ризница на вина со препознатлив вкус и со рафиниран изглед. Треба да споменеме дека Тиквеш досега има добиено 2000 златни, сребрени и бронзени медали. На многу натпревари од меѓународен карактер визбата е прогласена за шампион на десертно вино. Треба да знаеме дека овој успех се должи на квалитетното вино но и на дизајнот за кој се погрижиле креативниот директор и неговите соработници. Ова треба да им послужи на сите зошто е толку важно да се вложува во дизајнот. Овие вина се дизајнирани по највисоки стандарди, почнувајќи од обликот на шишето и етикетата, до маркетиншката кампања. Ништо не е случајно.

Благодарејќи на вложувањата во дизајнот и добриот квалитет овие вина се скапи, а нивната продажба е се поголема.

Заклучок

Промените кои се случуваат во светската економија доведуваат до потребата македонски претпријатија да посветат внимание на создавањето на конкурентска предност. Овој труд укажува дека дизајнот, иновацијата и отвореноста за новите идеи можат да им помогнат на претпријатијата да ги преживеат овие промени и да ги идентификуваат новите деловни можности на новите пазари. Дизајнот е еден од подобрите начини за постигување на диференцијација.

Дизајнот, посебно дизајнот на пакувањето и етикетата, може да ни помогне своите производи и услуги да ги усогласиме со меѓународните потреби. Етикетите кои имаат добра комуникација со потрошувачите значи дека ќе придонесат за задоволување на меѓународните потреби.

Дизајнот не треба да биде сфатен како луксуз. Ако му се пристапи на вистински начин, дизајнот може да го направи работењето поефикасно.

Практично тоа значи дека дека денес за да се успее на пазарот треба да се има, меѓу другото, добро дизајниран производ кој ќе овозможи тој да се разликува од другите производи на пазарот.

WHAT'S A DESIGN'S WORTH

Daliborka Blazeska, MBA

SUMMARY

The changes that are taking place in the world economy highlight the need for Macedonian companies to focus on creating a competitive advantage. The purpose of this paper is to show that design, innovation and openness to new ideas can help companies survive these changes and identify new business opportunities on the new markets. Design is one of the best ways to achieve differentiation.

Design, and in particular package and label design, may help us adapt our products and services to international needs. Labels that communicate well with consumers will contribute to satisfying international needs.

Design should not be understood as luxury. If approached in the right way, design may make working more efficient. It practically means that in order to survive on the market today, among other requirements, you need to have a well designed product which will be different from the other products on the market.

Key words: *companies, design, products, differentiation, competitive advantage.*

Користена литература:

1. Aaker David A.: Building Strong Brands, New York: The Free Press, 1996
2. Austrian R., Beyerdorfer D.,: Brand & Olufsen: Design Driven Innovation Boston: Harvard Business School Press, 2007
3. Blaich,: Product design and corporate strategy. Managing the connection for competitive advantage. New York: Mc Grow – Hill, 1993
4. Borja de Mozota B.: Design Management: using design to build brand value and corporate innovation. New York: Allworth Press, 2003,
5. Gorb Peter: Design management. Papers from the London Business School. New York: Van Nostrand Reinhold. 1990
6. Kotler Phillip, 1998: Marketing Management. 11 th ed. London: Prentice Hall, 2004
7. Normann R., Ramiez R.: Designing Interactive Strategy: From Value Chain to Value Constellation. New York: John Wiley & Sons, 1995
8. Студија на Корпоративниот дизајн на групата., Influence and Vision, IDSA – a – Industrial Design Society of America
9. Јакоски Б., Циунова Шулеска А., Маркетинг Менаџмент, Скопје, 2008
10. www.designcouncil.org.uk/en/
11. www.pdma.org/library/glossary.html
12. www.betterbydesign.org.nz/events/betterbydesign2005/presentation/roi/peterzec/
13. [www.design4um.net/logo – dizajn.html](http://www.design4um.net/logo-dizajn.html)
14. www.revija.mojedelo.com/znanje/dizajn

НЕКОИ АСПЕКТИ НА СОВРЕМЕНИОТ ОРГАНИЗИРАН КРИМИНАЛ

Во трудот се истакнува актуелноста на проблемот на организираниот криминал и тоа како еден од најголемите безбедносни предизвици на современиот свет. Заради создавање појасна претстава за овој проблем на денешницата во трудот се презентирани и емпириски податоци кои укажуваат на пораст на овој вид криминал во светски рамки.

Организирианиот криминал во современите услови тежнее кон користење на стопанско-финансискиот сектор со цел да ги замагли границите помеѓу легалните и нелегалните активности и со тоа би овозможил интеграција на нелегално стекнатите приходи во легалните економски текови.

Организирианиот криминал има негативно влијание во сите општества во кои постои, а посебно значајни економски и социјални консеквенци може да има во државите во транзиција зашто во нив не постои доволно изградени институции кои се формирани за борба против организираниот криминал.

Во трудот извршена е анализа на поголемите криминални организации во светот, нивната специфичност и типовите на соработка помеѓу истите.

Во Република Македонија социјалните услови во текот на изминатата деценија, која е во знак на транзицијата, кои се обележани со отсуство на институционална, даночна и финансиска контрола или недоволна ефикасност на таквите видови контроли претставуваат најпогодна почва за организирано дејствување на криминалците.

Претставена е и казненонравната рамка кај нас како одговор на законите кои доаѓаат од организираниот криминалитет.

Клучни зборови: организиран криминал, глобализација, кривичен законик, кривична постапка.

¹ Факултетот за детективи и криминалистика, ЕУРМ

ВОВЕД

Организираниот криминал² во последните години стана предмет на многубројни криминолошки студии. Истовремено, проучувањето на криминалитетот во контекстот на глобализацијата се повеќе го окупира вниманието на криминолозите³.

Но нема многу автори кои се обидуваат да го комбинираат глобалниот и локалниот пристап на проучувањето на организираниот криминалитет. Како што добро воочиле Hobbs i Dunnigham⁴, „сериозен недостаток на глобалните (транснационални, меѓународни) истражувања на организираниот криминал е во тоа што тие го игнорирале или суштински го потцениле значењето на локалниот контекст како средини во кои криминалните мрежи функционираат“. Имајќи го тоа предвид, за подобро разбирање на организираниот криминал неопходно е да се истражи динамиката на локалниот контекст на „мрежите и системите на криминалните и легитимните комерцијални активности“, како и дијалектичкиот однос помеѓу локалниот и глобалниот контекст. Според се, тн. глокален пристап се чини за неизбежен во проучувањето на овој вид криминалитет. Тој пристап е од посебно значење во истражувањето на организираниот криминалитет низ и од балканските држави. Имајќи ја предвид географската положба на Балканот која ја поврзува Исток и Запад, како и високото ниво на меѓузависност, Балканот игра голема и значајна улога во поврзувањето на локалните и меѓународните пазари. Врз основа на тоа произлегува дека стопанскиот и глокалниот структурален пристап на проучување на организираниот криминал во современиот свет е неизбежен доколку сакаме да ги разбереме неговите причините за појавување и да изградиме адекватни превентивни и репресивни стратегии⁵.

² Организираниот криминал вообичаено се сфаќа во тн. традиционална смисла како организирано преземање на криминални активности во група од најмалку три лица во која останатите членови се потчинети на лидерот на групата. Како општествена појава слична на денешната, организираниот криминал најпрво се појавува во САД во почетокот на 20 век. Simic, M (2004), *Organiziraniot kriminal i mere za njegovo suzbijanje*, Bezbednost, br. 1, str. 21

³ McDonald, W. (1995) “The Globalization of Criminology: The New Frontier is the Frontier”, *Transnational Organised Crime*, 1., Findlay, M. (1999) *The Globalisation of Crime: Understanding Transitional Relationships in Context*, Cambridge: Cambridge University Press

⁴ Hobbs, D., Dunnighan, C. (1998) “Glocal organized crime: context and pretext” u: Ruggiero, V., South, N., Taylor, I., *The New European Criminology: Crime and Order in Europe*, London and New York: Routledge, str. 289.

⁵ Nikolić-Ristanović Vesna, *Ilegalna tržišta, trgovina ljudima i transnacionalni organizovani kriminalitet*, Temida, 2003, str. 4

Значењето на поимот организиран криминал⁶ кој е во посебна експанзија во последните години, Mueller го одреди како „криминална активност која се простира и ги повредува законите на повеќе држави“. Врз основа на тоа може да се рече дека „преминувањето на државните граници или границите кои ги раздвојуваат различните законодавства“⁷, е заедничка карактеристика на кривичните дела кои спаѓаат во транснационалниот организиран криминал.

Транснационалниот криминалитет вклучува постоење на илегален пазар, кој Arlacchi⁸ го дефинира како „место или принцип во рамките на кој се врши размена на стока и услуги, чие производство, продажба и потрошувачка е забранета или строго регулирана од страна на поголемиот број држави и/или во рамките на меѓународното право“ (на пр. дрога, оружје, луѓе). Но, за организираниот криминал во северозападна Европа⁹, а можеби уште повеќе во државите од Балканот, се чини основано да се направи разлика помеѓу два видови илегални пазари: илегална трговија со стока и услуги со кои е строго забрането да се тргува (на пр. дрога и луѓе) и

⁶ Организираниот криминал, покрај бројните разлики, има заеднички особини, како што се: Криминалните активности се извршуваат на планиран начин, заради создавање профит; Има постојано претпријатие или организација која е формирана на претходно постоечки социјални, етнички или работни врски; Заплашувањето, заканите, а понекогаш и насилството, се користи заради создавање „поволни прилики“, како и заштита од конкурентски криминални групи; Корупцијата секојпат се користи за да се оствари одреден степен на заштита (имунитет) од агенциите за спроведување на законот; Организираните криминални групи покажуваат голема адаптација кога се во прашање промена во набавките, потрагата, спроведување на законот и пазарната конкуренција. Организираните криминални групи понекогаш ги поместуваат географските, преминуваат на други недозволен активности, наоѓаат нови „партнери“ или преземаат други мерки да го осигураат профитот, како и степенот на успешност во избегнувањето на законската регулатива. Albanese, U., Das, D., Verma, A.: *Organized Crime ! Yorld Perspectives*, Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey, 2003, p. 6.

⁷ Наведено спрема Williams, P. (2001) “Organizing Transnational Crime: Networks, Markets and Hierarchies”, u: Williams, P., Vlassis, D., *Combating Transnational Crime: Concepts, Activities and Responses*, London and Portland: Frank Cass, str. 61.

⁸ Arlacchi, P. (1998) “Some observations on illegal markets”, u: Ruggiero, V., South, N., Taylor, I., *The New European Criminology: Crime and Order in Europe*, London and New York: Routledge, str. 203; Arlacchi, P. (2001) “The Dynamics of Illegal Markets”, u: Williams, P., Vlassis, D., *Combating Transnational Crime: Concepts, Activities and Responses*, London and Portland: Frank Cass, str. 5.

⁹ Van Duyne, P. (1996) “The Phantom and Threat of Organized Crime”, *Crime, Law and Social Change*, 24; Williams, P. (1999) “Trafficking in Women and Children: A Market Perspective”, *Transnational Organized Crime*, Special Issue “Illegal Immigration and Commercial Sex – the New Slave Trade” (ed. P. Williams), Vol. 3-4; Ruggiero, V. (2000) *Crime and Markets: Essays in Anti-Criminology*, Oxford: Oxford University Press.

илегална трговија со стоки и услуги со кои обично се тргува легално (на пр. цигари, алкохолни пијалоци и сл.).

Иако транснационалниот криминалитет од секогаш бил во врска со економската регулатива, неговиот пораст во 1980 и 1990 година се случи под влијание на глобалните трендови, меѓу кои најважни се:

1. Зголемувањето на нееднаквоста на глобално ниво и развојот на глобалното „пазарно стопанство“, 2. Големи движења (миграции) на населението, 3. Слабење на контролата на границите, поврзано со распадот на бившиот СССР и Варшавскиот пакт, како и демократизација на голем број африкански, азијски и латиноамерикански држави, 4. Глобализацијата на трговијата, технологијата, транспортот, комуникациите, информациите и финансиските системи, 5. Глобализација на „пазарните култури“ и колонизацијата и комодификацијата на сексуалноста, 6. Експанзија на „прикриената економија“ (илегалните пазари и неформалните економии) и инкорпорирање на неформалните во формалните економии¹⁰.

Меѓународниот организиран криминал вреди скоро два трилиони долари и се заканува да ја изопачи демократијата ширум светот и распламти опасни нивоа на глобална нееднаквост.

Годишното фаќање на криминалните банди ширум светот приближно е еквивалентно на британскиот бруто општествен производ, или два пати споени буџети за одбрана на светот. Половина од сумата се плаќа за мито, тренд кој богатите и моќните ќе ги направи уште побогати. Вкупно 225 најбогати луѓе во светот сега заработуваат исто како 2,7 милијарди најсиромашни, што е еквивалент на 40% од луѓе во светот, се наведува во студијата на ОН. Поголемиот дел од приходите, повеќе од 520 милијарди долари, кои протекнуваат низ светските банкарски економии потекнуваат од фалсификување и пиратерија. Од трговијата на дрога, која е втор по големина нелегален извор на приходи, се стекнуваат 320 милијарди долари. Трговијата со луѓе во споредба со претходните е мала индустрија, вредна нешто помалку од 44 милијарди долари, но се проценува дека е многу поопасна од другите. Спрема ОН, повеќе од 27 милиони лица практично денес се робови или извршуваат многу тешки дејности.¹¹

Во одделни држави во светот, како што е во Латинска Америка, владините сили повеќе децении водат воглавно неуспешни војни од низок институт против криминалните картели кои контролираат огромни географски региони и отворено се спротиставуваат на сите институции на државата. Во војните против нарко картелите во Латинска Америка дури и американската војска повремено помагаше, конкретно, во директната

¹⁰ Ruggiero, V. (2000) *Crime and Markets: Essays in Anti-Criminology*, Oxford:Oxford University Press.

¹¹ Dragaš, Branko, 2007, Меѓународни organizovani kriminal težak dva trilion dolara <http://www.dragas.biz/content/view/4729/91/>

соработка со колумбиската влада¹². После убиството на српскиот премиер Зоран Ѓинѓиќ¹³, се постави прашањето дали и на Балканот се поставува истиот вид на проблем и се отвора истата перспектива на внатрешна војна со организираниот криминал кој се обогати во текот на војните и кризите на подрачјето на бивша Југославија, кога контролните служби беа концентрирани на воените и паравоените дејствија, а приликите за профит беа без преседан во скорешната историја на овие простори¹⁴.

Од една страна, колумбиското сценарио едноставно нема историски и културни корени на Балканот, зашто Балканот не е појдовна, туку транзитна област за наркотици кои од Блискиот исток се пренесуваат во Западна Европа. Факт е дека на балканските простори немаше криминални паравојски кои би имале контрола на цели региони и отворено би ја негирале власта на званичните институции.

Од друга страна, на Балканот егзистира еден друг, прикриен, а сепак подеднакво опасен вид на војна на организираниот криминал¹⁵.

¹² Според Пентагон, американските воени извори во 2004 година процениле дека годишно околу 1000 метрички тони кокаин илегално од Латинска Америка влегуваат во САД. Заради тоа е организиран воздушен и воден мост помеѓу двата американски континенти, на кои годишно поминуваат 3.000 авиони и 5.000 бродови. Парите заработен од кокаинот завршува потоа во канадските банки, каде годишно се „перат“ до десет милијарди нарко-долари. Кон крајот на 2004 година Европската комисија изнесе план за борба против криминалните банди кои оперираат во повеќе држави. Податоците кои ги изнесе Интерпол покажуваат дека во 2002 година во Европската унија постоеле 4.000 криминални организации во чии рамки дејствувале 40.000 криминалци. Меѓународниот монетарен фонд укажува дека профитот остварен со перење на пари кој потекнува од организираниот криминал го чини од 2-5% од БДП во Европа. Таа нова глобална криминална структура се состои од шест главни сили, поврзани со низа мали организации, како и со финансиски и политички кругови во многу држави. А тоа се американските криминалци, Јапонските јакузи, кинеските тријади, колумбиските картели, руските гангови и италијанската мафија. Ова подземна армија има осум милиони регистрирани членови. Lopusina, Marko, 2005, Mafija sveta, Knjiga komerc, <http://www.lopusina.com/knjiga.html?id=45>

¹³ Српскиот премиер Зоран Ѓинѓиќ беше убиен од страна на членови на криминалната група „Земунски клан“ на чие чело се наоѓаше поранешниот командант на Единицата за специјални операции (ЈСО), Милорад Луковиќ-Легија, додека таа единица беше организационо во тогашниот Ресор за државна безбедност. Sprema истите извори, Земунскиот клан спаѓал меѓу најголемите организации-трговци со наркотици во регионот. Fatić, Aleksandar, 2005, Osnovni aspekti borbe protiv organizovanog kriminala na Balkanu. str. 74 <http://www.scindeks.nbs.bg.ac.yu/pdfovi/0025-85550502071F.pdf>

¹⁴ Fatić, Aleksandar, 2005, Osnovni aspekti borbe protiv organizovanog kriminala na Balkanu. str. 74 <http://www.scindeks.nbs.bg.ac.yu/pdfovi/0025-85550502071F.pdf>

¹⁵ Бугарските организирани криминални групи вложиле помеѓу 75 и 100 милиони евра и до сега незабележано купување гласови кои ги пореметиле локалните избори одржани во октомври. Анализата на најновите движења и манифестации на

Организираниот криминал, низ соработката со политичките елити, се утврдува и подобро се поврзува со државните структури, подробувајќи ги своите стратешки позиции за иднина, преземајќи контрола над поедини делови од државниот апарат, пред се над репресивните структури, и така го градат својот пат на тајно политичко и фактичко општествено влијание¹⁶.

ОРГАНИЗИРАНИОТ КРИМИНАЛ ВО ЛЕГАЛНИТЕ ЕКОНОМСКИ ТЕКОВИ

Војните на териториите на поранешна Југославија отворија огромен неконтролиран простор погоден за многу облици на илегални активности (криумчарење со оружје, наркотици, трговија со луѓе, проституција итн.); бришењето на граничните линии помеѓу државите во рамките на процесите на европската интеграција исто така го олесна движењето на организираните криминални групи и протекот на илегални стоки и услуги; стопанскиот пораст во Кина истовремено ги отргна бариерите од легалните и илегалните рамки на работењето, а се поголемиот број на финансиски трансакции на светскиот пазар практично не беше можно да се контролира. Наведените причини влијааа, во илегалните финансиски текови и под контрола на организираните криминални структури да се најде големо количество средства преку кои можело да се влијае на кој било сегмент на легалното работење, па и функционирањето на државата во целина.

Организираниот криминал во современите услови тежнее кон користење на стопанско-финансискиот сектор со цел да ги замагли границите помеѓу легалните и нелегалните активности и со тоа би овозможил интеграција на нелегално стекнатите приходи во легалните економски текови¹⁷. Истражувањата спроведени во Белгија укажуваат дека 75% од криминалните организации познати на полицијата, а кои дејствуваат

здружениот криминал покажа дека новите бугарски олигарси – бивши директори на компании, политичките лидери и бившите безбедносни службеници – тежнеат кон проширувањето на своето влијание на д политичарите, правосудството и државните службеници. Годишниот профит на бугарските организирани криминални групи од трговијата на дрога и украдени автомобили се проценува помеѓу 54 и 117 милиони евра, односно 27 милиони евра. AFP, Rojters, Sofija Eho, Sofijska novinska agencija, News.bg, Medijapul, Dnevnik, novinska agencija Fokus, Centar za demokratske studije, 12/12/07http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/features/setimes/features/2007/12/13/feature-01

¹⁶ Robert J. Bunker & John. R. Sullivan, “Cartel Evolution: Potentials and Consequences”, *Transnational Organized Crime*, vol. 4, no. 2, Summer 1998, str. 55–74.

¹⁷ Nikos Passas and David Nelkin, “The Thin Line Between Legitimate and Criminal Enterprises: Subsidy Frauds in the European Community”, *Crime, Law and Social Change*, Vol. 19, 1993, No. 3, p. 227.

во ова држава, ги користат легалните работни структури во својата активност, и тоа 49,1% од случаите тоа се стопански претпријатија кои се легално формирани од страна на криминалните организации кои се занимаваат со легални и нелегални активности¹⁸. Според ова истражување во 40,1% од случаите се случува криминалните организации да се во кооперација со еден или повеќе запослени во тие стопански субјекти, додека 10,6% од случаите стопански субјекти формирале криминални организации кои се занимаваат со легална дејност¹⁹.

Организираниот криминал има негативно влијание во сите општества во кои постои, а посебно значајни економски и социјални консеквенци може да има во државите во транзиција зашто во нив не постои доволно изградени институции кои се формирани за борба против организираниот криминал, со оглед што, најчесто, нивните пазари се мали и во поголема мера подложни на пореметувањата кои можат да настанат со криминалните активности²⁰.

Пробивот на организираниот криминал во легалните економски текови им овозможува на криминалците и криминалните организации да го прикријат потеклото и природата на незаконски стекнатите средства и да ги нарушуваат принципите на пазарното функционирање со користење на криминалните методи во легалното работење²¹. Посебно се ранливи државите во транзиција кои се привлечни за криминалните организации поради:

1. Недоволно изградените институции за борба против организираниот криминал;
2. Финансиски институции во кои не се применуваат мерки за идентификација и спречување на користење на овие институции за прикривање на потеклото и вложување на криминалниот профит;
3. Нискиот степен на имплементација на мерките за сузбивање на организираниот криминал или недоволната, односно селективната имплементација;
4. Неефикасни казни, вклучувајќи одредби за конфискација на незаконито стекнатите приходи кои тешко се спроведуваат;
5. Нискиот степен на обученост и стручност на органите надлежни за спроведување на мерките за сузбивање на организираниот криминал.

¹⁸ Paul Ponsaers, "What is so organized about financial-economic crime? — The Belgian case",

Crime, Law and Social Change, Vol. 37, No. 3, April 2002, p. 194.

¹⁹ Boskovic, Goran. Efekti prodora organizovanog kriminala u legalne ekonomske tokove. Revija Bezbednost 7/2008

²⁰ Brent L. Bar tlett, "Negative Effects of Money Laundering on Economic Development", Economic Research Report for Regional Technical Assistance Project "Countering Money Laundering in The Asian and Pacific Region", The Asian Development Bank, May 2002, Internet, http://adb.org/documents/others/ogc-toolkits/anti-money-laundering/documents/money_laundering_neg_effects.pdf, 11/10/2007, p. 31.

²¹ Boskovic, Goran. Efekti prodora organizovanog kriminala u legalne ekonomske tokove. Revija Bezbednost 7/2008 str. 39

Негативните ефекти од продорот на организираниот криминал во легалните економски текови најчесто се пројавуваат низ: 1. Зголемување на степенот на криминал и корупција, 2. Нечесна конкуренција на легалните стопански субјекти, 3. Смалување на даночните приходи со движење на парите во нелегални финаниски текови, 4. Нарушена репутација на државата во меѓународни рамки, 5. Слабење на финансиските институции и рушење на нивниот кредибилитет, 6. Компромитирана економија и приватен сектор, 7. Нарушени напори поврзани за приватизацијата²².

Организираниот криминал претставува закана на многу држави кои спроведуваат стопански реформи низ приватизацијата. Криминалните организации се способни од аукција да ги отстранат легалните купувачи на претпријатија кои биле во државна сопственост, зашто нудат повеќе пари кои потекнуваат од криминална активност или се користат со уцени, закани, насилство и корупција²³.

Криминалните организации секогаш се во потрага по нови центри за перење на валканите пари, а посебно се погодни државите во транзиција со недоволно изградени институции за борба против организираниот криминал, на кои им се неопходни инвестиции за да ја задвижат економијата.

Меѓу новите политичари и старите криминалци настана цврста врска на база на економските интереси, која се претвора во учество и кооперација со исти општествени групи, лица, здруженија кои работата во различни држави и на различни континенти. групата може да има и оперативно седиште. исто како и мултинационална компанија, мрежата му служи на законот. Овој тип на структура го има сицило-американската мафија со потекло во бирократската организација која припаѓала на самата држава и на традиционалните правила на хиерархија наречена Коза Ностра. Новата транснационална организација има свои структури во транспортот, дистрибуцијата, перењето пари и на крајот на емисијата на пари во кружните текови на набавка на квота, како дел од партиципацијата во економскиот сектор. Најатрактивниот сектор за овој тип на операции е секако приватизацијата, потоа градежништвото и недвижностите, како и јавните концесии на инфраструктурите.²⁴

²² Ibid

²³ Колкаво е богатството на криминалните организации, покажува примерот од Италија, каде што се проценува дека целокупниот имот на мафијата е еднаква на надворешниот долг на таа држава. Од друга страна, има и истражувања кои откриваат дека имотот на италијанската, руската и колумбиската мафија, вкупно, е поголема од буџетот на 186 држави членки на ОН. Основниот проблем кај корупцијата, сметаат експертите, претставува корупцијата на јавните службеници, царинарниците, правосудните работници и политичарите, односно потенцијалната можност да „купат“ речиси се. Ревизија 92, 2008, <http://www.revija92.rs/code/navigate.php?Id=349>

²⁴ Алтамура, М. 2008 <http://www.evropanacija.com/?read=15176>

ГЛОБАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ ВО НОВОТО ВРЕМЕ

Мафијашките организации одамна го надминаа епитетот на група криминалци. Денес тие организации функционираат како големи претпријатија кои своите валкани пари ги перат и ги вложуваат во легалниот бизнис. Мафијашите станаа бизнисмени кои по барање на пазарот се соединуваат и соработуваат со други мафијашки организации на глобално ниво се со цел за остварување на се поголем профит а тоа е профит за кој што не плаќаат данок²⁵.

Кои се тие организации кои што управуваат со темната страна на светот.

Развојот на глобализацијата во светот ја следат и мафијашките организации, и тие се развиваат во согласност со економијата. Со помош на глобализацијата организираниот криминал е во можност да оперира во целиот свет, надвор од политичката контрола. Многу мафијашки организации од повеќе држави во светот меѓусебно добро се познаваат и имаат разработено методи за координација на своите активности. Мафијашките организации уживаат заштита од одредени политички кругови. Таа заштита се нарекува корупција и присутна е во сите држави во светот. Организираниот криминал дејствува во насока на економска експанзија, изградба на коалиции помеѓу картелите во различни држави и спроведување на своите интереси. За да организираниот криминал несметано би цветал, зависен е од заштитата која му ја даваат владите и можностите кои ги дава глобализацијата на меѓународниот капитализам.

Во понатамошниот текст ќе се анализираат водечките светски мафијашки организации.

1. Сицилијанската мафија

La Cosa Nostra (наша работа) е една од најстарите криминални банди во светот и, секако, најпозната. Корените и лежат во деветнаесетиот век, а место на настанување е италијанскиот остров Сицилија. И покрај многуте напори да се порази, таа и натаму е жилава. Присутна е освен Италија²⁶, во

²⁶ Организираниот криминал во Италија секоја година остварува 100 милијарди евра бруто добивка, што е еднакво на 9,5% од вкупниот италијански национален производ. Мафијата според тоа е најголемото италијанство претпријатие по остварената добивка, поголемо од, на пример, автомобилската индустрија ФИАТ или нафтените компании. Мафијата има намера да го монополизира пазарот. Споменатите 100 милијарди евра е само сметка од работата на традиционалната мафија, односно сицилијанската Cosa Nostra, потоа од Camorra, Ndrangheta и Sacra Corona. Земена е во предвид нивната традиционална активност како што е криумчарењето со дрога, искористување на проституцијата, криумчарење на

САД, Франција, Германија, Белгија, Холандија, Русија и другите источноевропски држави. Водството и се наоѓа во семејните заедници кои станаа прототип на многу криминални здруженија во светот: семејство Бонано, Корлеоне, Мадониа и други.

Европските полициски извори веруваат дека сицилијанската мафија има околу 1500 членови и скоро 15000 соработници на југот од Италија. Во деведесетите години од минатиот век склучи договор со колумбискиот картел со кој доби ексклузивни права за продажба на лужноамериканскиот кокаин во Европа. Во 1992 година сицилијанската мафија увезе повеќе од двеста тони дрога во Европа.

Освен големата економска моќ, сицилијанската мафија поседува моќ и над голем број политичари и деловни луѓе. Во деведесетите години од минатиот век Италија на поттик на неколку храбри обвинители ја спроведе акцијата-чиста рака, со цел да се искорени корупцијата која ги зафатила сите сегменти на власта. Резултатите од акцијата, после две години спроведување, беше повеќе од 1500 политичари и деловни луѓе уапсени и обвинети заради корупција. До 1993 година третина од членовите на италијанскиот парламент беа обвинети за корупција, а под истрага беше и директорот на државната медиумска компанија RAI..

2. Италијанска групација во Германија

Хиерахиска структурирана и надзирана од страна на италијанската Cosa Nostra; Околу 50 членови кои немаат заедничко етничко и/или социјално потекло; Соработка со останатите организирани криминални организации; Мало политичко влијание, ретка екстерна употреба на насилство; Перење пари, илегална миграција, градежен криминал; Годишен приход од незаконските активности од околу 40 милиони долари; Главните играчи не се помеѓу сторителите на кривичните дела; 17 осудени во последните неколку години.

3. Безимена група во Германија

Главна активност е криумчарење на кокаинот од Венецуела во Германија и другите држави во западна Европа; Број околу 100 членови (две третини се мажи), слаба поврзаност со останатите групи, релативно

оружје, изнудата и незаконито добивање во јавното надавање. Вкупниот износ би бил многу поголем кога би се засметала работата на новите мафии како што е кинеската која води рекет на тајната имиграција или албанската која управува со трговијата со жени за проституција, криумчарењето на дрога и оружје на Балканот. Следната цел на напад на мафијата е пазарот, односно пресврт на правилата на слободниот Пазар. Криминалните организации сакаат да заземат квоти на најбогатите пазари во некоја зона со својот монопол за да можат да влијаат на порастот на цените и разојот на претпријатијата. Ови податоци се изнесени од главниот национален противмафијашки обвинител, Пиерлуиги Вигна. 21.01. 2005

<http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20050121/novosti06.asp>

безначајно политичко влијание и употреба на корупцијата; вовлекување на нови членови (тнч. носачи на дрогата) врз основа на лична препорака; Насилството се користи интерно како средство за воспоставување и одржување на контрола односно заради разрешување на внатрегрупните судири; Нема докази за вложување во законски активности; Нема казнен прогон за членовите на групата.

4. Верхаген група во Холандија

Примарната активност е криумчарење на хашишот од Мароко, Либан и Пакистан во држави во Западна Европа (околу 30.000 кг); Освен примарната активност групата се занимава и со организирани измами, криумчарење на скапоцености, уметнички дела и сл.; Јадрото го чинат 5 членови одговорни за организирање на сите операции; 45 соработници се носачи на дрогата, наредници и членови на тимот на бродовите во кои дрогата се превезува; Насилството не се користи екстерно, но ниту интерно - “некооперативните членови” едноставно се исклучуваат од групата; Во последните неколку години се покренати постапки против неколку клучни членови на групата.²⁷

5. Австралиски моторциклистички банди

Трговија со дроги (амфетамини и канабис). Организирана проституција и организирани кражби на моторни возила; Околу 30 банди со повеќе од 5000 постојани членови и околу 7000 соработници; Членовите се главно Австралијци од различно етничко потекло; Строга хиерархиска структура; Интерно и експерно насилство, “војни за превласт” во кои, помеѓу 1997 и 2001 година погинале десетина лица; Поврзаност со останатите слични групи надвор од Австралија (САД, Норвешка, Данска, Нов Зеланд).

6. Џакуза од Австралија

Хиерархиска структурирана јапоска криминална организација од трдиционален тип;

- се поголема присутност на ова групација во Австралија од почетокот на 90-тите години на 20 век; Вложување “валкани пари” во законски активности ширум Австралија (ноќни клубови, коцкарници, голф клубови); Етничка основа (воглавно јапонци, но Кореанци и Кинези)

7. Fuk Ching – САД

Примарната активност е криумчарење на мигранти и трговија со луѓе на релација Кина – САД; Изнуди на подрачјето од кинеската кварт во Њујорк, но и во други американски градови во кои постојат поголеми етнички заедници (Сан Франциско, чикаго); Членовите на групата паралелно имаат и законски бизнис воглавно на подрачјето на етничкото гето – без влијание на

²⁷ Derenčinović, Davor; Suzbijanje organiziranog kriminaliteta (prvi deo); poslijediplomski studij iz kaznenopravnih znanosti, Zagreb, 2007.
http://www.pravo.hr/isite_view_3/Download/2007/06/04/Suzbijanje_organiziranog_kriminaliteta_1.ppt#30

глобалната економија; Раширена употреба на насилство - интерно и екстерно и поврзаност со криминалните групи во Кина и Хонг Конг; Лојалност и кодекс на однесување, почитување на старите членови и преземање на лична одговорност за пропустите.

7. Павиглианит клан во Италија

- Хиерархиска структурирана група која дејствува на подрачјето на Ломбардија и Калабрија – трговија со опојни дроги; Изразен регионален етнички идентитет на групата; 200-300 членови; Вложувања во законити бизниси – годишни приходи околу 150 милиони долари; Транснационално дејствување и соработка со турските, колумбиските И групите од подрачјето на поранешна Југославија.²⁸

8. Бандата Crips

Резервирана исклучиво за Американци од африканско потекло оваа банда е формирана во Лос Анџелес 1969 година. Нејзин оснивач тогаш беше петнаесетгодишниот Raymond Washington. Тој тогаш бил скромен зашто сакал бандата да достигне број од 30.000 членови додека сега се смета дека се околу 60.000. Бандата е позната по заплетканост во убиства, препродажба на дрога и грабежи²⁹.

9. Банда MS13

Банда која под своја закрила ги прифаќа лицата од Салвадор, Хондурас и Централна Америка, но и други лица ширум светот. Како и многу други банди, основни активности им се криумчарење, црниот пазар и препродажбата на оружје.

Според некои изјави ова е најомразената банда на ФБИ кој ја прогласи за најголема закана за безбедноста на државите и светот. Во 2005 после долгогодишно следење и истражување, ФБИ успеа да уапси повеќе од 600 членови на ова банда. Спрема изјавите на некогашните членови на ова група, истата е хиерархиски поставена, има неколку водачи и околу 100.000 членови. Символ им е гестикалација со раката која ја покажува буквата М.

СОРАБОТКА НА КРИМИНАЛНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

2. Организираниот криминал како бизнис -Според Phil Williams организираниот криминал е „продолжување на бизнисот на криминален начин“; Ист вид на мотивираност од профит; ист вид на инструменти и механизми; Соработка на легални фирми и институции во „сивата зона“,

²⁸ Derenčinović, Davor; Suzbijnje organiziranog kriminaliteta (prvi deo); poslijediplomski studij iz kaznenopravnih znanosti, Zagreb, 2007.

http://www.pravo.hr/isite_view_3/Download/2007/06/04/Suzbijanje_organiziranog_kriminaliteta_1.ppt#30

²⁹ Najveće bande i kriminalne organizacije svijeta, 2007,
http://www.banjalukaonline.com/vijest_p_148090.html

„Глобален синдир на добра“: од суров материјал до финален производ; Мрежа на соработнички односи помеѓу снабдувачите на пазарот; Врски на снабдувачите со понудувачите на специјални услуги,

3. Типови на комерцијална соработка - Стратешки сојузи: систематска соработка³⁰; Редовност и предвидливост на односи, Вграден интерес на соработникот во иднината на оној другиот; Оперативни врски, договори за лиценци, заеднички потфати (joint ventures); Тактички аранжмани: нема очекувања за долгорочна соработка; Ако се успешни, можат да постанат стратешки сојузи; Потребна е мала взаемна доверба; Заедничка карактеристика на стратешките сојузи и тактичките аранжмани: рамноправни учесници по сила и влијание.

4. Специфичност на криминалната организација - Далеку поанархичен амбиент за криминалните предприемачи; Нема правна заштита на интересите; Културни елементи на криминалното организирање: рамноправни профити; Сродност, припаѓање, статус; Помалку јасен идентитет на организацијата отколку во хиерархиските структури; Проблем: нејасен субјект – поголема автономија – поголема веројатност за насилство³¹.

5. Кои се мотивите за мрежестата соработка - Проширување на географскиот досег на организацијата; Смалување на ризикот: имунитет кој гарантира утврден механизам на корупција; Организациите кои имаат систем на корупција се појаки и повеќе посакувани како партнери; Криумчарењето како дел од индустријата бара мрежеста соработка „низ“ ланец; Избегнување на конкуренција и антагонизам: кооптирање; Развивање на специфични механизми за кооптирање: поделба на работата.

6. Договори - Етничките теророристи шверцуваат дрога заради оружје; Договори за специфични услуги: транспорт, обезбедување, убиство или перење пари најчесто; Специјализација на организација за еден тип на услуги и анагажирање на други за друг тип услуги³².

³⁰ Примерите од Европа покажуваат дека денес, и покрај специјализацијата во криминалните активности кои ги преземаат организирани криминални групи, сепак постои таква меѓусебна соработка: руската мафија се занимава со организирање на трговија со луѓе, шверц на оружје и во поново време со недозволена трговија со радионуклеарен материјал од Русија за западна Европа. на враќање користејќи ги истите патишта, организираат трговија со дрога, кои ги преземаат од холандските, италијанските и другите организирани криминални групи. Нигериските криминални групи, користејќи го воздушниот сообраќај до јужна Франција или Шпанија, пренесуваат дрога Natasa Mrvic-Petrovic, Teškoce određivanja pojma organizovanog kriminaliteta, Temida, 2004, str. 6

³¹ Ибид

³² Примери за специјализирани договори: Санкт Петербург: Тамбов ганг – Yuri Shutov – контрола над бензинот и гасот; можна логика за соработка со терористите, Италијаните и Русите соработуваат од почетокот на деведесетите години; Дистрибуција на фалсификувани пари (долари) од Италија во Русија и на подрачјето на бившиот СССР; набавка на оружје од висока технологија за Италијанците;

КАЗНЕНО-ПРАВНА РАМКА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Со интенција за соодветна поставеност кон експанзијата на организираниот криминал, а наедно и непходноста за следење на меѓународните иницијативи и преземени обврски, Република Македонија изминатите години има извршено голем дел на нормативни и институционални промени.

Во Министерствата кои се надлежни за борба против организираниот криминал формирани се соодветни тела за борба против овој вид криминалитет. Така во 2005 година во МВР е создаден Оддел за организиран криминал, а формирано е и Одделение за борба против перење пари³³.

Склучен е Меморандум³⁴ за соработка со обвинителствата на државите на Западен Балкан.

Во рамките на Јавното обвинителство на Македонија формирано е Одделението за гонење на сторителите на кривичните дела од областа на организираниот криминал и корупцијата.

Според новиот закон за судови се формирани специјализирани судски одделенија надлежни за судење на делата од областа на организираниот криминал во пет основни судови во Македонија.

Во законот за кривична постапка се направени поголем број измени. Мора да се спомене дека се воведени нови посебни истражни мерки кои овозможуваат поуспешно прибирање на податоци и докази неопходни за водење на кривичната постапка против сторителите на организираниот криминал.

Треба да се спомене и одредбата од ЗКП според која Јавниот обвинител не е должен да преземе кривично гонење, односно може да се откаже од гонењето ако осомничениот како член на организирана група, банда или друго злосторничко здружение³⁵ доброволно соработува пред или по откривањето или во текот на кривичната постапка³⁶.

Предвидени се и привремени мерки за обезбедување имот или средства што се во врска со кривичното дело како што се: привремено замрзнување, заплenuвање, задржување фондови, банкарски сметки и финансиски трансакции или пак приноси од кривични дела.

оружјето е воглавно украдено од руската војска; Руските групи со врски со КГБ структурите: 40-50 тони кокаин годишно од Колумбија во Русија за дистрибуција по Европа. http://www.diplomacy.bg.ac.yu/pps/aleksandar_fatic.pps.

³³ Велковска, В. 2007, Казненоправен одговор на организираниот криминал, Коалиција „Сите за правично судење“, стр. 20 и натаму

³⁴ Склучен е меморандум за соработка на ЈО на Р. Македонија и Националното биро за борба против мафијата на Италија

³⁵ Види повеќе: „Поим на злосторничко здружение“, Организиран криминал, Камбовски Владо, 2005, стр. 169

³⁶ Ова соработка и изјава на тоа лице треба да е од битно значење за откривање на кривични дела и сторители

Со внесувањето на новата глава за заштита на сведоците, на соработниците на правдата и на жртвите, се поставија основите за донесувањето на Законот за заштита на сведоците.³⁷

SOME OF THE ASPECTS IN THE MODERN ORGANIZED CRIME

Organised crime is a phenomenon that majority of modern states consider to be one of the most serious threats to the security. During the last decade of the previous century organised crime achieved an exceptionally high level of internationalization. Integration of organised criminal groups has been happening at a much faster pace than economic and political forms of integration in modern society.

In that context, there is a latent, dangerous type of war waged by organized crime on the Balkans. In certain states, the underground acts in alliance with political elites with a view to undermining the state itself. Organized crime, through cooperation with political elites, fortifies itself and gets well connected to the state structures, thus improving its strategic positions for the future and exerting control over certain parts of the state apparatus, primarily the repressive structures, and that is how it paves its way to secret political and actual social influence. The wars on the territory of former Yugoslavia have opened a huge uncontrolled space suitable for a number of forms of illegal activities (weapon smuggling, narcotics, human trafficking, prostitution etc.). Erasing borders between countries within the framework of the European integration processes has also facilitated the movement of organized criminal groups and the flow of illegal goods and services.

Organised crime may have especially significant economic and social consequences in countries in transition, such as Macedonia, that still do not have sufficiently formed institutions for fight against organised crime, due to the fact that these markets are usually small and highly susceptible to deviations that can be caused by criminal activities.

In the past several years the Republic of Macedonia has adopted a number of normative and institutional changes and has made significant steps towards harmonizing domestic legislation with international conventions in this field with the purpose of achieving timely detection and prevention of organised crime.

³⁷ Службен весник на РМ, број 38/05

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Albanese, Û., Das, D., Verma, A.: *Organized Crime ! Ýorld Perspecives*, Prentice Hall, Upper Saddle River, Neß JerseÛ, 2003,
2. Arlacchi, P. (1998) "Some observations on illegal markets", u: Ruggiero, V., South, N., Taylor, I., *The New European Criminology: Crime and Order in Europe*, London and New York: Routledge, str. 203; Arlacchi, P. (2001) "The Dynamics of Illegal Markets",
3. Алтамура, М. 2008 <http://www.evropanacija.com/?read=15176>
4. Boskovic, Goran. Efekti prodora organizovanog kriminala u legalne ekonomske tokove. *Revija Bezbednost* 7/2008
5. Brent L. Bar tlett, "Negative Effects of Money Laundering on Economic Development", Ecomomic Research Report for Regional Technical Assistance Project "Countering Money Laundering in The Asian and Pacific Region", The Asian Development Bank, May 2002, Internet,
6. Derenčinović, Davor; Suzbijnje organiziranog kriminaliteta (prvi deo); poslijediplomski studij iz kaznenopravnih znanosti, Zagreb, 2007.
7. Dragaš, Branko, 2007, Меѓународни organizovani kriminal težak dva trilion dolara <http://www.dragas.biz/content/view/4729/91/>
8. Fatić, Aleksandar, 2005, Osnovni aspekti borbe protiv organiyovanog kriminala na balkanu. str. 74 <http://www.scindeks.nbs.bg.ac.yu/pdfovi/0025-85550502071F.pdf>
9. Камбовски Владо, 2005 „Поим на злосторничко здружение“, Организиран криминал,
10. Natasa Mrvic-Petrovic, Teskoce odrgivanja pojma organizovanog kriminaliteta, Temida, 2004,
11. Пиерлуиги Вигна. 21.01. 2005
[хттп://архив.слободнадалмација.хр/20050121/новости06.асп](http://архив.слободнадалмација.хр/20050121/новости06.асп)
12. Paul Ponsaers, "What is so organized about financial-economic crime? — The Belgian case", *Crime, Law and Social Change*, Vol. 37, No. 3, April 2002, p. 194.
13. Ревија 92, 2008, <http://www.revija92.rs/code/navigate.php?Id=349>
14. Robert J. Bunker & John. R. Sullivan, "Cartel Evolution: Potentials and Consequences", *Transnational 14. Organized Crime*, vol. 4, no. 2, Summer 1998,
15. Ruggiero, V. (2000) *Crime and Markets: Esseys in Anti-Criminology*, Oxford:Oxford University Press
16. Ruggiero, V., South, N., Taylor, I., *The New European Criminology: Crime and Order in Europe*, London and New York: Routledge,
17. Simic, M (2004), *Organiziraniot kriminal i mere za njegovo suzbijanje*, *Bezbrdnost*, br. 1,

18. Службен весник на РМ, број 38/05
19. Lopusina, Marko, 2005, Mafija sveta, Knjiga komerc,
<http://www.lopusina.com/knjiga.html?id=45>
20. McDonald, W. (1995) "The Globalization of Criminology: The New Frontier is the Frontier", *Transnational Organised Crime*, 1.,
21. Nikolić-Ristanović Vesna, Ilegalna tržišta, trgovina ljudima i transnacionalni organizovani kriminalitet, Temida, 2003,
22. Nikos Passas and David Nelkin, "The Thin Line Between Legitimate and Criminal Enterprises: Subsidy Frauds in the European Community", *Crime, Law and Social Change*, Vol. 19, 1993, No. 3, p. 227.
23. P., Vlassis, D., *Combating Transnational Crime: Concepts, Activities and Responses*, London and Portland: Frank Cass, str. 61.
24. Van Duyne, P. (1996) "The Phantom and Threat of Organized Crime", *Crime, Law and Social Change*,
25. Findlay, M. (1999) *The Globalisation of Crime: Understanding Transitional Relationships in Context*, Cambridge: Cambridge University Press
26. Williams, P. (2001) "Organizing Transnational Crime: Networks, Markets and Hierarchies", во: Williams, AFP, Rojters, Sofija Eho, Sofijska novinska agencija, News.bg, Medijapul, Dnevnik, novinska agencija Fokus, Centar za demokratske studije
27. Williams, P. (1999) "Trafficking in Women and Children: A Market Perspective", *Transnational Organized Crime*, Special Issue "Illegal Immigration and Commercial Sex – the New Slave Trade" (ed. P.Williams), Vol. 3-4;
28. Williams, P., Vlassis. D., *Combating Transnational Crime: Concepts, Activities and Responses*, London and Portland: Frank Cass, str. 5.
29. Велковска, В. 2007, Казненоправен одговор на организираниот криминал, Коалиција „Сите за правично судење“, стр. 20 и натаму
1. http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/features/setimes/features/2007/12/13/feature-01
2. http://adb.org/documents/others/ogc-toolkits/anti-money-laundering/documents/money_laundering_neg_effects.pdf, 11/10/2007, p. 31.
3. http://www.banjalukaonline.com/vijest_p_148090.html
4. http://www.diplomacy.bg.ac.yu/pps/aleksandar_fatic.pps.
http://www.diplomacy.bg.ac.yu/pps/aleksandar_fatic.pps.

ЕВРОИНТЕГРАЦИИТЕ И РЕФОРМИТЕ ВО БЕЗБЕДНОСНИОТ СЕКТОР ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Апстракт

Трудот има за цел да даде појаснување на политиката, целите, приоритетите и критериумите на Европската Унија за членство, кои претставуваат директни чинители за детерминирањето на реформските процеси во земјите од Југоисточна Европа со посебен осврт на земјите од Западниот Балкан.

Воедно во текстот се презентирани и причините кои се од значење за реформите во безбедносните системи во земјите од „Западниот Балкан“, целите и опсегот на реформските зафати, кои во суштина со мали разлики, пред сè заради историјата на земјите и развојот на општествените вредности, имаат ист тек на операционализација. Во оваа насока, во натамошниот дел се појаснети насоките на реформите за создавање на современ модел на полициска структура на која императив ќе и биде принципот на владеење на правото и почитувањето на корпусот на човековите права и слободи.

Вовед

Длабоката и сеопфатна трансформација е генерална одлика на современите светски процеси, а како резултат на научно – технолошкиот напредок се отвара нов период на нивната меѓузависност.

Современиот свет минува низ фаза на трансформација. И покрај фактот што промените во технолошката сфера, економската, информатичката и сферата на комуникациите генерираат кохерентност, сепак од друга страна, заради нееднаквоста во поделбата на општествената моќ, постои дисбаланс на економски план што ги дели државите на богати и општества кои се социјално зависни. Во оваа насока неспорен е заклучокот дека меѓузависноста и интегративноста не можат да ја променат стварноста за антагонизмот и поделеноста на современиот светски поредок.

¹ Факултет за Детективи и криминалистика на Првиот приватен универзитет – Европски универзитет - Република Македонија

Незапирливиот тренд на процесите на глобализацијата и интеграцијата како и создавањето на регионални и интернационални корелации во технолошка, економска и политичка смисла, резултираа со интеграции во меѓународните политички и воени организации², каде одлуките имаат реални реперкусии врз насоката на развојот на поделни земји, што само јасно се декларира дека принципот на наднационализмот е алтернатива за држава-нација како одредена форма на уредување на односите.

Во истиот временски период, кога дел од развиените општествени системи работеа на изнаоѓање најадекватни пристапи за интегрирање во глобалните текови, дел од земјите, каде реалсоцијализмот беше единствена идеолошка матрица за општественото владеење, се соочуваа со процес на дезинтеграција и рушење на тие системи. Ваквиот развој на настаните доведе до етаблирање на нов систем на либерална демократија во изминатиот транзициски повеќегодишен период, каде како константи се јавуваат правната држава, владеењето на правото, повеќе партискиот систем и поделбата на власта.

По дисолуцијата на поранешната југословенска федерација, Македонија, како и дел од останатите конституенти на таа поранешна заедница, отпочна со интензивни активности на изградба на потсистеми во рамки на општествениот систем.³ Во оваа насока, покрај правниот требаше да се вообличува и безбедносниот систем согласно приоритетите клучни за евроинтегративните процеси.

Степенот на исполнувањето на копенхашките критериуми се реперкуира и се рефлектира на динамиката на процесот на интеграција на овие земји. Неисполнувањето на овие критериуми ќе значи дека некоја од земјите не поседува политичка волја за интегрирање во Европската Унија, а тоа пак може да резултира со останување на одредена држава во предворјето на Европската унија и нејзина рецесија на економски, политички и технолошки план.

Со завршувањето на студената војна меѓу источот и западот Европската Унија се промовира како клучен фактор во процесот на преуредувањето, модернизацијата и демократизацијата на

² *Меѓународна банка за обнова и развој, меѓународниот суд, НАТО*

³ *Повеќе Д-р Миодраг Мицајков, Транзиција на правниот политичкиот систем и евроинтеграцијата, „Евроинтеграцијата на правниот политичкиот и општествениот систем на Република Македонија“, материјали од тркалезна маса по повод 50 години од основањето на Правниот факултет, Скопје, 2002 година.*

посткомунистичките земји⁴. Со своите диференцирани политики Унијата влијаеше на менувањето на тековите и развојот на регионот со менувањето на внатрешниот поредок на секоја држава. Ваквата манифестација на политики трајно ќе влијае и на правците на надворешната политика на овие транзициони земји.

1. Процес на стабилизација и асоцијација на земјите од Југоисточна Европа

Политичките аспирации на земјите од Средна и Источна Европа за воспоставување на корелативни врски со Европската Унија, се фундирани пред сè заради нивно присоединување кон вековното јадро и заради зачувувањето на својот суверенитет и територијален интегритет, надминувајќи состојба на еден несигурен меѓуевропски простор. Не помала по важност е примарната политика на Унијата, покрај безбедносниот аспект, преку финансиска поддршка да работи на развојот и консолидацијата на демократските процеси во земјите на Југоисточна Европа.

Во однос на безбедносната компонента ЕУ се јавува како најзначаен партнер кој во соработка со НАТО претставува безбедносно политички творец и гарант на мирот во постконфликтните подрачја во земјите од Југоисточна Европа. Посебен акцент беше ставен на земјите од поранешната југословенска федерација каде, поради нејзината дисолуција, отпочнаа тензии на национална основа што се рефлектираа негативно на територијалниот интегритет на секоја земја – поранешна конституентка на југословенската заедница, пред сè заради сецесионистичките тежнења на некои од нив, нестабилноста на политичкиот систем и неразвиеноста на граѓанскиот концепт во општественото уредување. Вака детерминираната состојба на овие земји влијаеше на продлабочувањето на јазот со земјите кои веќе се стекнале со кандидатски статус.

Европската Унија подолг период не располагаше со стратегија за стабилизација која би била антипод на динамиката на судрите што продуцираа кризи во и меѓу државите конституенти на СФРЈ, при што во рамки на Заедничката надворешна и безбедносна политика ги постави основните постулати на политичкото и стопанско обновување на регионот.

4 Вајденфелд, Волфганг Веселс, „Европа од А до Ш“ - Припачник за Европска интеграција, „Средна и Источна Европа/ Југоисточна Европа/ Нови независни држави“, Скопје 2003 година

2. Заедничка надворешна и безбедносна политика

Надворешната безбедносна и одбранбена политика како област во претходните години имаше најголем подем во развојот, а тоа е евидентно од начинот на промените кои се извршија на самата природа на меѓународната безбедност.

Самата идеја за единствена силна Европа која треба да делува на меѓународно ниво ги охрабри државите да преземаат активности во насока на постигнување на одредена кохерентност во однос на меѓународната политика⁵. Како втор столб на Европската унија Заедничката надворешна и безбедносна политика претставува алатка со која државите членки можат да ги компарираат националните интереси во периодот на глобалната меѓузависност.

Со усвојувањето на Безбедносната стратегија, од страна на Европската унија во 2003 година, е етаблирана структурата во рамки на оваа политика, што и овозможува на Унијата поголема ефикасност во справувањето со новите закани и ризици.

По детално дефинирање со Договорот во Амстердам во 1999 година, од кога е воспоставена оваа форма на Заедничката надворешна и безбедносна политика, се воспоставени пет фундаментални цели:

а) зачувување на заедничките вредности, фундаменталните интереси, независноста и интегритетот на Унијата во согласноста со принципите на Обединетите нации;

б) зајакнувањето на безбедноста на Унијата на сите начини;

в) зачувување на мирот и зајакнувањето на меѓународната сигурност, во согласност со принципите на ОН, како и со принципите на Хелсиншкиот и целите на Парискиот акт, вклучително и оние за надворешните граници;

г) промовирањето на меѓународната соработка;

д) развивањето и консолидацијата на демократијата и владеењето на правото како и почитувањето на човековите права и основните слободи.

Република Македонија ги прифати фундаменталните принципи на Заедничката надворешна и безбедносна политика и во таа насока како земја кандидат, а особено по нејзиниот прием во Унијата, ќе ги дефинира и ќе ги спроведува заедничките политики и ќе работи на унапредувањето на соработката во меѓународните односи⁶.

⁵Трајан Гоцевски, Оливер Бакрески, Стојан Славески, „Европската унија врз призмата на Европската безбедност, Скопје 2007 година

⁶Повеќе: Национална стратегија за интеграција на Република Македонија во Европската Унија, Влада на Република Македонија, Скопје, септември 2004 година.

Во изборот на начин и методологија за градуелната интеграција Македонија, во поголем дел преку реформскиот процес, што сè уште е во фаза на операционализација, ги усогласи сите свои безбедносни активности согласно определбите и одлуките на Европската унија.

Императив на Република Македонија е имплементација на активностите и позициите на Европската унија преку одржување средби за усогласување на ставовите со креаторите и одговорните на ЗНБП, со цел спроведување на надворешната и безбедносна политика.

Во рамки на Заедничката безбедносна и одбранбена политика нашата земја, гледајќи се како дел од неа, работи во континуитет на обезбедување на оперативен капацитет за цивилните и воени мисии надвор од својата територија со единствена интенција за давање на придонес во зачувувањето на мирот, превенирање на можните конфликти и јакнењето на меѓународната безбедност.

Со Заедничката безбедносна и одбранбена политика нашата земја, во рамки на реформскиот процес при усогласувањето на одбранбената политика со онаа на Европската Унија, инкорпорира модалитети со кои Република Македонија своите цивилни и воени потенцијали ги става во функција на Европската унија.

3. Реформа во безбедносниот систем

Во регионот на Југоисточна Европа периодот на постконфликтната консолидација, зависно од земјата, е во различна фаза на реализација. Република Македонија ја има завршено ваквата состојба на консолидирање на институциите и општеството во целина и во рамки на евроинтегративните процеси ги имплементира проектите со кои се заокружува реализацијата на копенхашките критериуми, што претставуваат единствен услов за наше полноправно членство во Европската унија.

Конфликтите на територијата на поранешната Југословенска федерација имаа изразен дестабилизирачки ефект што се реперкуираше и пошироко од регионот на Југоисточна Европа. Ваквата состојба ја наметна потребата од реформи во безбедносниот сектор, што мораше да биде извршена пред сè заради промена на неговата негативна компонента како извор на конфликти во гарант на стабилност во регионот. Сепак за успешност на реформите како неминовност се јавува и промената на политичката елита што до тогаш се обидуваа да го стави под контрола овој битен систем на државниот апарат.

Безбедносните структури во сите поранешни федерални единици беа со идеолошки предзнак, а во некои републики и по нивното осамостојување, сè уште не е целосно променет идеолошкиот печат од еднопартискиот систем. Ваквата политичка употреба се рефлектираше и на брзината на операционализација на реформскиот процес, оставајќи простор за нејзина

што побрза реализација, што пак се реперкуира врз оневозможувањето од натамошна злоупотреба на безбедносниот сектор.

Императив на секоја држава е детерминирање на правците на реформите кои пошироко гледано можат да се прифатат како процес на:

а) формулирање и промена на концептот на надворешната политика и стратегијата на наднационалната безбедност;

б) промени во внатрешната структура на безбедносниот сектор што подразбира трансформирање во поефикасен, модерен и сектор што е во служба на граѓаните;

в) цивилната и демократска контрола на безбедносните служби, што подразбира утврдување на механизми за цивилна и парламентарна контрола.

3.1. Правда и внатрешни работи

Правдата и внатрешните работи како област има свој еволутивен пат во рамки на Европската унија особено по Договорот од 1992 година, кога и официјално се вообличува како трет столб на ЕУ. Со апсорпцијата на институционализираниот облик на соработка во оваа област и акцептирањето на Шенгенското *aquis* со Договорот од Амстердам, се создадоа политички предуслови Европската Унија да може да одговори на глобалната економија, да се справи со организираниот криминал, како и да овозможи слободно движење на луѓе и капитал.

Периодот по осамостојувањето на Република Македонија го карактеризира период на мондијализација што постави нова димензија и предизвици во областа на владеењето на правото и внатрешната безбедност во земјата. Процесите на демократизацијата и транзицијата, проследени со криза на економски план, регионалната нестабилност предизвикана од војни и конфликти и трансформацијата на општествените вредности и норми на однесување, резултираа со појава на нови појавни облици на организираниот криминал⁷.

Движењето на криминалот, особено на меѓународниот организиран криминал, корупцијата, тероризмот и делата на насилство, како и другите нови форми на организиран криминал, ја детерминираат современата реформа на безбедносните служби, особено реформските процеси што се одвиваат во полицијата⁸.

⁷ Види повеќе: Секретаријат за интеграција на Р.Македонија во Европската Унија, Влада на Р. Македонија, Секретаријат за Европски прашања, Скопје, 2004 година

⁸ Проф. д-р В. Камбовски, *Правда и внатрешни работи на Европската Унија, Правен факултет 2 август, Штип, Скопје, 2005*

Во рамки на реформите во полицијата се генерираше широк опсег на реформи насочени пред сè кон зголемување на ефикасноста на полицијата во борбата против криминалот, јакнење на довербата меѓу граѓаните од сите заедници и имплементацијата на европските стандарди во обезбедување на принципот на владеење на правото. Еднаквата правична застапеност на заедниците во полицијата како и јакнењето на довербата на граѓаните со одреден интензитет беа во континуитет преземени во рамки на процесот на имплементација на реформите во полицијата.

Реформскиот процес е насочен кон создавање на современ модел на принципот на владеење на правото и заштита и почитување на корпусот на основните човекови права и слободи. Основните цели на реформскиот процес се: а) ефикасност на полициското работење; б) организираност стручност и економичност во реформата; в) техничко технолошката опременост; г) мотивираност на вработените; д) функционирање на полицијата како сервис на граѓаните.

Зголемувањето на ефикасноста на полициското работење треба да кореспондира со зголемена безбедност и сигурност на физичките и правни лица, намалување на стапката на криминалот и повисок степен на нејзиното откривање.

Со деконцентрација на надлежностите и остварување на определен степен на самостојност и користењето на финансиските средства ќе се овозможи поголема мотивираност и одговорност на вработените во подрачните организациони единици.

Една од приоритетните области на која реформата и посветува поголемо значење е конзистентен систем за континуиран развој на човечките ресурси, како и етаблирање на систем за управување и континуирана обука на вработените припадници за примена на нови методи за работа.

Како цел што сака да се постигне со реформата на македонската полиција, како и во повеќето земји во транзиција, е подобрување на квалитетот на работење што ќе гарантира внатрешна безбедност и дека полицијата ќе ги достигне ЕУ стандардите и најдобрата пракса. Ова е потребно за стабилизацијата на Република Македонија на нејзиниот пат кон Европската интеграција⁹.

За реформата да биде прифатена и ефикасна, важно е да се земат предвид условите во Македонија, како и политичката ситуација, јавното мислење, организацијата на полицијата и историјата на државата.

Главната цел на реформскиот процес е етаблирање на полицијата како институција на граѓанското општество, со сите карактеристики на врвна

⁹ Реформа на македонската полиција, Проект за реформа на македонската полиција, Скопје 2003 година

професионална, материјално-технички опремена и кадровски екипирана служба чии функции ќе се темелат врз принципот на владеење на правото.

На институционален план со реформата се воведени нови организациони облици и методи на работа. Тие на полицијата ќе ѝ овозможат понепосредна улога во препознавањето на појавите што може да предизвикаат негативни последици по безбедноста. На овој начин се овозможува унапредување на превентивната улога на полицијата, но и поефикасно справување со сите појавни облици на криминални однесувања, а особено со организираниот и насилниот криминал.

Корпусот на активности кои се преземаа и се во функција на реализација, ја адресираат состојбата на активно партнерство со граѓаните што ѝ овозможува на полицијата да стане нивен безбедносен сервис. Континуираниот тренд на намалување на криминалитетот, што ќе се реперкуира со брзо и навремено откривање и справување со сите видови криминал, позитивно ќе се рефлектира на справувањето со анти-социјалното однесување, што пак ќе доведе до намалување на стравот од криминал, обезбедување поддршка и помош на жртвите од криминал и зајакнување на воспоставената доверба меѓу граѓаните и полицијата.

Реформата треба да овозможи целосно трансформирана полициска служба во согласност со европските стандарди која ќе може да соработува со соодветните полициски служби на земјите членки на Европската унија.

Summary

This work is made in order to give explanation about the policy, the goals, the priorities and the criteria that The European Union has for its membership, which in fact are direct performers for determining the reform processes in the countries of South Eastern Europe with a special retrospection on the countries from the West Balkans.

Namely, the reasons that are of a great importance for the reforms in the security systems in the countries from the West Balkans, the goals and the range of the reform undertakings- which are in fact with small differences, most of all, because of the history of the countries and the development of the social values, and which have the same course of operational activities- have been presented in this text. In this direction, the course of the reforms for creating a modern pattern of the police structure which will be mostly concerned with the principle of the common law and the respect of the corps of human rights and freedoms will be explained further.

ЛИТЕРАТУРА

1. Д-р Миодраг Мицајков, Транзиција на правниот политичкиот систем и евроинтеграцијата, „Евроинтеграцијата на правниот политичкиот и општествениот систем на Република Македонија”, материјали од тркалезна маса по повод 50 години од основањето на Правниот факултет, Скопје, 2002 година
2. Вајденфелд, Волфганг Веселс, „Европа од А до Ш” - Прирачник за Европска интеграција, „Средна и Источна Европа/ Југоисточна Европа/ Нови независни држави”, Скопје 2003 година
3. Трајан Гоцевски, Оливер Бакрески, Стојан Славески, „Европската Унија врз призмата на Европската безбедност, Скопје 2007 година
4. Национална стратегија за интеграција на Република Македонија во Европската Унија, Влада на Република Македонија, Скопје септември 2004 година
5. Стратегија за интеграција на Република Македонија во Европската унија, Влада на Република Македонија, Секретаријат за Европски прашања, Скопје, 2004 година
6. Проф.Д-р Владо Камбовски, Правда и внатрешни работи на Европската Унија, Правен факултет 2 август, Штип, Скопје 2005 година
7. Реформа на македонската полиција, Проект за реформа на македонската полиција, Скопје 2003 година

КРИВИЧНО - ПРАВНИ И КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ НА НАСИЛНИЧКОТО ОДНЕСУВАЊЕ

Апстракт

Интересот на научната, стручната и пошироката општествена сфера за насилството како човечки феномен е континуиран во целокупниот развој на цивилизацијата. Потрагата по одговори за бројни прашања поврзани со криминалната, кривично-правната и социолошката природа на насилството продолжува и е во фокусот на проучување и експликација на бројни теоретичари од оваа област.

Во тој контекст посебно место завзема и прашањето и проблемот поврзан со фудбалскиот хулиганизам, како посебен облик на насилнички спортски хулиганизам.

За да биде успешна општествената реакција против овој вид на негативна општествена појава неопходно е воведување на инкриминација за овој вид на криминално сторување, како прв чекор на кривично-правната реакција, на што ќе се надоврзат и останатите механизми на превенција и редуцирање на насилничките акти во нашата држава.

***Клучни зборови:** насилничко однесување, криминалитет, хулиганство, спортска публика.*

1. КРИВИЧНО - ПРАВЕН АСПЕКТ НА КРИВИЧНОТО ДЕЛО “НАСИЛСТВО”, ЧЛ. 386 ОД КЗ НА Р. МАКЕДОНИЈА - ОСНОВНИ КАРАКТЕРИСТИКИ

Кривичното дело “**насилство**” (чл. 386 од КЗ на РМ) е систематизирано во Глава 33 од КЗ на РМ - **Кривични дела против јавниот ред**.² Според внатрешната систематика, ова дело влегува во **кривичните дела против јавниот ред и мир, јавната безбедност во потесна смисла**. Станува збор за специфична групација кривични дела со исти или слични криминалистичко-релевантни обележја. Меѓутоа, она што е заедничка, општа и битна црта на овие кривични дела тоа е насилството, т.е. примената

¹ Факултет за детективи и криминалистика, ЕУРМ

² Кривичен Законик (“Службен весник на РМ” бр. 37/96, 80/99, 4.02, 43/03 и 19/04).

на **силата** во остварувањето на законското битие на делото. Иако Кривичните закони во основа “не содржат типологија на кривични дела според критериумот на примена на сила, туку таа се појавува кај разни видови кривични дела”³ сепак овој елемент се покажува како важен за идентификување на насилничките деликти.

В. Камбовски,⁴ силата поимно ја определува така што ја индицира противправноста на одземањето или ограничувањето на слободата на волјата на друг; тоа е зафат во слободата на одлучување или делување, со постување пречки во формирање на волјата или во нејзиното спроведување. Силата се состои во физичко делување заради совладување очекуван или постојан отпор од страна на жртвата. Пред се, поимов опфаќа физичко делување врз телото на самата жртва, врз предметите или врз трети лица; делувањето врз предметите претставува сила кога произведува посредно влијание врз жртвата, нешто што таа го чувствува пак како телесно зло, како физичка присилба.

Ј. Таховиќ,⁵ силата во смисла на кривичното право, ја определува како употреба на сила против некого за да се предизвика определено сторување или несторување. Таа сила може да биде телесна (човечка), користење животинска сила или механичка енергија. Под сила се подразбира и примена на хипноза или замајни средства со цел некој против својата волја да се доведе во несвесна состојба или да се онеспособи за отпор.

Ѓ. Марјановиќ,⁶ истакнува дека, апсолутна сила (**vis absoluta**) е незапирлива физичка сила поради која присилениот не е во состојба да создаде или да оствари сопствена волја, додека компулсивна сила (**vis compulsiva**) постои тогаш кога со употреба на физичка сила, кај присилениот се создава волја во определена насока, сила на која човек верно може да и се спротивстави, но со тешки последици за себе или за друг: некој долго се држи затворен и се измачува се додека не се согласи да потпише некоја изјава или да издаде некаква тајна.

Жаја,⁷ разгледувајќи ги општите обележја на насилничките деликти истакнува дека сите насилнички однесувања имаат единствено, општо обележје, кое меѓусебно ги поврзува: во сите насилнички однесувања последицата е оштетување на жртвата на која со физичка сила и се нанесува

³ Сингер М., Криминологија, Загреб, 1996, стр. 368.

⁴ В. Камбовски, Казнено право - посебен дел, Просветно дело - Скопје, 1997 год. стр. 104.

⁵ Таховиќ, Ј., Коментар Кривичног законика, Савремена администрација, Београд, 1956, стр. 70.

⁶ Ѓ. Марјановиќ, Македонско кривично право - општ дел, Просветно дело, Скопје, 1998, стр. 103-104

⁷ Жаја, Б. Утјецај неких демографских и социолошких карактеристика починилаца деликата насилја на нивно понашање у току пеналног третмана. Дисертација на Дефектолошком факултету Универзитета у Београду, Загреб, 1984, стр. 13.

физичка или психичка болка, со помал или поголем интензитет, што може да доведе до уништување на животот на жртвата. Во кривичните дела на кои им е иманентно насилничкото однесување, насилничката суштина произлегува од конструкциите на битијата на делата во кои силата или сериозната закана, навредата или малтретирањето и тепачката или дрското или безобзирно однесување претставуваат битно обележје на тоа кривично дело. Значи, во сферата на поимот насилничко однесување се наоѓаат насилни дела од различна природа и интензитет, од реални навреди до убиства, од малтретирања до тешки атаки на терор. Најчести и најтипични законски обележја за насилничките однесувања се: насилство, сила, закана и малтретирање.

Баќиќ Ф.,⁸ во одредувањето на насилничкото однесување ја истакнува примената на “психичка или физичка сила”, било да се работи за постапки со кои се сака жртвата да се присили на нешто, било без таа намера, но секогаш мора да се работи за агресивност од поголем интензитет. Поимот опфаќа физичка агресивност спрема одредена личност, т.е. примена на физичка сила спрема физичкиот интегритет на друг; напад кој донесува повреда или загрозување на животот или телото, тешки малтретирања од физичка природа. Насилството може да биде и со психичка присилба, потешко психичко малтретирање, предизвикување трајно и посилено чувство на лична несигурност, вознемиреност. Насилството во правило опфаќа повеќе постапки, повеќе дејности, но може да се состои и само од еден индивидуален чин.

1.1. Објект на заштита и значење на делото

Објект на заштита претставува јавниот ред како составен дел на правниот поредок. И покрај огромното правно значење на поимот јавен ред мора да се истакне дека овој поим не е дефиниран, туку во правниот поредок се определува само поимот јавен ред и мир.

Поимот “јавен ред може да се определи во **поширока смисла** така што да се идентифицира со поредокот, општествен и правен, и во **потесна смисла**, во смисла на општа сигурност на граѓаните, чувство на мир и незагрозеност на поединечните и заедничките добра”.⁹ **Ј. Проевски**,¹⁰ под јавен ред подразбира “правила за постапување на граѓаните по одлуките и спроведување на мерките на државните органи определени со закон и други прописи засновани на закон. Кај делата против јавниот ред и мир во потесна

⁸ Баќиќ Ф., Општи погледи на кривично - правну проблематику деликта насиља, Зборник: Кривично правни и криминолошки аспект деликта насиља, Загреб, 1977, стр. 10.

⁹ Во оваа смисла Ranieri, II, стр. 415; Manzini, IV, стр. 148.

¹⁰ Ј. Проевски, Кривичен Законик, објаснувања, коментари, судска практика, Агенција “Академик” - Скопје, 1998 година, стр. 758.

смисла, во кои спаѓа и кривичното дело насилство, “јавниот ред и мир може да се дефинира како состојба на непречено суштествување на правниот поредок и постоење правна сигурност и лична безбедност на граѓаните”.¹¹

Значењето на ова дело е детерминирано од неговата актуелност, неговите современи појавни облици, динамика, структура, т.е. современа феноменологија која се карактеризира со невидена агресивност, бруталност од највисок вид, нехуманост и предизвикување невидена материјална и душевна штета, несопојство во животот на луѓето. Денешниот свет е исполнет со најразновидни акти на насилство: по улиците, во училиштата, во семејството, во институциите на системот итн. На овој современ феномен, кој со невидена сила го загрозува спокојството и мирот на граѓаните, го поткопува темелот на воспоставениот правен поредок и јавниот ред како негов составен дел, посебно внимание му посветуваат теоретичарите од најразлични научни сфери: психолозите, правниците, криминолозите, криминалистите. Сите тие од свој аспект, преку своите теоретски обрасци настојуваат да навлезат во суштината на насилството, во неговата етиологија и феноменологија.

Посебно значење, на насилството му придаваат и медиумите кои ги акцентираат сите нови типови насилнички деликти кои се случуваат во јавноста, меѓу луѓето и нивната непосредна околина.

1.2. Насилство (член 386 од КЗ на РМакедонија)

Насилничкото однесување, односно насилството, претставува посебен облик на криминалитет. Насилството (силециство) е дел од класичниот криминалитет како најбогата групација со повеќе видови кривични дела со исти или слични криминалистичко - релевантни обележја. Се работи за типичен деликт на насилство заради насилство. Со оваа инкриминација е во голем дел покриен денес мошне присутниот феномен на силециско однесување.¹²

Силециството изразува една насилничка доминантна црта на личноста, една константна агресивна тенденција во однесувањето на личноста. Фудбалските хулигани покажуваат изразита безобзирност кон институциите на системот, дрско нарушување на јавниот ред и мир и спокојството на граѓаните. Основен белег на нивното однесување е што во сите случаи се повредува личниот интегритет на човекот. Во својата етимолошка смисла, поимот “силеција” се употребува најчесто за лице чие однесување го карактеризира претерана употреба на физичка сила, кое своите барања најчесто ги остварува низ примена на физичка сила спрема луѓето и предметите. На основа на анализа на испитуваните случаи може да се наведат следните карактеристики на силециите:

¹¹ Така и Таховиќ, ПД, стр. 390.

¹² В. Камбовски, спомнат труд, стр. 570

1. Силециите се лица кои со своето однесување на јавно место ги кршат прописите за јавен ред и мир;
2. Кршењето на прописите за јавен ред и мир е чест, скоро вообичаен начин на однесување на силециите;
3. Кршењето на прописите за јавен ред и мир најчесто е проследено со употреба на физичка сила (насилство) спрема луѓето и предметите, навредување на граѓаните, безобзирно и дрско однесување на јавно место и воопшто кршење на општествената дисциплина;
4. Силеции се лица на кои, заради кршењето на прописи за јавен ред и мир, од страна на надлежен државен орган најмалку двапати порано им е изречена казна;
5. Во најголем број случаи, кршењето прописи за јавен ред и мир, како и безобзирното и дрско однесување, се поврзани со употреба на алкохол;
6. Најпосле, силециите се лица кои често, на дрзок и навредлив начин, се спротивставуваат на државните органи надлежни за чување на јавниот ред и мир.¹³

Силециското однесување има јавен карактер и претставува свесно непочитување на општеството и неговите правила (правни и морални), како и начинот на животот. На прв поглед, видлива е примената на сила без видлив и разбирлив повод. Силециите како да применуваат сила заради самата сила. Навистина, нивниот стремеж кон агресивноста е во “личноста длабоко вкоренета трајна склоност”, што значи ги тера на повторување на тие дела.¹⁴

Инкриминацијата од член 386 од КЗ на РМ гласи: **“За насилство се казнува тој што друг малтретира, грубо го навредува, ја загрозува неговата сигурност или врз него врши грубо насилство, и со тоа во јавноста предизвикува чувство на несигурност, згрозување или страв”**.¹⁵

Станува збор за кривично дело кое претставува само правен израз на една општа антисоцијална појава која се манифестира низ зголемена агресивност и брутални инциденти, особено од страна на еден дел од младата субкултура, позната не само кај нас, туку и насекаде во светот.

Дејствието на извршување е сочинето од следните алтернативни облици:

1. *грубо навредување*
2. *малтретирање*
3. *вршење насилство.*

¹³ За силециството повеќе в. Матиќ и др. Силеције, Београд, 1966, стр. 11 - 18.

¹⁴ В. Водинелиќ, Методика на откривање, искажување и објаснување на насилничкото однесување (силециство, хулиганство), Годишник на Факултет за безбедност, Скопје, 1981, стр. 193.

¹⁵ Македонска ревија за казнено право и криминологија, бр. 1-2/2004 год. Скопје, стр.186-187.

Грубото навредување ги сублимира сите облици на напад врз честа и угледот на некое лице, што по својот интензитет предизвикуваат негодување кај граѓаните, како и повреди на некои други чувства како што е чувството на срам, пиетет, религиозно чувство и сл.¹⁶

Малтретирање, злоставување (од мале трацтаре, малтраитер) опфаќа различни дејствија на зафат во физичкиот или психичкиот интегритет на личноста, што значат поинтензивно обезвреднување на човековото достоинство во споредба со навредата, а не го достигнуаат степенот на телесна повреда. **Застрашувањето** опфаќа дејствија на закана и предизвикување страв кај пасивниот субјект. **Навредувањето** се сфаќа во смисла на делата против честа и угледот.¹⁷ **Злоставување на друг** значи примена на таква постапка која предизвикува физички болки или друга поголема телесна нелагодност (на пр. изложување на студ, жештина).¹⁸

Вриењето насилство се состои во примена на физичка сила или психичка присилба, што жртвата го чувствува како терор.¹⁹ Станува збор за повреда на телесниот интегритет на личноста, на ограничување на нејзината слобода на движење и одлучување.

Доктрината на кривичното право за кривичното дело хулиганство подразбира извршување непристојни дејствија, грубо нарушување на општествениот ред и јавно изразување непочитување кон општеството. Таа куса кривично-правна карактеристика открива дека суштината на хулиганството се грубите непристојни дејствија. Консеквентно, станува збор не за една индивидуална појава, туку за систем од дејствија.²⁰

Последица од кривичното дело насилство е предизвикување чувство на несигурност, згрозување или страв во јавноста. Во прашање е душевниот мир на личноста, спокојството како основа за остантиот корпус човечки права и слободи. Сигурноста е загрозувана тогаш кога кај човекот постои страв за неговиот егзистенцијален опстанок, кога е загрозувана неговата безбедност и безбедноста на неговото семејство, кога постои зголемена корупција во институциите на системот, кога не постојат услови за изразување на неговата слобода, личност итн. Во ситуација на аномична власт, кај поединецот се јавува загрозуваност, несигурност, страв дека полицијата не е во состојба да се справи со агресивните и насилнички однесувања на поединци и групи. Притоа, правото “не ја заштитува пречувствителноста, страшливоста што е поголема од просечната, така што подобноста на заканата да предизвика

¹⁶ Б. Златариќ, Ново кривично дјело насилничког понашања на јавном мјесту, ЈРКК 1967/2, стр. 183.

¹⁷ В. Камбовски, спомнат труд, стр. 115.

¹⁸ Б. Златариќ, спомнат труд, стр. 183.

¹⁹ В. Камбовски, спомнат труд, стр. 570

²⁰ Б. Јотов, Футболното хулиганство - индивидуален или општествен акт, Противодействие на футболното хулиганство, ГорексПрес, Софија, 2001, стр. 51.

такво чувство треба да се оценува според објективен критериум, со уважување на сите конкретни околности на случајот”.²¹

Делото по правило се врши на јавно место што претставува квалификаторна околност по однос на тежината на насилството, но тоа може да биде извршено и на друго место од кое ефектите на неспокојство, несигурност, страв ги чувствуваат и другите граѓани од непосредната околина.

Субјективно битие: насилството е умислено кривично дело (директна или индиректна умисла). Склоноста кон агресивно, насилничко однесување се појавува како посебен субјективен елемент заедно со вината. Овој посебен субјективен елемент влегува во субјективната компонента на делото која се состои во општествената опасност од самиот сторител и затоа и самото дело како објективна - субјективна дијалектичка целина го детерминира степенот на неговата општествена опасност. Личноста на сторителот овде влегува во самото битие на делото, не само според неговиот психички однос кон делото во времето на извршување, туку и како одреден временски исечок од неговиот живот.²²

Во врска со ова кривично дело треба да се истакне дека антисоцијалните однесувања, кои можат да се најдат под удар на инкриминацијата од член 386 од КЗ, често се вршат во група, со повеќе лица (две или повеќе), над повеќе граѓани, кога е предизвикано значително нарушување на јавниот ред, кои во таков случај ќе подлежат на соизвршителство, кое не може да се примени кон секој учесник доколку не постои и посебниот субјективен елемент - склоност кон вршење на насилничко однесување: грубо навредување, малтретирање, предизвикување материјални и морални штети, растројства на социјалните механизми за нормално, цивилизирано општење меѓу луѓето.

Во Република Бугарија кривичното дело хулиганство е основен дел на главата од НК означена како “престапи против редот и општественото спокојство.” Објект на заштита е општествениот ред, сфатен како систем на односи, сврзани со обезбедување спокојство на граѓаните и создавање услови за нормално општење меѓу луѓето.

Станува збор за брутална демонстрација и непочитување на уставниот поредок. Се изразува во извршување непристојни дејствија, кои по својата суштина претставуваат грубо нарушување на општествениот ред.

Знаци за квалифицирање на едно дејствие како хулиганство, освен специфичната последица - нарушување на редот и спокојството, се и личните побуди на извршителот - да демонстрира јавно непочитување кон установениот ред и морал.

Во пракса, хулиганските дејствија имаат различни форми и појавувања.

²¹ В. ВСЈ КЗ 89/62, ПЖ 1963/2, стр. 73.

²² Б. Златарик, спомнат труд, стр. 184.

Она што е заедничка карактеристика на кривично - правниот систем на Република Македонија и Република Бугарија е **непостоењето специјален текст во кривичниот закон за фудбалскиот хулиганизам**. Најчесто, тоа се поклопува со општиот текст за насилство (чл. 386 од КЗ на РМ). Дејствијата на фудбалскиот хулиганизам може да бидат колективни, на јавни места и да засегнат интереси на многу луѓе; индивидуални, насочени кон одредена личност и нејзиниот имот.

Од кривично - правен аспект, фудбалскиот хулиганизам може да се разгледува како посебен, одделен криминален акт, но и во севкупност со други групации на кривични дела со исти или слични криминалистички карактеристики.

Исто така, значајна карактеристика на фудбалскиот хулиганизам е кругот на извршителите кои според КЗ можат да бидат кривично и правно одговорни за хулигански дејствија во спортот. Општо е познато дека во пракса извршители се малолетни и полнолетни лица, за чија одговорност битно е да биде докажана и причинската врска меѓу дејствието и противправниот резултат и дали станува збор за умисла или делото е од небрежност.²³

2. НАСИЛНИЧКОТО ОДНЕСУВАЊЕ – АГРЕСИЈАТА И КРИМИНАЛИТЕТОТ

2.1. Феноменот агресија и криминалитет

Според современата **виолентологија** (од лат. *violentia* = насилство, сила и гр. *logos* = наука, учење), насилството се изразува во стихијно, неконтролирано применување сила којашто не е дозволена од законот. Тоа е социјална болест, како на средновековието, така и на техничкиот современ свет, кога индустријализацијата и машинизацијата ги истиснуваат чувствата на луѓето и ги дехуманизираат нивните взаемни односи.²⁴

И познатиот германски криминолог, **Г. Кајзер**²⁵ истакнува дека поимот “насилнички криминалитет” или “деликти на насилство”, како истражувачки принцип, потекнува од науката и тоа, поточно, од криминологијата. На германското јазично подрачје тој делумно се употребува како синоним за напаѓачки или агресивни деликти, а на англо-американското подрачје за поимот “*criminal violence*”. Според овој

²³ К. Гогев, Наказателно - правни аспекти на футболното хулиганство, Противодействие на футболното хулиганство, ГорексПрес, Софија, 2001, стр. 45-49.

²⁴ Ы Айдаров, Криминологија, Второ преработено и допълнено издание, Циела, 1998, 341-345.

²⁵ Г. Кајзер, Криминологија, “Александрија”, Скопје, 1996 год., стр.319-320.

криминолог “ние не поседуваме една сеопфатна теорија, што би ги објаснила сите феномени на насилството и би била, значи, универзална теорија како “криминолошка светска формула”.

Имајќи ги во вид овие криминолошки сфаќања, во објаснувањето на насилството од криминолошка гледна точка ќе тргнеме од феноменот агресија. Обично насилството се идентификува со агресивното однесување, тоа станало дел на основни разработки во посебната специјална наука **агресологија** - наука за агресијата.²⁶

Феноменот на човековата агресија отсекогаш побудувал интересирање во лаичкиот и научниот свет и таа станува интересна тема во нашето секојдневие. Ние сме сведоци на еден енормен бран на човековата деструктивност, присутна како во светот така и кај нас. Феноменот на агресија станува многу актуелен, не само за нас психијатрите и психолозите, за социолозите и психоаналитичарите, туку и за обичниот човек и се чини најмногу за нас, обичните луѓе кои не можат да сфатат како наеднаш, меѓу нас почна да се применува она: “Човек на човека му е волк.”²⁷

Се добива впечаток дека денес апсолутно не е спорна актуелноста на насилничкото однесување, пред се на младите, факт што асоцира на помислата дека станува збор за еден вид помодарство на криминалното однесување. Ова предизвикува “една нова чувствителност и ранливост на нашето општество кон изблиците на сурово насилство.”²⁸

Различни теоретичари, во зависност од тоа која им е појдовна точка, презентираат различни дефиниции за агресијата, некои дури и дијаметрално спротивни.

Така, за **инстинктивистите**,²⁹ човечкото однесување е строго биолошки детерминирано и оттука агресивното однесување го објаснуваат со постоење одреден агресивен инстинкт кој е содржан во генетската структура на единката. Човековото агресивно однесување, кое се манифестира во војна, злостор, индивидуални кавги и сите други видови деструктивно и садистичко однесување, произлегува од филогенетскиот програмиран, вроен инстинкт кој бара растоварување и чека поволна ситуација да се изрази. Инстинктивистичката теорија го подразбира следново: ако веќе мора да изгинеме, барем ќе изгинеме уверени дека нам таа судбина ни ја наметнала нашата природа и сфаќајќи дека се морало да се случи токму така како што се случило. Поранешните инстинктивисти го протежирале “сфаќањето на инстинктивистичкиот модел во механистичко - хидраулични термини”. **Mc Dougall** ја замислил енергијата спречена со

²⁶ Б. Станков, Криминологија - Видове престъпност, ВСУ “Черноризец Храбър”, Варна, 2003, стр. 120.

²⁷ Љ. Новотни, Судска психијатрија, НИП Студентски збор, Скопје, 1998, стр. 111.

²⁸ Г. Кајзер, Криминологија, “Александрија”, Скопје, 1996, стр. 316.

²⁹ Е. Фром, Анатомија људске деструктивности, кн. 2, “Напријед”, Загреб, 1986, стр. 19.

“уставни врати” како во одредени услови “преплавува”. Посебно внимание заслужуваат објаснувањата на агресивниот феномен во делата на неоинстинктивистите Зигмунд Фројд и Конрад Лоренц.

К. Лоренц, истакнува дека “човечката агресија е инстинкт кој црпи сила од еден секогаш жив извор на енергија, а не мора да биде резултат на реакцијата на надворешните стимуланси. Агресивноста не е реакција на надворешниот стимуланс, туку на “вградена” внатрешна раздразнетост која бара растоварување и која ќе се прочита без оглед на тоа дали постои адекватен надворешен стимуланс.”

Фројд, модифицирајќи ја својата првобитна теорија сконцентрирана на сексуалниот порив, сметал дека страста за уништување (“инстинкт за смрт”) според интензивноста е еднаква на љубовната страст (“инстинкт за живот, сексуалност”). “Агресивноста не е во битот на реакцијата на стимулансот, туку на секогаш променливиот импулс вкоренет во конституцијата на човечкиот организам.”

За **бихевиористите**, агресивноста се формира низ процесот на социјализација на единката по пат на социјално учење. Бихевиористичката формула за агресијата се “состои во тоа дека човекот прави, чувствува и мисли на начин кој се покажал успешен во постигнувањето на она што го сака. Агресијата е како и секое друго однесување, едноставно стекната во барањето на нашите оптимални предности (користи, позиции).

Значи спротивно на инстинктивистичката теорија, бихевиористичката не ја интересираат субјективните фактори кои го мотивираат човекот на одреден начин на однесување, туку напротив неа ја интересира што човекот чувствува и кои се општествените услови кои го обликуваат човечкото однесување.

Е. Фром агресијата ја дели на бенигна и малигна. Бенигната агресија ја дели на две подгрупи. Првата е псевдоагресија, а втората е дефанзивна. Псевдоагресијата содржи такви агресивни дела кои можат ненадејно да му нанесат штета некому. Дефанзивната агресија му служи на човекот за биолошка адаптација во средината каде што живее. Малигната агресија е специфика на човекот и нема потекло од животинскиот свет. Целта на оваа агресија е крутоста и разорување.

Инструменталната агресија е еден, но не и основен облик на однесување. Специфично човечки облик на агресивност претставува деструктивноста.

Таа се должи на постоењето страст, желба кон уништување на се што постои на патот на егзистенцијата на отугениот човек. Фром зборува за:

- агресијата и нарцисоидноста;
- агресијата и отпорот;
- агресија и конформизам;
- инструментална агресија.³⁰

³⁰ Е. Фром, спомнат труд, стр. 26 и натаму.

Љ. Новотни, истакнува дека “вообичаено е да се каже дека насилството произлегува од човековата животинска природа што би требало да значи дека насилството и агресијата се вродени нагони. За човекот се својствени различни видови агресија, почнувајќи од многу наивни, како што се: агресии од небрежност, случајни и ненамерни, агресии од палавост, до нешто потешка самопотврдна агресија (кога, на пример, машко со различни агресивни манипулации прави обид да го пробие хименот на својата партнерка) и конформистичка агресија што често ја гледаме во филмовите од типот на “Академија” каде што агресивните дејства произлегуваат од фактот дека на агресорот му е речено тоа да го стори, при што тој мисли дека тоа му е должност.

Инструменталната агресија, којашто има за цел постигнување на она што е неопходно и пожелно и којашто е физиолошки мотивирана, е посебен вид агресија.

Нашата средина е оптоварена со тешки форми на малигна агресија која што е типично човекова агресија и не потекнува од животинскиот инстинкт.

Во малигните агресии спаѓа и т.н. екстатична агресија и деструктивност, што настанува во моментот на достигнување екстаза (со употреба на дроги, по што следуваат масовни сексуални оргии, екстатични игри придружени со убоди од разни предмети - симболи, како што е, на пример, екстатичната игра на островот Бали).³¹

А. Х. Бас, кој агресијата ја дефинира како “реакција” која му пренесува на другиот организам штетен стимуланс разликува две форми на агресивно однесување:

1. **Форма на групно насилство.** Оваа форма на агресија може да се спореди со борбените активности на војниците кои се спротивставуваат на непријателските трупи, на кои се гледа со одобрување од другите војници на таа војска, како и од припадниците на таа нација.

2. **Индивидуална агресија.** Од страна на некои истражувачи е позната како несоцијална агресија, а која вклучува акти на насилство, физички напади и екстремна суровост преземени против личност, животно или други објекти од страна на поединци. Оваа агресија се смета за девијантна од сите, освен од индивидуалецот - агресивецот.³²

Цекинс, заклучува дека “малолетничката делинквенција има две основни форми:

1. **Несоцијализирана агресија**, која е фрустрирачки одговор, на оние индивидуи кои доживеале фрустрација и лишување;

2. **Псевдо-социјална делинквенција**, која е одговор на оние што биле изложени на учење на делинквентните техники. Псевдо-социјалните прекршители на законот се производ на родителска негрижа (запоставеност и

³¹ Љ. Новотни, спомнат труд, стр. 111-114.

³² Е. Фром, спомнат труд, стр. 59-62.

изложеноста на криминогени влијанија, за разлика од агресивните кои се производ на родителско отфрлање).³³

Г. Кајзер, разликува “повеќе степени на агresiја:

-вербална агresiја што се појавува во пцуење и викање, а може да дојде и до навредување;

-агresiја против предмети и животни со јасен разурнувачки нагон, на пример вандалистички акти и измачување на животни и

-агresiја против луѓе се до умислен деликт на убивање.

Според Кајзер, првите две форми на агresiја се појавуваат во следните облици: подбивање, иронија, навредување, омаловажување, агонија и намерно понижување.³⁴

Хајдуковиќ, истакнува дека “агresiјата е силна говорна или физичка активност насочена кон себе, други лица или материјални добра.”³⁵

Н. Рот, под “агресивно поведение подразбира поведение со намера на друг да му биде нанесена штета или да биде повреден, без оглед како дошло до тоа поведение (дали од почетокот постоела намера некој да се повреди или пак таа се јавила дури во текот на разгорувањето на некоја ситуација), и без оглед на тоа дали се манифестирало во стварни очигледни постапки на штета на друг или останува само желба друг да биде повреден.”³⁶

Водинелиќ В., го користи терминот “кравал”, кој е од латинско потекло (царавалиум) и означува метеж, турканица, врева. Криминалитетот кравал се јавува како посебен облик на агresiја.³⁷

Дел од горенаведените дефиниции (Лоренцовата, Фројдовата) се темелат на апстрактни шпекулации и не нудат убедливи докази на своите теории. Психоаналитичката теорија, “не е научно докажана и е еднострана. Натомошни забелешки што можат да им се упатат на психоаналитичарите се: неоправданите претензии, со ова учење и методот на психоанализата, да ги објаснат сите криминални поведенија.”³⁸

Имајќи ги во вид бројните дефиниции, би можело да се истакне дека поимот **агресивно однесување подразбира однесување кое пред се е насочено кон напад (физички и психички) на личноста, нејзиниот телесен интегритет, вклучително и кон нејзиниот имот, кој има за последица предизвикување душевна (психичка) и материјална штета, несигурност, згрозување и неспокојство.**

³³ Jenkins, Motivation and frustration in delinquencies, стр. 528.

³⁴ Г. Кајзер, спомнат труд, стр.320.

³⁵ Хајдуковиќ Ч., Преступничко понашање младих, Савремена администрација, Београд, 1975.

³⁶ Н. Рот, Основи социјалне психологије, Завод за издавање уџбенике и наставна средства, Београд, 1977, стр. 236.

³⁷ Водинелиќ В., спомнат труд, стр. 603.

³⁸ З. Сулејманов, спомнат труд, стр. 271.

Според **Ен Кембел** и **Стивен Менсер**, “насилството и агresiјата се разликуваат по своите последици. Последица од насилството е стварна телесна повреда која подлежи на кривично гонење. Агresiјата опфаќа разни вербални, емотивни, како и физички напади за кои заедничка намера на агресорот е да повреди, или да контролира, а желбата на жртвата е да ја избегне последицата. Машкото насилство е фантастично хетерогено по својот облик.”³⁹

Значи, агresiјата може да значи се, од омраза, вербално непријателство до најдраматични деструктивни акти. Насилството е крајната точка на агресивното однесување.

Имено, насилството од почетокот се јавува како еминентно својство на човекот во борбата за негова егзистенција. “Долго потискуваното насилство, на крај, секогаш се раширува во околината; тешко на оној кој ќе му се најде на пат. Секое насилство може да доведе до катаклизмични ескалации и покрај тоа што тоа, барем во нашиот секојдневен живот, тешко може да се види, иако е се уште така, сите знаеме дека во природата на насилството лежи нешто “заразно”. Понекогаш, оваа “зараза” готово е неможно да се избегне. Нетолерирањето на насилството, на крај, се покажува еднакво фатално како толерирањето. Кога насилството ќе стане очигледно, има луѓе кои слободно, дури и со воодушевување му се препуштаат.

Колку што луѓето повеќе се трудат да го совладаат, повеќе му даваат материјал, пречките кои му ги поставуваат ги претвора во оружје за “акција”. Така, насилството личи на пламен кој фаќа се, а човекот се фрла врз него со намера да го угасне. Смртта, пак, е само најстрашното насилство кое може да му се случи на човекот”, забележал Рене Жирар.⁴⁰

Насилничките акти обично значат кршење одредени норми, па затоа не е можно да се проучуваат надвор од контекстот на социјалната дезорганизација и анализа.

³⁹ Anne Cambell and Steven Muncer: Men and meaning of Violence: John Archer/ed/, Male violence, Routledge, London/ H. Sork, 1994.

⁴⁰ Рене Жирар, Насилје и свето, Книжевна заједница, Нови Сад, 1990, стр. 10 - 39.

Penalty-legal and criminal aspects of the violent behavior

In every relatively developed country, a great significance is given to the problem related to violent behavior in public places, demonstrated by individuals or a crowd of people. This social problem is paid attention by sociologists, psychologists, pedagogues, criminologists, lawyers etc. Thus, starting from their basic scientific interests and various aspects, they all treat violence (vandalism, hooliganism), especially the one appearing during sports events. Conflict situations on relation police – hooligans, police – delinquents, police – sports fans, represent a compulsory phenomenon at top sports events, like a scenery with lots of tragic consequences. Violent behavior is one of the most significant characteristics of football hooliganism, understood as a part of the subculture of individuals and groups of young population. Hooliganism is component of criminality. Sports hooliganism, on the other hand, as a component of hooliganism In general is directed towards causing disorders and excess phenomena in the behavior of sports audience.

Литература

1. Кривичен Законик (“Службен весник на РМ” бр. 37/96, 80/99, 4.02, 43/03 и 19/04).
2. Сингер М., Криминологија, Загреб, 1996 година.
3. В. Камбовски, Казнено право - посебен дел, Просветно дело - Скопје, 1997 година.
4. Таховиќ, Ј., Коментар Кривичног закона, Савремена администрација, Београд, 1956 година.
5. Ѓ. Марјановиќ, Македонско кривично право - општ дел, Просветно дело, Скопје, 1998 година.
6. Жаја, Б. Утјецај неких демографских и социолошких карактеристика починилаца деликата насилја на нјихово понашање у току пеналног третмана. Дисертација на Дефектолошком факултету Универзитета у Београду, Загреб, 1984 година.
7. Бачиќ Ф., Општи погледи на кривично - правну проблематику деликта насилја, Зборник: Кривично правни и криминолошки аспект деликта насилја, Загреб, 1977 година.
8. Ranieri, П, стр. 415; Manzini, IV.
9. Ј. Проевски, Кривичен Законик, објаснувања, коментари, судска практика, Агенција “Академик” - Скопје, 1998 година.
11. В. Водинелиќ, Методика на откривање, искажување и објаснување на насилничкото однесување (силециство, хулиганство), Годишник на Факултет за безбедност, Скопје, 1981 година.

12. Македонска ревија за казнено право и криминологија, бр. 1-2/2004 год. Скопје.
13. Б. Златариќ, Ново кривично дјело насилничког понашања на јавном мјесту, ЈРКК 1967/2.
14. Б. Јотов, Футболното хулиганство - индивидуален или општествен акт, Противодействие на футболното хулиганство, ГорексПрес, Софија, 2001.
15. В. ВСЈ КЗ 89/62, ПЖ 1963/2.
16. К. Гогев, Наказателно - правни аспекти на футболното хулиганство, Противодействие на футболното хулиганство, ГорексПрес, Софија, 2001.
17. Й Айдаров, Криминологија, Второ преработено и допњено издание, Циела, 1998 година.
18. Г. Кајзер, Криминологија, “Александрија”, Скопје, 1996 год.
19. Б. Станков, Криминологија - Видове престъпност, ВСУ “Черноризец Храбър”, Варна, 2003 година.
20. Љ. Новотни, Судска психијатрија, НИП Студентски збор, Скопје, 1998 година.
21. Е. Фром, Анатомија људске деструктивности, кн. 2, “Напријед”, Загреб, 1986, стр. 19.
22. Хајдуковиќ Ч., Преступничко понашање младих, Савремена администрација, Београд, 1975.
23. Н. Рот, Основи социјалне психологије, Завод за издавање уџбенике и наставна средства, Београд, 1977.
25. Anne Cambell and Steven Muncer: Men and meaning of Violence: John Archer/ed/, Male violence, Routledge, London/ Н. Sork, 1994.
26. Рене Жирар, Насилје и свето, Книжевна заједница, Нови Сад, 1990.

МЕХАНИЗМИ ЗА ПЛАЌАЊЕ ЗДРАВСТВЕНИ УСЛУГИ PAYMENT MECHANISMS FOR HEALTH SERVICES

Апстракт

Механизмите и иницијативите за плаќање на давателите на здравствени услуги имаат важна улога во постигнување на целите на здравствената политика, поврзани со стратеско алоцирање на ресурсите и набавка на здравствените услуги. Во многу земји, механизмите за плаќање на добавувачите на здравствена заштита се високо политизирани, со опции во политиката често донесени под влијание на идеологија, наместо со определена оправдана причина. Кога станува збор за стратеските аспекти на набавката, механизмите на плаќање треба да бидат поврзани со посакуваните цели на ефикасност, ефективност и правичност, отколку со промашените интереси на моќни групи учесници. Во рамки на трудот се дава преглед на различните механизми, нивните предности и ограничувања, со цел одговорните да донесат правилна одлука за расположливите алтернативи на плаќање на здравствените услуги.

Клучни зборови: механизми за плаќање, даватели на здравствени услуги, буџетирање по линиски ставки, надоместок по испорачана услуга, плаќање на ден, плаќање по случај, капитација, цена на здравствени услуги.

Карактеристиките на механизмите за плаќање се од големо значење во финансирањето на здравствените организации (амбуланти, здравствени домови, болници и сл.) и на поединечните даватели на здравствени услуги (на пример, лекарите, медицинските сестри и сл.). Влијанието на алтернативните механизми за плаќање треба да биде проценето во контекст на поставените цели како што се квалитетот на заштита, трошоците и таргетирањето на чувствителните групи. Различните цели на инволвираните страни можат да бидат подеднакво посакувани, но заемно непомирливи во смисла на тоа дека капацитетот на системите за плаќање не е ист и повеќекратните цели можат да си конкурираат или да бидат конфликтни една со друга. Меѓу тензиите кои се појавуваат во однос на плаќањето на давателите се следниве:²

- Подобрување на квалитетот или задржување на трошоците,
- Ризикот на давателот и производствената ефикасност,

¹ Факултет за економски науки, ЕУРМ

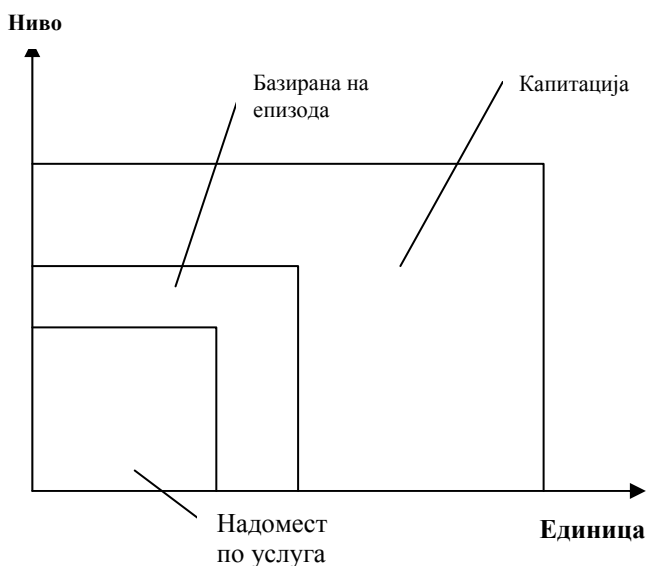
² Langenbrunner, J.C and Xingzhu Liu: How to Pay? Understanding and Using Payment Incentives. Spending Wisely. SIDA, The World Bank, Washington 2005, стр. 90

- Селекција на ризикот и производствената ефикасност,
- Правичност во нивоата на плаќања и оптималните нивоа на услуги.

Одговорот на давателот во однос платежните механизми се анализира преку моделите: принципал-агент и монополистички-конкурентни модели. Теоријата на принципал-агент ги препознава и експлицитно ги моделира потенцијалните конфликти во интересот на различните актери и ја нагласува асиметријата на информации како критичен проблем во дисциплинирање на давателите. Монополистичките-конкурентни модели, како подобрување на моделите принципал-агент ги земаат предвид ефектите на конкуренцијата во рамки на плуралитетот на здравствени даватели.

Системот на плаќање треба да одговори на експлицитната хиерархија на приоритетите во политиката како и на практичните околности. Купувачите прво треба да одлучат во однос на целите на политиката (зголемени приходи, ефикасност, одржување на трошоците, пристап, квалитет, административна едноставност или определена комбинација). Механизмите треба да бидат избрани во тандем со другите фактори како што се: подобро знаење за клиничките резултати, културните фактори, професионалната етика на давателите.

Сл.1. Димензии на развој на системот за плаќање

Извор: Langenbrunner, J.C and Xingzhu Liu: How to Pay? Understanding and Using Payment Incentives. Spending Wisely. SIDA, The World Bank, Washington 2005, стр 91

Купувачите мора да се соочат со основните механизми во развојот на системите на плаќање на давателите. Купувачите ги гледаат механизмите на плаќање преку две оски (слика 1): единица на плаќање и ниво на плаќање. Единицата на плаќање може да биде дискретна, на пример лекарска посета

или испитување, но и ваквите единици можат понатаму да бидат поделени. Воедно, единицата на плаќање може да биде поагрегирана, епизода на заштита или пакет на потребни услуги за дефиниран период на време како што е една година. Стапката или нивото на плаќање ќе биде базирана врз: стандардниот или препознатливиот трошок на услугата; бројот на давателите; конкуренцијата меѓу давателите; волуменот на здравствениот производ; достапноста до добра информација; и способноста на пациентите за партиципација (кофинансирање). Другите фактори, како влијанието на давателот и прашањата на управување, исто така се значајни. Многу често, кога купувачите треба да ги развијат системите на плаќање, тие располагаат со релативно малку време и технички ресурси за дизајнирање на добар систем. Недоволниот технички капацитет на купувачите и недостапноста на соодветно базирана информација за трошокот и обемот на потребна заштита, може да ги присили купувачите алокацијата на ресурсите да ја вршат на историска основа или врз база на главните категории на инпути.

1. Пристап на буџетирање по линиски ставки

Недостигот од информации често резултира со употреба на пристапот на буџетирање по линиски ставки. На давателот му се исплатува определена сума за даден период (вообичаено за една година) за дефинирана одговорност во испорака на услугата. Вкупната сума е поделена, на пример, за плати, лекарства, опрема, одржување и сл. Буџетите на линиските ставки се вообичаено обезбедени од властите, директно за јавно основаните постројки, каде што не постои поделба меѓу купувач и давател на здравствени услуги. Вака поставениот пристап бил заеднички за поранешниот социјалистички источен блок, но тој може да се сретне и денес во системите воспоставени од државата во сите региони во светот без оглед на нивото на нивниот развој.

Таб. 1: Основи за алокација на ресурсите според линиски ставки

Буџетски линиски ставки	Основи за нивото на финансирање
1 и 2. Плати и социјално осигурување	Број и распоред на персоналот
3. Оперативни трошоци	Буџет од минатата година
9. Исхрана	Денови на хоспитализиран престој
10. Лекарства	Денови на хоспитализиран престој
12. Опрема	Број на кревети
14. Мебел и прибор	Број на кревети
16. Одржување	Број на кревети

Извор: Ensor, T. and Langenbrunner: Allocating Resources and Paying Providers. Health Care in Central Asia. Open University Press, Buckingham, England, 2002.

Многу често, буџетите на линиските ставки се базираат врз сиромашни или несоодветни информации што резултира во неефикасна употреба на ресурсите, со брзи трошења на крајот од буџетската година (табела 1). Линискиот буџет е ригиден во употребата на ресурси и ја обесхрабрува употребата на најдобрата и помалку скапа комбинација на инпутите при производство на услугите од давателите.

Тесно поврзано со буџетирањето по линиски ставки и често користено во спрега со него, е употребата на *платата* како метод на плаќање на докторите на база на нивното работно време. Надоместот во форма на плата го олеснува планирањето и извршувањето на јавните и осигурителни буџети и е неутрален во поглед на економскиот поттик поврзан со поголемо или помало испорачување на здравствените услуги.³ Системот на плата ги охрабрува докторите да спроведуваат групни консултации и упатувања неопходни за соодветен третман и прави помалку трошоци во неговото администрирање во однос на пристапите кои базираат на перформансите. Во исто време, фиксните плати не обезбедуваат стимул докторите да работат продуктивно. Лекарите на плата може да бараат нелагални плаќања од пациентите и да примаат поткуп од сопствениците на фармацевтски компании или компании со високо технолошка медицинска опрема со цел да наметнат употреба на нивните производи. Плаќањето во форма на плата не обезбедува директен стимул за докторите со цел тие да ги препорачаат трошковно-ефективните здравствени интервенции, да ги намалат трошоците и да ги подобрат здравствените резултати.

2. Поврзување на плаќањата со перформансите

Надоместот по испорачана услуга е метод на плаќање каде што давателите се надоместуваат врз база на обезбедените специфични ставки (на пример, остварени консултации со докторите, специфични ренген снимки, специфични хирушки операции). Надоместот по услуга ги вклучува трошењата за медицински производи и лекаства, од причина што ваквите материјални производи често се придружени со услугите на медицинската работна сила. Ron ваквите плаќања понатаму ги дели во три дела⁴: отворени надоместоци, распоред на договорени надоместоци и распоред на регулирани надоместоци.

Традиционален вид на надомест по услуга е отворениот надомест наплатен од докторот во согласност со пазарот. Ова бил највообичаен начин на плаќање на медицинскиот пазар во периодот кога медицинската заштита била помалку организирана, регулирана и планирана отколку што тоа е денес. Иако

³ Culyer A.J, Donaldson C., and Gerard K.: Financial Aspects of Health Services; Drawing on Experiance. Working Paper No.3, University of York, York, United Kingdom, 1988.

⁴ Ron, A., Abel-Smith, B., and Tamburi, G.: Health Insurance in Developing Countries; The Social Security Approach. International Labour Office, Geneva, 1990.

учеството на ваквиот вид надомест се намалува од почетокот на 20 век, тој е се уште популарен во Канада, Кина, Република Кореја и САД (кај плановите на обештетување). Искуството од индустриските земји, а повеќе во другите делови во светот, покажува дека отворениот надоместок се поврзува со значително зголемување на обемот на услуги и со севкупните здравствени трошоци.

Распоредот на договорени надоместоци се појавува со воспоставување на здравствените осигурителни планови. За да ги редуцираат трошоците на услугите, купувачите (најчесто социјалните планови за здравствено осигурување и приватните компании за здравствено осигурување) преговараат со давателите и асоцијациите на даватели во поставување стандарди за надоместување на одделни позиции од услугите. Ваквиот систем постои во земјите како Белгија, Франција и Германија.⁵ САД и Канада во зголемена мера го користат ваквиот распоред на договорени провизии во нивните социјални програми за здравствено осигурување и менаџираните организации за заштита, како за превентивните така и за куративните услуги, во комбинација со капитационото плаќање.

Моделот на надомест по услуга има неколку предности. Прво, потребен е мал капацитет во неговиот развој и имплементирање. Второ, плаќањето по услуга поточно ја рефлектира извршената работа и вложените напори. Значи, овој метод на плаќање ги охрабрува давателите да работат подолго време и да обезбедат повеќе услуги. Трето, доколку трошоците бидат разбрани, распоредените надоместоци можат да бидат поставени да ја охрабрат испораката на трошковно-ефективни услуги.

Надоместот по услуга има високи административни трошоци, како за давателите така и за осигурителите, од причина што секоја услуга или процедура треба да биде документирана. Генерално, системот на надоместок по услуга ја промовира внатрешната ефикасност на давателите, но исто така функционира спротивно на социјалната ефикасност од гледна точка на консументите.

Плаќања на ден се користат кај услуги наменети за хоспитализирани пациенти, при што болницата се надоместува со фиксен износ за секој ден престој во болницата без оглед на актуелната употреба на услугите, лекарствата или медицинските производи. Овој вид плаќање на болниците општо се користи во континентална Западна Европа, а бил застапен и во делови на Кина и Индонезија во социјалните осигурителни планови.⁶ Овој вид на наплата може да биде пресметан преку формулата:

$$\text{Плаќање на ден} = \frac{\text{Вкупен буџет за болниците во минатата година}}{\text{Број на болнички денови на престој за минатата година}}$$

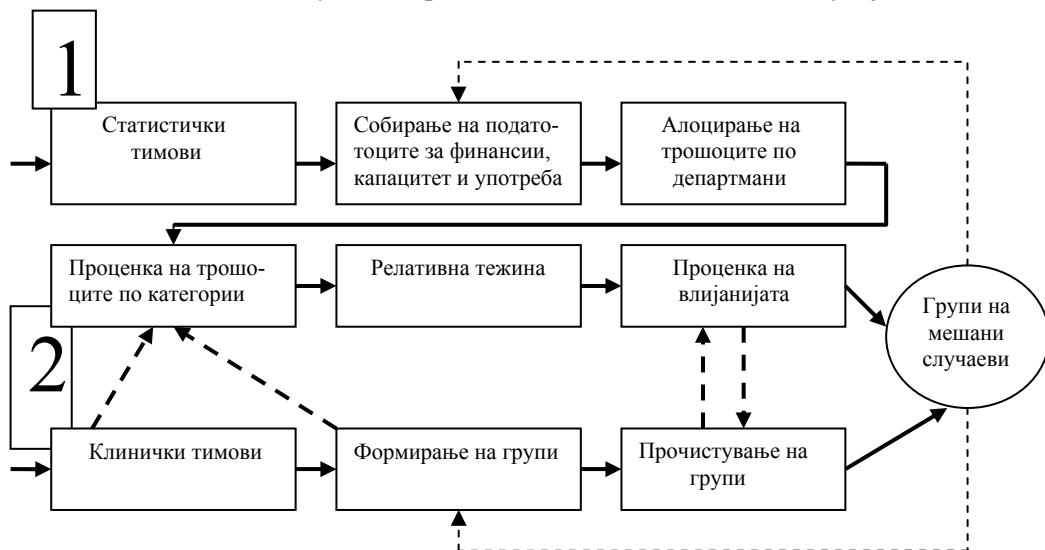
⁵ Normand, C., and Weber, A.: Social Health Insurance; A Guidebook for Planning. World Health Organization, Geneva, 1994.

⁶ Donaldson, C., and Magnussen, J.: DRGs; The Road to Hospital Efficiency. Health Policy 21, 1992, стр 47-64.

Плаќањето на ден обезбедува поттик кај болниците да го зголемат вкупниот број на болнички денови преку зголемување на должината на престојот и на бројот на приеми, во исто време редуцирајќи го интензитетот на заштита за секој болнички ден. Значи, техничкиот квалитет на заштитата може да страда како резултат на недоволните услуги и лекаства, додека перцепираниот квалитет, како што е интересот на лекарите за пациентите, може да се зголеми со цел да се поттикнат како приемот така и приходите. Како што беше случајот со надоместот за услуга кај лекарите, овој систем може да функционира подобро доколку е во спрега со буџетскиот лимит за услугите на болниците.

Кај **плаќањето на случај**, купувачите плаќаат сеопфатна фиксна сума по случај, без оглед на обезбедените услуги и процедури. Станува збор за технички покомплицирана постапка, која бара податоци на ниво на пациенти за значителен примерок на случаи (слика 2). Методот на плаќање по случај може да се користи кај здравствената заштита на амбулантски пациенти (пациенти без престој), во здравствената заштита на хоспитализирани пациенти (на пример, Бразил, Португалија, и САД), вклучувајќи ги лекарските услуги или болничката грижа, или двете. Најпопуларниот вид плаќање по случај се DRG (дијагностички поврзаните групи) плаќањата на болничките услуги, кои што биле имплементирани во САД и биле усвоени или тестирани во многу други земји или региони (на пример, Австралија, Германија, Индонезија, Унгарија, Тајван, Кина).

Сл.2: Мешани случаи приспособени за плаќањето по случај

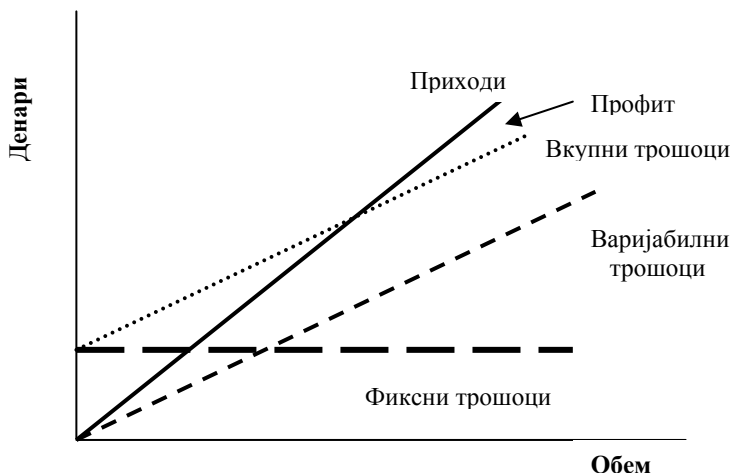

Извор: Langenbrunner, J.C and Xingzhu Liu: How to Pay? Understanding and Using Payment Incentives. Spending Wisely. SIDA, The World Bank, Washington 2005, стр. 96

Плаќањата по случај, доколку се администрирани коректно, ги контролираат трошоците и ја подобруваат техничката ефикасност. Плаќањето по случај базира на принцип дека трошоците на случај во некоја категорија на ризик или болест можат да бидат групирани или категоризирани и цените се пропишани за секоја категорија. Главната предност на системот на плаќање по случај е тоа што тој ги отстранува економските поттикнувања на болниците да испорачаат што е можно повеќе позиции на услуги (што беше случај со надоместот по услуга) или што е можно подолг болнички престој (плаќањето на ден).

DRG методата, развиена од САД, била модифицирана и користена од страна на многу Европски земји и Австралија, како начин за финансирање на јавните болници во рамки на глобалниот буџет.⁷ Во овие земји, ваквиот метод не се користи од случај до случај при плаќање на болниците, туку при мерење на миксот на случаи на хоспитализирани пациенти и при финансирање на болниците под некое глобално ограничување.

Сл.3: Економија на плаќањето по случај

Извор: Lyles A., and Palumbo F.B: The Effect of Managed care on Prescription Drug Costs and Benefits. *Pharmacoeconomics*, 1999, стр 129-140

Глобалниот буџет е буџетот на институциите за една линиска позиција, за определен фиксен период на време (вообичаено една година) за специфично население или употреба на услуги. Бидејќи станува збор за една позиција, постои поголемо внимание отколку при буџетирање на линиските ставки. И покрај тоа што ваквиот концепт е едноставен, видовите на глобален буџет варираат во зависност од флексибилноста на буџетот, видовите и бројот на давателите, целното буџетско ограничување и

⁷ Wiley M.M: Hospital Financing Reform and Case Mix Measurement: An International Review. *Health Care Financing Review*, 1992, стр.119-33.

буџетските основи. Во зависност од степенот на флексибилност, глобалниот буџет се дели на мек и цврст. Кај мекиот глобален буџет, купувачот го претпоставува надминувањето на трошоците, додека цврстиот глобален буџет финансискиот ризик го трансферира на давателот. Глобалните буџети може да бидат поделени на болничките услуги, лекарските услуги, лекарствата, и двете истовремено (услугите и лековите). Според бројот на плаќачи, глобалните буџети се класифицирани според еднократните и повеќекратните купувачи. Глобалните буџети во своите видови варираат во зависност од буџетските основи: инпутите како што се креветите и персоналот; историските трошења или активности; и обемот на испорачани услуги и видови на случаеви.

Во Австралија и многу европски земји, интеграцијата на болничкото финансирање врз основа на корегираниот микс на случаеви со глобалниот буџет на болницата е најголема форма на плаќање на болница. Според овој систем, плаќањето на болницата се базира врз резултатот од бројот на приеми и индексот на миксот на случаеви. Значи, колку повеќе болнички приеми имаме и колку поболни пациенти се примаат, поголемо е плаќањето на болницата, но во рамки на лимитот поставен во поглед на дистрибуција на буџетот меѓу болниците. Стимулот обезбеден со ваквиот систем е сличен со плаќањето според случај, но бидејќи било кое трошење е под буџетското ограничување, ваквиот вид глобален буџет се очекува да биде моќно орудие за контрола на болничките трошоци и подобрување на ефикасноста во рамките на самата организација.

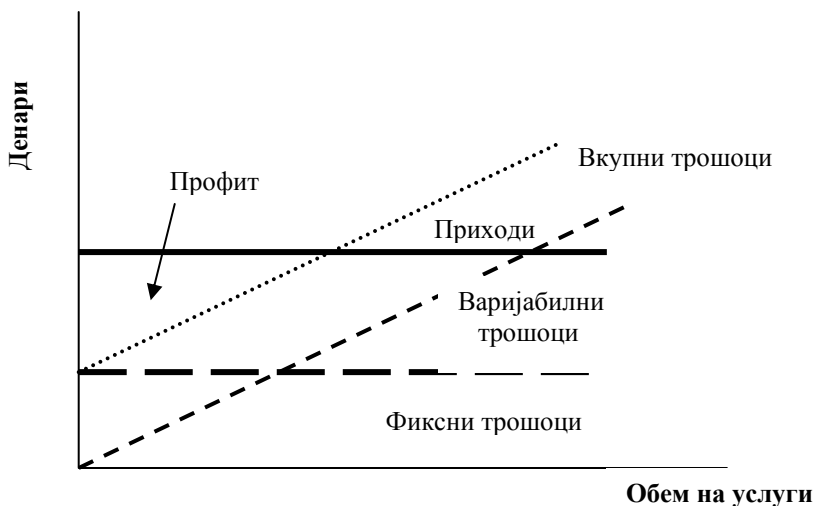
Капитацијата, во нејзината наједноставна форма, е плаќање по пациент за определен пакет на услуги испорачани за определен фиксен период (вообичаено една година). Овој вид плаќање го трансферира економскиот ризик од финансиерите на давателите на здравствени услуги. Давателот кој прима капитационен надомест може да биде здравствена ординација (основана од доктор) или болница.⁸ Плаќањето според капитација било имплементирано во Данска, Италија, Холандија, Велика Британија, и во најголем дел од земјите на Источна Европа и Латинска Америка во примарната здравствена заштита. Плаќањето според капитација може да се остварува според еднаков надомест за секој давател на услуги или според ризично приспособен надомест, базиран на релативниот ризик на регистрираната популација. На пример, капитациониот надомест во Германија е приспособен според пет варијабли (возраста, полот, големината на фамилијата, доходот и дали осигуреникот е работоспособен).

Најзначајна предност на капитационото плаќање е тоа што со него се отстранува економскиот поттик во однос на преголема испорака на услуги, присутен кај надоместот по случај и може да поттикне испорака на трошковно-ефективна заштита, вклучувајќи ги и превентивните услуги

⁸ Barnum H., Kutzin J.H., and Saxenian H: Incentive and Provider Payment Methods. International Journal of Health Planning and Management, 1995, стр.23-45

(слика 3 и 4). Бидејќи давателот е одговорен за испорака на договорениот пакет здравствени услуги со фиксно плаќање, тој е мотивиран да иновира во делот на технологијата која би ги редуцирала трошоците, да употребува алтернативни третмани со понизок трошок и да испорача трошковно-ефективна заштита. Но, капитационото плаќање може да обезбеди поттик за кратење на неопходната заштита. Давателите може да се обидат да изберат ниско ризични клиенти и преку намалување на квалитетот на заштита да го редуцираат трошокот и ризикот што тие го преземаат. Конечно, доколку упатите се надвор од капитационите плаќања, поверојатно е дека пациентот ќе биде испратен на специјалист или во болница, и покрај тоа што ваквиот упат не бил неопходен. На пример, капитационите плаќања на фамилијарните лекари во Унгарија и Хрватска ги покриваат само нивните услуги, и нивниот процент на давање на упати бил повисок во однос на оној на лекарите кои биле надоместени преку плата.⁹

Сл. 4: Економија на капитационото плаќање

Извор: Lyles A., and Palumbo F.B: The Effect of Managed care on Prescription Drug Costs and Benefits. Pharmacoeconomics, 1999, стр 129-140

Варијанта на капитација на лекарите претставува држењето на фондот (fundholding), претставена во Велика Британија и делови на поранешниот Советски Сојуз. Општите практичари се одговорни за испорака на примарната заштита и за набавка на потребната заштита од определен специјалист или болница во рамки на утврдените капитациони плаќања. Поинаква практика може да се сретне во Тајланд и Кина, каде што

⁹ Dixon A., Langenbrunner J., and Masiolis E.: Ten Years of Experience: Health Financing in Eastern Europe and the Former Soviet Union. American International Health Alliance, Washington, 2002

социјалните планови за здравствено осигурување го плаќаат договорениот капитационен надомест за испорака на примарните и секундарните услуги. Ваквите два пристапа го отстрануваат стимулот за непотребни упати, но воведуваат нов поттик за задржување на пациентите на примарно ниво, дури и во ситуации кога упатите кон повисока заштита се потребни.

Плаќањето поврзано со перформансите директно го поврзува плаќањето со перформансите и придонесот на давателите на здравствена заштита. Плаќањето според перформансите може да се користи при надоместување на поединците или групите на луѓе. Перформансите се мерат според тоа колку добро специфичната задача е имплементирана наспроти поставената цел.

Купувачите на здравствена заштита и менаџментот често се заинтересирани за претставување на плановите за плаќање според перформансите, но постојат и определени сомневања. Сомневањата се во правец на тоа дека системите за здравствена заштита не ги исполнуваат основните барања за да биде воспоставен ваквиот систем, а се однесуваат на:¹⁰ финансискиот капацитет да се наградат вработените за подобрените перформанси; неможноста да се пресметаат и идентификуваат перформансите со поединците; наградите треба да бидат доволно големи со цел да бидат вреднувани од медицинскиот персонал.

Плаќањето е само еден од факторите кои ја мотивираат медицинската професија. Учесството, напредувањето во работата, признанието, работната околина и автономијата во алокација на ресурсите се подеднакво значајни во мотивирање на луѓето. Понатаму, мора да се посвети доволно внимание на специфицирањето на критериумите за плаќање според перформансите. Базирањето на ваквиот систем само врз неколку индикатори, како што се приемот и должината на болнички престој, можат да ги компромитираат останатите цели, како што е подобрениот квалитет на заштитата. Како што се посочуваат повеќе цели, индикаторите се мултиплицираат, се зголемува административната комплексност и се обесхрабрува транспарентноста. Ниеден сет на поттикнувања не можат да ги посочат повеќекратните цели на купувачите, давателите и пациентите (табела 2). Како резултат на тоа купувачите и менаџерите (донесувачите на политики) мора да ги разберат и експлицитно да ги посочат целите на политиката.

¹⁰ Griffin R.P: Why Doesn't Performance Pay Work?. Health Manpower Management, 1993, стр 11-13

Таб. 2: Влијанието на селектираните платежни механизми

<i>Карактеристики на плаќање</i>	<i>Ризикот го сноси</i>	<i>Можно влијание врз перформансите на здравствениот сектор</i>				
		<i>Пристап/финансиска заштита</i>	<i>Квалитет</i>	<i>Трошоци</i>	<i>Ефикасност</i>	<i>Административна едноставност</i>
Линиски ставки	Давател ^a	+	+	+++		+++
Фиксна плата	Купувач	++++++	++	+++	+	+++
Надомест по услуга	Купувач		++			
Плаќање на ден	Купувач		+			+
Плаќање по случај	Давател		++	+	+++	
Глобален буџет	Давател	+	++	++	+	+
Капитација	Давател	+	+	+++	+++	+
Плаќање според перформансите	Купувач	+	++	+	+	+

+ Влијанието е позитивно

a. Во зависност од тоа дали станува збор за меки или цврсти буџетски правила

Извор: Preker A., Jakab M., Langenbrunner J., and Beaza C.: Resource Allocation and Purchasing, A Conceptual Framework. Internal working paper. World Bank, Washington, 2001

3. Цена по која се врши набавката на здравствени услуги

Крајно прашање кое треба да се дискутира од перспектива на купувачите при набавката на здравствени услуги е нивната цена. Цената што купувачите треба да ја платат за здравствените услуги е под влијание на:

- Методот на плаќање на давателот;
- Достапноста на информации- вклучувајќи ги трошоците, обемот на услугите, резултатите, како и употребените методи во пресметка на трошоците на давателите; и
- Карактеристиките на купувачите и давателите- вклучувајќи ја регулаторната околина, автономијата на давателот, моќта на преговарање, како и интензитетот на конкуренција.

Имајќи ги предвид претходните три фактори, се донесуваат одлуки за цената која треба да се плати за здравствените услуги.

Методите на плаќање на давателот и нивното поттикнување во поглед на однесувањето на давателот се класифицираат според единиците на услуги за коишто се плаќа. Единица на услуга може да биде секоја испорачана здравствена услуга (надомест за услуга), сите услуги поврзани со

определена дијагноза (плаќање по случај), сите услуги за пациент за определен период на време (капитација) или сите услуги испорачани за сите пациенти за определен период на време (глобален буџет или буџет по линиски ставки).

При поставување на цените, мошне важна карактеристика на системот на плаќање, како дополнение на единицата на услуга за која се плаќа, е тоа дали плаќањето е ретроспективно или проспективно. Ретроспективните плаќања се пресметуваат и плаќаат по испорака на услугата, додека проспективните плаќања се прават пред испорака на услугата. Клучната дистинкција е во тоа што цената платена кај проспективните плаќања треба да биде точно предвидување на идните трошоци, додека цената платена кај ретроспективното плаќање треба да се поврзе со настанатите актуелни трошоци. Втората значајна димензија е тоа дали системот е варијабилен или фиксен. Кај варијабилниот систем на плаќање агрегатната сума на платени услуги е пропорционална со волуменот на активноста, додека кај фиксните системи, постои ограничување на вкупните плаќања.¹¹

Цените кои купувачите ги плаќаат за здравствени услуги треба да се поврзат со актуелните трошоци по единица на услуги со цел да се минимизираат мотивите за прекумерно или премало користење. Утврдување на вистинските трошоци по единица на здравствени услуги е комплициран потфат поради потешкотиите кои постојат во точно следење и алокација на административните и другите индиректни трошоци кон единиците на услуга. Токму поради тоа е потребно да се познава методологијата на пресметка на трошоците по единица.

Карактеристиките на давателите на здравствени услуги и нивните односи со купувачите имаат силно влијание врз начинот на определување на цените на здравствени услуги.

Автономијата на давателот може да се замисли како континуитет од комплетна сопственост (владеење) на давателот од страна на купувачот на услуги до целосна приватна сопственост со договорни односи со купувачите. Давателите со поголема автономија е повеќе веројатно дека ќе сносат поголема одговорност во определување на трошоците на нивните услуги како и цените, што е потребно заради одржување на висок квалитет.

Преговарачката моќ на давателот е важна во многу системи при поставување на цените, во кои давателите не се директно менаџирани од купувачите, но кои немаат тенденција на конкурентска основа да ги определат цените. Давателите може да преговараат со купувачите во однос на цените на услугите, кои услуги да се надоместат и како да бидат надоместени. Значи, цените платени за услугите зависат директно од

¹¹ Jegers M., Kesteloot K., Graeve D., and Gilles W.: A Typology for Provider Payment Systems in Health Care. Health Policy 60 (3), 2002, стр. 255-73.

преговарачката ефикасност на асоцијациите на даватели на здравствени услуги.

Конкуренцијата меѓу давателите на здравствени услуги влијае врз цените во системи каде истите се утврдуваат преку процесите на натпревар меѓу автономните даватели. Во совршен пазар, конкурентните понуди ќе произведат социјално оптимални цени. Но, пазарите на здравствена заштита вклучуваат многу добро документиран пазарни неуспеси, со последователна оправданост за државна интервенција на пазарот. Треба да се потенцира важноста на бројот на давателите врз ценовните ефекти при конкурентните понуди. Доколку болницата е единствен давател на услуги во даден регион, може да ја искористи својата монополска моќ за одржување повисоки цени на своите услуги преку унилатерална понуда за договор, наместо преку процесот на преговарање со купувачот.

4. Финансирање на одделните нивоа на здравствени услуги во РМ

Примарна здравствена заштита. Примарната здравствена заштита во основа се врши од страна на општи доктори кои склучуваат договор со Фондот за здравствено осигурување на Македонија и се финансираат врз база на капитација. Формулата за капитација е приспособена на ризиците и се базира на старосната структура на листата на пациенти на општиот лекар. Моделот на капитација поттикнува и мотивира соодветна здравствена заштита и превенција. Одредени ограничувања се наметнати за упати и рецепти, за да може да се регулира побарувачката на услуги. Ограничувањето е поставено на три упати по регистриран пациент годишно, додека за рецептите ограничувањето е 4 на број по регистриран пациент годишно. За да може да се промовира квалитетна заштита се поставува граница и на бројот на пациенти на листата и во прилог на ова стапката на капитација се намалува кога бројот на пациенти на листата ќе ја надмина бројката од 1700. Како дополнение кон договорот за капитација со ФЗОМ, општите лекари третираат пациенти и приватно врз база на надомест по учинок и 150 денари надоместок по консултација.

Општите лекари информираат за нивната работа преку праќање месечни извештаи до ФЗОМ кои се статистички по форма и содржат информации за типовите пациенти и нивното лекување.

Специјалистичко-консултативна здравствена заштита. Се проценува дека околу 70% од специјалистите кои практикураат во Македонија работат во јавниот сектор, додека 30% практикураат приватно. Оние кои работат во јавниот сектор се дел од болниците или вонболничките здравствени институции и се вработени врз база на плата.

Јавните институции наплатуваат партиципација во вредност од 50 денари за специјалистичка консултација додека партиципацијата за

лаборатории и радиологија се во висина од 50 до 150 денари (зависно од анализата). Упат е потребен за специјалистичко-консултативен преглед ако услугата се рефундира од ФЗОМ. Се смета дека системот на упатување е ефективен при управување со побарувачката на специјалистичките услуги и дека ФЗОМ нема да рефундира за услуга без доказ на систем на упатување.

Специјалистите треба да известуваат за својата активност до ФЗОМ на начин сличен со оној на општите лекари. Информациите кои се потребни го вклучуваат бројот на пациенти кои се третираат по секоја дијагностичка категорија (МКБ 10) и услугите кои се даваат категоризирани по систем на поени од моменталната листа на цени. ФЗОМ ги користи овие податоци за да го пресмета приходот од партиципацијата кој треба да се уплати кај нив.

Болничка здравствена заштита. Иако болниците се финансирани од историски буџети, од нив се бара да известуваат за нивната активност до ФЗОМ преку систем на фактури кои се базираат на цената на чинење на услугата. Болничките фактури се користат од ФЗОМ за да се следат трошоците на болниците и да се пресмета приходот од партиципацијата кој се должи и треба да се уплати во ФЗОМ.

Има мала поврзаност меѓу фактурите кои се испраќаат од болниците и нивните конечни буџети. Се чини дека болниците мора да преговараат за одредени ставки и нивното финансирање од страна на ФЗОМ (како што е на пример буџетот за лекови) и најчесто доделените средства се недоволни да ги задоволат потребите на болничките пациенти за услуги кои се вклучени во сегашниот основен пакет на услуги-или со други зборови, луѓето немаат пристап до терапија со лекови на која имаат потполно право.

Се нагласува фактот дека болниците имаат можност независно да управуваат со само 2% од нивниот вкупен буџет и како резултат на оваа буџетарна нефлексибилност средствата на болничко ниво лошо се менаџираат.

Болниците, исто како и давателите на здравствени услуги на примарно и на секундарно вонболничко ниво се обврзани да известуваат за нивното работење на секое тромесечие. Барањата за известување вклучуваат основни информации како што се следниве: број на приеми; просечно времетраење на престој; број на повторно примени пациенти; број на упати до други институции; и број на жалби.

Фармација. Лековите кои спаѓаат во основниот пакет на услуги се наведени во позитивната листа. Цената на лековите на листата се базира на систем на методологија по референтни цени, кој од неодамна е воведен во Македонија. Партиципација за лекови се наплаќа како дел од цената на чинење на лекот на рецепт. Во прилог на надоместокот кој ФЗОМ им го подмирува на аптеките за цената на чинење на лекот, ФЗОМ го финансира и административно-шалтерското работење на аптеките како и издавањето на лекот. Партиципацијата наплатена од аптеките се уплатува во ФЗОМ и проследувањето на приходите од партиципациите е услов аптеките да се компензираат од страна на ФЗОМ. Се чини дека во практика,

купопродажбата за поголемиот број лекови во аптеките е на располагање на широката јавност и без рецепт.

Заклучок

Системот на плаќање на здравствената заштита треба да биде поставен така што со него ќе да се испрати јасна порака до давателите на здравствени услуги да ги испорачаат вистинските и по големина соодветни здравствени услуги и да промовираат општествено посакувани резултати.

Додека плаќањата според методот надомест по услуга се сметаат за непосакувани при плаќање на клиничките здравствени услуги, ваквите механизми на плаќање се сметаат за пожелни при обезбедување на здравствените услуги кои имаат јавен карактер (на пример, спречување на пасивното пушење, спречување на заразните болести, имунизација), каде што потребата на потрошувачите може да биде безначајна без активното охрабрување од страна на добавувачите. Без оглед на употребените методи на плаќање, со нив треба да се обезбеди фер исплата на добавувачите. Плаќањето треба да го рефлектира извршувањето од страна на добавувачите и треба да биде во согласност со приходите на другите здравствени професионалци.

Што се однесува до надоместувањето на услугите на куративна грижа, постојат повеќе механизми на плаќање, при што секој од нив има определени предности и недостатоци. Некои од ваквите методи се погодни како одговор на поставените цели на продуктивноста (надомест по услуга, надомест по востановена дијагноза и други механизми кои базираат на постигнатите резултати), додека други се подобри од аспект на контрола на трошоците (глобалните буџети или капитационите плаќања). Најчесто земјите експериментираат и со едните и со другите како начин на постигнување на неколкуте цели, продуктивност, ефикасност, правичност, заштита на сиромашните и квалитетот. Без оглед на избраниот механизам секогаш ќе постојат определени предности и недостатоци. Доколку одговорните согледаат дека не постои перфектен систем, толку е поверојатно тие да имаат пореални очекувања и да бидат оспособени да ги антиципираат и да се справат со некои од негативните аспекти.

Conclusion

The health care payment system should be installed in way that he will send a message to the providers to deliver the right kind and volume of health services and to promote socially desirable outcomes.

Whereas fee-for-service payments are often considered undesirable in the case of payment for clinical services, such payment mechanisms may actually be

preferable in the case of public health services (such as stopping secondhand smoke and spread of communicable diseases, immunization, etc) where consumer demand is negligible without and active encouragement from providers. Whatever payment methods are used, providers of public health services should be fairly paid. Payment should reflect providers' performance and be on par with the income of other health professionals.

There are various payment mechanisms for reimbursing curative care, each of which has its own advantages and disadvantages. Some are better at responding to productivity objectives (fee-for service, diagnostic-related groups, and other output-based mechanisms). Others are better at controlling costs (global budgets and capitated payments). Increasingly countries are experimenting with both as a way to achieve several objectives-productivity, efficiency, equity, poverty protection, and quality. Whatever the mechanism chosen, there will always be some advantage and some disadvantage. Once policy makers understand that there is no perfect system, they are more likely to have realistic expectations and be able to anticipate and deal with some of the negative aspects.

Key words: payment mechanisms, providers of health services, fee-for service, diagnostic related groups, global budgets, capitated payments, payment for day, price of health services.

Користена литература

1. Barnum H., Kutzin J.H, and Saxenian H: Incentive and Provider Payment Methods. International Journal of Health Planning and Management, 1995
2. Culyer A.J, Donaldson C., and Gerard K.: Financial Aspects of Health Services; Drawing on Experience. Working Paper No.3, University of York, York, United Kingdom, 1988.
3. Dixon A., Langenbrunner J., and Masiolis E.: Ten Years of Experience: Health Financing in Eastern Europe and the Former Soviet Union. American International Health Alliance, Washington, 2002
4. Donaldson, C., and Magnussen, J.: DRGs; The Road to Hospital Efficiency. Health Policy 21, 1992
5. Ensor, T. and Langenbrunner: Allocating Resources and Paying Providers. Health Care in Central Asia. Open University Press, Buckingham, England, 2002.
6. Griffin R.P: Why Doesn't Performance Pay Work?. Health Manpower Management, 1993
7. Jegers M., Kesteloot K., Graeve D., and Gilles W.: A Typology for Provider Payment Systems in Health Care. Health Policy 60 (3), 2002
8. Karl Karol:Криерање на политика за партиципација во рамките на социјалното здравствено осигурување, 2007

9. Langenbrunner, J.C and Xingzhu Liu: How to Pay? Understanding and Using Payment Incentives. Spending Wisely. SIDA, The World Bank, Washington 2005
10. Lyles A., and Palumbo F.B: The Effect of Managed care on Prescription Drug Costs and Benefits. Pharmacoeconomics, 1999
11. Normand, C., and Weber, A.: Social Health Insurance; A Guidebook for Planning. World Health Organization, Geneva, 1994.
12. Oxford Policy Management: Финансиска анализа за идниот пакет на здравствени услуги во Република Македонија, 2007
13. Preker A., Jakab M., Langenbrunner J., and Beaza C.: Resource Allocation and Purchasing, A Conceptual Framework. Internal working paper. World Bank, Washington, 2001
14. Ron, A., Abel-Smith, B., and Tamburi, G.: Health Insurance in Developing Countries; The Social Security Approach. International Labour Office, Geneva, 1990.
15. Wiley M.M: Hospital Financing Reform and Case Mix Measurement: An International Review. Health Care Financing Review, 1992
16. Министерство за здравство: Здравствена стратегија на Република Македонија 2020, 2007
17. Центар за Истражување и Креирање на Политики: Реформи на здравствениот систем на Македонија, 2006

НАУЧНОТО ОБЈАСНУВАЊЕ: МЕТОДОЛОШКИ ИСПИТУВАЊА

Апстракт

Научното објаснување како методолошка алатка во сите дисциплинарни истражувања мора да се подвргне на логичко испитување на неговата природа и условите во кои тоа претставува адекватен потфат кој ја исполнил својата функција да помогне во разбирање на феноменот или проблемско-предметната секција на одредената наука. Видовите на научните објаснувања, како и нивната успешност во полна мера зависи од логичката структура и логичките релации во самиот систем на објаснување. Прецизирањето на условите или барањата на епистемички адекватното објаснување помага во креирањето експликативни системи во финалните фази на научното истражување. Логичката анализа на објаснувањето ги посочи конституентите на системот за објаснување, на следствено на тоа елементите како: научните закони, каузалитетот, епистемичката релеванција и сл. се еднакво податливи на логички ислед. Разликувањето и логичкото детерминирање на научните закони од сличните конструкции води кон последно постулирање на адекватните системи за разбирање на сеопкружувачкото

Клучни зборови: научно објаснување, научно предвидување, супсумпција, дедуктивно-номолошко објаснување, телеолошко објаснување, номологизација, експлананс, експланандум, експликација, индуктивно-веројатно објаснување, номички генерализации, акцидендални генерализации, антецедентни услови, кондиционали, субјункции, предиктивно поле, номички универзалии, епистемики, епистемичка ирелеванција, логичка нужност, номичка нужност.

Вовед. Научното објаснување – прелиминарни карактеризации

За логичко-епистемичкиот пристап, објаснувањето на еден феномен од светот на нашето искуство значи одговор на прашањето "Зошто?", а не на прашањето "Како?". Ова е првата задача на сите рационални иследувања кои

¹ Факултет за политички науки, ЕУРМ

треба да ја надминат дескрипцијата на својот предмет, за да се свртат кон обезбедувањето на објаснување на феномените.²

Логичко-епистемичката анализа кон проблемот на научното објаснување втемели почетна позиција во смисла дека одговарајќи на пршањето "Зошто?" не се инволвираме во повикувања на метареални суштини, туку вдејствуваме една **логичко-епистемичка смисла на објаснувањето** која значи дека со одговорот се изразува можноста и потребата за зголемување на предиктивната контрола над нашите идни научни искуства, па следствено, вредноста на научните закони и теории е во тоа да се одмерени во вредносните единици на сопствениот капацитет за продуцирање антиципациски резултати.

Здраворазумските знаења, знаењата за организираното вледеење со разните вештини и употребувањето на класификациите се разликуваат од научните знаења по тоа што вторите се епистемички кои секогаш се проследени со одредено објаснување зошто нешто е такво какво што изгледа. Затоа Нејгеловото определување на: "...објаснувањето како утврдување на некои однос на меѓусебна зависност на исказите кои навидум се неповрзани и како систематско утврдување на врските помеѓу навидум разноликите известувања од стварноста"³ е ознаката која го одликува научното истражување. Оваа негова одредба предочува дека природата на научниот ангажман, смислата и местото на науката во општеството зависат од анализата на логиката врз чија основа се донесуваат научните епистемички единици знаење. А основните полиња за анализа се логичко-епистемичката структура на научното објаснување, предвидување и оправдување.

Ако направиме еден краток преглед ќе видиме дека во поновата историја на филозофијата на науката имаме имплицитни рекогниции на оние фундаментални карактеристики на научното објаснување како дедуктивизацијата, номологизацијата, формализацијата и др. на кои логичко-епистемичкиот пристап ќе инсистира како на пресудни алатки за проценувањување на адекватноста на експликативниот потфат. Така Џ. С. Мил сметаше дека еден закон на униформноста на природата е објаснет само кога ќе "се посочи друг закон или закони, во кои законот по себе е само

² Со оваа почетна позиција започнуваат анализите на Carl G. **Hempel** and Paul **Oppenheim**, *The Logic of Explanation*, in: H. Feigl and M. Brodbeck (eds.), *Readings in the Philosophy of Science*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1953, p.319; на Ernest **Nejgel**, *Struktura nauke*, Beograd, Nolit, 1974, str. 1-12; на **Poper** во "Cilj nauke" u: N.Sesardić (prir.), *Filozofija nauke: Zbornik tekstova*. Beograd: Nolit, 1985, str. 253-254; и R. B. **Braithwaite**, *Scientific Explanation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1953, p. 319.

³ Ernest Nejgel, *Struktura nauke*, op. cit., str. 4.

случај и од нив може да се дедуцира”⁴. Стенли Џевонс препозна дека “најважниот процес на објаснувањето се содржи во прикажувањето дека восприемливиот факт е еден случај на општиот закон или тенденција”⁵, а анализите на Попер во *Логиката на научното откритие* јасно ја покажаа фундаменталната структура на објаснувањето и предвидувањето дефинирајќи го објаснување на еден случај како “дедукција на исказот кој го опишува [феноменот], употребувајќи како премиси на дедукцијата еден или повеќе универзални закони, [но] заедно со одредени сингуларни искази како почетни услови”⁶.

Сепак теоријата за објаснувањето на Карл Хемпел се смета за систематска типична логичко - епистемичка анализа на природата на експликацијата и консеквентно посочување дека проблемот на објаснувањето мора да се реши со принципите на логичката анализа.⁷

Елементарната структура на научното објаснување содржи: (а) нешто што се објаснува т.е **предмет на објаснувањето** и (б) нешто со што се објаснува тој предмет т.е **орудието или средството** со чија помош се врши објаснувањето. Она што треба да се објасни, Хемпел стипулира да се нарекува експанандум (*explanandum*), а она со чија помош и врз основа на што се објаснува експанандумот се нарекува експананс (*explanans*).⁸

⁴ J. S. Mill, *A System of Logic*, London, Logmans. Green, 1865, Book III, Chapter XII, section 1., цит. според: John Stuart Mill (1806-1873), *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, ed. Bradley Dowden and James Fieser. 30-august-2005. <http://www.iep.utm.edu/m/milljs.htm>

⁵ Stanley W. Jevons, *The Principle of Science*, New York, Dover Publications, 1958, p. 533., цит. според: John, Losee, *A historical introduction to the philosophy of science*, op. cit., p.164.

⁶ Karl Popper, *Logika naučnog otkrića*, op. cit., str. 91-92.

⁷ Од делата во т.н американски период на Хемпеловото филозофско творештво во кои е воочлива логичко-епистемичката анализа, формализацијата, реконструкцијата и номо-логизацијата на проблемот на научното објаснување во филозофијата на науката предничеше статијата “The function of general laws in history” објавена во *The journal of philosophy* 39-ти број од 1942 година, потоа 1948 заедно со Опенхаим (Paul Oppenheim) ја издадоа “Studies in the logic of explanation” во *Philosophy of science* 15 каде се изложени логичката структура на научното објаснување, логичките и емпириските услови на адекватноста, проблемот во објаснувањето во не-физикалните науки, улогата на научните закони во објаснувањето и аксиоматската формализација во модел-јазикот на проблемот на објаснувањето. Потоа во 1962 година Хемпел ја издаде статијата “Deductive-nomological vs. statistical explanation” во зборникот *Minnesota studies in the philosophy of science* III-тиот том, во која ги постави двата основни видови на логичко-епистемичкиот модел на објаснување. За да накрај во 1965 ја издаде *Aspects of scientific explanation, and other essays in the philosophy of science* во која се реиздадени и собрани неговите клучни расправи за проблемот на научното објаснување.

⁸ Изборот на Хемпел на овие изрази “*explanans*” и “*explanandum*” изведени од латинскиот глагол “*explanare*” како преферирани термини кои треба да ги

Хемпел постулира дека: “под експланандум треба да подразбираме исказ кој го опишува феноменот што треба да се објасни (но не и самиот тој феномен); а под експлананс, класа од оние искази кои се придадени како одговорни за [појавата на] самиот феномен.”⁹ Од друга страна, експланансот се разделува на две подкласи, “едната од нив содржи збир на одредени искази $C_1, C_2, C_3...C_K$ кои ги изразуваат специфичните антецедентни услови, а другата класа содржи збир од искази $L_1, L_2, L_3...L_r$ кои ги претставуваат општите закони.”¹⁰

За него прашањето: “Зошто еден феномен се случува?” е исто што и контекстот на значењето на изразот ‘според кои општи закони и под кои антецедентни услови феноменот се појавува’.¹¹ Научното објаснување на еден факт е *дедукција* на еден исказ со кој се опишува фактот кој сакаме да го објасниме од премиси кои се научни закони и соодветни антецедентни услови. Објаснувањето значи подведување на некоја појава под општ закон, при што дедуктивната врска покажува дека појавата не е ништо друго освен посебен случај на општиот закон. Логичката структура на овој модел на научно објаснување соодветствува со заклучокот од логичката форма “*modus ponens*”, каде големата премиса е општиот закон, малата премиса се антецедентните услови, а конклузијата е феноменот кој треба да се објасни.

Хемпел и Опенхаим изложуваат една логички многу важна поента која се состои во заклучокот дека исказите кои го изразуваат феноменот не можат да се изведат само од исказите кои ги изразуваат општите закони. Неопходно е да се вклучат исказите кои ги изразуваат антецедентните услови под кои феноменот се појавува, бидејќи *ниеден дедуктивен заклучок не може да биде за поединечното ако барем едната од премисите не е за поединечното*. Антецедентните услови се секогаш сингуларни или инстанцијални искази кои тврдат дека одредена појава се случила во одредено време и на одредено место. Нејгел ги нарекува искази за *иницијалните услови*, а ги дефинира како услови на кои треба да се применат законите кои се вклучени во премисите на експликацијата.¹² Неопходноста на иницијалните услови во дедуктивните модели на објаснување е очигледна од позициите на формалната логика. Логички не може да се дедуира исказ кој се однесува на поединечното од исказ кој има универзално кондиционален облик, ако барем една од премисите не биде за поединечното. Затоа исказите кои ги изразуваат антецедентните услови во

прифатиме, иако ги имаме посоодветните термини “*explicandum*” и “*explicans*” е со цел да се направи разлика меѓу вториве кои се во употреба во *теоријата на значењето* и првите кои би требало да се употребуваат во *теоријата за научното објаснување*.

⁹ Carl G. Hempel and Paul Oppenheim, *The Logic of Explanation*, op. cit., p. 321.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., p. 320.

¹² Ernest Neigel, *Struktura nauke*, op. cit., str. 27-28.

оваа теорија се со функција на овозможувачи на дедуктивноста, па следствено и на предиктивноста и експликативноста.¹³

Условите за адекватноста на научното објаснување

Коректноста и адекватноста на научното објаснување изискуваат задоволување на одредени логички и емпириски услови. *Логичките услови* кои мора да бидат задоволени се следниве:

Под **(а)** експланандумот мора да биде логичка консеквенса на експланансот; со други зборови, експланандумот мора да биде логички дедуктибилен од информациите кои се содржани во експланансот.¹⁴ Овој услов бара објаснувањето да ја има формата на правилниот дедуктивен облик на заклучување во кој експланандумот логички нужно следи како конклузија на премисите кои се во или се самиот експлананс. Оваа карактеристика на објаснувањето ја чини *дедуктивната компонента* на овој модел.

Под **(б)** експланансот мора да содржи општи закони, при што законите мораат да бидат актуални услови за деривацијата на експланандумот.¹⁵ Овој услов бара експланансот да содржи најмалку еден општ закон, а значи обезбедување есенцијална премиса во изведувањето во смисла дека деривацијата на експланандумот нема да биде валидна ако премисата се отстрани. Ова е *номолошката компонента* на овој модел.

Под **(в)** експланансот мора да има емпириска содржина; т.е. мора да биде барем во принцип податлив за тестирање со експериментот или набљудувањето. Овој услов имплицитно го содржи и барањето во (а); експланандумот ги опишува емпиriskите појави, па следи од (а) дека експланансот ни кажува дека барем една консеквенца мора да е со емпиriskи карактер, а со ова се потврдува тестирливоста и емпиriskата содржина.¹⁶ Овој услов покажува дека исказите кои ги изразуваат антецедентните услови во оваа теорија се со функција на овозможувачи на дедуктивноста од една страна, но од друга страна, бидејќи тие го прават преминот од општо кон посебно или кон помалку општо, всушност овозможуваат тестирливост.

¹³ Некои филозофи на науката ги дополнуваат теориите на Нејгел и Хемпел сугерирајќи диференцирање на два вида антецедентни услови и тоа иницијални услови и гранични услови. Под гранични услови се подразбираат оние услови за кои се верува дека во нивните рамки и самите закони важат, а под иницијални услови оние кои се создаваат пред или во исто време со самото објаснување на феноменот. Види и спореди; John, Losee, *A historical introduction to the philosophy of science*, op. cit., p. 190. и Михаило Марковиќ, *Филозофски основи науке*, Београд, САНУ, 1981, стр. 651-659.

¹⁴ Carl G. Hempel and Paul Oppenheim, *The Logic of Explanation*, op. cit., 321.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

Емпирискиот услов кои мора да биде задоволен е следниов: (a1) искажете кои го сочинуваат експланансот мораат да бидат вистинити.¹⁷ Во овој дел Хемпел стипулира дека ако терминот вистина се замени со терминот висок степен на конфирмација од сите релевантни и достапни евиденции ќе се јават незгодни логички консеквенци, па затоа го почитува Аристотеловиот услов да премисите во дедукцијата бидат вистинити.¹⁸ **Условот** премисите во објаснувањето да бидат вистинити се судира со фактот што за некои теории кои одлично функционираат како системи за предвидување и објаснување неможеме да одредиме дали се вистинити или лажни во плаузибилната кореспонденцијална смисла поради тоа што содржат теоретски термини кои се неподатливи на восприемањето и експериментот. Поради ова епистемолошкиот услов да премисите во објаснувањето бидат вистинити, за Нејгел е *пожелен*, но не нужен услов. Според него треба да го модификуваме ова барање за да ја избегнеме строгоста и непрacticalноста, а воедно и да го одредиме гносеолошкиот статус на премисите. Послабото барање на Нејгел се состои во следново: “премисите на објаснувањето мораат да бидат споиви со утврдените емпириски факти и сведоштвото засновано на податоци различни од податоците на набљудувањето на кои се заснова прифатливоста на експликацијата за да адекватно да ги потврдуваат...едноставно, не смеаме да имаме причина да веруваме дека премисите се лажни.”¹⁹

Основната логичка форма на дедуктивното објаснување и предвидување

Хемпел го постави концептот на објаснување како нешто што треба да биде фундаментално разбрано во термините на логичките форми. Доследноста на логичко-реконструктивната традиција која се обврза сите значителни епистемички поими на науката да ги анализира со логичките тремини значеше овој модел да добие дедуктивна и номолошка карактеризација, па затоа овој модел Хемпел го нарекува **дедуктивно-номолошки модел на научното објаснување**. Во современата филозофија на науката се користи референцата “*Covering Law Model*” за именување на овие

¹⁷ Ibid., 322.

¹⁸ Нејгел во неговата надградба на дедуктивниот модел на научно објаснување смета дека не треба да се поистоветуваат емпириските со епистемолошките услови за адекватност затоа што еден е проблемот на условите кои одредуваат во какви познавателни односи треба да бидеме спрема премисите, а сосема друг проблем е припишаната содржина на премисите. Неговите анализи уверуваат дека Аристотеловите епистемолошки барања за адекватното дедуктивно изведување се строги и непрacticalни, па и Хемпеловата одредба дека премисите мора да бидат вистинити ја вреднува како премногу строга. Ernest Neigel, *Struktura nauke*, op., cit. str.38-40.

¹⁹ Ibid., str. 37.

концепти на објаснување каде објаснувањето подразбира подведување под општите закони, додека фон Рихт овој модел го нарече **супсумптивен**.²⁰

Логичката форма “modus ponens” на овој модел овозможува разбирливо изложување на карактеристиките на оваа дедуктивно-номолошка теорија за научното објаснување по следнава шема на Хемпел:

Логичка дедукција	$L_1, L_2, \dots, L_r$	Општи закони	ЕКСПЛАНАНС
	$C_1, C_2, \dots, C_k$	Искази за антецедентните услови	
E Дескрипција на феномен што треба да се објасни			ЕКСПЛАНАНДУМ

Формалната анализа и реконструкција, вклучително и четирите услови на адекватноста методолошки и епистемички се совмесни и на научното предвидување. Разликата меѓу предикцијата и експликацијата, според Хемпел е само во прагматичкиот карактер на предвидувањето. Доколку ни е даден еден исказ E кој го опишува одредениот феномен e и при тоа збирот од исказите $C_1, C_2, C_3 \dots C_k$ и $L_1, L_2, L_3 \dots L_r$ е дедуктивно поставен **после** воочувањето на феноменот, тогаш станува збор за *научно објаснување*. А пак, ако ни се дадени антецедентните искази, а исказот E е изведен **последователно** од појавноста на феномените кои го објаснуваат, тогаш станува збор за *научно предвидување*. Дури може да се каже дека научното објаснување не е целосно адекватно се додека неговиот експлананс на послужи како основа за предикција на појавите кои се разгледуваат. Епистемичката и еуристичката вредност на научното објаснување се плоди токму од потенцијалната предиктивна сила на вака поставениот дедуктивно-номолошки модел. Затоа и основната постулација на Хемпел е дека: “...се што ќе се каже за логичките карактеристики на научното објаснување ќе биде совпадливо и за научното предвидување, иако ќе се спомнува само едното”.²¹

Поделба на моделите за научно објаснување

Номолошката компонента на Хемпеловиот модел е клучна и во неговото разликување на *дедуктивно-номолошкиот модел од индуктивно-статистичкиот модел на научното објаснување*.²² Соочувањето со проблемот на индуктивното објаснување значи дека експланансот содржи статистички закони, наместо детерминистичките закони во дедуктивно-номолошкиот модел. Врз основа на ова се покренува прашањето за

²⁰ G. H. von Wriht, *Objašnjenje i razumevanje*, Beograd, Nolit, 1975.

²¹ Carl G. Hempel and Paul Oppenheim, *The Logic of Explanation*, op. cit., 323.

²² За разликите меѓу дедуктивно-номолошкиот и индуктивно-статистичкиот модел на научното објаснување види: Carl, G. Hempl, “Deductive-nomological vs. statistical explanation” in: *Minnesota studies in the philosophy of science*, III (eds.) H. Feigl and G. Maxwell, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1962.

експликативниот статус на статистичките закони. Дали таквите закони воопшто објаснуваат и под кои услови таквото објаснување е адекватно? Во *Aspects of scientific explanation*²³ Хемпел разликува две варијанти на статистичкото објаснување, и тоа *дедуктивно-статистичко објаснување* кое подразбира дедукција на ограничената статистичка униформираност од поопштиот збир на премиси од кои барем една содржи поопшт статистички закон. Така дедуктивно-статистичкото објаснување вклучува дедукција на експланандумот од закон, исто како и во Д-Н моделот. А во однос на Д-С моделот Хемпел разликува различна подкласа на објаснување кое го нарече *индуктивно-статистичко објаснување* кое вклучува супсумпција на поединечен настан (на пример, закрепнувањето на една индивидуа од инфекција) под статистички закон (законот кој ја специфицира веројатноста на закрепнувањето кога би се земал пеницилин). Ако експланандумот во дедуктивно-номолошкото и дедуктивно-статистичкото објаснувањето може да се дедуира од експланансот, тогаш во спротивниот вид, поединечниот настан дека одредена индивидуа закрепнала од земањето пеницилин не може да се дедуира од статистичкиот закон. Се што може да се изведе од таквиот закон е дека окрепнувањето е повеќе или помалку веројатно. Во индуктивно-статистичкото објаснувањето *релацијата меѓу експланандумот и експланансот*, по Хемпеловите зборови е *индуктивна*. А тоа значи дека дедуктивното објаснување ни кажува *зошто еден феномен се случил*, а индуктивното објаснување ни кажува *зошто би требало да се очекува случувањето* на феноменот. Забелешката дека индуктивното објаснување подеднакво изискува супсумпција под закон, во случајот статистички, покажува дека номологизацијата е суштинаска карактеристика на природата на објаснувањето. Критериумот на разликување на видовите научни објаснување, по направената логичка анализа Нејгел го определува во *начинот на кој претпоставките на објаснувањето се поврзани со сопствените експликан-думи*.²⁴ Врз основа на ова научното објаснување припаѓа на четири различни логички видови:

(1) *Дедуктивниот модел на научното објаснување* има формална структура на дедуктивен облик на заклучување каде експликандумот е логички нужна последица на премисите во објаснувањето.²⁵

(2) *Објаснувањето по веројатност* е таков модел на научно објаснување во кој премисите не се логички доволни за да ја обезбедат вистинитоста на експланандумот, туку само го чината веројатен.²⁶

²³ Види: Carl G. Hempel, *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*, New York: Free Press, 1965.

²⁴ Ernest Neigel, *Struktura nauke*, op. cit., str. 18.

²⁵ Ibid., str. 18-19.

²⁶ Ibid., str. 19-20.

(3) *Функционалното или телеолошкото објаснување* е модел во кој експликацијата укажува една или повеќе функции кои единката ги има во создавањето на одредени извесни карактеристики на системот во кој самата единка припаѓа. Најчесто во овие објаснувања се опишува инструменталната улога на одредената акција во остварувањето на некоја цел. Во финалистичките објаснувања имаме специфични изрази како: “со цел”, “за да биде” и слични, а во поголемиот број од нив имаме експлицитно повикување на некоја се уште идна состојба или случување со чија помош може да се сфати постоењето на некои ентитет или вршењето на некоја дејност. Нејгел разликува два подвида на телеолошкото објаснување и тоа објаснување кое бара експликација за посебен чин или состојба појавени во одредено време и објаснување кое бара експликација за некоја карактеристика која е присутна во сите системи на одредениот вид без разлика во кое време таквиот систем би можел да постои.²⁷

(4) *Генетичкото објаснување* е модел на експликација во кој се објаснува зошто одреден предмет на истражувањето има извесни карактеристики преку опишувањето на начинот на кој тој предмет се развил од она што му предходело. Оваа експликација подразбира наведување на главните етапи низ кои минал системот, па затоа премисите содржат голем број сингуларни искази за минатите случувања на системот кои го иследуваме. Во премисите не се спомнува секое случување кое се случило во развојот на системот и случаите кои ќе се спомнат во премисите на експликацијата се одбрани врз основа на прекутени предпоставки за тоа какви видови случување се каузално и епистемички релевантни за развојот на системот. Па затоа покрај сингуларните искази, премисите во генетичките експликации секогаш содржат имплицитни или експлицитни општи претпоставки за каузалните релации меѓу различните случување при развојот на системот. Овие општи претпоставки може да бидат прилично прецизни закони на развојот за кои постои индуктивно сведоштво или општите претпоставки да бидат неодредени генерализации, често со статистичка природа, но и може овие генетички експликации да не се однесуваат на специфичните одлики на системот кој се испитува. Но најбитно за генетичкото објаснување е што во ниту еден познат случај премисите на објаснувањето не изразуваат доволен услов за настанокот на фактот кое е опишан во експалнандумот, иако често може да изразат услови кои се нужни за настанокот на тој факт, под одредени услови. Зато заклучува Нејгел, сите генетички објаснувања по својата природа се објаснувања по веројатност.²⁸

Нејгел го избегнува прашањето дали она што изгледа дека претставуваат различни логички структури на објаснувањето е всушност само несовршено формулирани варијанти или гранични случаи на некои

²⁷ Ibid., str. 20-21.

²⁸ Ibid., str. 22.

општ модел на научното објаснување. Но елементарниот вглед покажува дека сите тие може да се *подведат под формата* на Хемпеловите модели.

Научниот закон како ингредиент на објаснувањето

Еден од специфичните проблеми на логичко-епистемичката анализа е прашањето за формализацијата и анализата на научните закони како основни компоненти на дедуктивно-номолошкиот модел. Познанието на поимот на научниот закон ни се чини интуитивно јасно, но обидот да се конституира адекватна експликативна дефиниција на овој поим води кон извесни тешкотии. Со оглед на релевантна улога на општите закони во моделите на дедуктивното објаснување, филозофијата на науката го поставува основното логичко-епистемичко прашање: дали законите може да се разберат како хипотетичко вистинити универзални искази или тие како општи тврдења мораат да поседуваат извесна релациона структура од посебен епистемички вид за да послужат адекватно во системите на научното објаснување и предвидување? Односно дали постои таква епистемичката релациона структура на законот со искусвеното и ако постои дали таа недвосмислено го определува гносеолошкиот статус на научните закони?

Логичките основи на научните закони

Научниот закон има формално-логички облик на универзално-кондиционален исказ кој може во наједноставен начин да се представи како: $(\forall x) (Fx \supset Gx)$ или за сите x , ако x е F тогаш x е G . Научниот закон покрај универзалната квантификација подразбира и егзистенцијална квантификација, но во реалистичката расправа прекутно се смета дека постои такво нешто какво што е x . Но ова не значи дека секој вистинит исказ кој има универзално-кондиционална форма едновременно е и научен закон.

Релацијата меѓу моделите на научното објаснување и логичко-епистемичкиот статус на законите е иследувачки битна токму поради потребата од *два критериума*; еден за разликување на *научните закони* од *вистинитите искази кои имаат универзално кондиционална форма*, но се неекспликативни во системите за објаснување и еден за разликување на *каузалните закони* и законите кои со нереферирањето на причинско-последователното не успеваат да постигнат објаснување на феномените. Согласно сме дека следниов облик на научно објаснување е формално адекватен и експликативен:

Сите пламени јазли афектирани од бариум се зелени
Овој пламен е афектиран од бариум

(Е) Пламенот е зелен

Додека пак, на следниов облик на заклучување јасно му ја одрекуваме објаснувачката способност:

Сите парички во мојот цеп содржат бакар

Оваа паричка сега е во мојот цеп

(Е) Оваа паричка содржи бакар

Овие два облици на заклучување имаа иста дедуктивна форма, изведени се по формално логичкото правило “modus ponens” и нивните премиси се универзално-кондиционални искази, но никој не би рекол дека бакарноста на паричката се објаснува со тоа што таа е во некој цеп во кој навистина сите парички биле бакарни, додека зелената боја на пламенот со сигурност се објаснува преку афектираноста со бариум на пламените јазли. Затоа способноста за експликативност зависи од тоа дали релацијата меѓу моделите на научното објаснување и логичко-епистемичкиот статус на законите е релација меѓу *научните закони* и *она што треба да се објасни* или е релација меѓу едноставно *акциденталните генерализации* кои се вистинитите искази со универзално кондиционална форма која содржински реферира за одреден феномен од нивниот делокруг на важење и *она што треба да се објасни*. Потребата од критериум на разликување на **универзалните искази кои доколку се вистинити се закони** (т.н. законолики искази кои ако се вистинити се закони на природата) од **универзалните искази кои не можат да бидат закони** или накратко разликувањето на *номичките од акциденталните генерализации* е потреба која се плоди од релевантноста и значењето на законите за адекватноста на дедуктивно-номолошкиот модел на научно објаснување. Затоа законите мораат да задоволат и извесен број услови кои можат да се иследат независно од фактичките барања за вистинитоста на исказот за научниот закон. Хемпел вели: “...секој закон е законолика сентенца, но не секоја законолика сентенца е закон”,²⁹ па следствено проблемот на формално-логичката анализа и реконструкција на поимот на научниот закон може да се редуцира на *проблемот на објаснувањето на значењето на законоликите сентенци (номичките генерализации)*.

Разликата меѓу номичките и акциденталните генерализации ефектно може да се изведе од информациите што ни ги дава формалната логика за изказите кои имаат универзално-кондиционална форма. Таа предпочува дека овие искази тврдат дека секој поединечен објект кој ги исполнува условите опишани во антецеденсот ги исполнува и условите кои се опишани

²⁹ Carl G. Hempel and Paul Oppenheim, *The Logic of Explanation*, op. cit., 328.

во консеквенсот. Затоа нивната елементарната форма, симб. $(\forall x) (Fx \supset Gx)$ едноставно ни предпочува дека секоја единка која постоела и која го имала својството F исто така го има и својството G . Секако дека во склад со ова исказот може да има и еквивалентно тврдење $(\forall x) (\sim Gx \supset \sim Fx)$ или да предочи дека секоја единка која постоела и која го немала G исто така го немала и својството F . Формално-логичката конституција на универзално-кондиционалните искази како тврдење за постоењето на фактичките релации различно покажува дека исказите со универзално-кондиционална форма изразуваат *константна конјукција на својствата* или **акцидентална универзалност**. Вистинитоста на универзално-кондиционалниот исказ се добива и ако непостои такво нешто кое ги задоволува условите изразени во антецеденсот. Универзалниот-кондиционален исказ е вистинит без оглед на содржината во неговиот консеквенс, ако навистина непостои такво нешто какво стипулира неговиот антецеденс.

Но постојат и такви универзално-кондиционални искази кои не тврдат само акцидентална универзалност, туку изразуваат појака врска меѓу условите во антецеденсот и оние во консеквенсот отколку она што значи едновременно фактичко исполнување на едните и на другите услови. За оваа врска често се вели дека содржи елементи на нужност (логичка, каузална, физичка, реална и сл.). Со универзално-кондиционалниот исказ “Бакарот секогаш се шири кога се загрева” се тврди нешто повеќе отколку дека непостои делче бакар кое загреано не се ширело. Припишувањето на статус на научен закон на универзално-кондиционалниот исказ значи да се тврди дека не само што таквиот бакар не постои, туку дека е невозможно да постои и дека загревањето го условува ширењето. За универзално-кондиционалните искази сфатени на овој начин се вели дека изразуваат **номичка универзалност**. Формално-логичката анализа покажува многу битен факт кој покасно определувачки ќе реферира на адекватноста на објаснувањето, поточно акцидентално-универзалниот исказ **не ги оправдува иреалните кондиционални искази**, а додека номичките генерализации тоа го овозможуваат. Поточно, акциденталната генерализација не ги поткрепува контрафактичките услови, додека таквата поткрепа е суштинска одлика на номичките генерализации. Во смисла дека ако претпоставиме дека еден пламен е афектиран од бариум, не може а да не биде тој пламен со зелена боја, додека со оглед на тоа што паричката е во одреден цеп може да не биде бакарна, иако било вистинито дека сите предходни парички биле бакарни. Конкретно никој здраворазумен не би тврдел дека врз основа на генерализацијата “за сите x , ако x е паричка во мојот цеп, тогаш x е бакарна паричка”, дека некоја одредена паричка кога би се ставила во цебот би станала бакарна; но сосема е здраво разумски, врз основа на генерализацијата “за сите x , ако x е бакарна паричка која се загрева, x секогаш ќе се шири кога се загрева”, да се рече дека било која паричка од бакар ќе се шири, ако ја загрееме.

Релевантноста на оваа дистинкција на акцидентални и номички генерализации во однос на проблемот на научното објаснување е поради објаснувачката способност на генерализациите, бидејќи основната размисла која го води дедуктивно-номолошкиот модел се движи во следниов правец да во класата на вистинити генерализации разликувањето генерализации кои се само акцидентално вистинити и генерализации кои се закони, при што сосема различно реферираат на целите на објаснувањето. Ако е вистинита генерализацијата “Сите членови на советот на општина Велес од 2006 се ќелаџи” тогаш таа е само акцидентално вистинита. Спротивно, “Сите гасови се шират кога се загреваат под константе притисок” е закон. На овој начин, според дедуктивно-номолошкиот моделот, втората генерализација може да се употреби во конјукција со информациите дека некои партикуларни прости гасови се загреваат под константен притисок за да се објасни зошто ширењето се случува. Спротивно, првата генерализација во конјукција со информацијата дека одредена особа n е член на советот на општина Велес, не може да ја објасни појавата на ќелавоста на n .

Научните закони: Логичката наспроти номичката нужност

Предходните одредници на логичкиот карактер на номичките генерализации го предочи критериумот на нужноста како диференцијална специфика меѓу законоликите искази и случајните воопштувања. Централно прашање кое произлегува од оваа логичка детерминација е дали разликата која ја воочивме бара да ја прифатиме нужноста како инхерентен фундамент на номичките генерализации или можеме да се обидеме да ги разграничиме номичкото и акциденталното со помалку нејасен критериум од критериумот на нужноста? Анализи на нужноста во номичките генерализации, следствено и на научните закони ни предочува дека е во најмала рака е проблематично тврдењето дека номолошките универзални искази се **логички нужни**. Следниве разлози водат кон тешкотии од следниов вид: *прво*, ниеден исказ кој се нарекува закон во различните позитивни науки не е логички нужен затоа што неговата негација со сигурност не е контрадикција. По овој критериум, ако веруваме дека научните закони се нужни искази, тогаш треба да ги отфрлиме природни закони или да тврдиме дека во природните науки се уште не е откриен закон чија негација е контрадикција и *второ*, ако научните закони се логички вистинити, тогаш мора да прифатиме дека науките без потреба минувале низ огромен некорисен труд за да најдат емпириско сведоштво за таквиот закон. Постапките за утврдување на логичката вистинитост не подразбираат експериментирање, туку пронаоѓање на докази од кои може да се изведе вистинитоста. Ако нужноста во номичките генерализации нема логички карактер, тогаш неминовно се поставува прашањето каков вид на нужност фигурира во научните закони?

Затоа прашањето за нужноста на номолошките универзални искази е примарен интерес на епистемичко-логичката анализа.

Ричард Брајтвејт (Braithwaite) во делот *Законите на природата и каузалноста* (*Laws of Nature and Causality*) од неговата обемна студија за *Научното објаснување* предочи дека детерминацијата на нужноста во номичките генерализации, па следствено и во научните закони бара реституција на основите на Хјумовата анализа на каузалните искази со помош на константните конјукции и појавноста на фактичката правилност.³⁰ Логичката форма на научниот закон како универзално–кондиционален исказ ја предочи претпоставката дека научниот закон е константна конјукција на својствата, па штом сето *A* е *B*, тогаш сите нешта кој го имаат својството *A* ќе го имаа и својството *B*. Брајтвејт смета дека анализата на значењето на исказите на научните закони, едновременно значи одговор дали значењето на “од секое *A* номички мора да биде *B*” може да се оправда низ правилностите на појавното. Затоа константната конјукција како соопштение на номичката универзалност го покренува прашањето: дали анализата на Хјум на научните закони е адекватна, или е “неопходно да претпоставиме оној вид на нужност во научните закони (номичката нужност) изискува еден екстра елемент, дополнителен елемент на “нужни конекции” над или под едноставната фактичка униформност!”³¹ Анализата на оној вид нужност која е присутна во научните закони, Брајтвејт предлага да се нарекува номичка нужност (*nomis necessity*) наместо каузална нужност, бидејќи поимот на причинско-последователното мора да се задржи се до инволвирањето на разгледбите на просторно-временскиот континуитет, кои пак разгледби се ирелевантни за карактеризацијата на видот на нужни конекции кои ги бараме, а фугурираат во законоликите искази. Врз основа на овие претпоставки Брајтвејт вели дека начелно можеме да се согласиме со Хјум дека идејата за нужните конекции ја изведиваме од нашето искусување на постојаните конјукции на својствата, а не од нешто во природата што би било над или под константните конјукции, “...па затоа универзализацијата на еден закон е објективно само универзализација на фактите, а во природата нема екстра елемент на нужн релации.”³² Значи номичката нужност е врзана за поимот на константните конјукции, а разделена од поимот на логичката нужност и поимот на супстанционалните сфаќања за номичките конекции.

Реституцијата на Хјум значи неговиот предлог за анализа на каузалните искази со помош на константните конјукции и појавноста на фактичката правилност; занемарувајќи ги битните детали во неговото објаснување на просторно-временските односи помеѓу појавите за кои се вели дека се каузално поврзани, суштински значи дека објективната содржина на

³⁰ R. B. Braithwaite, *Laws of Nature and Causality*. *Scientific Explanation*, op. cit., p. 293-318.

³¹ Ibid., p. 293.

³² Ibid., p. 294.

исказот “случај c е причина на некои друг случај e ” едноставно значи дека c претставува случај на некое својство C , а пак e пример на некое својство E , и при тоа дека секое C е всушност E . Врз основа на оваа анализа, наводната нужност која ги карактеризира односот на c спрема e не почива на објективниот однос помеѓу самите случувања, оваа нужност по Хјум се темели на навиката нешто да очекуваме, навиките кои настануваат како последици на константната фактичка конјункција на C и E .

Логичко-епистемичката природа на номичките генерализации

Квалификувањето на исказите како номички генерализации зависи од резултатите на следниве испитувања на исказот кој со својата универзално-кондиционална форма претендира кон законолик статус: а) ситаксички испитувања кои се однесуваат на логичкиот облик на законоликите искази, б) истражување на логичките односи помеѓу исказите во системот на објаснување, в) разгледувања на функциите на законоликите искази во научното истражување и г) испитување на когнитивниот однос спрема еден исказ врз основа на расположливата евиденција. Да ги земеме како примери конкретните искази, акциденталната генерализацијата (а) “Сите јаболка во кошницата k во времето t се црвени” или за секое x , ако x е јаболко во кошницата k во времето t , тогаш x е црвено и номичката генерализација (б) “Бакарот се шири кога се загрева” или за сите x , ако x е бакар и x се загрее, тогаш x се шири.

Критериумот на неограниченоста на предикациското подрачје

Веднаш е воочливо дека акциденталниот универзален исказ содржи термини кои реферираат на некои поединични својства или на одреден конкретен временски период, додека тоа не е случај со номолошкиот универзален исказ. Аплицирањето на овој дистинктив би значело отфрлање голем број на изкази кои сосема едногласно се сметаат за закони на природата, а реферираат на поединечни објекти. Такви закони се Кеплеровите закони или законот дека брзината на светлината во вакуум е 300.000 километри во секунда. Исклучувањето од класата закони на овој вид тврдења би било сосема произволно. Присуството на термин кој реферира на нешто поединечно е неспоиво со одликите на универзалниот номолошкиот исказ, па тогаш во која смисла овие искази се научните закони? Тешкотијата во смисла дека законоликиот исказ не може да се смета за закон затоа што содржи ограничен делокруг и се однесува на специфични објекти (finite scope and reference to specific object) по што го нарушува правилото на универзалноста кое дури и здраворазумски се чини совмесно на поимот на

самиот законот Хемпел и Опенхаим ја решаваат со разликувањето на фундаменталните закони од деривациските закони. Изведените закони, како законите на Кеплер иако имаат ограничен делокруг и се однесува на специфични објекти се есенцијално различни од акциденталните генерализациите по тоа што се спознаени како консеквенса на далеку повклучувачки закони.³³ За Нејгел овој предлог на Хемпел и Опенхаим води одредени тешкотии,³⁴ плод на неизвесноста на таквата дедукција. Затоа предлага еден друг услов кои мора да го задоволата научните закони. Споредувајќи ги акциденталната генерализацијата (а) “Сите јаболка во кошницата k во времето t се црвени” или за секое x , ако x е јаболко во кошницата k во времето t , тогаш x е црвено со Кеплеровиот закон “Сите планети се движат по елиптични патеки и сонцето се наоѓа во средето на секоја елипса” или за секое x и за секое t , ако x е планета, тогаш x се движи по елиптична патека и сонцето се наоѓа во средето на таа елипса” гледаме дека двата искази содржат термини за поединечни ентитети, како и предикати кои не се чисто квалитативни. Па сепак меѓу нив постои разлика. Во акциденталниот универзален исказ во кои се изразува предикатот црвено во времето t (класата на тие објекти е полето на предикација на универзалниот исказ) строго е ограничен на стварите кои се наоѓаат во одреден простор и време. Додека во законоликите универзални искази сложеніот предикат “се движи по елиптична патека во временско интервал t и сонцето се наоѓа во средето на елипсите” не е просторно-временски ограничен во смислата на која тоа се предикатите во акциденталните генерализации, не е потребно планетите и нивните движења да бидат сместени во одреден простор и време. Затоа Нејгеловиот критериум предлага, “...универзалниот исказ чие подрачје на предикација не е ограничено на објекти во одреден простор или на одредено време е **неограничен универзален исказ**...исказите кои се слични на законот мораат да бидат неограничени универзални искази”³⁵

Критериумот на ексаустиацијата на предикациското подрачје

Акциденталните универзални искази може да се разберат како конечни број конјукции од искази во која секој член на конјукцијата е еден исказ за некој единечен објект од една конечна класа во одредено време. На овој начин акцидентално универзалниот исказ S или “Сите јаболка во кошницата k во времето t се црвени” е еквивалентен со конјукцијата “ако s_1 е јаболко во кошницата k во периодот t , тогаш s_1 е црвено во времето t , и ако s_2 е јаболко во кошницата k во периодот t , тогаш s_2 е црвено во времето t и ..., и ако s_n е јаболко во кошницата k во периодот t , тогаш s_n е црвено во

³³ Carl G. Hempel and Paul Oppenheim, *The Logic of Explanation*, op. cit., 337-339.

³⁴ Ernest Neigel, *Struktura nauke*, op. cit., str.50-51.

³⁵ Ibid., str.51

времето t , каде n е некој конечен број.” Па вистинитоста на исказот S може да се утврди ако се утврди вистинитоста на конечниот број искази кои имат облик s_j е јаболко во кошницата k во периодот t и s_j е црвено во периодот t . Врз основа на ова, ако го прифатиме S ние тоа го правиме затоа што сме испитале одреден број јаболка за кои веруваме дека го исцрпуваат подрачјето на предикација на исказот S . Да имаме причина за сомнеж во тоа дека испитаните членови се сите членови или дека постои неодреден број на други членови кои не сме ги испитале, не би можеле со апсолутна извесност да го тврдиме S како вистинитосно определен универзално–кондиционален исказ. Тврдејќи го S ние велиме дека секое јаболко во кошницата k во времето t е црвено и дека секое јаболко кое се наоѓа во кошницата е испитано. Нагласувајќи дека: како прво, S можеме да го прифатиме не затоа што утврдивме дека сите јаболка се црвени, туку на начин да го изведеме од некои други претпоставки, а како второ, S може да се прифати на начин што ќе испитање доволно добар примерок од членовите, па ќе изведеме заклучок за природата на членовите врз основа на природата на испитаните ќе заклучиме за природата на неиспитаните членови. Во сите заклучоци секогаш подразбираме дека членовите потекнуваат од една конечна класа и дека класата нема да се зголеми. Вистинитоста на S или на акциденталниот универзален исказ се прифаќа врз основа на она што го откриваме за причината врз основа на претпоставката дека таа причина е добиена врз основа на една класа членови која нема да се зголеми или промени во времето t кое го тврди S . Но за универзалните искази кои се законолики не се потребни слични претпоставки во однос на сведоштвото врз основа на кое го прифаќаме изказот. За изказот кои го нарекуваме закон прекутно претпоставуваме дека случаите на кои изказот се однесува не ја чинат класата на сите такви можни случаи. Затоа, Хејгел го формулира овој услов на парцијална ексаустиација во смисла дека “...за да еден неограничен универзално–кондиционален исказ го наречеме закон веројатно е **потребно да не знаеме дали** неговата евиденцијата се поклопува со подрачјето на неговата предикација”³⁶

Познавателен критериум

Кога станува збор за исказите кои обично ги нарекуваме закони потребно е да се предочи барањето кое законоликите искази мора да го задоволат, а барањето реферира на местото кое законите го имаат во нашето познание и на познавателниот однос кој спрема нив го покажуваме.

Сведоштвото врз основа на кое еден исказ се нарекува закон L се дели на посредно и непосредно. (а) Непосредно сведоштво се состои од

³⁶ Ibid., str.56.

случаите кои припаѓаат на подрачјето на предикацијата на исказот L , при што сите испитани случаи го имаат својството кое L го предикара. На пример, непосредно сведоштво дека бакарот се шири кога се загрева би било мерењето на загреаната бакарна жица. (б) Сведоштвото за L може да биде посредно во две значења. Возможна е солуцијата L да може заедно со другите закони L_1, L_2 итн., да се изведе од некои општ закон L_o , така да непосредната евиденција која им оди во прилог на основните закони да се смета за посредна евиденција за L . Посредно сведоштвото за L може да биде и во друга смисла кога L се спојува со различни други посебни претпоставки за да би добиле други закони од кои секои има посебно подрачје на предикација, па непосредното сведоштво за овие закони се смета за посредно сведоштво за L . Врз основа на ова Нејгел ја изведува својата општа поставка во однос на дисконфирмацискиот случај на научниот закон. Претпоставувајќи дека дел од сведоштвото за L е непосредно, а дел посредно во било која смисла и претпоставувајќи дека сме дошле до некои исклучоци за L Нејгел заклучува дека не се напушта L и покрај исклучоците. Бидејќи, како прво, непосредното и посредното сведоштво е поголемо од негативното и второ, вистинитоста не зависи само од односот со сведоштвото, туку и од системот во кои L припаѓа, поточно поради своите односи со другите закони и нивните сведоштва L не е изолирано, неговата судбина влијае на судбината на системот во кој се наоѓа. Па врз основа на ова, отфрлањето на L би барала сериозна реорганизација на одредени делови од нашето познание. А таквата реорганизација може да биде неизводлива затоа што моментално немаме подобна замена за системот кои до тогаш бил адекватен, а реорганизацијата може да се избегне со повторно интерпретирање на очигледните исклучоци. Тоа е случај кога дисконфирмацискиот пример се толкува како резултат на невнимателни набљудувања или грешка во изведениот експеримент. Историјата на науката сведочи дека напуштањето на претпоставката за адекватноста на законот води кон поголем интелектуален хаос, отколку претпоставката дека грешката е можна. Вообичаено се напушта некој закон ако исклучиво непосредното сведоштво открило прави исклучоци.

Критериумот на дедуктивноста и решавањето на проблемот на егзистенцијалната квантификација

Проблемот на субјунктивната кондиционалност или користењето на кондиционалните искази и нивната логика како логика на научните закони води кон проблемот на субјунктивноста и вистинитоста на научните закони. Брајтвејт и Нејгел го увидоа овој проблем и понудија едно гносеолошко решение кое ќе го разгледаме понатаму. Што имплицира субјунктивноста? Ползувањето на кондиционалните искази со форма: ако a е A , тогаш a е и B , претпоставува дека може да се ползува и формата на “ако P тогаш Q ”, под околности во кои P е лажно. Таквите искази во кои од лажноста на P следи

Q , а се вистинити се нарекуваат хипотетички исказ, контрафактички искази, Нејгел ги нарекува идеално вистинити искази, а Брајтвејт субјунктивни кондиционали. Како вели, "...терминот субјунктивни кондиционални искази ќе го користиме за тврдењата која ја има следнава форма "иако нема такво нешто какво што е A , ако би имало такво нешто какво што е A , тогаш сето A би било B ."³⁷ Или со пример ако постои гас чии молекули имаат нулта екстензија и немаат меѓусебна атакција, (фактички таков гас не постои) неговиот притисок и волумен ќе бидат поврзани со правилноста на Бојловиот закон. Терминот субјунктивно-хипотетичко Брајтвејт вели дека ќе го користи за тврдењата од следнава форма "иако P е лажно, ако P би било вистинито тогаш и Q би било вистинити" или ако клинчето што го држи календарот се извади (иако тоа не е извадено), тогаш календарот ќе падне на земја. Неограничената универзалност како критериум и логичко-епистемичка одлика на законоликите универзално-кондиционални искази не е доволна. Еден неограничен универзално-кондиционален исказ може да биде вистинит едноставно затоа што е иреално вистинит или субјунктивен кондиционал, поточно ништо не ги задоволува условите во антецендентот. Ако овој кондиционален исказ се прифати само врз основа на овие разлози, малку е веројатно дека некои ќе го смета за научен закон. На пример, ако предпоставиме дека не постојат киклопи, тогаш правилата на логиката ни налагаат дека може да ја прифатиме вистината дека сите киклопи се брзоноги. Меѓутоа и покрај формално-логичката коректност сосема нормално ќе биде да се двоумиме дали овој исказ може да се разбере како научен закон, особено што логиката ни налага да го прифатиме како вистинит и врз основа на истите претпоставки, и исказот дека киклопите се спори. Ако еден универзално-кондиционален исказ го сметаме за закон затоа што е субјунктивен кондиционал, би изгледало како успешна шега. Законите обично се употребуваат за објаснување, предвидување или за инструменти за изведување заклучоци. Па ако универзално-кондиционалниот исказ се прифати како закон затоа што е иреално вистинит, тогаш нема да може да ги изведе набројаните функции кои од него се очекуваат. Затоа еден универзално-кондиционален исказ не смее да се нарече закон ако не знаеме дали постои барем еден таков објект кој го задоволува условот во антецендентот. Поточно, треба егзистенцијална квантификација. За Нејгел ова барање е рестриктивно, бидејќи не сме секогаш во можност да знаеме, дури и кога сме спремни еден исказ да го наречеме закон, дека постои такво нешто какво антецендентот соопштува. На пример, ако не знаеме дали стварно постои делче од бакарна жица подложено на температура на -270 степени целзиусови, а сеуште сакаме да тврдиме дека го сметаме за закон исказот дека секое делче од бакар е сеуште добар проводник на електрична енергија и под температура на -270 степени целзиусови. Ако овој исказ го прифатиме како закон, тогаш врз основа на кое сведоштвотоа ќе го тврдиме? Според

³⁷ R. B. Braithwaite, *Laws of Nature and Causality. Scientific Explanation*, op. cit., p. 295.

претпоставката ние за тоа немаме непосредно сведоштво, не знаеме дали постои бакарна жица на температура блиска на апсолутната нула, не сме извеле никакви експерименти. Но, сведоштвото може да биде посредно. Овој вид на искази ги прифаќаме како закони затоа што е последица на некои други закони за кои имаме некакво сведоштво. Па затоа новото барање Нејгел го изразува вака: "...иреалната вистинитост на неограничениот универзално-кондиционален исказ не е доволна за тој исказ да се смета за закон; ...таквиот исказ се смета за закон само ако постои збир на други закони од кои тој универзален исказ може логички да се изведе."³⁸

На овој начин неограничените универзално-кондиционални иреално вистинити искази за кои непостои такво нешто што го задоволува антецеденсот се стекнуваат со статус на научни закони затоа што претставуваат дел од некои систем од дедуктивно поврзани закони и затоа што емпириската евиденција го конфирмира целиот систем. Ова решенија на Нејгел го претпоставува концептот на Брајтвејт за аксиоматското крепење на научните закони во кои не може да се одреди егзистенцијална квантификација. Контрафактичките субјунктивни кондиционали како научни закони сосема е јасно дека не се израз на константни конјукции, туку во целост реферираат на идеализирана состојба која фактички не постои. Законот за идеалните гасови, првиот Њутнов закон за разлика од акцеденталните генерализации се поткрепени во еден дедуктивен контекст, додека за произволните воопштувања тоа не е случај. Според Брајтвејт ова поткрепување е резултат на дедуктивната релација на законоликата генерализација со генерализација од повисоко ниво, велејќи дека: "...условот поставената хипотеза h да биде законолика (ако е вистинита да биде закон на природата) тогаш ќе биде во тоа да или хипотезата се појави во поставен научен дедуктивен систем како хипотеза од повисоко ниво содржејќи теоретски поими или да се појави во поставен научен дедуктивен систем како дедукција од хипотезата од повисокото ниво која е поткрепена со одредено емпириско сведоштво кое не е директна евиденција на h сама по себе."³⁹ Па врз основа на следново, еден универзално-кондиционален исказ може да биде адекватана дедуктивно-номолошка премиса во експликативната супсумпција ако и само ако е неограничен универзален исказ, ако неговата евиденција не се поклопува со подрачјето на неговата предикација, ако има посредни и непосредни сведоштва и известија кои го поткрепуваат и ако е дедукција на хипотеза или постулат од повисоко ниво.

³⁸ Ernest Neigel, *Struktura nauke*, op. cit., str.53.

³⁹ R. B. Braithwaite, *Laws of Nature and Causality. Scientific Explanation*, op. cit., p. 301-302.

Заклучок

Релевантноста на логичко-епистемичкиот пристап кон научната експликација се црпи од тоа што со воведувањето на систематското објаснување на појавите и утврдувањето на условите и последиците на поединечните случувања и со прикажувањето на логичките релации меѓу исказите се овозможува сосредоточување на изворите на *согласие*, и што е побитно, на изворите на *несогласие* на тврдењата во науката, по што се отвараат можностите за вредносна, гносеолошко-алетиолошка и еуристичка детерминација на научните знаења.

Scientific Explanation: Methodological Inquiry

Summary

This article focuses on the thinking about explanation. It begins by discussing the philosophical concerns that gave rise to the theory of explanation. Recent discussion really begins with the development of the Deductive-Nomological (DN) model. This model has had many advocates (Popper, Braithwaite, Nagel) but unquestionably the most detailed and influential statement is due to Carl Hempel, therefore we try to examine critically the main points of Hempel's theory of explanation and standard criticisms of it, followed by an examination of attempts to amend, extend or replace this model. In this article we seek to examine critically the conditions of adequacy and metalogical/epistemological nature of scientific laws. In this text we argue that nomologically necessary universal generalizations are solution on the problem of causality in explanation, because they assume many epistemological problems.

Библиографија

- Aristotel**, *Organon*. Beograd: Kultura, 1960.
- Braithwaite, R. B.** *Scientific Explanation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1953.
- Bromberger, S.** "Why Questions", in: *Mind and Cosmos: Essays in Contemporary Science and Philosophy*, (ed.) R. Colodny, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1966.
- Carnap, Rudolf.** "The old and the New Logic", in: A. J. Ayer (ed.), *Logical Positivism*. London: Free press, 1959, p. 133-146.
- Davia, Alan Gregg.** *Thoughts on a Possible Rational Reconstruction of the Method of "Rational Reconstruction"*. Twentieth World Congress of

- Philosophy, in Boston, Massachusetts, Aug. 10-15, 1998.
<<http://www.bu.edu/wcp/Papers/Scie/ScieDavi.htm>>
- David, Marian.** "The correspondence theory of truth", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta., <<http://plato.stanford.edu/entries/truth-correspondence>>
- Duhem, P.** *The Aim and Structure of Physical Theory*. New York, 1962.
- Feigl, Herbert.** "Unity of Science and Unitary Science", in: H. Feigl and M. Brodbeck (eds.), *Readings in the Philosophy of Science*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1953, 382-386.
- Friedman, M.** "Explanation and Scientific Understanding". *Journal of Philosophy* 71 (1974) : 5-19.
- Gruender, David.** *On Explanation: Aristotelean and Hempelian*. World Congress of Philosophy, in Boston, Massachusetts, Aug. 10-15, 1998.
<<http://www.bu.edu/wcp/Papers/Scie/ScieGru2.htm>>
- Hajdeger, Martin.** "O biti istine". *Gledišta* 5-6 (1972): 867-884.
- Hempel, G. Karl** and Paul Oppenheim. "The Logic of Explanation", in: H. Feigl and M. Brodbeck (eds.), *Readings in the Philosophy of Science*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1953, 319-354.
- Hempel, G. Karl** "Studies in the Logic of Confirmation", *Mind* 54 (1945) : 1-26; 97-121. <<http://www.jstor.org/journals/oup.html>>. Реиздадена во: C.G. Hempel *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. New York: The Free Press, 1965, 3-47.
- Hempel, G. Karl.** "Postscript (1964) on Confirmation", in: *Aspects of Scientific Explanation*, New York, The Free Press, 1965, p. 47-51.
- Hempel, G. Karl.** "The Empiristic Criterion of Meaning", in: A. J. Ayer (ed.), *Logical Positivism*. London: Free press, 1959, p. 108-132.
- Hempel, G. Karl** "O 'stadnarnoj koncepciji' naučnih teorija" u: N. Sesardić (prir.), *Filozofija nauke: Zbornik tekstova*. Beograd: Nolit, 1985, 200-221
- Hempel, G. Karl** "On the Nature of Mathematical Truth", in: H. Feigl and M. Brodbeck (eds.), *Readings in the Philosophy of Science*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1953, 148-162.
- Hempel, C. G.:** 1943, 'A Purely Syntactical Definition of Confirmation'. *Journal of Symbolic Logic* 8 (4) : 122-143.
- Kemeny, John.** *A Philosopher Looks at the Science*. London: D. Van Nostrand Company, 1959.
- Kemerling, G.** "Scientific Explanation". *Philosophypages* .
<www.philosophypages.com/lg/e15.htm>
- Kitcher, P.** "Explanatory Unification and the Causal Structure of the World", in: *Scientific Explanation*, (eds.) P. Kitcher and W. Salmon, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1989, p. 410-505.
- Kneale, William.** "Induction, Explanation, and Transcendent Hypotheses", in: H. Feigl and M. Brodbeck (eds.), *Readings in the Philosophy of Science*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1953, 353-367.

- Kron, A.** "Filozofija nauke Ernesta Nejgela", u: Nejgel, Ernest. *Struktura nauke*. Beograd: Nolit, 1974, IX-XXXI.
- Losee, Jonh.** *A Historical Introduction to the Philosophy of Science*. 3-rd ed., rev. end enlarge. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Mayes, G. Randolph.** "Theories of Explanation". *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. Ed. Bradley Dowden and James Fieser., <<http://www.iep.utm.edu/e/explanation.htm>>
- Марковић, Михаило.** *Филозофски основи науке*. Београд: САНУ, 1981.
- Murzi, Mauro.** "Carl Gustav Hempel (1905-1997)". *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. Ed. Bradley Dowden and James Fieser. <<http://www.iep.utm.edu/h/hempel/htm>>
- Nejgel, Ernest.** *Struktura nauke*. Beograd: Nolit, 1974.
- Nejgel, Ernest i Moris Koen.** *Uvod u logiku i naučni metod*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1982.
- Nagel, Ernest.** "The Causal Character of Modern Physical Theory", in: H. Feigl and M. Brodbeck (eds.), *Readings in the Philosophy of Science*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1953, 419-437.
- Nagel, Ernest.** *Principles of the Theory of Probability*. Chicago: The University of Chicago Press, 1939.
- Nagel, Ernest.** "Teleological Explanation and Teleological Systems", in: H. Feigl and M. Brodbeck (eds.), *Readings in the Philosophy of Science*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1953, 537-558.
- O'Hear, Anthony.** *An Introduction to the Philosophy of Science*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Pap, Arthur.** "Does Science Have Metaphysical Presuppositions?", in: H. Feigl and M. Brodbeck (eds.), *Readings in the Philosophy of Science*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1953, 21-33.
- Poenkare, Henri.** "Je li znanost umjetna?" u: N.Sesardić (prir.), *Filozofija nauke: Zbornik tekstova*. Beograd: Nolit, 1985, 44-60.
- Poper, Karl.** *Logika naučnog otkrića*. Beograd: Nolit, 1973.
- Poper, Karl.** "Cilj nauke" u: N.Sesardić (prir.), *Filozofija nauke: Zbornik tekstova*. Beograd: Nolit, 1985, 253-265.
- Попер, Карл.** *Непрекината слика: Интелектуална аутобиографија*. Скопје: Магор, 2001.
- Reichenbach, Hans.** *Rađanje naučne filozofije*. Beograd: Nolit, 1973.
- Reichenbach, Hans.** *Experience and Prediction: An Analysis of the Foundations and the Structure of Knowledge*. Chicago, Illinois, The University of Chicago, 1938. <<http://www.ditext.com/reich/reich-c.html>>
- Ričard, Rorti.** "Dali je istina cilj istraživanja? Dejvison vs. Rajt". *Theoria*, god. XXXVII, 3 (1994): 7-32.
- Salmon, W.** *Statistical Explanation and Statistical Relevance*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1971.

- Schlick, Moritz.** “Are Natural Laws Conventions?”, in: H. Feigl and M. Brodbeck (eds.), *Readings in the Philosophy of Science*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1953, 181-188.
- Scriven, M.** “Explanations, Predictions and Laws”, in: Minnesota Studies in the Philosophy of Science, vol 3 *Scientific Explanation, Space, and Time*, (eds.) H. Feigl and G. Maxwell, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1962.
- Swartz, Norman.** “Laws of Nature”. *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. ed. Bradley Dowden and James Fieser. <<http://www.iep.utm.edu/l/lawofnat.htm>>
- Thomas J. Hickey.** *History of Twentieth-Century Philosophy of Science* <<http://www.philsci.com>>
- Williams, Henry Smith.** *A History of Science*. Vol. I.-IV, Project Gutenberg CD. (ed. and prod.) Michael Hert, August 2003, CD-ROM.
- Woodward, James.** “Scientific Explanation”. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta <<http://plato.stanford.edu/entries/scientific-explanation>>
- von Wriht, G.H.** *Objašnenje i razumevanje*. Beograd: Nolit, 1975.

ОДАНОЧУВАЊЕ НА ПРИХОДИТЕ ОД ВРАБОТУВАЊЕ ВО Р. МАКЕДОНИЈА THE REMUNERATION TAX POLICY IN R. MACEDONIA

Анстракт

Во Р. Македонија последните неколку години се подобрува макроекономската стабилност, како резултат на процесот на економски реформи. Сепак, нивото на невработеност е релативно високо. Наталожиците подобрувања на вработувањето се од клучна важност за целокупната економска политика на земјата. Оттука, следи дека поле на особен интерес, но и предмет на истражување во овој труд е оданочувањето од вработување и неговите импликации врз вработеноста во Македонија, а особено потребата од понатамошни реформи во даночната политика кои треба да имаат ефект и врз зголемување на нивото на вработеност во земјата.

Клучни зборови: *персонален данок на доход, придонеси за социјално осигурување, систем на оданочување, даночна политика, вработеност, реформи*

Вовед

Во трудот се образложува даночниот товар од вработување во Македонија, и тоа износот на персоналниот данок на доход и придонесите за социјално осигурување како процент од вкупните трошоци за вработување на типичните работници во Македонија, и се дава споредба со државите од Западен Балкан и државите членки на ОЕЦД. Се утврдува позицијата на Македонија во споредба со останатите земји по однос на прашањето за оданочување од вработување. Персоналниот данок на доход и социјалните придонеси се користат за оданочување на приходите од вработување, а се плаќаат од страна на работодавачот. Персоналниот данок на доход е трансформиран во рамен данок од 10%, па оттука Македонија спаѓа во земјите со најнизок персонален данок на доход во светот. Сепак, вкупното даночно оптоварување е релативно високо, што воглавно се должи на

¹ Факултет за економски науки, ЕУРМ

висината на придонесите за социјално осигурување кои се пресметуваат како одреден процент од просечната национална плата наместо од поединечната плата. Даночниот товар е особено висок кај ниско квалификуваниот кадар, кој има и најголемо учество во невработеноста.

Се дискутира и за комплексноста на постапката за пресметување на даноците од вработување како за фирмите така и за даночната администрација. Сложеноста произлегува од разликите кои постојат во определување на минимален или пропорционален придонес кој зависи од нивото на платите, од различните основици за различните социјални придонеси, како и од користењето на нето плата како почетна основа за пресметување на данокот, иако стапките се базирани на бруто плати поради што е потребна пресметка и на бруто платата. Оттука, понатамошните реформи во даночната политика и системот на оданочување треба да ги намалат недостатоците и негативните ефекти на даноците од вработување со што би се постигнало намалување на даночното оптоварување, посебно за ниско квалификуваните работници како и поедноставување на пресметката на даночниот товар.

Анализа на проблематиката

Учеството на даноците во бруто домашниот производ на Македонија е околу триесет проценти и во споредба со остатокот од светот не е особено високо, но ако се земе во предвид нискиот животен стандард мерен по глава БДП и куповна моќ, тогаш и не е толку ниско. Во структурата на даночни приходи на Македонија најголемо процентуално учество зафаќаат даноците од вработување и од потрошувачка, додека капиталните даноци и данокот на имот се ниски. Во рамките на даноците од вработување, најголема компонента претставуваат придонесите за социјално осигурување, додека од даноците на потрошувачка, најзначаен извор на приходи е данокот на додадена вредност. Социјалните придонеси и ДДВ поединечно зафаќаат по околу една третина од вкупните даночни приходи во Македонија. Ваквата даночна структура се среќава кај земјите од Средна и Источна Европа. Даноците од вработување заедно со даноците од потрошувачка служат за финансирање на програмите за трошење. Релативно високиот товар на потрошувачката е предизвикан од ДДВ и од акцизите. Даночниот товар на капиталот пак е скроман и стапката на данок на добивка од 10% има за цел да привлече странски директни инвестиции за да се забрза закрепнувањето на економијата. Ако даночната стапка на данокот на добивка е повисока од стапката на персоналниот данок, фирмите не би биле стимулирани да пријавуваат помали плати бидејќи тоа би ја зголемило целокупната даночна обврска. Во Македонија трудот се оданочува многу повеќе отколку добивката што поттикнува пријавување на помали плати и стимулира даночна арбитража. Сепак, оваа појава е намалена со маскимальниот плафон на придонесите за пензиско осигурување со што се спушта маргиналната

даночна стапка од вработување за оние кои имаат високи примања, но има докази дека некои фирми ги користат ваквите шеми за избегнување данок. Според истражувањето за платите во јавниот и приватниот сектор спроведено од *Hay consultant group* во 2006 за Народна банка, застапеноста на дополнувањата на основната плата се релативно чести кај фирмите од приватниот сектор. Доказ е и групирањето на официјално исплатените плати околу 65% од минимален праг за пресметка на социјалните придонеси. Во октомври 2006 година, околу 12% од вработените добиле плати во износ околу 65% од просекот, а делот на вработени со толку ниски пријавени плати е особено висок во секторите на земјоделство и градежништвото. Пријавувањето на пониски плати пак повлекува исплаќање на дел од платата во готово за што фирмата мора да има на располагање црни пари кои ги добиваат пак со непријавени помали продажби. Јазот меѓу даноците од вработување и капиталните даноци исто така води до даночна арбитража со тоа што се трансформира приходот од вработување во капитален приход, на пример кога вештачко ниските плати се даваат на менаџерите кои поседуваат акции на фирмата, а другиот дел од своите примања го добиваат во форма на дивиденди. Таквата трансформација на приходот ја намалува целокупната даночна обврска. Во Македонија, едно лице кое заработува просечна плата и кое добива надоместоци ослободени од данок се соочува со даночен товар од околу 32%, додека пак работникот кој заработува само половина од просечната плата има повисок даночен товар кој изнесува околу 39% поради регресивниот ефект на минималните придонеси за социјално осигурување.

Анализата и споредбата на податоците за даночното оптоварување во земјите од Западен Балкан покажува дека даночниот товар од вработување за еден просечен работник во Македонија е сличен како во Босна и Херцеговина, а понизок од Црна Гора каде изнесува 41% и од Србија каде изнесува околу 39%, но поголем од Албанија каде изнесува околу 29%. Даночниот товар за работникот кој заработува половина од просечната плата со износ од 39% е повисок од било која држава од Западен Балкан. Во Србија истиот е под 38%, во Црна Гора околу 36%, во Албанија околу 34%, а во Босна и Херцеговина околу 31%.

Споредбата со земјите членки на ОЕЦД² покажува дека за лицето кое заработува просечна плата, оданочувањето е слично како во Македонија, дури е за пет процентни поени пониско во Македонија доколку се сметаат и надоместоците, додека за работниците кои заработуваат половина од просечната плата, даночниот товар во Македонија е повисок од повеќето земји членки на ОЕЦД. Тоа се должи на фактот дека поголем дел од земјите членки на ОЕЦД нудат намалени стапки за социјално осигурување или поголеми ослободувања од данокот на доход со што се намалуваат даноците од вработување кај ниските примања.

² OECD, Reforming personal income tax, Policy Brief, March 2006

Приходот од вработување се оданочува со персонален данок на доход³ и со социјални придонеси кои за вработените ги плаќаат работодавците. Во 2007 година персоналниот данок на доход од систем на прогресивни стапки беше трансформиран во пропорционален или рамен данок со стапка од 12% која во 2008 година се намали на 10%. Секое лице има право на ослободување од персонален данок кое изнесува 39 528 денари годишно. Основното лично ослободување задржува некаква прогресивност на просечната даночна стапка со покачување на приходот и покрај маргиналната даночна стапка. Прогресивноста на персоналниот данок на доход е зајакната со постоењето на надоместоци кои не се предмет на оданочување (хранарина, превоз, бонус) што фирмите можат да го дадат на своите вработени во готовина или во натура до извесен максимален износ. Максималниот износ за надоместок за хранарина изнесува до 20% од просечната национална нето плата. Тој е регулиран со колективните договори и може да го надмине износот од 20% од нето платата, но само 20% се ослободени од данок, односно ако работодавецот одлучи да исплаќа 25% од националната просечна плата на име хранарина, пет процентни поени ќе бидат оданочени со персоналниот данок на доход. Овие надоместоци ослободени од данок може да се протолкуваат како дел од приходот од плата. Под претпоставка дека фирмите им даваат максимален износ на надоместоци ослободени од данок на сите вработени тогаш делот од платата што е ослободен од данок е најголем кај оние кои имаат ниски примања и истиот се намалува со покачувањето на приходот, а со тоа ја зголемува просечната ефективна стапка на персоналниот данок на доход од нула за работници со примања под износот на надоместоците ослободени од данок до под 10% за оние кои имаат високи примања. Сепак, бидејќи законската даночна стапка за персоналниот данок на доход е многу ниска, прогресивноста на просечната ефективна стапка што е предизвикана од основните надоместоци и бенефиции останува мошне умерена и се одбива од минималните социјални придонеси.

Целокупниот даночен товар од вработување сепак останува висок, сложен и регресивен поради придонесите за социјално осигурување. Комбинираната стапка за социјално осигурување е 32% од бруто платата, од кои 21,2% се за пензиско и инвалидско осигурување, 9,2% за здравствено осигурување и 1,6% за вработување. Основицата за придонесите за социјално осигурување е бруто платата, иако постојат разлики во дефиницијата на бруто платата кај различните осигурувања (реална наспроти договорена плата). Кај придонесите за здравствено осигурување, основицата е реалната бруто плата додека кај пензиското осигурување и кај вработувањето тоа е реалната или договорената бруто плата во зависност од тоа која е повисока. На пример, за работник кој е болен и прима пониска

³http://www.ujp.gov.mk/files/attachment/0000/0088/Odanochuvanje_so_personalniot_danok_na_dohod.pdf (27.11.2008)

плата од договорената, се намалуваат плаќањата за здравствено осигурување, но не и за пензиско осигурување и за вработување. Социјалните придонеси целосно се одземаат од даночната основица за персонален данок. За лицата со ниски примања, ефективниот социјален придонес е повисок од законската стапка, а со тоа и повисок од онаа на лицата со просечни или со повисоки примања. Оваа регресивност на ефективната стапка за социјални придонеси е предизвикана од минималните нивоа на придонесите. Основиците за минималните придонеси се проценти од националните просечни бруто плати и изнесуваат околу 65% со идни проекции за нивно намалување на 50%.

Посебна карактеристика на системот на оданочување на персоналниот доход во Македонија во моментот е тоа што платите се договараат во нето износ наместо во бруто износ. Работодавците поради тоа мора да ги пресметаат даночните основици за социјални придонеси и за персоналниот данок на доход со тоа што изведуваат второ бруто од нето платите. Оваа постапка заедно со различните основици од платите и основиците за различни минимални социјални придонеси ја прават пресметката на даноците од вработување доста сложена. Исто така, надоместоците за исхрана, превоз и бонуси влијаат врз даночниот товар од вработување т.е го намалуваат. Сепак, надоместоците не ја намалуваат само даночната основица за персоналниот данок на доход туку и даночната основица за социјалните придонеси и затоа ефектот на даночна заштеда на ваквите надоместоци е релативно ниска кај оние кои имаат ниски примања. Овие работници треба да плаќаат минимални социјални придонеси врз коишто не влијаат надоместоците. Со укинување на надоместокот за исхрана и негов третман како доход кој подлежи на данок односно вклучување на бенефициите во приход кој се оданочува, ќе постои регресивност во даночниот систем. Наспроти тоа, со укинување на минималните социјални придонеси даночниот систем ќе стане прогресивен. Доколку овие две различни мерки кои влијаат врз трошоците за вработување се применат истовремено, даночниот систем ќе стане порамен, но сепак малку ќе остане прогресивен. Конечно, ако покрај овие промени и јавното здравство би се финансирало со општите даноци наместо со придонеси за здравствено осигурување, даночниот товар од вработување би останал малку прогресивен, но значително би се намалил за сите работници.

Даночниот систем во Македонија не го дискриминира учеството на женскиот труд. Даночниот товар не се менува за двојките, односно во случаите каде што едниот партнер заработува и случаите каде што двајцата партнери заработуваат. Сепак, ако вториот партнер заработи само една третина од просечната плата со работење неполно работно време, даночниот товар на двојката се зголемува значително, а со тоа се казнува работењето со неполно работно време. Ова произлегува од релативно високиот даночен товар на ниските примања поради минималната основица за плаќање на социјални придонеси.

Релативно високото оданочување на ниско квалификуваниот труд и гоемината на неформалниот сектор кој вработува многу ниско квалификувани работници во Македонија укажува на тоа дека даноците на трудот се јавуваат како важен изговор за нивото на невработеност во земјата. Сепак, оданочувањето на трудот е само еден од факторите кој влијае врз исходот на пазарот на трудот. Намалувањето на даноците кај ниско квалификуваниот труд е приоритет во реформите, како и поедноставувањето на пресметките за даноците од вработување. Споредбата⁴ на даночното оптоварување во Македонија и земјите од Западен Балкан покажува дека неодамнешните реформи го намалиле даночниот товар не само во Македонија, туку и во некои соседни држави.

Даноците од вработување може да влијаат на пазарот на трудот на различен начин, а какво ќе биде влијанието и кој ќе го сноси даночниот товар зависи од многу фактори. Од анализите се изведуваат неколку можни случаи:

- Ако даночниот товар се врати назад на работниците преку пониски нето плати, негативниот ефект на данокот на вработување може да биде релативно мал и ќе зависи од тоа каква ќе биде еластичноста на понудата на трудот односно приспособувањето на понудата на трудот кон намалувањето на нето платата. Ова е случај во земјите со флексибилни пазари на труд каде што работниците реагираат на даноците од вработување со тоа што прифаќаат пониски нето плати за да спречат зголемување на трошоците за плата што би ги направило нивните работни места ризични.
- Ако даночниот товар се префрли на работодавците преку повисоки бруто плати, негативниот ефект врз вработувањето е поголем бидејќи фирмите имаат тенденција да ја намалат својата побарувачка за вработување поради повисоките трошоци од вработување. Ова е случај за земјите со надолна ригидност на нето платите. Македонија припаѓа на оваа група на земји со оглед на тоа дека преговорите се базираат на нето плата наместо на бруто плата и како резултат на тоа промените на даноците од вработување краткорочно не влијаат на договорите за вработување, иако долгорочните ефекти можат да бидат поинакви. Во Македонија намалувањето на персоналниот данок на доход резултираше во краткорочна нееластичност на нето платата и покрај намалувањата на персоналниот данок при што вработените не ги почувствуваа придобивките од намалувањето, но за фирмите стана поефтино да вработат нови работници.

⁴ Arandarenko, M and V. Vukojevic, Labour Costs and Labour Taxes in Western Balkans, World Bank, 2008

- Ако фирмите не успеат да го префрлат даночниот товар од вработување на потрошувачите преку зголемување на цените на аутпутот, тие можат да ги намалат инвестициите при што ќе го намалат капиталот, продуктивноста на трудот и реалните плати така што на крај даночниот товар ќе го сносат работниците преку пониските реални плати или невработеноста. Со наоѓање на други начини за намалување на платите, нецелосно плаќање на нето износот или со префрлување на дел од дејноста во неформалниот сектор, со што би се намалил негативниот ефект на високите даночни стапки за вработување, но ќе се создаде двоен пазар на труд и нелојална конкуренција меѓу формалниот и неформалниот сектор како и намалување на даночната основица и зголемен даночен товар во формалниот сектор што пак води до стимулирање на непријавување на заработувачката.

Од ова произлегува дека намалувањето на даноците од вработување во Македонија може значително да ги намали трошоците за вработување и да придонесе за зголемување на вработеноста и на инвестициите во формалниот сектор.

Промените во насока на намалување на даночното оптоварување од вработување може да се постигне на различни начини преку бројни мерки⁵. Релативно високите даноци од вработување кај заработувачката на ниско квалификуваниот кадар се должи на минималните социјални придонеси. Поради тоа е потребна промена во насока на пропорционалност на придонесите со трошоците за плата на сите нивоа на плати, за да се намали даночниот товар кај ниско квалификуваниот труд. Сепак, ваквата мерка на укинување на минималните придонеси има свои негативни страни и тоа зголемување на фискалните трошоци и намалување на приходите за социјално осигурување за околу еден процент од БДП, прекин на врската меѓу придонесите и бенефициите и стимулирање на пријавувањето на помала заработувачка. Оправданието од друга страна се состои од подобрување на даночната администрација и финансирање на минималната пензија која има за цел да ја спречи сиромаштијата на старост, додека минималните придонеси делуваат како принудна заштеда за да се постигне таа цел. Ако минималнатите придонеси го намалат нивото на вработување и го прошират неформалниот сектор тоа ќе доведе до опаѓање на социјалната заштита и до поголем ризик на сиромаштија на старост. Минималната пензија е мерка за прераспределба и оправдано е да се финансира, барем делумно, од општото оданочување. Во Македонија нивото на минимална пензија е околу 35-40% од просечната плата што е повисоко од останатите земји во регионот. Оттука, можноста за регулирање на системот за намалување на сиромаштијата за постарите лица содржи пропорционалност

⁵ A.M Stevreska, Labour Costs in South East Europe, Country Report: Labour Costs in Republic of Macedonia, 200-2006, Draft Report, May 2007

на социјалните придонеси со доходот што се заработува, намалување на тековните минимални пензии и задржување над линијата на апсолутна сиромаштија, доделување на социјална помош на постарите лица кои немаат право на јавна пензија и финансирање на нето трошоците на овие мерки преку државниот буџет. Една од мерките за намалување на даночното оптоварување е и воведувањето на даночни кредити условени со работење во формалниот сектор или т.н работни бенефиции или кредити за заработен приход. Ваквите кредити се вообичаено пропорционални со бруто приходот до максимален износ и до некој праг, а потоа постепено се повлекуваат. Тие се даваат на вработените кои можат да го извадат даночниот кредит од нивната обврска за плаќање на персонален данок на доход, а во некои случаи и од даночната основица. Целта на ваквиот кредит е намалување на сиромаштијата на работниците и нивните семејства и олеснување на влезот на пазарот на трудот со тоа што трошоците на трудот се задржуваат ниски, а се обезбедува повисок стандард на живеење отколку со неработењето. Сепак, зголемената ефективна маргинална даночна стапка по прагот кај работните бенефиции го дестимулира работењето дополнителни часови и стимулира пониско пријавување на заработувачката заради добивање на целосни бенефиции. Воведувањето на даночниот кредит од вработување во Македонија се смета како второ најдобро решение после укинувањето на минималните придонеси. Може да се креира даночен кредит кој ќе го намали даночниот товар за ниска заработувачка со што ќе им се дозволи на фирмите да го извадат даночниот кредит од социјални придонеси што тие ги плаќаат за вработените, а не само од обврската за плаќање на данокот на доход, а потоа постепено да го повлекуваат даночниот кредит со покачување на платите. Ефектот од таквиот даночен кредит би бил сличен со укинувањето на минималниот социјален придонес и се смета како пожелна дополнителна мерка во пакетот решенија заедно со укинувањето на минималните придонеси и проширувањето на даночната основица. Од друга страна обезбеденото бесплатно здравствено осигурување во првите 18 месеци за новите учесници на пазарот на трудот ги стимулира новите вработувања во формалниот пазар на трудот. Ефективноста на оваа мерка е ограничена се додека лицата добиваат бесплатна здравствена заштита со тоа што се пријавуваат како невработени и не бараат работа. Оттука, значајна е опцијата за укинување на придонесот за здравствено осигурување и финансирање на здравството преку општото оданочување. Некои држави како Данска и Обединетото Кралство го финансираат својот систем на јавно здравство од општите даноци, други европски држави како Австрија, Белгија, Финска, Франција само ги надополнуваат придонесите со општите даноци, а другите држави имаат здравствени системи кои се базираат на придонесите како во Македонија. Преминувањето од финансирање преку придонеси на финансирање преку општи даноци за здравството во Македонија би овозможило намалување на даночниот товар од вработување со што би се зголемила побарувачката за работна сила, пореална би била статистиката за

невработеноста во земјата, би се зголемила транспарентноста и еднаквоста со намалување на вкрстеното субвенционирање на неформалната работа од формалната работа. Негативноста се состои во губење на изворот на приход за здравствениот сектор, кој би станал целосно зависен од годишните буџетски одлуки на централната власт. Значајна е стабилноста на финансирање на здравствениот систем и потребата да се отстрани недоволното финансирање кое постои во сегашниот систем со оглед на основницата која е потесна и поранлива во споредба со основницата на општиот данок. Се проценува дека ваквата мерка на укинување на придонесите за здравствено осигурување би повлекла нето буџетски трошоци од околу 2% од БДП.

Поедноставување на даночните пресметки⁶ за фирмите и за даночната администрација се постигнува со укинување на минималните социјални придонеси, со преминување од здравствено осигурување базирано на придонеси кон осигурување финансирано со општите даноци и со проширување на даночната основница со укинување на надоместоците, но поедноставувањето станува поголемо и доколку сите компоненти на пресметката на оданочувањето од вработување се базираат на иста основница. Придонесите за пензискиот систем и за вработување се базираат врз договорената плата според договорот за работа, додека персоналниот данок на доход и придонесот за здравствено осигурување се базираат врз реално заработената плата. Заработената плата може да биде повисока од договорената плата доколку се исплати бонус или пониска доколку работникот е на боледување. Користењето на реалната заработена плата како основа за сите социјални придонеси и за персоналниот данок на доход ги поедноставува даночните пресметки и го дестимулира избегнувањето на плаќање на придонесите преку исплата на платите во форма на бонуси.

Постапката на пресметување станува поедноставна и со сведување на даночните пресметки од вработување на основа на бруто плата како вообичаена меѓународна практика, а не од нето плата. Платите кога се договараат во бруто наместо во нето износи тогаш директно можат да се користат и како основница за социјалните придонеси. Даночната основница за персоналниот данок на доход би се изведувала од бруто платата кога од неа ќе се одземат социјалните придонеси и ослободувањето од персоналниот данок на доход. Социјалните придонеси и персоналниот данок на доход и понатаму се обврска на работодавачот да ги плаќа на даночната администрација. Работникот треба да добива со месечната плата документ на којшто ќе се гледа бруто платата пред социјалните придонеси, сите даноци од вработување платени за него и нето платата која е идентична со износот на пари што го носи дома. Преминот од нето плата на бруто плата има свои предности и слабости. Голема предност е поедноставувањето на пресметките

⁶ IMF, 2007, Mullins P, P. Lopez Murphy and E. Haindl Rondanelli, FYR Macedonia, Labour Tax Reform, November 2007

на оданочувањето од вработување, но и зголемување на транспарентноста и свеста на работниците за големината на придонесите за социјално осигурување што се плаќаат на нивно име. Сепак, оваа реформа носи и извесни трошоци бидејќи нето приодот е вкоренет во општеството и постои потреба од промена на повеќе закони и прописи кои го регулираат вработувањето. Исто така, преминот кон бруто плата може да не биде корисен во насока на остварување на целите за зголемување на вработеноста. Со нето договори на плати, какво било намалување на даноците од вработување, ги намалува бруто платите односно трошоците за плата на работодавачот додека нето платите краткорочно остануваат исти. Ако нето договорите преминат на бруто договори, намалувањето на даноците од вработување може да ги зголеми нето платите, а бруто платите да останат исти. Не постои гаранција дека во договорите за бруто плата помеѓу социјалните партнери ќе постои согласност да се зема предвид намалувањето на оданочувањето од вработување, па оттука ефектите би биле исти како и во тековниот систем на нето плати. Следи дека многу важен е и редоследот на промените и тоа прво намалување на даноците од вработување, пред да се премине на системот на бруто плата како што се случува во Македонија. Поверојатно е дека намалувањето на данокот ќе ги намали трошоците за плата наместо да ги покачува нето платите, а со тоа ќе се олесни и создавањето на нови работни места.

Заклучок

Заклучните согледувања на истражувањето ги покажуваат можните промени и опциите кои стојат на располагање за корекција на недостатоците на постојниот модел на оданочување на вработувањето во Македонија.

Постои, од една страна, пакет решение кое ги содржи следните елементи: укинување на минималните придонеси за социјално осигурување со цел придонесите да бидат пропорционални на сите нивоа на плати, усогласување на основите за придонесите од социјално осигурување, намалување на минималните пензии во согласност со намалување на придонесите за работниците со ниски примања и дополнување на минималните пензии со социјална помош финансирана од даноците, проширување на даночната основа со тоа што во неа ќе се вклучат и надоместоците (хранарина, превоз и бонус) и фазно укинување на даночните расходи на фирмите по основ на реинвестираната добивка и склучување на договори на основ на бруто плата наместо нето плата, со цел примена на бруто платата како основа за пресметка на даноците. Предностите на овие реформи би биле намалување на трошоците за вработување за ниско квалификуваните работници, а истовремено проширување на даночната основа и поедноставување на даночниот систем. Овие промени не би довеле до нето фискални трошоци бидејќи загубите на приодот од укинување на минималните

основици за придонесите за социјално осигурување би се компензирале со проширување на даночната основица, а долгорочно и вработувањето на ниско квалификувани работници би се зголемило и би обезбедило дополнителни приходи. Сепак, овие реформи имаат и негативни страни како зголемување на даночниот товар за работниците со повисоки примања кои нема да ги почувствуваат придобивките од укинување на минималните придонеси бидејќи ќе го почувствуваат ефектот од проширување на даночната основица. Постои дополнителна мерка која може да се преземе за да се спречи зголемувањето на даночниот товар кај овие работници, а тоа е даночниот кредит од вработување од каде може да се кредитира данокот на доход и социјалните придонеси. Во овој случај се поставува прашањето за повлекување на даночниот кредит кај повисоките примања без да се дестимулира работењето, но и стимулирање на нецелосното пријавување на платите заради добивање на полн даночен кредит. Ваквата појава би се избегнала со давање на даночен кредит на сите работници, но тоа би довело до повисоки фискални трошоци.

Од друга страна постои вториот пакет на решенија кој е поригорозен и вклучува укинување на придонесот за здравствено осигурување и финансирање на здравството од општите даноци. Во овој случај, даноците од вработување би се намалиле многу повеќе. Со финансирање на здравството од општи даноци пореална би станала и статистичката анализа на невработеноста бидејќи би се елиминирале од листата лицата кои се регистрираат како невработени само поради здравственото осигурување, а не поради тоа што бараат работа. Исто така, би се намалило вкрстеното субвенционирање на работниците кои добиваат бесплатно здравствено осигурување ако се регистрираат како невработени додека вработените треба да плаќаат повисоки придонеси. Оваа втора опција за реформа има и негативни страни бидејќи може да доведе и до загуби на приходи од околу 2% од БДП. Овие проценки за загубите не ги земаат во предвид можните зголемувања на невработеноста со примена на предложените мерки. Се претпоставува дека со тек на времето една четвртина од загубата на бруто приходот може да се поврати со дополнителни приходи, а остатокот од загубата на приходот треба да се компензира со зголемување на општите даноци, како зголемување на ДДВ на 20%, зголемување на акцизата и данокот на имот со што целосно би се надоместиле нето фискалните трошоци за да не дојде до нарушување на буџетскиот биланс.

Во Македонија се спроведуваат континуирани економски реформи, меѓу кои и постепени реформи во оданочувањето од вработување со примена на дел од мерките кои се предлагаат во овие решенија соодветно на состојбата во земјата, но и согласно со целокупната даночна политика, со цел приближување и прилагодување на даночниот систем кон стандардите и практиката на европските земји, со намера истовремено остварување пораст на животниот стандард на луѓето и намалување на стапката на невработеност.

Summary

In the past couple of years, there are major improvements in the macroeconomic stability of the Republic of Macedonia as a result of the process of economic reforms. However, the level of unemployment is still really high. Further enhancement in the employment is essential for the entire economic policy of the country. To follow, the field of special interest and research in this paper is the personal income tax policy and the policy of payroll contributions and their implications on employment in Macedonia and the need of reforms in this area.

Key words: *personal income tax, social security tax, tax system, tax policy, employment, reforms*

Користена литература

1. World Bank 2008, FYR Macedonia, Public Expenditure, February 2008
2. IMF, 2007, Mullins P, P. Lopez Murphy and E. Haindl Rondanelli, FYR Macedonia, Labour Tax Reform, November 2007
3. A.M Stevreska, Labour Costs in South East Europe, Country Report: Labour Costs in Republic of Macedonia, 200-2006, Draft Report, May 2007
4. Arandarenko, M and V. Vukojevic, Labour Costs and Labour Taxes in Western Balkans, World Bank, 2008
5. Lauri Leppik, In-work benefits: lieterature rewiev, Praxis Center for Policy Studies, July 2006
6. http://www.finance.gov.mk/mk/zakoni/zakon_za_personalniot_danok_na_dohod.pdf (29.11.2008)
7. http://www.finance.gov.mk/mk/zakoni/upatstvo_za_personalecot.pdf (28.11.2008)
8. http://www.ujp.gov.mk/files/attachment/0000/0088/Odanochuvanje_so_personalniot_danok_na_dohod.pdf (27.11.2008)
9. OECD, Reforming personal income tax, Policy Brief, March 2006.

АНАЛИЗА НА ОСТВАРУВАЊЕ НА ПРАВАТА НА РАБОТНИЦИТЕ ПРЕД НАДЛЕЖНИТЕ ДРЖАВНИ ОРГАНИ

Апстракт

Проблемот на заштита на правата на работниците е од посебно значење пред сè затоа што тие претставуваат едни од основните права на лицата во работен однос, права извојувани како резултат на долготрајната борба на работничката класа против тежките работни и животни услови. Значењето на овој проблем се гледа и во фактот што заштитата на правата на работниците е едно од фундаменталните прашања кое навлегува во многу подрачја од општествено-економскиот живот на една земја – организацијата и продуктивноста на трудот, трудовото законодавство, општествените односи, политичкиот живот и.т.н.

Заштитата на правата на работниците, а во врска со тоа и прашањето за формите и начините на остварувањето на таа заштита, предмет е на широко интересирање на самоуправната практика, на позитивното право и на правната теорија.

Така, следејќи го бројот на претставките и предлозите што работниците ги упатуваат до државните органи и мнозинскиот синдикат, се оценува дека тој број е голем со тенденција на постојано зголемување. Претставките и поплаките претставуваат сериозен индикатор за тоа какви се состојбите во определена област и средина и како се спроведува Уставот и законите.

Клучни зборови: работник, работодавач, работни односи, остварување на правата од работен однос, претставки и поплаки.

Вовед

Правната, функционалната и стварната позиција на заштита на правата на работниците во сферата на нивниот работен однос – претставува вековен „пресретнувач“ на остварувањата на деловните активности на секој работодавач. Тоа е феномен на антиподи *sine qua non*: и работникот и

¹ Факултет за правни науки, ЕУРМ

работодавачот си бараат поголеми права кои најчесто се меѓусебно условени и спротивставени. А тоа значи (иако не секогаш) дека поголемите права на едните ги намалуваат правата на другите. Натежнуваат правата на помоќните (сопствениците на капиталот), а ги балансираат - синдикатите и државата во корист на послабите (сопствениците на трудот т.е. работната сила). Тоа е вечна борба во која работниците добиваат многу битки, а секоја војна ја добиваат работодавачите. Работниците во државава не добиваат лесно работа за да ја обезбедат својата егзистенција. Кога ќе добијат работа, сè повеќе ги експлоатираат, па дури и ги понижуваат. Им се продолжува работното време, им се влошуваат условите за работа, добиваат плата несоодветна на вложениот труд. Постојано се соочуваат со опасноста да добијат отказ и се спречувани преку формирање синдикат да си ги заштитат правата. Сè потешко врзуваат крај со крај со платата што ја примаат. Не се способни да им овозможат здрав живот, добро образование и среќно детство на своите деца. Во денешното општество другите печалат на оние што работат за нив. Трошат пари за безвредни работи, а не сакаат да ги покачат платите на своите вработени ниту за денар. Го користат своето богатство за да си обезбедат незаконски привилегии за себе, да го заобиколат правото и да ја поткопаат демократијата. Сведоци сме на ситуации каде работниците се експлоатираат, а работодавачите се богати на нивна сметка. Тоа е општата рамка на темата за која се расправа во трудов.

Работничките права (права кои работниците ги уживаат за време на своето работење, на работа или во врска со своето право на работа) се дефинираат, штитат и спроведуваат на многу начини. На национално ниво тоа се постигнува врз основа на Уставот, законодавството, судските одлуки, колективните договори и сл. На меѓународен план, пак оваа активност се остварува преку Меѓународната организација на трудот (МОТ), актите на ООН и препораките и директивите на Европската Унија кои заштитата ја остваруваат по пат на меѓународни работни стандарди и кодекси, препораки и правила.

Предмет и цел

Согласно претходно кажаното, предметот на оваа студија е очигледен, а тоа е заштитата на правата на работниците пред органите на државната власт и пред синдикатот, *во форма на остварување на уставното право на поднесување на претставки и оплаки до органите на државната власт и обврската истите да одговорат*. Овие права се изразуваат односно ги опфаќаат сите мерки и прописи кои се однесуваат на нормирањето на договорот за вработување, обврските на работникот и работодавачот при склучувањето договор за вработување, откажувањето (престанокот) на договорот, работното време, плаќањето на работата (плата), одмори и паузи, посебната заштита (работници до 18 години, заштита на инвалидите, за повозрасни работници). Системот на заштита ги опфаќа и *обезбедување на*

правилното и потполното извршување на сите прописи и мерки во уредувањето на работните односи и работните услови. Оваа заштита се спроведува по специјална постапка и од страна на специјални органи и поради тоа оваа заштита не треба да се меша со административна или судска заштита на лицата во работен однос.

Теоретска цел на ова истражување е да се даде приказ на институционалната поставеност на овој вид на заштита на правата на работниците пред органите во државата.

Практична цел на ова истражување е да се добијат објективни сознанија на состојбите во оваа област, на заштитата и придобивките за поволан развој на активностите кај деловните субјекти.

Периодот на истражување се утврдува од 2001-2006 година. Истовремено, во рамките на овој труд ќе се изврши анализа врз основа на добиени податоци од надлежните органи (Претседател на РМ, Претседател на Влада, Народен правобранител и Сојуз на синдикати на Македонија), вклучени во остварувањето на заштитата на правата од работниот однос. *Статистичките податоци* се однесуваат на вкупниот број на обраќања по разни основи. Структурата и бројот на претставките и поплаките што ги поднесуваат работниците до надлежните органи претставуваат сериозен *индикатор* за тоа какви се состојбите во определена област и средина и како се спроведува Уставот и законите.

Органите на државната власт се релевантен сегмент за оваа студија бидејќи се примарни учесници во одлуките, кои имаат веќе стекнато искуство со претставките и поплаките од страна на работниците и синдикатот како нивен претставник.

Анализа на проблемот

Законот за работни односи на Република Македонија ги разграничува личните права од општите права на работниците.

Личните (поединечните) права работникот ги остварува лично и непосредно и тие се загарантирани со Уставот (Член 32, 38 и 58 од Уставот на РМ), законските и други прописи, колективните договори и други поединечни акти. Од тие права работникот не може да се откаже, ниту пак работодавачот да му ги укине. Па така, во личните права на работникот, спаѓаат:

➤ **Право на работа и слобода на работа** според Меѓународниот пакт за економските, социјалните и културните права и според Уставот на Република Македонија, спаѓа во основните права на човекот и граѓанинот. Секој има право на работа, слободен избор на вработување, заштита при работењето и материјална обезбеденост за време на привремена невработеност. Според Уставот исто така „секому, под еднакви услови, му е достапно секое работно место... Од овие права вработените не можат да се откажат“.

➤ **Право на ограничено работно време** во РМ, согласно ЗРО изнесува 40 часовна работна недела, но за одредени работни задачи може да се предвиди скратено работно време и прекувремена работа.. Во РМ посебен проблем претставува прекувремената работа која е дозволена со новиот ЗРО од 2008 година, во неограничено времетраење. Постои пракса на ненадоместување на прекувремената работа, па затоа со ЗРО од 2005 година, работодавците се должни да воведат електронско следење и евидентирање на работното време, вклучувајќи ја и прекувремената работа.

➤ **Право на одмори и отсуства** од работа на работниците им е обезбедено со надомест на плата од страна на работодавачот. Во Уставот на РМ е утврдено „секој вработен има право на платен дневен, неделен и годишен одмор“. Дневниот одмор изнесува половина час во текот на дневното работно време и истиот може да се користи два часа по започнување и два часа пред завршување на работниот ден, неделниот одмор е кој било ден од неделата во траење од 24 часа непрекинато и минималниот годишен одмор е 20, а може да се продолжи до 26 работни дена со договорот за вработување или колективниот договор. Со измените од оваа година се остава можност на работодавачот да го плати годишниот одмор на работникот ако тој истиот не го користи. Ова право има ограничувања во смисла на тоа ако природата на работата тоа го бара дневниот одмор да биде така организиран за таа да не се прекинува.

➤ **Правото на заштита при работа** исто така е уставна категорија, поддржано со Европската социјална повелба каде се предвидуваат обврски за државите да донесат прописи за регулирање на безбедноста при работата и мерки за спроведување на истите и истото е потесно регулирано со Законот за безбедност и здравје при работа (Сл. весник на Р. Македонија бр.92/07 од 24.07.2007 год.). Според овој закон работодавецот ја организира заштитата при работа во зависност од технолошкиот процес, тој е должен да му обезбеди на секој работник безбедна работа на неговото работно место пред да го распореди на работа, тој е повикан да ги исполнети нормативите и стандардите за заштита при работа за работните и помошните простории и орудјата за работа, но обврска за вршење надзор над работата на работодавците и примената на законот имаат Министерството за труд и социјална политика и Државниот инспекторат за труд, кои треба да бидат нивен коректив и спроведувач на законите. Државниот инспекторат за труд има на располагање јасно дефинирани средства и начини за санкционирање на противзаконското и опасно работење на работодавците, за отстранување на опасноста при работа и намалување на штетноста по здравјето на работниците, а со тоа и можност навремено и ефикасно да се заштитат работниците и да се избегнат евентуалните трагедии.

➤ **Право на заработувачка (плата) и надоместоци на плата** - според Уставот на РМ „секој вработен има право на соодветна заработувачка“. Наградувањето на работниците за извршената работа или плата, претставува еден од битните елементи на работниот однос, како и на

свкупниот економски и социјален живот на секоја земја, односно на секое општество. Затоа, сосема е разбирливо што на платите, односно на политиката на наградувањето воопшто од секогаш му се посветувало големо внимание од страна на работниците, работодавците, а исто така и од Владата, зошто овие три страни имаат посебен мотив околу прашањето на платите да има што помалку проблеми. Интересот на работниците околу уредувањето на платите се согледува во фактот што од тоа колку ќе биде нивната заработувачка, ќе зависи нивото на нивниот стандард. Работодавците се заинтересирани околу ова прашање зошто платите на работниците, освен тоа што за нив претставуваат своевиден трошок, тие можат да предизвикаат и дополнителни проблеми, како што тоа може да биде случај при барањата на работниците за нивното зголемување, што не ретко има последици директно врз работата и нивото на производството. И на крајот, интересот на владата за платите, може да се објасни со фактот што таа треба да го понесе товарот при разрешување на проблемите околу политиката на наградување, а кои не ретко се мошне големи и со далекусежни последици за свкупната заедница. При утврдување на правото на плата законот не ги пропишува условите и критериумите за одредување на висината на платата, кои се утврдуваат со закон и со колективен договор. ЗРО не ја утврдува максималната граница која не би требало да се надмине, меѓутоа ја утврдува индиректно најниската граница под која не може да биде утврден износот на платата.

➤ **Право на пензиско-инвалидско и здравствено осигурување** - Новиот систем на пензиското и инвалидското осигурување е составен од: задолжително пензиско и инвалидско осигурување врз основа на генерациска солидарност (прв столб), задолжително капитално финансирано пензиско осигурување (втор столб), доброволно капитално финансирано пензиско осигурување (трет столб). Правата од пензиското и инвалидското осигурување се остваруваат во Фондот за пензиско и инвалидско осигурување на Р.Македонија. Министерството за труд и социјална политика е креатор на социјалната политика и обезбедува законитост во работењето на институциите во кои се остваруваат правата за социјално осигурување, односно пензиско и инвалидско осигурување. Права кои произлегуваат од пензиското и инвалидското осигурување се: право на старосна пензија, право на инвалидска пензија, право на распоредување на друго соодветно место, право на соодветно вработување, право на преквалификација или доквалификација и право на соодветни парични надоместоци, право на паричен надоместок за телесно оштетување и право на најнизок износ на пензија. Правата од пензиско и инвалидско осигурување се стекнуваат и остваруваат во зависност од должината и обемот на вложувањата на средствата за пензиското и инвалидското осигурување.

➤ **Право на заштита на жената, младинците и инвалидите** – ЗРО (со одредбите на член 160 – 181) ја следи определбата на Уставот и ја

уредува посебната заштита на жената, младината и инвалидните лица. Поаѓајќи од психофизичките способности на младинците и грижата за нивниот перспективен развој и оспособување за работа меѓународните конвенции и препораки, а врз основа на тоа и националните законодавства, па според тоа и Законот за работни односи утврдува посебни права и на младинците, кои се изедначени со правата на жената. ЗРО во поглед на посебната заштита е усогласен со конвенциите на Меѓународната организација на трудот, што ја регулираат оваа област.

➤ **Право на синдикално организирање** е право на вработените кое не е добиено или подарено од страна на владата или работодавачите. Тоа е универзално човеково право. Ова право произлегува и од Уставот (член 37). Основањето на синдикатите има сосема јасна цел – остварување и заштита на економските и социјалните права на граѓаните, а во тие рамки и на вработените, односно на работниците. Со закон ова право на синдикално организирање може да се ограничи само во оружените сили, полицијата и во органите на управата. Легитимност за претставување на интересите на организираниите работници имаат само претставниците на синдикалната организација кои ќе бидат избрани на слободни избори, на регистрирана синдикална организација согласно со Законот за работни односи.

➤ **Право на штрајк** загарантирано е со Уставот, во ЗРО и колективните договори каде е пропишано остварувањето на самото право на штрајк, условите под кои се остварува штрајкот, донесување на одлука за штрајк, заштита на интересите на работодавачот. Ограничувањата за ова право се исто така дадени во Уставот за работниците во одредени органи, за кои со закон можат да се ограничат условите за остварување на правото на синдикално организирање и за остварување на правото на штрајк и

➤ **Други права од работен однос.**

Овие права, дадени со Уставот, законот и колективните договори, не секогаш се исполнуваат од оние кои се должни тоа да го прават. Па така на работниците им стојат повеќе механизми за нивно остварување. Како еден од нив е поднесувањето на претставки и поплаки до надлежните државни органи.

Да видиме од каде произлегува правото на работниците на ваков вид на заштита? Имено, во член 24 од Уставот на Република Македонија предвидено е дека **секој граѓанин има право да поднесува претставки до државните органи и другите јавни служби и на нив да добие одговор**, каде се разбира спаѓаат и работниците. Овој член од Уставот е прецизиран со Законот за постапување по претставки и предлози (сл. весник на РМ бр.82/08 од 8.07.2008 год. Со овој закон се уредуваат прашањата на постапувањето на органите на државната власт, органите на државната управа, единиците на локалната самоуправа, и другите служби и установи кои вршат јавни овластувања, кога до нив е доставена претставка, односно предлог за конкретна работа.

Законот е систематизиран во 26 члена и ги уредува прашањата кој и на каков начин може да поднесе претставка, односно предлог, во кој рок е

потребно да се постапи од страна на надлежниот орган по поднесената претставка односно предлог, координацијата на органите кои го применуваат овој закон во врска со поднесените претставки или предлози, кога тие се од надлежност на повеќе органи, определувањето на одговорно лице во секој орган да постапува по претставки и предлози на граѓани, прекршочна одговорност кога не се постапува по претставката, односно предлогот и друго.

Имено, со одредбите на членовите 1–4 се уредени прашањата на кругот на органите спрема кои се однесува овој закон, се дефинираат поимите на претставка односно предлог, исклучувањето од одговорност на подносителот поради поднесување на претставка односно предлог, освен во случај на сторување на кривично дело и формата и евидентирањето на поднесените претставки и предлози. Одредбите на членовите 5–20 ги уредуваат прашањата на постапувањето по поднесените претставки и предлози. Овие одредби јасно и прецизно ги пропишуваат дејствијата кои органите опфатени со овој закон треба да ги преземат при постапувањето. Исто така, со членот 9 определени се роковите за постапување по претставките и предлозите. Значајна е одредбата на членот 6 од законот која го уредува прашањето за испитување на изнесените прашања, наводи и околности што се од суштествено значење за постапувањето по поднесената претставка, односно предлог. Исто така, значајна е и одредбата на членот 18 со што се уредува соработката со Народниот правобранител, кој како државен орган со Уставот на Република Македонија ги штити слободите и правата на граѓаните и презема дејствија на начин и во постапка утврдена со закон. Со членот 21 и 22 се пропишува прекршочната одговорност за непостапувањето согласно со одредбите од законот, а членовите 24, 25 и 26 уредени се прашањата за престанувањето на важноста на стариот Закон од 1977 година и влегувањето во сила на новиот Закон).

Меѓутоа, од претставките на работниците констатирано е дека ова начело од Уставот, државните органи и јавните служби во основа не го почитуваат, така што повеќето од носителите на јавните функции не само што не одговараат на нивните претставки, туку речиси е невозможен и непосреден контакт со нив.

Прашањата и проблемите на кои се укажува во претставките и предлозите се разновидни, а повеќето од половината се од областа на вработувањето и работните односи. Многу од подносителите на претставките наведуваат дека правото на вработување не можат да го остварат поради непочитување и изигрување на постојните закони, договорите за вработување како и поради разни неправилности во врска со конкурсната постапка, која е чиста формалност, дека конкурсите и огласите се прилагодуваат според условите на оние што треба да бидат вработени, дека се присутни роднински, пријателски и други врски, дека се злоупотребува приоритетот утврден според критериумите на општествените договори за вработување и самоуправните општи акти. Прашањата и проблемите што ги истакнуваат подносителите на претставките од областа

на работните односи се однесуваат на распоредувањето од едно на друго место, суспензиите, престанувањето на работниот однос, личниот доход, приемот на приправниците, како и други општествено-економски односи.

РЕЗУЛТАТИ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Во табелата подолу е наведена структурата на правни основи за барањата на работниците содржани во претставките поднесени до државните органи и ССМ во периодот од 2001 до 2006 година.

Таб.1: Структура на правните основи и барањата на работниците во периодот од 2001 до 2006 година

Правни основи на барањата	Број на обраќања по години					
	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Засновање на работен однос	138	144	154	121	131	140
Распоредување на работно место	142	327	495	546	287	314
Отказ од работа поради повреда на работните обврски	414	717	1.430	702	530	/
Отказ од работа поради деловни причини	427	409	1.325	1.134	1.411	1.655
Плати	1.472	2.963	5.342	6.642	3.032	9.125
Надомест за превоз, исхрана и др.	483	981	1.527	1.606	1.755	2.261
Отпремнина поради отказ од деловни причини и пензионирање	/	89	/	/	/	/
Пензиско, инвалидско и здравствено осигурување	1.030	1.613	2.761	2.107	2.741	5.665
Привремен принуден одмор	41	78	131	162	262	251
Стечај	88	122	270	2.525	1.377	3.098
Неисплатен надоместок за годишен одмор	103	/	419	571	2.044	3.177
Парична казна	14	/	28	32	58	48
Суспензии	37	/	68	98	41	/
Акционерски права	/	/	25	16	14	/
Промена на договор за вработување	/	/	/	/	/	313
Отказ од лични причини	/	/	/	/	/	382
Прекувремена работа	/	/	/	/	/	565
Поведа на синдикални права	/	591	558	623	651	701
Други основи	26	21	37	/	126	189
Вкупно:	4.415	8.055	14.570	16.885	14.460	27.884

Извор: Информација за изнесените прашања во претставките по кои постапуваат службите за претставки кај Претседател на РМ, Влада на РМ, Народниот правобранител и ССМ од 2001 – 2006 година.

Таб.1.1: Вкупно поднесени претставки во % од вкупниот број на вработени во РМ

Година	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Претставки во %	0,74	1,43	2,67	3,23	2,65	4,89

Или претставено поинку тоа изгледа вака:

Сл. бр.1 – Поднесени претставки во % од вкупниот број вработени во РМ

Бројот на претставките дадени во табела бр. 1 реално не ја отсликува состојбата со кршење на правата од работа и во врска со работата поради стравот од губењето на работното место како причината поради која што работниците најчесто работат обесправено, за што се претпоставува дека тој број реално е повисок. Имено, работниците се плашат да си ги бараат своите работнички права затоа што се исплашени за егзистенцијата, односно се исплашени дека во секој момент работодавачот може да ги избрка од работа.

Правото на работа е загарантирано со Уставот (во чл. 32 се вели - „секој има право на работа, слободен избор на вработување, заштита при работењето и материјална обезбеденост за време на привремена невработеност. Секому, под еднакви услови, му е достапно секое работно место. Секој вработен има право на соодветна заработувачка. Секој вработен има право на платен дневен, неделен и годишен одмор. Од овие права вработените не можат да се откажат. Остварувањето на правата на вработените и нивната положба се уредуваат со закон и со колективни договори“.). Но што претставува правото на работа во услови кога во државата има повеќе невработени отколку вработени. Според статистичките показатели во текот на **2001** година во Република Македонија имало над 599 илјади вработени, а над 545 илјади невработени со тенденција оваа бројка во идниот период да се зголемува. Правото на работа во Република Македонија, од основно човеково право се претвара во привилегија.

Во текот на оваа година се случиле многу промени и во работодавната положба на вработените. Вкупниот број на поднесените претставки е 4.415. Во нив се утврдува дека една третина од работниците не примале или нередовно примале плата, 60% од вработените имале просечно плата од околу 100 евра, секојдневно се зголемувал бројот на работниците со нерегулиран правен статус. Во овој период голем број работници, исто така биле прогласени за технолошки вишок и стечајци. Особено карактеристично е менувањето на законите што ја уредуваат работодавната положба на работниците. *Најголемиот дел од претставките од областа на работните односи се однесуваат на престанок на работниот однос со отказ по потреби на службата, што доведува до голема нееднаквост меѓу работниците.*

Оваа година повеќето уставни и законски права од таканаречената втора генерација човекови права, како што се: правото на работа, правото на социјална заштита и социјална сигурност, правата од пензиското, инвалидското и здравственото осигурување во сите свои модалитети, немаат реална економска основа да бидат остварени. Во услови на тешка материјална и економска состојба низ која минува Република Македонија во овој транзиционален период, иако се реални барањата на граѓаните, сепак нивното право на вработување не е во можност да се оствари и да се обезбеди нивна социјална правда и сигурност. *Во овој контекст недостатокот на извори за социјална заштита има негативно влијание на правото на социјална заштита и во ваква состојба тешко може да се применат меѓународните стандарди за социјална помош.* Но и покрај тоа надлежните органи и организации треба и мора да создаваат услови за вработување на граѓаните и услови за минимум гарантирано ниво на социјална правда и сигурност за да може да се зборува за задоволителен стандард на почитување на граѓанските права и авторитет и легитимност на оној што истите ги гарантира.

Во текот на **2002** година до државните органи и Одделението за работни односи и правна заштита во ССМ, доставени се вкупно 8.055 барање, кој број во споредба со 2001 година е зголемен за над 80%. Во овој период најмногу се обратиле работници кои не го навеле своето занимање, групни претставки, работници во стопански дејности, работници во нестопански дејности и други. Зголемувањето на бројот на барањата до државните органи и ССМ пред сè се должи на големиот број групни барања на работниците од претпријатијата во кои се отворени стечајни постапки, односно загубарите, организирањето на голем број штрајкови кои биле пропратени со пишување на соодветни одлуки за штрајк, зголемување на барањата на работниците за ревизија на приватизациите и трансформациите на претпријатијата и за нивните одземени акционерски права. Тука, секако дека не може да изостане постојаното барање на работниците за неисплатени плати и неуплатени придонеси за ПИО.

Од табелата бр.1, за бројот на барањата по одделни основи видно е дека во **2003** година бројот на претставките во споредба со претходната година се зголемува на 14.570 барања, а работниците барале правна

заштита поради: неисплатени плати, неисплатени придонеси за ПИО, откази од работа и отказ од деловни причини. Од анализата на структурата на правните основи по кои работниците барале правна заштита може да се констатира дека, проблемот со неисплатените плати, придонеси од плата и другите парични примања (хранарина, превоз, регрес за годишен одмор, прекувремена и ноќна работа и работа на празници) е константен повеќе години наназад (уште пред истражуваниот период), иако за работодавачите во поновите измени на законите од работно-правната област се предвиделе и кривични санкции. Исто така се зголемиле и законските можности за интервенција на инспекциските органи во областа на трудовите односи, па сепак овој проблем се провелкува и понатаму. Прашањето за неуплатените придонеси за ПИО, здравствено осигурување и придонесот за вработување е од особена важност за итно решавање и поле за поголеми активности, бидејќи голем број работници од изнесените причини не можат да си го остварат своето законско право на пензионирање, болничко лекување и правата преку Заводот за вработување на РМ во случај на невработеност.

Во **2004** година невработеноста и понатаму претставува најголем и најсериозен проблем на сите граѓани на Република Македонија. Овој проблем непосредно влијае врз опаѓање на животниот стандард на граѓаните, а истовремено и на зголемување на социјалниот ризик и сиромаштијата меѓу граѓаните. Република Македонија е земја која има поголем број невработени отколку вработени лица. Најголем е бројот на оние кои се обратиле во врска со неисплатените плати, придонеси и надоместоци од плата. По сите овие основи се обратиле 16.885 работника, кој број во споредба со 2003 е зголемен за 16%. Остварувањето на правата на работниците прогласени за технолошки вишок (отказ од деловни причини) и престанок на работниот однос со отказ се исто така доста застапени во вкупниот број на барањата на работниците. За остварување на синдикалното право на штрајк има повеќе карактеристични случаи за повреда на правата на синдикалните претставници, со нивно прераспоредерување на друго работно место со распоредување на пониско платено работно место и престанок на работен однос.

Претставките воглавно се однесуваат и на повреди на права при престанок на работен однос, повреди во постапките при вработување со злоупотреба на институтот оглас, вработување на кандидати кои не ги исполнуваат условите предвидени во огласите или пак вработување на кандидати кои воопшто не се пријавиле на оглас, вработување поради партиска припадност и.т.н. Дел од наодите на претставките се однесуваат на незадоволство од пресметувањето на платата; неможност да се евидентира работниот стаж заради неисплата на придонесите од плата; исплата на паричен надоместок поради невработеност сметајќи дека органот не ја ценел во целост фактичката состојба за утврдување на тоа право. Оваа година доста актуелни и дискутабилни се постапките на вработувањето и распоредувањето на наставниот кадар во образованието. Во однос на придонесите од плата за пензиско и инвалидско осигурување состојбата е алермантна. Има многу

случаи каде голем број работници го оствариле правото за пензионирање, а неможат да заминат во пензија поради неплатени придонеси за ПИО. Поради долготрајноста на судските постапки, работникот кој остварил услов за пензионирање долг период останува и без плата и без пензија.

Во **2005** година споредено со претходната бројот на обраќањата е намален за 2.425, односно тој број изнесува 14.460 претставки. Тоа се должи на помалиот број на обраќања во врска со паричните побарувања на работниците во стечајни постапки започнати во 2005 година, односно обраќањата на работниците до ССМ во врска со стечајните постапки во текот на овој период се однесуваат на други прашања, како на пример услови за покренување на стечајна постапка, право на надомест од Агенцијата за вработување. Од табелата бр.1 се гледа дека најголем број на обраќања се однесуваат на неисплатените плати, придонеси од плата, неисплатен надомест на храна, неисплатен регрес за годишен одмор итн. Барањата за неисплатени плати, придонеси и надоместоци од плата најчесто произлегуваат од покренати стечајни постапки. Споредено со минатата година постои намалување на обраќањата на работниците во врска со неисплатените плати поради воведување на казни за работодавачите (во текот на 2004 година бројот на обраќањата по основ на неисплатени плати и придонеси од плата изнесувал 8.749 обраќања, а во текот на 2005 година бројот на обраќањата по истите основи изнесува 5.773), но во текот на 2005 година се зголемува бројот на обраќањата на работниците во врска со неисплатените надоместоци за храна, превоз и регрес за годишен одмор. Ова укажува на фактот дека е зголемена контролата од страна на надлежните државни органи при исплата на платите и придонесите од плата, па затоа работодавачите настојуваат да им го ускратат правото на исплата на надоместоците за храна, превоз и регрес на работниците во кој дел не се води контрола од страна на надлежните органи.

Во текот на **2006** год. се забележува рапидно зголемување на барањата за остварување на правата на работниците од работен однос. Имено, работниците недоволно познавајќи ги своите права бараат од надлежните органи остварување на некое свое барање. Се забележува двојно зголемување на бројот на обраќања во споредба со 2005 година и тоа на 27.884. Анализирајќи ја структурата на правните основи на укажаната правна помош и заштита, може да се констатира, дека најголемиот број на обраќањата на работниците, како што е тоа случај и во претходните години, се однесуваат на неисплатени плати и придонеси за пензиско, инвалидско и здравствено осигурување. Оваа година за прв пат се забележуваат поднесени претставки во врска со прекувремена работа - 565, што е резултат на новината за воведување на електронско следење на работното време. Меѓутоа и овој начин на следење на работното време не е секогаш и точен, зошто од работниците се дознава дека во нивните фирми по истекувањето на дневните работни часови се принудени од работодавачите да ги искуцаат своите картички и повторно да се вратат на работните места уште по

неколку часови. Причината за отказот од лични причини најчесто е повреда на редот и дисциплината, каде што субјективниот фактор на оценување на повредата е доста голем. По основот отказ од деловни причини или попознато како прогласување на работниците за технолошки вишок, трендот на намалувањето на бројот на работниците продолжува и во 2006 година.

Во делот на засновањето на работниот однос, промените што настануваат со новиот Закон за работни односи 2005 година, исто така имаат свој одраз. Имено се позачестени се обраќањата на невработените лица, на работниците прогласени за технолошки вишок, на стечајните работници за нивно што поскоро вработување. Поаѓајќи од големиот број на невработени, како и истекувањето на временскиот период на примање паричен надоместок, за очекување е обраќањето на работниците за вработување да се зголеми, а со самото тоа и притисокот врз државните органи и ССМ за нивна поголема активност на полето на вработувањето.

Поради ваквите неповолни состојби во сферата на правото на работа и заштита на правата на работниците би требало да се превземат следниве активности:

- Преземање континуирани мерки и активности за создавање неопходни претпоставки на нормативен и секаков друг план со кои ќе се овозможи поголема вработеност;
- Максимално почитување на меѓународните стандарди при секои измени на законската регулатива за правата на работниците;
- Доследно почитување на законската регулатива при распоредување на работниците од страна на работодавците;
- Доследно почитување на институтот јавен оглас и
- Заради помали трошоци во работењето т.е избегнување на паричните казни, работодавците да ги почитуваат правосилните судски пресуди во однос на правата на работниците.

Сето досега изнесено во врска со правата на работниците и нивната заштита како значајна и специфична компонента во остварувањето на деловните активности на работодавачите упатува и на една сублимирана констатација дека правата на работниците се губат на различен начин, под различни услови. Поентата е во специфичностите на мноштвото економски, политички и социјални услови кои се изнедрјуваат од профилот на режимот на системските закони особено во сфера на регулирањето на тековите во економијата т.е. производството, прометот и финансиите. Тоа може лесно да се потврди и од податоците кои овде се обсервирани и коментирани. Тоа само значи дека нема „општа кампања“ како правило за заштита на трудовите права *vis á vis* деловните резултати и активности на работодавачот односно, тоа значи дека правата одамна престанале да се штитат на браникот на „барикадите“ на работниците, бидејќи врз нивното остварување тие, работниците, одамна престанале ефективно да влијаат.

ANALYSIS OF THE REALIZATION OF WORKERS RIGHTS BY THE GOVERNMENT AUTHORIZED BODIES

Biljana Todorova, Master of HRM

SUMMARY

The employees' dissatisfaction upon the pending economic problems in companies, bankruptcies, unpaid salaries, non-payment of personal contributions, in particular pension and disability insurance, illegal privatizations, suspensions due to business reasons, etc. is intensifying. Following the number of appeals and proposals that employees are addressing to state bodies and majority union, the estimation is that this number is big, with continuous accretion tendency. With the timely and lawful protection of the employees' rights, which derive from their working relations, they participate in the realization of business activities of the employers in a more effective, efficient and agile manner through increasing the profitability of business entities. Therefore, the establishment of greater working environment in the realization of workers obligation is of exceptional importance.

Key words: employee, labourer, working relations, realization of workers rights, appeals and proposals.

Референтна литература

1. Годишен извештај, *Народен правобранител на РМ*, 2001 до 2006.
2. Закон за изменување и дополнување на законот за работните односи, сл. весник на РМ, бр. 106 од 27.08.2008 година
3. Закон за постапување по претставки и предлози, „Службен весник на РМ“, бр.82/2008
4. Закон за работни односи, „Службен весник на РМ“, бр.62/05.
5. Информација за работата на комисиите на Владата на Република Македонија за решавање на управни работи во втор степен, *Министерство за правда на РМ, Републички управен инспекторат*, Скопје, 2001 до 2006.
6. Наумоски, П., *Трудово право*, Прв приватен универзитет - Европски универзитет - РМ, Скопје, 2007.
7. Сојуз на синдикатите на Македонија, *Информација за остварување на правата на работниците и пружање на правна заштита*, од 2001 до 2006 год.
8. Устав на Република Македонија, бр.52/91.
9. <http://www.mtsp.gov.mk>
10. <http://www.mhc.org.mk>

ФЛЕКСИБИЛНОСТА НА ПАЗАРОТ НА ТРУД

Анстракт

Пазарот на труд претставува комплексна материја за проучување во која освен економските фактори големо влијание имаат социолошките, демографските, географските, политичките фактори. Испреплетеноста на пазарот на труд со социјалната политика, благосостојбата во државата и сиромаштијата не остава простор за еднострано економско набљудување и компарирање на стапките на невработеност во поединечни држави. Како што е тешко да се даде една прецизна дефиниција на пазарот на трудот, така без сеопфатна анализа на податоците не можат ни да се извлекуваат заклучоци за тоа дали еден систем на функционирање (оној на САД) е подобар од друг (од оној на ЕУ, на пр.). Уште повеќе што како резултат на разликоста на економските перформанси, мерките преземени во една држава за намалување на невработеноста невозможно е да се пресликаат на друга земја и да ги дадат истите позитивни резултати.

Клучни зборови: *пазар на труд, ригидност на пазарот на труд, невработеност, трошоци од невработеност, синдикати, минимални саатнини.*

1. Невработеноста како круцијален макроекономски проблем

Болеста на современите пазари на труд се нарекува невработеност. Меѓутоа, невработеноста отсекогаш била присутна во пазарните економии. Значи не е спорна нејзината појава, туку нејзините размери и перзистентноста од неа, дури и во најразвиените држави во светот. Невработеноста пред сè, е економски проблем, затоа што предизвикува трошоци како за индивидуите кои се невработени, така и за општеството во целост. Трудот кој не се искористува за производство значи перманентен губиток на аутпут, а со тоа и намалување на потрошувачката. Значајни за општеството, од друга страна, се и издатоците кои ги сноси за обезбедување на неопходниот

¹ Факултет за економски науки, ЕУРМ

егзистенцијален минимум во вид на социјални трансфери на невработените.

Во динамична економија со несовршени информации и хетерогени типови на претпријатија и уште похетерогени типови на работници, нулта стапка на невработеност е крајно недостижна, но и непожелна цел. Одредена количина на недоброволна невработеност е неизбежна последица на промената на преференциите на потрошувачите, на промената на структурата на населението и технолошкиот напредок. Колку има доброволна, а колку недоброволна невработеност? Која стапка на невработеност одговара на нивото на полна вработеност? Во шеесеттите години економистите заклучиле дека стапката на невработеност од 4% може да биде достижна цел за постигнување на полна вработеност. Во текот на седумдесеттите и осумдесеттите години од 20-тиот век под дејство на различни фактори економистите ја променуваат целната стапка на невработеност во 5,5% и 6%. Два фактора одиграа важна улога за оваа промена: променетата структура на работната сила, во која младата популација заземаше се поголем дел од количината на работната сила и се поголемиот број на докази дека за постигнување на 4% стапка на невработеност инфлационата стапка ќе мора значително да порасне. Денес економистите ширум светот се сложуваат дека стапка на невработеност од 5% и 5.5% практично претставува полна вработеност.¹ Обидите за намалување на оваа стапка на невработеност преку зголемување на агрегатната побарувачка само би предизвикале зголемување на постоечката стапка на инфлација. Токму заради тоа, оваа стапка на невработеност понекогаш се нарекува и рамнотежна или природна стапка на невработеност и се дефинира како стапка на невработеност при која не постои ниту вишок на понуда, ниту вишок на побарувачка за работна сила.

2. Причини за невработеност - ригидноста и урамнотежувањето на пазарот на труд

Заеднички елемент во различни дефиниции за флексибилноста на пазарот на труд е способноста за негово брзо прилагодување на пазарните услови и технологијата. Макроекономскиот аспект се однесува на прилагодувањето на агрегатниот пазар на труд на промените на агрегатната понуда и побарувачка за работна сила. Флексибилноста на микроекономско ниво се однесува на тоа колку често претпријатијата ги прилагодуваат нивните инпути на труд на промените во аутпутот и побарувачката. Значаен аспект на оваа т.н. *нумеричка флексибилност* во последниве години е растот на

привремените вработувања и самовработувањата. Вториот вид на микроекономска флексибилност на пазарот на труд се однесува на можноста за совпаѓање на работниците со слободните работни места. Растот на мултиквалификуваните работници и дополнителната обука се важните аспекти на *функционалната флексибилност*. *Временската флексибилност* се однесува на прилагодување на работното време на модерните технологии и променетите социјални навики кај луѓето за работење во смени, викенд работа и други форми на флексибилно работно време. Овие промени ја допираат и *флексибилноста на локацијата на работните места*, трансформирајќи го поимот на традиционалното работење во електронско работење со помош на современата компјутерска и телекомуникациона технологија. Финалната форма на флексибилност на пазарот на труд, разгледуван од микроекономски аспект, е *флексибилноста на наемниците*, која покажува на кој начин реагираат наемниците под дејство на пазарните сили и државната интервенција и за која најмногу се заинтересирани лицата кои ја конципираат економската политика.²

Иако не постои општо прифатена теорија, повеќето економисти веруваат дека невработеноста расте затоа што наемниците не се доволно флексибилни за да овозможат чистење на пазарот на труд. Се поставува прашањето зошто наемниците се нефлексибилни и зошто ваквите наемници водат кон присилна невработеност? Наемниците како инструмент на пазарот на труд не се прилагодуваат брзо на промените на истиот. Наемниците тендираат да дадат само блед одговор на економските шокови. Теоријата на присилна невработеност претпоставува дека наемниците се нефлексибилни. Но, ова води кон поставување на нови прашања. Зошто наемниците не се движат нагоре и надолу како што се случуваат пазарните промени и зошто истите не го чистат пазарот на труд? Зошто пазарите на труд не се како останатите пазари во современата економија? Овие прашања се едни од нерешените мистерии на современата економија.

Во синдикализираните претпријатија наемниците се понефлексибилни надолу. Таму висината на наемниците се договара за повеќегодишен период, што значи дека прилагодувањата кон пазарните промени кај овие претпријатија се случуваат уште побавно отколку кај останатите. Цената на трудот се формира нередовно и се прилагодува на пазарните промени на подолг временски период, споредено со цените на останатите стоки. Општоприфатена причина е дека за ригидноста на наемниците надолу најзначајни се трошоците за администрирањето. Тоа значи дека при преговарањето на висината на наемниците се троши доста време и финансиски средства, па затоа наемниците се договараат за подолг временски период.

Иако номиналните наемници веројатно ќе опаднат под притисокот на падот на агрегатната побарувачка, тие во основа, на

краток рок се релативно ригидни. Токму заради тоа, падот на агрегатната побарувачка ствара циклична невработеност во стопанството.

Дебатата за степенот на флексибилноста на наемниците во економијата не се однесува директно на нивниот варијабилитет, туку колку наемниците реагираат на притисоците кои го исфрлаат пазарот на труд од рамнотежната состојба. Со други зборови, клучното прашање е колку се ефикасни наемниците во чистењето на пазарот на труд, а не колку се тие стабилни. Последниве дваесеттина години економската мисла е сконцентрирана околу објаснување зошто претпријатијата односно работниците преферираат да одговорат на контракциите на побарувачката преку намалување на вработеноста отколку преку намалување на наемниците.

Објаснувањата за причините на невработеноста сеуште се поделени помеѓу неокласичарите и неокејнзијанците. Неокласичната анализа го објаснува растот и траењето на невработеноста со постоењето на институционални рестикции на пазарот на труд. Влијанието на работничките синдикати и социјалните трансфери за невработените лица ја нарушуваат страната на понудата на пазарот на труд, зголемувајќи ја рамнотежната стапка на невработеност. Sprema тоа, ако невработеноста ги рефлектира слабостите на конкурентските сили на пазарот на труд, тогаш треба да се преземат мерки на страната на понудата. За разлика од нив, кејнзијанците сметаат дека невработеноста како појава е неизбежна во современите пазари и предлагаат активно учество на владините институции за подобрување на страната на агрегатната побарувачка преку макроекономската политика. Сублимирано, неокласичното објаснување поаѓа од ставот дека невработеноста е доброволна појава и дека владината политика треба да биде насочена кон редуцирање на атрактивноста да се биде невработен. Неокејнзијанското мислење е дека невработеноста е главно недоброволна појава и дека владата константно треба да вложува напори за директно стимулирање на креацијата на нови работни места.

Уште од крајот на шеесеттите години неокласичната контра-револуција почна да ги поткопува кејнзијанските аргументи за политиката насочена кон страната на побарувачката. Вистинскиот удар беше зададен со појавата на стагфлацијата во седумдесеттите години кога владините институции не можеа повеќе да манипулираат со вработеноста преку макроекономската политика. Предноста повторно беше дадена на пазарот и на неговото самочистење, на природната стапка на невработеност со признание дека сепак, егзистираат пазарни имперфектности. Затоа природната стапка на невработеност нема да претставува еднаш засекогаш пресметана големина, туку истата ќе се менува во зависност од интензитетот на имперфектностите на пазарот на труд односно во зависност од фрикционата и структурната невработеност. Теоретичарите на реалните бизнис циклуси одат уште

подалеку, објаснувајќи ја и појавата на цикличната невработеност преку технолошките шокови.³

Ограничената мобилност на работниците, потрагата по соодветно вработување, имперфектните информации, влијанието на синдикатите и владината интерференција предизвикуваат пораст на нивото на невработеност на краток рок, меѓутоа, долгорочно гледано, постои баланс помеѓу побарувачката и понудата на работна сила на пазарот на труд. Според неокласичарите, терминот природната стапка на невработеност не го претставува оптималното ниво на невработеност во економијата бидејќи сепак рефлектира неефикасности кои би можеле да се отстранат. Но, напорите на владата за намалување на невработеноста под природната стапка на невработеност во стилот на кејнзијанската експанзивна макроекономска политика би предизвикале само акцелерирање на инфлацијата. Согласно наведените ставови на неокласичарите цената на трудот односно наемнината се менува во зависност од промените во понудата и побарувачката на пазарот на труд.

Од средината на седумдесеттите години и неокејнзијанците и неокласичарите го свртеа вниманието кон прилагодливоста на пазарот на труд на шоките во економијата. Неокласичните економисти сеуште ја гледаат високата стапка на невработеност како последица на институционалното мешање на владата на пазарот на труд. Неокејнзијанците од друга страна, сеуште стојат на ставот дека невработеноста се должи на слабоста односно несовршеноста на пазарот на труд брзо да се прилагоди на настанатите шокови. Неокејнзијанскиот аргумент за објаснување на високата стапка на невработеност е дека наемнините не реагираат на пазарните промени онака како што реагираат цените на останатите добра во економијата. Поточно, нагласуваат дека е оневозможено чистењето на пазарот на труд заради ригидноста на наемнините надолу.

Во понатамошниот текст накратко ќе бидат елаборирани теориите на новите кејнзијанци за ригидноста на наемнините, и тоа: теоријата за плати за ефикасност; теоријата за инсајдери и аутсајдери; како и влијанието на работничките синдикати, законот за минимални наемнини и социјалните трансфери врз наемнините. Една од придобивките на развојот на новата кејнзијанска економија е и теоријата за феноменот наречен **hysteresis**.

2.1. Теорија за плати за ефикасност

Теоријата за плати за ефикасност се заснова на моделот на внатрешен пазар на труд, во кој претпријатијата ги одржуваат наемнините на повисоко ниво од рамнотежното со цел да се обезбеди саканата продуктивност на трудот. Во реалноста работодавачите се

соочуваат со два вида на проблеми: не можат да знаат дали кандидатот за работното место ќе биде продуктивен или непродуктивен работник (прашање на природна способност) и тешко е да следат дали работниците го вложуваат потребниот напор во работата или забошотуваат. Тогаш, која е најдобрата политика за едно претпријатие? Според теоријата за плати за ефикасност, за претпријатијата е попрофитабилно да реагираат така што ќе им плаќаат на постоечките работници наемнина што, во просек, е повисока од наемнината за која работниците во целина се подготвени да работат. Платите за ефикасност во основа претставуваат високи наемнини кои ја зголемуваат продуктивноста на работното место преку нивниот ефект на поттикнување.

Со цел да се задржат обучените работници, како и да се зголеми мотивираноста на работното место претпријатијата одбиваат да ги намалат наемнините и при зголемена понуда на пазарот на труд. Новите апликации на работниците едноставно се отфрлаат заради зачувување на веќе обучените работници иако во моментот значат пониски трошоци за претпријатието. Популарната верзија на теоријата за плати за ефикасност укажува дека за едно претпријатие значајни се и т.н. мониторинг трошоците. Мониторинг трошоците се прават при новите вработувања и надзорот од страна на менаџментот за да се обучат новите работници да го постигнат бараниот квалитет во претпријатието. За да се намали појавата на т.н. слободни јавачи (работници кои забошотуваат на работното место), работодавачите се одлучуваат за плаќање на повисока наемнина како би се постигнала бараната работна дисциплина.⁴ Како непишано правило се смета дека повисоката наемнина доведува до подобар квалитет и до подобро залагање во работата. Всушност со повисоката наемнина се оди кон купување на лојалноста и пожртвуваноста на работниците. Затоа за претпријатијата поефтино е да ја задржат наемнината на повисоко ниво отколку да ги заменат веќе постоечките работници со нови и неискусни кои чекаат во редот за вработување.

2.2. Теорија за инсајдери и аутсајдери

Додека теоријата за плати за ефикасност се заснова врз претпоставката дека претпријатијата имаат имперфектни информации за продуктивноста на работниците, тогаш моделот на инсајдери и аутсајдери тргнува од претпоставката дека постоечките вработени можат да вршат значителни опструкции во работата. Објективно, инсајдерите секогаш се наоѓаат во попривилегирана позиција од новите работници - тие се обучени, имаат повеќе искуство, продуктивноста им е повисока. Доколку сметаат дека нивните привилегии ќе бидат загрозени од страна на аутсајдерите тие можат да

одбиваат соработка и да вршат опструкција во работата. Тогаш претпријатијата, како добри домаќини вршат калкулирање на трошоците. Од една страна располагаат со добри информации за притисокот од зголемената понуда на труд и цената на трудот, а од другата страна апроксимативно ги пресметуваат трошоците од намалената продуктивност, намалената мотивираност, и зголемените трошоци за ротација и обука на работните места. Резултатот е зголемување на барањата за вработување и подолго чекање во редот за вработување.

Инсајдери се оние работници кои се вработени во добри претпријатија, а аутсајдери се работниците кои моментално се невработени и кои чекаат за вработување. Аутсајдерите во основа прифаќаат вработување и по пониска наемнина, но претпријатијата тешко се одлучуваат да ги заменат веќе постоечките работници со нови, иако релативно лесно, може да се пресмета економската исплатливост на ваквата постапка. Меѓутоа не е се така едноставно како што изгледа на прв поглед. Менаџментот на претпријатијата знае дека трошоците за нови вработени се релативно високи, се дототаш, додека не се изврши потребната обука на работните места. Исто така, треба да се имаат предвид и реакциите на старите работници кога ќе треба да се соочат со новите и неискусни работници. Инсајдерите, свесни за својата привилегирана положба, безобзирно ја применуваат истата во преговорите со работодавачите. Користејќи ја својата уценувачка моќ бараат зголемување на наемнините или се закануваат со лош прием на новите вработени. Тогаш може да дојде до несакани негативни последици и несогласувања помеѓу сите вработени, што во основа најскапо би го чинело самото претпријатие. Затоа аутсајдерите имаат помали можности за вработување, а во меѓувреме невработеноста само продолжува да трае.

2.3. Влијанието на синдикатите врз ригидноста на наемнините

Синдикатите од своја страна уште повеќе придонесуваат за ригидност на наемнините. Иако се мисли дека тие ги штитат интересите на сите работници, всушност работат само во корист на синдикалните членови. Нивното дејствување се случува по следниот редослед: при економска рецесија најдобра опција претставува отпуштањето од работа наместо намалувањето на платите. Кога стопанството повторно ќе заживее, тогаш отпуштените работници ќе им се вратат на своите места и на своите непроменети наемнини. Со оглед на тоа што во рамките на синдикатот одлуките ги носи мнозинството односно постарите членови, одлуката за отпуштање од

работа за време на рецесија се одвива по LIFO принципот, со што се жртвуваат најмладите работници.⁵ Истата законитост важи и при вработувањето. Иако на младите работници не им смета флексибилноста на наемниците, постарите потешко прифаќаат намалување на наемниците заради повисоките трошоци за живеење и семејните обврски.

Колективното преговарање дополнително го отежнува процесот на чистење на пазарот на труд и тоа од два аспекта. Првиот се однесува на договарањето на повисоки наемнини од рамнотежните за работниците кои членуваат во синдикатот, а вториот аспект се однесува на времетраењето на склучениот договор и неможноста за негово усогласување под дејство на пазарните движења. Стравот од штрајк ги присилува претпријатијата да ги избегнуваат потенцијалните судири и да ги прифаќаат условите на синдикатот за време на колективното преговарање. Значи синдикатите се однесуваат монополски во рамките на колективното преговарање. Колку што е поголема нивната моќ толку понагласена ќе биде и ригидноста на наемниците.

Синдикатите постигнуваат повисоки разлики во наемниците за нивните членови колку што е понееластична побарувачката за работна сила и колку повеќе се подготвени, или способни да ја ограничат понудата на работната сила. Членовите на синдикатот заработуваат повеќе од лицата кои не се синдикални членови, кога станува збор за неквалификуваните работници. Моќта на синдикатите со текот на времето се намалуваше. Исто така, се намалуваше и разликата меѓу наемниците на членовите на синдикатот.⁶

Моќта на синдикатите варира од индустрија до индустрија. Во совршено конкурентна индустрија, ако синдикатот, во едно претпријатие, реши да ги зголеми наемниците, тој едноставно ќе го истисне претпријатието надвор од бизнисот. Ако синдикатот може да се организира во целата индустрија, само тогаш постои можност вистински да влијае врз зголемување на наемниците.

Сите овие теории за ригидноста на пазарот на труд само го надополнуваат мозаикот од прашања за причините на невработеноста во западните економии. Невработените тешко успеваат да пристапат во интерните пазари на труд; постоечките вработени не дозволуваат намалување на наемниците; синдикатите ги штитат своите членови. Сите овие модели сугерираат дека неочекуваното намалување на агрегатната побарувачка ќе предизвика зголемување на невработеноста над природната стапка на невработеност бидејќи фирмите полесно го прилагодуваат нивото на вработеност отколку висината на платите. Истиот принцип не важи при експанзија на агрегатната побарувачка. Тогаш и фирмите, и вработените и синдикатите пропорционално реагираат на зголемување на наемниците.

2.4. Минимални саатнини

Секој пазар на труд се урамнотежува доколку рамнотежната цена на трудот и нивото на вработеноста овозможуваат изедначување на понудата и побарувачката за работната сила. Минималните наемнини ги пропишува државата за да ги заштити работниците од неправедна распределба на доходот и од манипулација со висината на платата од страна на работодавачите. Минималната наемнина се одредува со посебни законски акти од страна на државните органи и истата треба да обезбеди егзистенцијален минимум за работникот. За да откриеме во колкава мера минималната наемнина ја условува флексибилноста на пазарот на труд, ќе отпочнеме со анализата на рамнотежната наемнина. Доколку минималната наемнина е поставена под нивото на рамнотежната наемнина, тогаш нејзиното значење е ирелевантно. Ако минималната наемнина е поставена над рамнотежната наемнина на пазарот на труд предизвикана под дејство на силите на понудата и побарувачката на работна сила, тогаш истата предизвикува принудна невработеност. Според тоа, работните места за кои се потребни ниски квалификации, доколку минималната наемнина е повисока од рамнотежната наемнина на слободниот пазар, ќе доведе до зголемување на наемнините за оние работници кои ќе успеат да најдат работа, но ќе ја намали вкупната невработеност во однос на рамнотежното ниво на вработеност на слободниот пазар.

Минималната наемнина доведува некои работници да загубат работните места. Со зголемувањето на наемнината, вработеноста се движи нагоре по кривата на побарувачката, со што доаѓа до редукција на работните места. Тоа претставува еден од несомнените факти во економијата. Договорите за минимална наемнина можат да понудат објаснување за принудната невработеност кај нискоквалификуваните работници. Кога работодавачите имаат монопсонска моќ, минималната наемнина, која е малку над рамнотежната на слободниот пазар, е позитивна за вработеноста - ја урамнотежува дисторзијата предизвикана од пазарната моќ на претпријатијата во оваа ситуација. Но, минималната наемнина, која е значително над рамнотежната наемнина на слободниот пазар, доведува до намалување на вработеноста.

При студијата на четири земји членки на ЕУ беше откриено дека не постои релевантен доказ дека минималните наемнини довеле до намалување на вработеноста кај возрасните работници, но постојат одредени докази дека довеле до намалување на нивото на невработеност кај помладите лица, најверојатно поради тоа што продуктивноста на младите работници е пониска.

2.5. Социјални трансфери

Социјалните трансфери, исто како и минималните наемнини, значајно влијаат врз флексибилноста на пазарот на труд. Социјалните трансфери претставуваат инструмент на социјалната политика на државата, која е во непосреден однос со функционирањето на пазарот на труд односно го условува непреченото изедначување на понудата и побарувачката на работна сила. Социјалните трансфери ги одредуваат државните органи кои исплаќаат парични средства од буџетот на лицата кои привремено го изгубиле работното место и служат за намалување на негативните последици од состојбата на невработеност. Во различни земји различна е висината на социјалните трансфери. Покрај дејството врз буџетот на државата негативните последици од овој инструмент на социјалната политика се забележуваат во зголемување на привлечноста да се биде невработен. Понекогаш социјалните трансфери за невработените се толку високи, што невработените лица не се заинтересирани, барем на извесно време, за повторно вработување.

При макроекономска анализа се забележува дека социјалните трансфери врз пазарот на труд влијаат на два начина, и тоа врз понудата и врз побарувачката на работната сила. Врз понудата на работна сила вршат притисок за нејзино зголемување односно го влошуваат проблемот на невработеноста. При постоење на високи социјални трансфери пред секој работник се поставува дилемата дали активно да се вклучи на пазарот на труд и да бара работа или да се пријави за користење на овој вид државни привилегии и да остане дома. Значи социјалните трансфери предизвикуваат на некој начин ефект на доход врз веќе вработените лица со тоа што посредно влијаат свесно да се откажат од работа. Социјалните трансфери на овој начин предизвикуваат нарушување на рамнотежата на пазарот на труд со тоа што е оневозможено добивањето на вистинска слика за тоа колку од невработените лица навистина се невработени заради намалената побарувачка за работна сила, а колку се пријавуваат за невработени заради привилегиите за користење на овие средства. Онаму каде ваквите трансфери се мошне високи (во ЕУ, на пример), стапката на невработеност покажува нагорен тренд и подолгорочно опстојување.

Од друга страна, социјалните трансфери влијаат врз побарувачката за работна сила и тоа врз нејзино намалување. За работодавачите овие трансфери претставуваат трошок кој треба да го издвојат, исто како останатите давачки кон државата. Слично на работниците и работодавачите се ставени пред дилема: дали да вработуваат повеќе работници и да ја намалат цената на трудот за износот на законски пропишаните социјални трансфери или да ја зачуваат наемнината на исто ниво, а да ја извршуваат работата со

помал број на вработени. По економската логика се разбира дека ја одбираат втората солуција, така што ефектот се одразува на намалување на побарувачката и зголемување на вкупната невработеност.

При дизајнирањето на социјалната политика државните институции мораат да внимаваат при изборот на инструментите, посебно на висината на минималните наемнини дефинирана со закон и социјалните трансфери, како не би дошло до дестимулирање на претпријатијата за вработување на нови работници и како би ја исклучиле појавата на создавање “неработници”.

2.6. Феноменот наречен "hysteresis"

Додека теориите за ригидност на наемнините го објаснуваат порастот на рамнотежната стапка на невработеност, моделот на **hysteresis** ја објаснува тенденцијата на траење односно продолжено опстојување на високата невработеност во развиените земји. Целата дискусија околу постоењето на феноменот hysteresis се актуелизира и доби на значење со појавата на тенденцијата на пораст на природната стапка на невработеност односно на NAIRU (Non-Accelerating Inflation Rate of Unemployment) во економски развиените земји, а посебно во Европа во текот на осумдесеттите години на дваесеттиот век.⁷

Терминот hysteresis означува состојби кога повремениот (краткотрајни или инцидентни) шокови на глобалната побарувачка и глобалната понуда предизвикуваат значајни нарушувања на рамнотежата на економијата на долг рок. Фактички, станува збор за тврдење според кое интензитетот на колебањата на фактичкиот GDP околу потенцијалниот GDP на кус рок, има силни импликации врз долгорочната рамнотежа во економијата.⁸ Новите кејнзијанци тврдат дека т.н. hysteresis има силно негативно влијание на пазарот на труд и предизвикува оджување високи стапки на невработеност на долг рок. Моделот на hysteresis го објаснува бавното прилагодување на пазарот на труд на предизвиканите шокови. Инцидентниот шок на страната на побарувачката на труд со пораст на невработеноста предизвикува движење нагоре на рамнотежната стапка на невработеност за подолго време. Всушност невработеноста разгорува невработеност. Еднаш зголемената невработеност ќе значи и одржување на невработеноста во иднина на повисоко ниво.

При постоење на ефектот на hysteresis ограничени се и мерките на економската политика. Со експанзивна монетарна политика преку намалување на каматните стапки ќе се стимулира побарувачката за капитал и за труд. Меѓутоа ваквата политика при постоење на hysteresis може да биде само инфлаторна. Затоа е потребно да се таргетираат целите за намалување на долгорочната невработеност:

преку политика на страната на понудата на работна сила, преку директно креирање и обезбедување информации за работните места, како и обука и преквалификација на работниците.

Наместо заклучок

Проблемот на високата невработеност најчесто се објаснува со ригидноста на наемнините и нивната маргинализирана улога во процесот на урамнотежување на пазарот на труд во денешни услови на стопанисување. Ригидноста на наемнините се објаснува со постоењето на синдикатите, склоноста на самите претпријатија кон отпуштање отколку намалување на наемнините, со постоењето на имплицитни договори при вработувањето со кои се фиксира нивото на наемнината, а се манипулира со бројот на вработените, со интервенцијата на државата преку пропишувањето на минимални наемнини и давањето парична помош на невработените лица преку социјалните трансфери.

Неокласичното објаснување поаѓа од ставот дека невработеноста е доброволна појава и дека владината политика треба да биде насочена кон редуцирање на атрактивноста да се биде невработен. Со други зборови, неокласичниот став е дека политиката треба да биде свртена кон страната на понудата на работна сила. Неокејнзијанското мислење е дека невработеноста е главно недоброволна појава и дека владините институции треба константно да вложуваат напори за директна стимулација на креацијата на нови работни места. Значи дека неокејнзијанскиот став е да се преземаат мерки на страната на побарувачката за работна сила.

Неокејнзијанскиот аргумент за објаснување на високата стапка на невработеност е дека пазарот на труд е специфичен по својот карактер и дека цената на трудот т.е. наемнината не реагира на пазарните промени како што реагираат цените на останатите добра во економијата. Неокејнзијанците имаат развиено повеќе теории за ригидноста на наемнините и тоа: теоријата за плати за ефикасност, теоријата за инсајдери и аутсајдери, за негативното влијание на работничките синдикати, законите за минимални наемнини и социјалните трансфери со што се објаснува недоброволната невработеност во општеството.

Summary

THE FLEXIBILITY OF THE LABOUR MARKET

Nowadays, the high rate of unemployment can be explained by wage rigidity and its suppressed role in the process of the labour market equilibrium.

Neoclassical explanation is based on the stand that unemployment is mostly voluntary phenomenon and that government intervention should be directed towards labour supply and reduction of the attractiveness of being unemployed.

Neokeynesian argument is that the labour market is peculiar market in all its characteristics and wages do not respond to market changes the same way as prices of other goods in open economy. That is the reason why measures of economic policy should be directed towards the demand of labour.

Користена литература:

1. **Бег, Дејвид; Фишер, Стенли и Дорнбуш, Рудигер:** Економија (Превод), НИК Лист, Скопје (2001)
2. **Јакишиќ, Миодраг:** Развој економске мисли, Економски факултет Београд, Београд (1999)
3. **Кожухаров, Сашо:** Менаџерска економија (трето дополнето и изменето издание), Европски Универзитет-Р. Македонија, Скопје (2005)
4. **Lucas Jr. E., Robert:** Models of Business Cycles, Basil Blackwell, Oxford (1990)
5. **Mankiw N., Gregory:** Principles of Macroeconomics, The Dryden Press, New York (1998)
6. **McConnell R., Campbell & Brue L., Stanley:** Suvremena ekonomija rada - trece izdanje (Prevod), Mate, Zagreb (1994)
7. **McCarthy F., Desmond:** Social Policy and Macroeconomics, The World Bank, Washington (2001)
8. **Martin P., John:** What Works Among Active Labour Market Policies: Evidence From OECD Countries Experiences, OECD Economic Studies No.30 (2000)
9. **Петрески, Гоце:** Економски раст и развој - теории, модели, меѓународни искуства, Економски факултет Скопје, Скопје (2000)

10. **Pearce W., David; Carns, John; Elliot, Robert; Meavinchey, Ian & Shoy, Robert:** Макмиланов речник на модерната економија (Превод), МИ-АН, Скопје (2002)
11. **Samuelson A., Paul & Nordhaus, William:** Economics (Prevod) XIV izdanje, Mate, Zagreb (1992)
12. **Samuelson A., Paul:** Macro-Economics, Mc.Graw-Hill Inc, New York (1995)
13. **Samuelson A., Paul:** Economics, Mc.Graw-Hill IRWIN, Boston (2001)
14. **Samuelson A., Paul:** Microeconomics, Mc.Graw-Hill Inc, New York (1995)
15. **Славески, Трајко:** Современите економски школи во САД, Комунист, Скопје (1989)
16. **Стојков, Методија:** Развој на економската мисла, Економски факултет Скопје, Скопје (2002)
17. **Stiglitz, Joseph:** Economics, W.W. Norton & Company, New York (1994)
18. **Stiglitz, Joseph & Walsh, C.:** Economics, W.W. Norton & Company, New York (2002)
19. **Stiglitz, Joseph:** Econimics of the Public Sector, W.W. Norton & Company, New York (2000)
20. **Stiglitz, Joseph:** Principles of Microeconimics, W.W. Norton & Company, New York (1993)
21. **Tobin, James:** Akumulacija imovine i ekonomska aktivnost – Razmisljanje o suvremenoj makroekonomskoj teoriji, Centar za kulturnu delat, Zagreb (1983)
22. **Тодоров, Тодор:** Капиталот - Филозофија на богатството и бедата, Центар за економско-правен консалтинг, Прилеп (1995)
23. **Фуми, Таки и Филиповски, Владимир:** Основи на микроекономијата, Економски факултет Скопје, Скопје (1999)
24. **Фуми, Таки:** Природната стапка на невработеност и нејзината аналитичка вредност, Одделение за општествени науки при МАНУ, Скопје (2002)
25. **Фуми, Таки:** Макроекономија - Основи на макроекономијата, Економски факултет Скопје, Скопје (2003)
26. **Fridman, Milton:** Capitalism and Freedom, The University of Chicago, Chicago (1982)
27. **Harris, Jose:** Unemployment and Policies, Clarendon Press, Oxford (1984)
28. **Weisskopf E., Thomas:** A Comparative Analysis of Profitability Trends in the Advanced Capitalist Economies, Интернет (2001)

ПРЕТПРИЕМНИШТВО И РАЗВОЈ НА МАЛИТЕ СТОПАНСТВА - Студија на случај –

Апстракт

АБВ е млечна фарма во Македонија. Покрај продажбата на бело сирење и јагнешко месо, фармата продава и волна, ѓубриво, овни и овци како и месо од овци. Сите овие производи се продаваат на домашните пазари.

Управата на млечната фарма дојде до заклучок дека постои зголемена конкурентност на пазарот за месо и млеко како последица на отвореност на пазарите. Таквата остра конкуренција доведе до намалување на цените и продажната маржа. Од овие причини управата започна да бара нови можности како да ги зголеми приходите и добивката на АБВ.

Постојат пет категории на можности за АБВ:

- Редизајнирање на производите и услугите;
- Ново диференцирање на производите и услугите;
- Нова сегментација на пазарот;
- Целосна реконфигурација на пазарот;
- Развој на пробивни способности или области на конкурентна моќ.

Клучни зборови: Прептприемништво, прептприемничка рамка, бележник на можности, мапа на својства, испитувања, нови пазари.

1. ВОВЕД

АБВ е млечна фарма во Македонија. Основана е во 1995 година и вработува 5 лица. Тројца вработени се грижат за одгледување на стадото и производство на сирење, додека едниот од нив ја врши раководната улога. Еден вработен се ангажира само шест месеци во годината, односно време кога се произведува сирење. Стадото има 400 овци и има годишен обрт од скоро 36,000 евра. Покрај продажбата на бело сирење и јагнешко месо, фармата продава и волна, ѓубриво, овни и овци како и месо од овци. Сите овие производи се продаваат на домашните пазари.

Основните средства во сопственост на фармата се следниве:

Основни средства	Вредност	Рок на амортизација
Основно стадо	22,000 евра	5 години
Опрема	12,500 евра	10 години
Згради	8,500 евра	50 години

Според Државниот завод за статистика на Македонија (Април 2008), млекото и млечните производи покриваат речиси 14% од потрошувачката кошница, што значи дека постои голема побарувачка за овие производи. Меѓутоа, управата на оваа млечна фарма дојде до заклучок дека, поради државните субвенции и отвореноста на пазарот со спогодбите за слободна трговија дојде до поголема конкуренција на пазарот за млекото и месото.

Таквата остра конкуренција доведе до намалување на цените на месото, млекото и млечните производи а со тоа и до намалување на продажната добивка. Од овие причини управата започна со разгледување на нови можности како да се зголемат приходите и добивката на АБВ.

2. СОЗДАВАЊЕ НА ПРЕТПРИЕМНИЧКА РАМКА

Според Harwood (1982) претприемништво е постапка на собирање на ресурси за основање на независно претпријатие, кое вклучува креативност, ризикување и иновација. Полезно е да се разликува претприемач (личност) од претприемништво (процес). Претприемништвото, како што е опишано од Stephenson и Jarillo (1985) се стреми кон барање на можности и со тоа е многу важно за пазарните односи; односно процес на создавање вредност преку спојување на сите средства за искористување на можноста. Bygrave (1989) расправа дека претприемништвото како постапка е засновано на иновација која води кон раздвојувачки, дисконтинуиран, нелинеарен (вообичаено единствен) поттикнувачки настан. Следат развојот и примена на стопанствен однос. Pendev (2000) изјавува дека не постои единствен профил на претприемач. Така, Bill Gates е сосема различен од Steve Jobs.

Според McGrath и MacMillan (2000) претприемничка рамка е посебен, мерлив предизвик да се зголеми вредноста на стопанството. Има две компоненти: прво, минималниот износ на дополнителна добивка која произлегува од новиот стопанствен однос за да има разлика во добивката; второ, зголемувањето на добивката што новите можности треба да го постигнат. Според Schaffler и Girard (2003) таков предизвик имплицира преземање на ризик.

За да се создаде претприемничка рамка треба да почнеме со тековните стопански дејства. Производствената линија на АБВ фармата се состои од следните производи: бело сирење во канта, јагнешко месо, месо од овци, празнични овни и овци, волна и ѓубриво. Продажната цена на белото сирење е 3.5 евра/кг, јагнешко месо 1.61 евра/кг, месо од овца 22.4 евра/кг, празнични овни и овци 68.8 евра/кг и годишниот обрт на волна и ѓубриво е 1,378 евра. Фармата на годишно ниво произведува 6,870 кг бело сирење, 6,902 кг јагнешко месо, 50 овци за колење и 4 празнични овни и овци. Табела 1 ја покажува претприемничката рамка на фармата.

Табела 1: Претприемничка рамка за АБВ

	Тековна состојба	Посакуван пораст во %	Посакувана состојба
Добивка	14,100	20.0%	$14100 \cdot 20\% = 16920$
Поврат од продажба (маржа на добивка)	38.7%	1.0%	$38.7\% \cdot 1\% = 39.1\%$
Потребни приходи за добивка	36,406		$16920 / 39.1\% = 43255$
Поврат на средства	29.6%	12.0%	$29.6\% \cdot 12\% = 33.2\%$
Потребни средства за добивка	47,570		$16920 / 33.2\% = 50967$

Податоците во колоната за тековната состојба се историски и се изведени од минатогодишниот биланс на успех на АБВ, наведени во Додаток 1.

Следните две колони кои опишуваат посакуван пораст и посакувана состојба го покажуваат најмалото потребно зголемување од новите стопански дејства.

3. ВОДЕЊЕ НА РЕГИСТАР ЗА МОЖНОСТИ

Според McGrath и MacMillan (2000) во регистарот на можности се бележат сите претприемнички идеи. Постојат пет категории на можности:

- Редизајнирање на производите и услугите;
- Ново диференцирање на производите и услугите;
- Нова сегментација на пазарот;
- Целосна реконфигурација на пазарот;
- Развој на пробивни способности или области на конкурентна моќ.

3.1. РЕДИЗАЈНИРАЊЕ НА ПРОИЗВОДИТЕ ИЛИ УСЛУГИТЕ

Проста техника на редизајнирање на производите или услугите е мапирање на атрибути. Процесот на мапирање опфаќа колку производот или услугата е привлечна за потребите на потрошувачот во дадениот момент. Треба да се изготви мапирање за секој сегмент. Табела 2 ја прикажува мапата на атрибути на АБВ за средната класа на потрошувачи (според приходите).

Табела 2: АБВ мапирање за потрошувачите од средната класа (според приходите)

	Основно	Дискриминатор	Поттикнувач
Позитивен	<i>Не се преговара</i>	<i>Разликувач</i>	<i>Возбудувач</i>
	Побарувањата се исплатуваат Ниски цени како последица на конкурентност	Асортиман на производи	Нема
Негативен	<i>Толерантно</i>	<i>Незадоволство</i>	<i>Раздразнувач</i>
	Не ги опфаќа стандардите за квалитет според ЕУ Се пакува сирење во канти од 14 кг.	Недостиг на дистрибутивни канали	Нема
Неутрален	<i>Па што?</i>	<i>Паралела</i>	
	Низок степен на производствена технологија	Произведено од големо овчо стадо	

Првата колона на оваа мапа ги наведува трите основни ставови кои потрошувачите може да ги имаат за определени карактеристики на производот или услугата: позитивен, негативен или неутрален. Позитивните атрибути се тие кои потрошувачите ги сакаат. Негативните атрибути се оние кои потрошувачот не ги сака и ги избегнува. Неутралните атрибути се оние за кои потрошувачот воопшто не се грижи – потрошувачот не чувствува разлика во однос на понудата без разлика дали истата вклучува одредени атрибути.

На почетокот од табелата е прикажано нивото на поттик кој потрошувачот го истакнува при дразба на својството, во споредба со понудата на конкуренцијата. Основните својства значат дека потрошувачите ја земаат понудата здраво за готово бидејќи секој може да ја понуди. Дискриминаторските својства предизвикуваат потрошувачите да ја ценат фирмата за помоќна или послаба во однос на конкуренцијата. Поттикнувачките својства се такви дразби кои потрошувачите ги ценат за одлучувачи за добро или лошо својство и кои доминираат при купувачката одлука.

Во мапата на АБВ не постојат поттикнувачи. Подобрување на квалитетот во пресрет на ЕУ стандардите може да биде поттикнувач за АБВ. Исто така, тежнењето кон помали пакувања и подобра достава ќе има позитивно влијание во дејствијата на друштвото.

Табела 3: Употреба на квизинг за диференцирање на пазарот на сирење

Кои се потрошувачи на сирење		
- Деца		
- Возрасни		
- Постари граѓани		
<i>Да ги одбереме децата</i>	<i>Да ги одбереме возрасните</i>	<i>Да ги одбереме постарите граѓани</i>
Кога децата јадат сирење?	Кога возрасните јадат сирење?	Кога постарите граѓани јадат сирење?
-на појадок	-на појадок	-на појадок
-на ручек	-на ручек	-на ручек
-на вечера	-на вечера	-на вечера
<i>Да одбереме појадок</i>	<i>Да одбереме ручек</i>	<i>Да одбереме вечера</i>
Каде децата јадат сирење за појадок?	Каде возрасните јадат сирење за ручек?	Каде постарите граѓани јадат сирење за вечера?
- дома	- дома	- дома
- во градинка	- на работа	- во ресторан
- во училиште	- во ресторан	
<i>Да одбереме училиште</i>	<i>Да одбереме ресторан</i>	<i>Да одбереме дома</i>
Каква корист имаат децата од јадење сирење за појадок во училиштата?	Каква корист имаат возрасните од јадење сирење за ручек во ресторан?	Каква корист имаат постарите граѓани кога јадат сирење дома за вечера?
- да не бидат гладни	- да не бидат гладни	- да не бидат гладни
- да ги задоволат потребите на протеини и калциум	-да ги задоволат потребите за протеини и калциум	- да ги задоволат потребите за протеини и калциум
- другата храна да има подобар вкус	- другата храна да има подобар вкус	- другата храна да има подобар вкус
	- за дружење	- да не го мачат желудникот со јадење мрсна храна
	- да го намалат дејствието на алкохолот, кој најчесто се пие при јадење сирење.	

3.2. НОВО ДИФЕРЕНЦИРАЊЕ НА ПРОИЗВОДИТЕ ИЛИ УСЛУГИТЕ

Според McGrath и MacMillan (2000) изнаоѓањето на нови можности за диференцирање значи изнаоѓање начини да се издвои производот од конкуренцијата, и тоа потрошувачите го сметаат за позитивно. Квизинг е начин кој се користи при откривање на потрошувачкиот однос. Употребува прашања како кој, што, кога, каде и како за да се сознае искуството на потрошувачот и да се стекне со поголема диференцијација. Табела 3 наведува три диференцирани линии на сирење кои АБВ може да почне да ги произведува.

Користејќи ја оваа техника АБВ треба да го диференцира производството на сирење на следниот начин:

- Сирење збогатено со витамини, протеини и минерали
- Зачинети сирења или специјални сирења со маслиново масло
- Ниско калорични сирења

Доколку се одбере диференцирањето како најдобра можност, тогаш АБВ треба да започне со производство на сирење збогатено со витамини, протеини и минерали, зачинети сирења или сирења со маслиново масло и ниско калорични сирења.

3.3 НОВА СЕГМЕНТАЦИЈА НА ПАЗАРОТ

Може да се направи нова сегментација на пазарот преку анализирање на тековниот пазар за значителни подгрупи на потрошувачи кои се однесуваат на поинаков начин од останатите потрошувачи на пазарот. Посебна подгрупа на потрошувачите на АБВ е таа од хотели од висока класа. Тие купуваат производи од АБВ за подготовка на храна за своите гости, но и за протоколарни посети организирани за повисоките службеници во земјата. Така АБВ ги има следните пазарни сегменти: супермаркети, ресторани, училишне мензи и хотели од висока класа.

Табела 4 ја покажува споредбата на сегментите на АБВ.

Оваа табела не носи до заклучок дека АБВ може да поработин на подобрување на квалитетот на производите за да ги достигне ЕУ стандардите. Така ќе биде во состојба да опфати нов пазарен сегмент на хотели од висока класа, кои го сметаат нискиот квалитет за раздразнувач бидејќи останатите нивни снабдувачи ги исполнуваат ЕУ стандардите. За овој сегмент АБВ може да понуди повисоки цени бидејќи таквото својство не е од висока важност. АБВ исто така може да го смени и пакувањето за да ја подобри својата позиција во супермаркетите.

Табела 4: Споредба на пазарни сегменти

	Сегмент 1 Супермаркети	Сегмент 2 Ресторани	Сегмент 3 Училишни мензи	Сегмент 4 Хотели од висока класа
Побарувањата се исплатуваат	Не се преговара	Не се преговара	Не се преговара	Не се преговара
Ниска цена	Не се преговара	Не се преговара	Не се преговара	Па што?
Асортиман на производи	Разликувач	Разликувач	Разликувач	Разликувач
Квалитетот не исполнува ЕУ стандарди	Толерантно	Толерантно	Толерантно	Раздразнувач
Пакување во канти од 14 кг.	Толерантно	Не се преговара	Не се преговара	Не се преговара
Недостиг на канали за достава	Незадоволно	Незадоволно	Незадоволно	Незадоволно
Ниско ниво на производна технологија	Па што?	Па што?	Па што?	Па што?
Производи од бројно стадо овци	Паралелно	Паралелно	Паралелно	Паралелно

3.4 ЦЕЛОСНА РЕКОНФИГУРАЦИЈА НА ПАЗАРОТ

Според McGrath и MacMillan (2000) она што често ги спречува теоретски одличните бизнис идеи да се остварат е технолошката, правната или организационата пречка која стои на патот на имплементацијата. Постојат три вида на реконфигурација. Еволутивните реконфигурации ги пробиваат моменталните бариери за да предизвикаат зголемување на тековната понуда. Радикалните реконфигурации ги пробиваат моменталните бариери на тој начин што му овозможуваат на бизнисот значително да ја промени структурата на моменталните пазари. Револуционерните реконфигурации носат нови производи на пазари кои во моментот не го купуваат тој производ.

Во оваа смисла АБВ може да го подобри нивото на производствена технологија за да постигне еволутивна реконфигурација. Доколку го

подобри нивото на квалитетот на производот ќе предизвика радикална реконфигурација бидејќи ќе ја смени структурата на тековните пазари. Доколку воведе нови производи како што се: збогатено сирење со витамини, протеини и минерали, зачинето сирење или специјално сирење со маслиново масло или ниско калорично сирење ќе постигне револуционерна реконфигурација на пазарот бидејќи воведува нов производ на нови пазари.

3.5. РАЗВИВАЊЕ НА ПРОБИВНИ СПОСОБНОСТИ ИЛИ ОБЛАСТИ НА КОНКУРЕНТСКА МОЌ

Развивање пробивни способности се можностите кои можат да се направат преку намерно преструктурирање на способностите на компанијата – комбинација на вештини, средства и системи за конкурентност – за да се смени деловниот модел на постоечкиот бизнис или да се создаде нов деловен модел за сосема нов бизнис. Според Hamel et al (1995) иднината ја прават друштвата кои трајно изнаоѓаат нови начини на примена на нивните способности на нови начини во пресрет на основните потрошувачки потреби. Постојат три категории на способности: задолжителна, издвојувачка и скриена. АБВ може да развие издвојувачка способност преку воведување на вештачко одбивање на јагниња.

Вештачко одбивање на јагниња, како технологија е нова во Македонија а е многу распространето во развиениот свет. Тоа е мерка за интензивно одгледување овци. Од третиот ден од раѓањето на јагнето мајчиното млеко се заменува и јагнето се дои со вештачко млеко (млечен прав растворен во топла вода). Така млекото од овците е достапно за преработка.

За остварување на овој проект потребни се следните средства

Нови средства	Куповна цена
Опрема за вештачко одбивање	10,750 евра
Приспособување на постоечката градба	5,000 евра

Според тековната пазарна понуда, машина за вештачко одбивање може да има најмногу 8 цуцли. Една цуцла може да послужи 20 јагниња, така што на годишно ниво за вештачко одбивање на 460 јагниња (од 400 овци) се потребни три машини за вештачко одбивање. Цената на таква машина е околу 3.500 евра (вклучувајќи данок и царина). Така вкупниот износ потребен за набавка на опрема изнесува 10,750 евра (со превоз).

Со примена на вештачко одбивање бројот на молзни денови е 240 годишно, 60 повеќе од вообичаеното, и тоа се деновите кога лактацијата на

овците е на највисок можен степен. Количината на потребниот концентрат се зголемува, имајќи предвид дека јагнињата се дојат со концентрат од 42-от до 60-от ден. Постои дополнителен трошок за замена за млекото (HALMAC). Трошоците за лекови, струја, труд, производствени материјали, пакување и амортизација исто така се зголемуваат.

Од друга страна како последица на вештачкото одбивање се зголемува и количината на производство на сирење за 11.6 кг по грло, а загубата во раст е 0.93 кг по грло.

Споредбата е прикажана во табела 5 која се состои од парцијален буџет кој прикажува дополнителни трошоци и дополнителни приходи по грло јагне од употребата на опремата за вештачко одбивање.

Табела 5: Парцијален буџет

Дополнителни трошоци		Дополнителни приходи	
Евра		Евра	
Варијабилни трошоци			
Трошоци за исхрана	2.10	Дополнителн о сирење	40.58
HALMALAC	16.00	Канта	1.35
Лекови	0.30		
Струја и вода	1.19		
Производствени трошоци	0.53		
Пакување	1.55		
Труд	1.00		
Фиксни трошоци			
Амортизација	2.55		
Дополнување на добивката	16.70		
Вкупно	41.93	Вкупно	41.93

Имајќи ги предвид овие бројки проектираниот биланс на успех на подобрениот бизнис е даден во Додаток 2.

Да се вратиме на горенаведената претприемничка рамка. Следната табела дава споредба помеѓу посакуваното и предвиденото зголемување во проценти на дел од клучните индикатори.

Табела 6: Претприемничка рамка

	Тековни состојба	Предвидена состојба	Предвидено зголемување во %	Посакувано зголемување во %
Добивка	14,100	21,886	55.2%	20.0%
Поврат од продажба (маржа на добивка)	38.7%	39.2%	1.3%	1.0%
Потребни приходи за добивка	36,406	55,797		
Поврат на средства	29.6%	33.2%	12.0%	12.0%
Потребни средства за добивка	47,570	65,927		

Табелата покажува дека клучните индикатори од проектот за вештачко одбивање дури и ги надминуваат предвидените големини.

4. ИЗБОР НА НАЈДОБРИТЕ МОЖНОСТИ

Имајќи го регистарот за можности полн со претприемнички идеи, АБВ треба да ја одбере таа идеја која најдобро ќе ја подобри нејзината положба. Вештачко одбивање на јагниња е новост во Македонија, така што неговата примена ќе значи развивање на способност над конкуренцијата. Тоа значително ќе ги намали трошоците за производство и ќе ја зголеми добивката и профитабилноста како што видовме погоре. На долг рок фармата ќе биде финансиски спремна да го прошири своето производство т.е. да го зголеми основното стадо и да обезбеди економија од обем. На овој начин АБВ ќе биде спремна да продолжи со делување на останатите претприемнички замисли наведени во записникот на можности: подобрување на квалитетот на производот според ЕУ стандарди; воведување помало пакување; подобра достава; започнување на производство на сирење збогатено со витамини, протеини и минерали, зачинето сирење или специјални сирења со маслиново масло и ниско калорични сирења. Така, се препорачува АБВ да одбере вештачко одбивање на јагниња како начин да развие своја издвојувачка способност.

5. ЗАКЛУЧОК

Имплементацијата на вештачкото одбивање на јагниња би значело развивање на конкурентска предност. Тоа значително би ги намалило производните трошоци и би го зголемило профитот и профитабилноста. Профитот ќе се зголеми за 55%, повратот на продажба за 1.3% и повратот на средства за 12%.

На подолг рок фармата се очекува да биде финансиски подготвена за проширена репродукција, т.е. зголемување на основното стадо и обезбедување економија од обем. Затоа, препорака за XYZ е да го избере вештачкото одбивање на јагниња како начин за развивање на издвојувачка предност.

CONCLUSION

The implementation of artificial weaning of lambs would mean developing a competitive advantage. That will significantly lower the cost of production, and increase the profit and profitability. Profits will increase by 55%, Return on sales by 1.3%, and Return on Assets by 12%. In longer run the farm is expected to be financially ready for extended reproduction, i.e. increase of the base herd, and secure economy of scale. Thus, the recommendation to XYZ is to choose artificial weaning of lambs as a way of developing a distinctive competency.

KEY WORDS

Entrepreneurship, entrepreneurial frame, opportunity register, attribute map, quizzing, re-segmentation, breakthrough competencies

РЕФЕРЕНЦИ

1. Bygrave, W. D.: *The entrepreneurship paradigm (I): A philosophical look at its research methodologies*. Entrepreneurship Theory and Practice, 14(1), 7-26, 1989;
2. Hamel et al: *Thinking Differently*. Business Quarterly, 00076996, Summer95, Vol. 59, Issue 4, 1995;
3. Harwood, E.: *The sociology of entrepreneurship*. In C. Kent, D. Sexton, & K. Vesper (Eds.), Encyclopedia of entrepreneurship, pp. 92, 98. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1982;
4. McGrath, R.G. and MacMillan, I.: *The Entrepreneurial Mindset: Strategies for Continuously Creating Opportunity in an Age of Uncertainty*. President and Fellows of Harvard College, 2000;
5. Пендев, Д.: *Водич за претприемништво и мал бизнис*. Економски институт, Скопје, 2000;
6. Schaffler, R. and Girard, M.: *Turning the Young Into Entrepreneurs*. Market Call (CNNfn), May 19, 2003;
7. Завод за статистика на РМ: *Приходи, потрошувачка и цени*. www.stat.gov.mk, 26 ноември, 2008;
8. Stevenson, H., & Jarillo, J. C.: *Preserving entrepreneurship as companies grow*. Journal of Business Strategy, 1986.

Додаток 1: Биланс на успех на АБВ

Вкупно приходи	36.406
Трошоци за исхрана	9.083
Лекови	261
Струја и вода	119
Производствени материјали	273
Пакување	804
Работна рака	5.677
Превоз	556
Пашарина	309
Анализи	50
Промоција и други трошоци	1.147
Вкупно варијабилни трошоци	18.278
Амортизација	4.028
Трошоци за производство по кг сирење	2,74
Данок	0
Добивка по оданочување	14.100

Додаток 2: Проектиран биланс на успех на АБВ

Вкупно приходи	55.797
Трошоци за исхрана	10.051
HALMALAC	
Лекови	400
Струја и вода	665
Производствени материјали	516
Пакување	1.518
Работна рака	6.137
Превоз	556
Пашарина	309
Анализи	50
Промоција и други трошоци	1.147
Вкупно варијабилни трошоци	28.708
Амортизација	5.203
Трошоци за производство по кг сирење	2,19
Данок	0
Добивка по оданочување	21.886

УЛОГАТА НА СВЕТСКАТА БАНКА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ЗА ВОСПОСТАВУВАЊЕ НА КАТАСТАР НА НЕДВИЖНОСТИ-ПРОЕКТОТ КАТАСТАР НА НЕДВИЖНОСТИ И РЕГИСТРАЦИЈА

Анстракт

Неодамнешната студија на Foreign Investment Advisory Service (FIAS) и Стратегијата за помош на земјата од 2003 (Country Assistance Strategy - CAS) укажуваат на извесноста во областа на права на недвижности како ограничувачки фактор за инвестициите во Република Македонија. Довербата во запишувањето и катастарските записи е мала, бидејќи записите се застарени, а 60-70% од становите воопшто не се запишани. Сопственоста на имотот во моментот не е конзистентно запишана во ниту едно централно место: нотарите чуваат записи за трансакции во кои се инволвирани, но овие информации не се јавно достапни; општинските судови се користат само за запишување на хипотеки, а ретко за трансакции на имот; Катастарската управа одржува Катастар на земјиште а во тек е оформување на Катастар на недвижности. На крај, Република Македонија ја постави интеграцијата во Европската Унија како еден од своите најголеми приоритети. За остварување на оваа цел ќе бидат потребни рамноправни и ефикасни пазари на имот и функционален систем за запишување на сопственост.

Основа на Извештајот на Европската Комисија на ЕУ ("Analytical Report for the Opinion on the application from the Former Yugoslav Republic of Macedonia for EU membership", Brussels, 9 November 2005), од каде Република Македонија прима препорака за реформи во регистрација на земјиште, и тоа како последица дека еден процентуално голем дел на земјоделското земјиште се уште не е регистриран во Катастарот на недвижностите, која го оневозможува коректното функционирање на пазарот на земјиште и земањето на информации од Катастарот на земјиште, во недостаток на софистицирана опрема, веднаш го прави да биде бавен и комплициран, од кои причини е неопходно постоење на проектот "Катастар на недвижности и регистрација", финансиран од страна на Светската Банка во Република Македонија.

Основната цел на Проектот „Катастар на недвижности и регистрација“ е да се изгради еден ефикасен и ефективен систем на

Катастар на недвижности и регистрација, со што ќе се допринесе кон развојот на ефикасни пазари на земјиште и недвижности на територијата на Република Македонија.

Со Уставот на Република Македонија се гарантира правото на сопственост и наследство на земјиште. Пред независноста земјоделското (рурално) земјиште било и во приватна сопственост. Катастар на земјиште кој содржи физички опис на земјишен имот е одржуван уште пред прогласувањето на независноста. Информациите во Катастарот на земјиште се сметаат за сигурни и може да бидат основа за Катастарот на недвижности. Разликата помеѓу Катастар на земјиште и Катастар на недвижности е тоа што Катастар на недвижности е регистар за кој гарантира државата и кој ќе содржи информации за законските права кои се поврзани со регистрираниот објект. Со последните измени и дополнувања во 2006 година на Законот за премеј, катастар и регистрација на правата на недвижностите, се воведува лиценцирање на приватни катастарски геодетски компании и се намалува улогата на Државниот Завод за Геодетски Работи на улога на мониторирање. Два други закони исто така имаат удел во катастарот. Имено, Законот за земјоделско земјиште и Законот за градежно земјиште. Градежното земјиште е воглавно земјиште кое е под одредби на урбанистички планови. Урбанистичкото земјиште беше национализирано под претходниот комунистички режим. Повторното воспоставување на сопственоста на недвижен урбанистички имот е изведено со приватизација или денационализација. Приватизацијата во основа значи дека Државата продава земјиште на приватни лица. Денационализација значи дека правата на неопходниот сопственик се признаваат и дека или му се враќа земјиштето, кога на него нема градби, или пак му се дава компензација по моментална пазарна вредност за земјиштето кое го изгубиле. За денационализација е одговорно Министерството за финансии, а Министерството за транспорт и врски ја води приватизацијата.

Има некои основни барања кои системот за идентификација на имот треба да ги исполни: референцата која е одбрана треба да биде “лесна за разбирање и лесна за паметење; лесна за користење за јавноста и со компјутери; трајна за да не се менува со продажбата на имот, но да има можност за ажурирање кога има пример за подподелба на земјиштето; единствена; прецизна; и економична за воведување”. На ова може да се додаде дека идентификувачот треба да биде ист за сето земјиште во една држава, рурално и урбан, и да биде независно од тоа кој е сопственик на земјиштето. Ова ќе ги олесни потребните промени на административни граници, размена на информации и компликација на национални статистички податоци. Во книгата “Земјишна Администрација” Дејл и

МекЛафлин наведуваат 10 барања за идентификувачи на недвижности. Тие треба да бидат¹:

- Лесни за разбирање, да не создаваат конфузија и грешки;
- Лесни за паметење така што сопствениците на земја може да ги запомнат нивните референци;
- Лесни за користење како за општата јавност така и за администраторите;
- Лесни за процесирање на компјутер;
- Перманентни така што, на пример, референцата за парцелата не се менува со продажбата на имотот;
- Можност за ажурирање кога има под-поделба или спојување на два соседни имота;
- Единствени така што нема две парцели кои имаат иста референца и да има еден на еден кореспонденција помеѓу имотот на терен и имотот регистриран во регистрите;
- Точни и тешко да се погрешат при нивна транскрипција;
- Флексибилни така што може да се користат за разни намени од регистрација на титула до сите видови на земјишна администрација; и
- Економични за воведување и за одржување.

Овие барања се нашироко признаени и исто така се претставени и усвоени од Насоките за земјишна администрација на UNECE за Идентификувачи на недвижности, исто така издадена од UNECE.

Македонија одбрала хиерархиски идентификувач за единици на земјиште што исто така дозволува идентификација на згради и станови. Во случајот на Македонија, земјиштето и зградите на него може да ги поседуваат различни лица. Од регистрациска гледна точка тоа не претставува проблем се додека поврзаноста помеѓу земјиштето и зградата е задржана. Сепак може да има други негативни последици, на пр. ефекти на вредноста на кредит на објектот. Граници на парцели може да се идентификуваат со физичка демаркација на земја или пак со математички опис, вообичаено заснован на координатен систем. Прецизноста, и последователно трошокот за катастарски премејр зависи од прецизноста потребна за опис на граници за системот да ги исполни целите на државата. Оваа прецизност треба да ги одрази факторите како вредноста на земјиштето, ризикот и трошокот за земјишни спорови, и потребите за информации на корисниците на системот.

Поврзано со ревидирањето на законот за регистрација, следниве закони беа идентификувани од Единицата за Управување со Проектот на Светската Банка како потребни за ревидирање со цел да се забрза процесот на регистрација и да се запазат целните дати за воспоставување на КН:

¹ Ленард Фреј “Извештај за семинарот во Скопје“, Зајакнување на институционалните капацитети на Државниот Завод за Геодетски Работи во Република Македонија, Март 2007 година стр.6.

- Законот за организација и работење на државни органи
- Законот за експропријација
- Законот за Централен Регистар
- Законот за користење на средства кои ги поседуваат државни органи
- Законот за урбанистичко земјиште
- Законот за градежништво
- Законот за просторно и урбано планирање
- Законот за приватизација и изнајмување на урбано земјиште

Постои повеќе од еден начин на дефинирање на сигурноста на правото на сопственост. Од правна перспектива сигурноста на правото на сопственост укажува дека државата или приватни лица не можат да се мешаат во правата на сопственикот на земјата или да го користат неговото земјиште без основана законска причина и дека сопственикот на земјиштето има право во таков случај да се жали до независна институција која може да го разреши спорот.

Општата јавност може да ја перцепира сигурноста на правото на сопственост како комбинација на перцепирани и реални користи од земјишно управување, административен и правен систем каде поединци и семејства се сигурни во својот пристап, поседување и инвестиција во земјиште. Ова укажува на тоа дека сигурноста на правото на сопственост не е само прашање на легислатива и воспоставени институции туку во голема мера е поврзано со тоа како легислативата се имплементира и како луѓето општо ја доживуваат административната рамка.

Земјишната регистрација е официјалниот запис на правно признати интереси во земјиштето. Има две основни компоненти на системот за земјишна регистрација: парче земја и права над тоа парче земја. Основната единица во земјишен регистар е парцелата или единицата на имот која се состои од повеќе парцели и нивните граници. Ова може да биде земјишна површина со особен вид на земјишна култура или површина која е под исклучива контрола на поединец или група. Парцелите вообичаено се дефинираат како парче земја под хомогени законски права.

Ленард Фреј во “Извештајот за семинарот во Скопје“ (Март 2007 година) за Зајакнување на институционалните капацитети на Државниот Завод за Геодетски Работи во Република Македонија, го потенцира книгата “Земјишна Администрација” од Дејл и МекЛафлин, каде катастарот, односно, системот на земјишна регистрација се смета дека е:

1. Гарантирање на сопственост и сигурност на правото на сопственост: Собирањето на земјишни записи и судските процеси преку кои мора да се помине со цел да се внесат информации за земјиште во регистарот треба да обезбеди формална идентификација и, во некои системи, правен доказ за сопственост.
2. Редуцирање на земјишните спорови: Спорови за земјишни права и граници на имот ги засилуваат социјалните немири, судските процеси се скапи и може да доведат до општ распад на законот и

поредокот. Во повеќето земји земјишните спорови го сочинуваат најголемиот процент на судски случаи и судовите трошат многу време на нивно разрешување. Сепак, многу од овие спорови може да се разрешат преку пристап до точни информации за сопственоста на земјиштето.

3. Обезбедување сигурност за кредит: Сигурноста на сопственоста и знаењето за сите права кои постојат за земјиштето даваат сигурност на банките и финансиските институции кога тие даваат заеми на земјопоседници за инвестирање во нови проекти. Хипотекарните банки треба да ги ажурираат земјишните и имотните информации со цел да може да даваат заеми. Сепак, треба да се нагласи дека само сигурен катастар не дава веднаш пристап до кредит. Доверителот исто така треба да има слободен и што е можно помалку ограничен пазар каде ќе може да го искористи залогот во случај должникот да не успее да го плати долгот.
4. Олеснување на управувањето и заштитата на државното земјиште: Во многу земји земјиштето кое го поседува државата за корист на заедницата е лошо документирано. Државата треба да управува со својот имот и да се осигура дека корисно се користи и да го одржува своето земјиште исто како она на приватни лица. Исто така може да има потреба да се објави дека извесна земјишна површина ја поседува државата со цел да се избегнат прекршувања на законот, намерни или ненамерни.
5. Олеснување на земјишните реформи: Дистрибуцијата на земјиште на оние кои немаат земјиште и консолидацијата и редистрибуцијата на земјиште за поефикасна негова употреба бара детални записи за сегашната сопственост и употреба на земјиштето. Ефективен систем за земјишна регистрација ќе ја олесни идентификацијата на земјиштето кое не е во приватна сопственост кое може да се даде на поединци кои немаат земјиште. Дизајнот на новото земјиште и шемите на употреба на истото за обезбедување на поголема продуктивност од земјиштето може да биде ефективно само ако постоечките шеми се добро документираны.
6. Поддршка за даночење на земјиште и имот: Данокот на имот и земјиште се потенцијален извор на јавен приход и често се наплаќаат и се користат за финансирање на владата на локално ниво. Бидејќи регистарот треба да го вклучи сето земјиште, сиот имот може да се вклучи и ништо не треба да се изостави. Едноставен систем за проценување на вредност заснован на големината на парцелите и класификацијата на земјиштето може да доведе до фер и транспарентен систем за даночна администрација.
7. Развивање и мониторирање на земјишни пазари: Евтини и сигурни начини на пренесување на права на недвижности им дозволуваат на оние кои работат со земјиште да го прават тоа на брз и сигурен

начин, додека оние кои не сакаат да го продадат може да ги заштитат своите права. Било кој кој сака за се здобие со земјиште ќе биде сигурен дека лицето од кое купува земјиште е вистинскиот сопственик и дека има право да го продаде истото.

8. Подобрување на урбанистичкото планирање и развој на инфраструктурата: На урбанистичките центри често им треба повторен развој и ефективно планирање и контрола. Дobar систем за земјишна администрација треба да ја овозможи интеграцијата на записите за земјишна сопственост, земјишна вредност и земјишна употреба со социолошки, економски и еколошки податоци за поддршка на урбанистичкото планирање.
9. Заштита на земјишните ресурси и поддршка на управувањето со земјишната средина: Грижата која се зголемува за заштита на животната средина и осигурување на одржливост на развојот ги поттикнува се повеќе комплексните регулативи за животната средина. Записите за земјиште даваат извор на информации за земјопоседници кое може да бидат корисни за дизајнирањето на солидни развојни програми за животната средина, за обезбедувањето на иницијативи на земјопоседниците кои практикуваат солидно земјишно управување, или пак наметнување на санкции на оние кои користат методи на земјишно управување кои се деструктивни за животната средина.
10. Произведување на статистички податоци: Податоците добиени преку мониторирање на сопственоста, вредноста и употребата на земјиштето може да поддржат алокација на средства и да се користат за мерење на работата на развојните програми. Како долгорочното стратешко планирање така и краткорочниот оперативен менаџмент бараат податоци за поддршка или за донесување на одлуки.

Основниот закон што ја поставува институционалната рамка за запишување и катастарски систем е Законот за Премер, Катастар и Запишување на правата на недвижностите (“Службен Весник на РМ“, бр.27/86, 17/91 и бр.84/2005 и 109/2005 и 70/2006 год). Закон за Премер, Катастар и Запишување на правата на недвижностите (“Службен Весник на РМ“, бр.27/86, 17/91 и бр.84/2005 и 109/2005 и 70/2006 год), овластува една агенција одговорна за катастар и запишување на недвижности – Државниот Завод за геодетски работи. Концептот на единствено право на една агенција е најдобра меѓународна пракса и дава солидна институционална основа на проектот. Понатаму, Закон за Премер, Катастар и Запишување на правата на недвижностите (“Службен Весник на РМ“, бр.27/86, 17/91 и бр.84/2005 и 109/2005 и 70/2006 год), ја дава основата на Катастар на недвижности низ целата територија на Република Македонија. Катастарот на Недвижности е комбинација од стандардните катастарски информации кои се однесуваат на локацијата на парцелата, информации за имотот на парцелата и евиденција на хипотеки и други товари. Државниот Завод за геодетски работи е

одговорен како за востановување така и за одржувањето на Катастарот на Недвижностите на целата територија на Република Македонија.

Други институции кои имаат улога во овој сектор се основните судови кои моментално ги евидентираат продажбите и хипотеките во области каде што не постои Катастар на Недвижности. Еднаш штом ќе се востанови Катастар на Недвижности, сите трансакции и запишувања на хипотеки се вршат преку Државниот Завод за гедодетски работи. Централниот регистар беше создаден во 2002 година со јасна намена да посредува како сеф на информации запишани од други владини министерства и Агенции, и директно да основа уште неколку додатни регистри за: а) залог за подвижен имот, б) годишни сметки на компании, в) правни лица, г) наемнина. Катастарот на Недвижности треба да се смета како клиент или корисник на информациите на Државниот Завод за гедодетски работи, како што потенцијално се и неколку други агенции и министерства. Законот со кој Централниот Регистар стапува на сила дава јасно на знаење дека Државниот Завод за гедодетски работи е основниот регистар за сите податоци за имотна сопственост и има мандат да го одржува овој регистар за сопственост. Законот за Централен Регистар (член 13) дава специфики дека информациите може да се менуваат, дополнуваат, ажурираат и бришат само од страна на основниот регистар или од страна на други правни и физички лица кои ги ввеле оригиналните податоци, т.е. Државниот Завод за гедодетски работи. Исто така, законот предвидува (член 24) дека само податоците кои се наоѓаат во основниот регистар се законски. Централниот Регистар може да ги користи и продава податоците за имотна сопственост под одредени упатства, но сепак податоците кои се купени од Централниот Регистар немаат правна релевантност.

Други клучни актери во Секторот за запишувањето и катастар се нотарите и приватните геодети. Моментално надзорот го врши јаниот сектор, а посебно за катастарот е задолжен Државниот Завод за гедодетски работи. Заради поуспешно и ефикасно решавање на проблемите на граѓаните, со измените на Законот за премер, катастар и запишување на правата на недвижностите, се вовеле и приватната геодетска пракса. Кога ќе се комплетира катастарот на недвижности главна работа на Државниот Завод за Гедодетски Работи ќе бидат секундарните трансакции и одржување на катастарот на недвижности. Квалитетна услуга, подобрена обработка и управување со податоци, записи се клучни за иднината на Државниот Завод за Гедодетски Работи.

Република Македонија има нотарски систем и сите договори кои плаќаат данок на промет за недвижностите мора да се регистрираат на нотар пред да се запишат. Нотарите се добро организирана група со Комора, систем на наплата и законска регулатива. Тие се под надлежност на Законот за Јавни Нотари и неговите измени. Нотарите се првичниот контакт со општата јавност како и со домашните и странски инвеститори во било која трансакција на недвижности.

Законот за премер, катастар и регистрација на правата на недвижностите е адекватен, не е толку добар, но е подобар од другите кои биле надлежни за претходните катастарски проекти. Измените на Законот во 2005 година, односно 2006 година, се занимаваат со прашања за кои се смета дека се од голема важност за ефикасна имплементација на проектот и вклучуваат користење на консултантски услуги за катастарска работа за премер од страна на приватниот сектор, симплификација на функцијата за собирање податоци за катастарот и овластување за да се создаде Катастар на недвижности на поединечна основа отколку на систематска основа. Се препорачува, и Државниот Завод за гедодетски работи во основа прифати дека во првата година од проектот ќе се подготви нов Закон за премер, катастар и регистрација на правата на недвижностите. Овој Закон, меѓу другото, треба да ги елиминира минорните нејаснотии и конфликти во сегашниот закон, да ги инегрира најдобрите софистицирани практики на катастар и запишување, да го подобри процесот на систематско запишување, и јасно да ги изнесе правните последици на запишување заради безбедност на сопственоста.

Проблемот кој се јавува во Законот за премер, катастар и регистрација на правата на недвижностите може да е запишувањето на етажот. Постојат правила за сопственост на етаж и други единици на блок згради во 95-110 од Законот за Сопственост и други стварни права („Службен Весник на РМ,,, бр.18/2001), кое бара од сопствениците на етаж да потпишуваат сосопственички договор. Законот за премер, катастар и регистрација на правата на недвижностите обезбедува детален хоризонтален и вертикален премер на згради како дел од досието за запишување за нацрт на парцели, но не вклучува создавање на досиеја за поединечно запишување на етаж, кое би било најдобро решение. Најчести се земјишните права за сопственост на етаж, но многу малку зејште им е распределена до денес, бидејќи програмата за приватизација на земјиштето е во почетна фаза, но исто поради тешкотијата за исцртување на замјишните парцели на кое сопствениците на етаж имаат право, проблем кој често се сретнува во земјите во транзиција во регионот. Она што е поважно, е дека не постои процедура за запишување на правата во градење во општинските средини и елементи во било кој од законите. Не е јасно дали е потребен нов закон за запишување на етаж и општинските области, при што би требало да се разгледа развојот на новиот Закон за премер, катастар и регистрација на правата на недвижностите или колку може да се уреди само со регулативи. Можеби ова е област која треба понатамошно да се истражува во политичките и развојната компонента. Понатаму, треба да се преземат чекори кои вклучуваат имплементирање на посебни записници за запишување на етажна сопственост и едноставни правила за запишување на права на државно земјиште и елементи во записниците за земјишна парцела заснована на запишување на скици на урбани планови и писмени сосопственички договори кои спаѓаат во овој закон. Што се однесува до

сопственичките права, создадени се модерни форми на плаќање камати за недвижности кои се еквивалентни на тие во Европските земји. Индикациите се дека договорните права се почитуваат и се заштитени. Македонија има нотарски систем и сите договори кои плаќаат данок на промет за недвижностите мора да се регистрираат на нотар пред да се запишат. Нотарите се жалат дека нивниот главен проблем е некомплетноста на системот за запишување и одложувањата во добивање на сопственоста. Теоретски, запишувањето е тоа кое влијае на трансферот на правата на недвижностите, кој како и во другите земји во развој може да доведе до проблеми во ефикасноста на процесот на трансакција, но тука има малку поплаки. За понатаму, ќе биде препорачливо да се елиминираат суштинските ефекти на запишувањето и да се продолжи кон софистициран јавен приод, кој можеби ќе треба да се разгледа во предложениот Закон за премер, катастар и регистрација на правата на недвижностите.

Комплетирањето на запишувањето е голем проблем кај трансакциите со незапишани сопствености и одложувањата за добивање сопственост е проблем со трансакциите на запишаните недвижности, при што и на двата ќе им се пристапи од страна на главните цели на проектот. Може да се јави проблем кај некои трансакции доколку Владата ја оспорува процената на сопственоста со цел да го процени данокот на трансакциите, при што мора да се состави комисија за процена за решавање на спорот (доколку странките ја признаваат вината). Ваков спор ќе го спречи процесот на запишување трансакции додека не се плати данокот. Се укажува дека Владата има други лекови на располагање за да го собере данокот додека не се реши со евалуацијата и дека спорот за даночната основа не би требало да се основа за одложување на комплетирањето на трансакциите. За да се провери дали е ова точно може да се подложи на испитување и доколку истото се потврди, може да ја олесни практиката за трансфер. На пример, неплатениот данок за трансакции може да востанови право на задржување на земјиштето се додека не се плати.

Специфичниот социјален контекст во Република Македонија открива и други клучни прашања, значаен број на нелегални згради и растеж на трансформацијата на сопственички права (приватизација на јавни претпријатија, напредна фаза на надомест). Понатаму, постојат други субјекти (приватен бизнис, агенти за недвижности, нотари, приватни градежници), чии активности директно зависат од катастарот и евиденциите на сопственоста. Стамбениот пазар веќе е ограничен од недостиг на инвестиции во новите стамбени единици, делумно заради нецелосните и несоодветни евиденции на сопственички права и евиденциите на катастарот.

ЗАКЛУЧОК

Како резултат на застарени катастарски записи, а 60%-70% од становите воопшто не се запишани, довербата на запишувањето и катастарските записи е мала. Сопственоста на имотот во моментот не е конзистентно запишана во ниту едно централно место: нотарите чуваат записи за трансакции во кои се инволвирани, но овие информации не се јавно достапни; општинските судови се користат само за запишување на хипотеки, а ретко за трансакции на имотот; катарската управа одржува Катастар на земјиште а во тек е оформување на Катастар на Недвижности. На крај, Македонија ја постави интеграцијата во Европската Унија како еден од своите најголеми приоритети. За остварување на оваа цел ќе бидат потребни рамноправни и ефикасни пазари на имот и функционален систем за запишување на сопственост.

Проектот “Катастар на недвижности и регистрација” ја има поддршката на клучните релевантни министерства и агенции, вклучувајќи го и Министерството за финансии, Министерството за правда, Министерството за земјоделство, Државниот завод за геодетски работи кој го имплементира проектот, и Централниот Регистар.

Светската Банка финансира неколку слични проекти во регионот, вклучително и во соседните земји (Србија, Бугарија). Банката носи во Македонија широко регионално и глобално искуство за реформи на земјишна политика и администрација. Проектот “Катастар на недвижности и регистрација”, преку поддршка во комплетирањето на катастарот на недвижен имот и изградба на институционален капацитет за поддршка на трансфер на сопственост на земјиште ќе ја подобри сигурноста на сопственичките права и перформансите на пазарот на сопственост. Ова ќе поттикне приватни инвестиции и ќе создаде работни места. Проектот исто така ќе го намали времето потребно за воспоставување на Катастар на недвижности и ќе ги подобри услужните стандарди за запишување на трансакции со имот од повеќе недели на еден ден на крајот од проектот. Овие подобрувања, заедно со кампања за подигање на јавната свест (која е во тек) и воспоставувањето на телефонските линии за граѓаните, ќе помогнат во подобрување на транспарентноста и извршувањето на услугите во запишувањето на трансакции со сопственост.

За ефективен систем на земјишна регистрација се заинтересирани следниве страни:

1. *Граѓаните*: за сигурноста на права, социјална стабилност, пристап до станбен простор, пристап до кредит преку хипотекарно финансирање, мобилнот, и трансфер на имот и подобрување;
2. *Локалната Власт*: за планирање, проценка на вредноста на земјиштето, земјишна употреба, земјишно управување, даночење и земјишни информации;

3. *Државната Власт*: во својата администрација, даночење, економски развој, проценка на вредноста на земјиште и пазарни информации; и
4. *Претпријатијата*: за сигурност на правата, пристап до заеми, пазарни можности и потенцијал за развој.

Со цел да се задоволат интересите на гореспоменатите групи катастарот мора да биде;

1. *Безбеден*, т.е да го гарантира правото на сопственост, вклучувајќи ја и можноста за жалби против решенија.
2. *Ефикасен*, т.е не треба да вклучува премногу фактори.
3. *Ефтин*, треба да има *само еден за сите видови на недвижен имот*, ова ја прави процедурата евтина за јавноста да ја користи како и државата да ја управува;
4. *Одржлив*, т.е системот треба да биде задолжителен и да вклучува рутини за ажурирање на податоците за одразување на ситуацијата на терен во секое време и треба да работи на основа на повраток на трошоци; и последно
5. *Да обезбеди тожни информации за општеството*, т.е брзото добивање и дистрибуција на регистрираните информации е исто така дел од системот за регистрација.

THE ROLE OF WORLD BANK IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA FOR ESTABLISHING THE CADASTRE OF REAL ESTATE PROJECT REAL ESTATES AND REGISTRATION CADASTRE

Diana Sulejmani, MSc

CONCLUSION

As a result of outdated cadastre records, 60%-70% of apartments are not registered at all, and the credence in cadastre registration records is small. The real estate ownership currently is not consistently registered in any central place: notary public officials keep records of transactions in which they are involved, but this information is not available in public; municipal courts are used for mortgage registrations, and rarely for real estates transactions; the cadastre headship maintains land cadastre and the opening of Real Estate Cadastre is under the construction. Finally, Macedonia has put the integration of the country into the European Union as one of its main priorities. For achieving of this objective there is a need of equal and efficient markets of properties and functional system of ownership registration.

The project “Cadastre of Real Estates and Registration” is supported by crucial ministries and agencies, including the Ministry of Finance, Ministry of Justice, Ministry of Agriculture, states Bureau of Geodetic Works that is implementing the project and the Central Register.

The World Bank finances similar projects in the region, including neighboring countries (Serbia, Bulgaria). The bank brings in Macedonia wide regional and global experience of reforms of land policy and administration. The project “Cadastre of Real Estates and Registration”, through the support in completing the cadastre with real estate and building the institutional capacity for supporting land transfer ownership rights, will improve ownership security rights and market ownership performances. This will increase investments and create new jobs. The project will also reduce the time needed for establishing real estate cadastre and will improve service standards for registering transactions of real estate from many weeks into one day at the end of the project. These improvements, together with the campaign for raising public consciousness (which is going on) and establishing phone lines for citizens, will help in increasing transparency and service performances in registration of transactions with ownership.

For an effective system of land registration the following sides are interested:

- 1. Citizens: for rights security, social stability, approach to quarters, credits through mortgage loan, mobility and real estate transfer and improvement;*

2. *Local Government: for planning, land value evaluation, land use, land management, tax and land information;*
3. *State Government: within its administration, taxing economical development, land value evaluation and market information, and*
4. *Enterprises: for security rights, loan approaches, market opportunities and development potential.*

In order to meet interests of the above-mentioned groups, the cadastre has to be:

1. *Safe; or guarantee the ownership rights, including the possibility of making appeals against decisions.*
2. *Efficient; or not to include many factors.*
3. *Cheap, has to have only one for all kinds of real estate. This makes the procedure cheap for public to use as well as state to manage.*
4. *Sustainable; system has to be compulsory including routines for updating records for reverberation of situation on the ground in any time and to work on the basis of means reimbursement, and last*
5. *To provide possible information of society, or the fast obtain and distribution of registration information is also a part of the registration system.*

АНАЛИЗА НА ХИПОТЕКАРНАТА КРИЗА И ИМПЛИКАЦИИТЕ ВРЗ ИНВЕСТИЦИОНОТО БАНКАРСТВО

Апстракт

Инвестиционото банкарство доживува драматични моменти, како резултат на историските настани и промени кои се случуваат на Wall Street.

Нема сомнение дека кризата е резултат на самоволното и систематско избегнување на власта да ја проверува и регулира активноста на банкарите и фондовите. Финансискиот систем функционираше без вистинска контрола и потребното ниво на транспарентност.

Длабочината на кризата покажа дека не е доволна само интервенцијата на Администрацијата на САД и на владите на земјите-членки на Европската унија за да се излезе од кризата туку е потребно и Азиските земји да влезат во глобалната пресметка со финансиската криза.

Клучни зборови: берза, криза, хипотека, инвестициони банки.

Вовед

Овој труд ги анализира состојбите и функционирањето на берзите, особено во делот на активностите на инвестиционите банки, во услови на појава на финансиска криза, како резултат на турбуленциите настанати на пазарот на хипотерни кредити во САД и импликациите врз пазарите на капитал во светот. Трудот се фокусира на анализа на причините за појава на кризата, улогата и последиците врз инвестиционото банкарство. Користејќи компаративен и аналитички приод, се анализира генезата на кризата и страотниот ефект на дубиозите предизвикан од системската недефинираност на инвестиционото банкарство. Анализата на ефектите на кризата врз берзите и берзанското работење е насочена кон виталните функции на инвестиционите банки и автономните берзански функции.

Инвестиционата банка е посредник кој прибавува средства од стопанството, државата и локалните органи на власта и ги пласира во хартии од вредност. Таа е посредник при нова емисија на хартии од вредност (прво продавање на хартиите од вредност). На овој пазар се врши мобилизација на

¹ АД „СТАРТЕР“

слободен паричен капитал, со цел да се обезбеди долгорочно финансирање на корпорациите, преку нова емисија на акции и обврзници.²

Големината и значењето на овие институции зависи од развиеноста на пазарот на капитал во земјата во која тие работат, од големината на територијата на која ги нудат своите услуги, дали се занимаваат само со специјализирани хартии од вредност или со повеќе хартии од вредност, од видот на инвеститорите, како и од спектарот на услугите кои ги нудат. Поради тоа што работат со пари на нивните клиенти, условите за нивното основање и понатамошна работа се регулираат со соодветен закон, а контролата ја врши државата преку посебен орган и преку берзата чиј член е друштвото.

1. Криза на Wall Street

Тргувајќи од потребата да понудиме оценка на тековната состојба на финансиските пазари и функционирањето на инвестиционото банкарство, можеме да констатираме дека инвестиционото банкарство доживува драматични моменти, како резултат на историските настани и промени кои се случуваат на Wall Street.

Во Њујорк, на Wall Street, во моментот се случуваат најголеми промени од времето на големата економска криза, која се јави во почетокот на триесетите години на претходниот век. Историските промени на Wall Street го означуваат крајот на ерата на големите инвестициони банки. Крахот на инвестиционите банки е последица на кризата на американскиот финансиски пазар, која заради големината и сериозноста се “преслика“ и на светскиот финансиски пазар.

Како епилог на кризата се менуваат законите донесени во времето на Големата економска криза, кои тогаш го елиминираа концептот на универзално банкарство во САД, односно го одделија деловното и инвестиционото банкарство.

Имено, Бордот на Гувернери на ФЕД (Федералните резерви на САД) даде дозвола - одобрение на Goldman Sachs и Morgan Stanley, банки од некогашната моќна петорка на инвестициони банки на Wall Street, да го променат своето досегашно правно уредување и да станат обични комерцијални финансиски институции, поточно банкарски холдинзи. Таквата акција на ФЕД овозможува, според оценките на пазарните експерти, двете инвестициони банки да добијат нов простор за функционирање во услови на глобалната финансиска криза.

Двете досега најголеми инвестициони банки сега подлежат на контроли, проверка на принципите за работење и нормите за обезбедување

² Зоран Ивановски, *Хартии од вредност и портфолио менаџмент*, ЕУРМ, 2007, стр. 24

на капитал, исто како и останатите комерцијални банки во САД. Промената на структурата на Goldman Sachs и Morgan Stanley значи дека во иднина ќе бидат под директна контрола на ФЕД, кои во САД го регулираат работењето на сите банкарски холдинг институции. Банките Goldman Sachs и Morgan Stanley до сега беа под директна контрола на американската Сојузна Комисија за хартии од вредност (SEC- Security Exchange Commission).

Станува збор за голема промена во однос на досегашното работење во кое практично во сите области, двете банки имале одврзани раце и можеле да влегуваат и во ризични бизниси, што всушност и ги доведе до сегашната криза, која не го загрозува само нивниот бизнис, туку и целиот американски економски систем, но и светската економија во целина.

Досегашното работење на Goldman Sachs и Morgan Stanley се оценува како крајно ризично и проблематично, поради што од различни извори стигнуваат најави дека овие две банки можат да се соочат со потполн финансиски колапс. Овој став повеќе се однесува на Morgan Stanley, по падот на нејзините акции за 42 %.

Раководството на Morgan Stanley “сламката за спас“ ја гледа во фузијата со банката Wachovia, настојувајќи со тоа обединување да се врати довербата кај инвеститорите.

Акциите на Goldman Sachs и Morgan Stanley, благодарение на планираните мегакредити на американската влада за заштита на целокупниот банкарски систем на земјата (во износ од 700 милијарди долари) тргнаа нагоре, како и на поголемиот дел од банките и другите финансиски институции во САД. Анализата на споменатите две инвестициони банки и нивниот “спас“ од кризата која ги зафати финансиските пазари ни од далеку не ја опишува драматичноста на моментот, во која најголема “жртва“ е токму инвестиционото банкарство.

Синоним за моќта на Wall Street, всушност беа петте најмоќни инвестициони банки, меѓу кои, освен Goldman Sachs и Morgan Stanley, се вбројуваа и Merrill Lynch, Bear Stearns и Lehman Brothers. Од петте наведени најголеми инвестициони банки, најлоша судбина, во секој случај ја снајде Lehman Brothers, чиј имот се распродава, при што главната филијала ја превзема британската банка Barclays, по што банката побарала судска заштита од доверителите.

Bear Stearns во март беше превземена од финансиската институција GP Morgan, додека затрупаната во долгови Merrill Lynch беше купена од најголемата американска банка – Bank of America. За разлика од Bear Stearns, зад чие превземање силно застапа ФЕД и интервенираше во Банката, таква судбина не доживеа Sears Roebuck (една од првите која банкротираше), а подоцна и гордоста на Wall Street, четвртата по големина Lehman Brothers.

Пропаста на банката се поврзува со црниот понеделник на Wall Street. Со долг од 613 милијарди долари, една од најстарите американски банки, инвестиционата банка Lehman Brothers најави банкрот. Десет најголеми светски банки се борат да го спречат распаѓањето на глобалниот финансиски систем. Предвидувањата дека крахот на американскиот акционерски пазар го стави финансискиот систем на САД во бездна без крај, се потврдуваат со застрашувачка брзина.

2. Пораз на инвестиционото банкарство

Симнувањето на американскиот финансиски пазар на колена, се случи во три дена. Една од најстарите американски банки Lehman Brothers најави банкрот. Bank of America ја купи прочуената финансиско-брокерска кука Merrill Lynch, речиси за пола цена (за 50 милијарди долари), која инаку има 68.000 вработени, додека American Insurance Group – AIG, најголемата осигурителна компанија во светот, побара парична помош од Централната банка на САД за да ја одржи солвентноста. Финансиското торнадо на Wall Street предизвика паника, како во САД така и пошироко во светот. Прв пат по 95 години работа на Централната банка на САД (ФЕД), столбот на американскиот финансиски систем одлучи да не ја прифати акцијата на банката Lehman Brothers како колатерал за вонреден заем во готовина.

За да го спречат распаѓањето на глобалниот финансиски систем, групата од десет најголеми светски банки истовремено собра околку 70 милијарди долари - како спасувачки фонд, кои основачите би можеле да го користат во случај на евентуална кризна ситуација. На другата страна од Атлантикот се стравува од ширење на американската финансиска лавина. Европската централна банка вбризга фантастичен износ од 30 милијарди евра на финансискиот пазар.

Американскиот долар почна да јакне, додека барелот нафта ја губи својата вредност на пазарот поради непредвидливиот развој и тековниот потрес на Wall Street. Валутата на најјаката економија на светот достигна фантастично ниска вредност vis-à-vis еврото (1,5904) во текот на април 2008, а на црниот понеделник се покачи на 1.4241 долар за евро (што исто така, може да се окфаликува како парадокс), прв пат после скоро една година, додека барел нафта за помалку од 24 часа драстично поевтинува, на околу 93 долари за барел.

Колку пари изгуби угледната Lehman Brothers играјќи на пазарот на ризични хипотекарни кредити на САД?

Ова прашање ги прогонува не само водечките американски банки туку и голем број на странски финансиски институции кои, во трката за големи профити, долги години врзувале средства за комплексна

препродажба на високоризичните кредити во САД, начелно покриени со хипотеки.

Банката Lehman Brothers, иако угледна институција, поради коцкањето на пазарот на хипотекарни кредити оствари енормна загуба од 613 милијарди долари. Обидите на раководството на Lehman Brothers да најде стратешки партнер во Јужна Кореа и Кина се изјаловија. Кога Bank of America и британскиот Barclays објавија дека не се заинтересирани за превземање на здравиот дел на Lehman Brothers, со 25.000 вработени, акциите на банката изгубија 94% од вредноста. Раководството на Lehman Brothers побара помош од Централната банка на САД, надевајќи се на ФЕД дека ќе ја спасат, како тоа што се случи со банката Bear Sterns.

Имено, во таа прилика Централната банка ја натерала конкурентската банка GP Morgan да превземе дел од акциите на Bear Stearns, која исто така, беше заглавена на пазарот на ризични хипотекарни кредити. На американскиот финансиски банкарски систем му требаа неколку години да сфати дека бројот на американците кои не се во состојба да ги отплатат ратите од кредитите за становите расте со огромна брзина. Централната банка со интервенција на финансискиот пазар ја спасува Bear Stearns, соочена со фрапантниот пораз и ја спојува со GP Morgan, на големо разочарување и огорченост, особено на просечните даночни обврзници, кои наеднаш се најдоа во улога на спасувачи на големите приватни финансиски корпорации од нивните сопствени ризични берзански трансакции.³

Неодамнешната интервенција на Американското министерство за финансии, во случајот на спасување на хипотекарните парадржавни институции - со необични имиња Funny Mei и Fredy Mac, ја подгреа надежта на Lehman Brothers дека Американската финансиска власт и овој пат ќе дојде на помош.

Деноноќните преговори меѓу банките и американските финансиски власти се завршија со одлуката на ФЕД, со која тој одби да се прифати како гарант на било кој заинтересиран купувач на делот на здрави акции од Lehman Brothers. Една од најстарите и најугледните Американски банки е пуштена самата да се спасува како умее од последиците на своите ризични трансакции, но тоа не е ниту од далеку крај на кошмарот на Wall Street.

По крахот на акционерскиот пазар, на американскиот финансиски систем останаа само две големи инвестициони банки Goldman Sachs и Morgan Stanley. На Wall Street сега постојано се поставува прашањето колку тие, а и другите помали банки ќе останат имуни од неочекувани и евентуални драматични порази на берзата на ризичните кредити за недвижности?

³ www.total.com.mk

Од првите вести за крахот на Американскиот пазар на недвижности преходниот август и одлуката на ФЕД да отвори посебна спасувачка кредитна линија, активата на 20 водечки банки е ослабена за околу 300 милијарди долари. Кризата на доверба од темел го тресе американскиот финансиски пазар, кој се наоѓа во вртлогот на најлошата финансиска криза. Врвот на американската финансиска власт треба итно да ги превземе сите мерки за да го спречи ризикот од разорување на системот. Претседателот Буш, во драматичниот говор пред гледачите во САД ја објасни потребата за интервенција на државата и побара од Конгресот да го одобри финансискиот план.

3. Корени на кризата

Каде е коренот на кризата? Каде е крајот на сегашната финансиска криза на пазарот на развиениот свет? На второто прашање изгледа не можат да одговорат ни водечките светски експерти. Од друга страна, пак почетокот на финансиската криза и денот на нејзината ерупција е добро познат.

“Поплавата“ на различни хипотекарни кредити на американскиот пазар на недвижности на крајот на 20 век е темелот на денешната глобална финансиска криза. На почетокот на милениумот, многубројни финансиски институции ширум светот се вклучиле во купопродажба на добро “спакуваните“ ризични американски хипотекарни кредити, рачунајќи на голем профит. Во периодот од 2004-2006 година политичката и финансиската елита на западниот свет не обрнуваше внимание на сигналите кои покажуваа дека недвижностите во САД се преценети и дека бројот на Американци кои не ги отплаќаат ратите од станбените кредити расте со загрижувачка брзина. Овде станува збор за финансиска криза која е предизвикана од политиката на американската администрација со воведувањето на каматата од 1%. Кредити по таа стапка служеле за купување на станови и друг недвижен имот. Никој на купувачите не им објаснил дека каматата од 1% е фиксна само за две години, а потоа почнува да се менува. Тие хипотекарни кредити биле одлично оценети од аналитичарите во стручните весници (печатот, печатените медиуми), компаниите за осигурување почнале ги осигуруваат, за на крајот и они да се појават на берзата.

Во трката во која целта била да се зголеми кредитниот потенцијал и да се издадат уште повеќе кредити, банките врз основа на хипотеките издавале обврзници, со што врската со реалната вредност станува се подалечна. Да биде проблемот уште потежок, во емисијата на должнички инструменти учествуваат и државните агенции Фани Меи и Фреди Мак, кои своите големи хипотеки ги трансферираат во дотогаш познатите квалитетни и безрични - хартии од вредност (државни обврзници) на Владата на САД. Во овие инвестираат не само институционалните инвеститори од САД, туку и од целиот свет.

Во исто време, бројот на оние кои земале кредит и не можат да го отплатат секојдневно се зголемува, така што кредиторите започнале да го одземаат недвижниот имот. Меѓутоа, поради тоа што сега постои голема понуда, нема на кој да се продадат недвижностите, а со тоа во крајна линија и да се наплати кредитот. За да биде проблемот уште потежок, на берзата продолжи тргувањето со тие ненаплативи кредити, се додека “балонот не пукна”.

Американската администрација немаше да интервенира ако по прв пат не се најдоа на удар и самите банки. Според администрацијата, финансискиот систем е доведен во прашање, со можност неговата криза да доведе до тешки последици во економијата, а најверојатно и до рецесија.

Интервенцијата на централните банки на најсилните светски економии, на САД, од европските земји, Канада и по прв пат Јапонија, говори за тежината и опасноста на финансиската криза. Оваа финансиска криза која е далеку од својот крај, доведе до парадокс - Америка да ги национализира банките и осигурителните компании, а тој пример да мораат да го следат и останатите земји.⁴

Длабочината на кризата покажа дека не е доволна само интервенцијата на Администрацијата на Буш. Сите економски релевентни земји членки на Европската унија донесоа финансиски планови, со кои планираат масивна буџетска поддршка на ликвидноста на своите банки (Германија – 500 милијарди евра, Франција 250 милијарди евра, Англија – 130...). Ирска, Грција, Франција, Германија – се обврзуваат на целосна гаранција на сите штедни влогови во домашните банки. Нема сомнение дека граѓаните (даночните обврзници) од својот џеб ќе го плаќаат финансискиот крах на Wall Street во наредните две години. Меѓутоа, дури и ваквиот план се соочува со опасност да не успее, доколку набргу и Азиските земји не влезат во Глобалната пресметка со финансиската криза.

Нема сомнение дека кризата е резултат на самоволното и систематско избегнување на власта да ја проверува и регулира активноста на банкарите и фондовите. Финансискиот систем функционираше без вистинска контрола и потребното ниво на транспарентност. Кризата се преслика на несолвентноста на банките.

4. Тековни состојби на Македонскиот пазар на капитал низ призмата на инвестиционото банкарство

Оформувањето и развојот на Македонската берза претставува резултат од потребата за успешна реализација на транзициските и приватизационите процеси на македонското стопанство и потребата на

⁴ www.limun.cr

националната економија за оформување на ефикасен и стабилен финансиски пазар. Покрај заокружувањето на приватизационите процеси на македонското стопанство, Македонската берза de facto значеше проектирање и развој на националната економија на пазарни основи. Берзата им понуди можност на македонските претпријатија за стекнување свеж капитал и тоа не само во економските граници на националното стопанство, туку и од меѓународни финансиски ресурси.

Но дали идеата за стекнување на свеж капитал за работењето на компаниите – беше идеја која ја “држеше“ Берзата? Дали Берзата во Република Македонија сепак беше насочена само кон шпекулации или била кладилница?

Денешните случувања на пазарот на долгорочни хартии од вредност можеби даваат одговори на поставените прашања.

Еуфоријата која ја зафати Берзата во 2007 година и се преслика како нејзин неверојатен раст сега е минато. Експертската заедница предвидуваше дека 2008 година за Берзата ќе претставува година на нејзино стабилизирање. Сепак, финансиската криза предизвика повлекување на странските инвеститори, како и паѓање на интересот на домашните инвеститори за тргување на пазарот на капитал.

И покрај фактот што потенцијалите на Македонската берза се пополни, како резултат на одличните финансиски резултати на македонските компании за 2007 година, како и фактот што и покрај лошите информации поврзани со недобивањето на покана за членство во НАТО, прометот остана релативно висок до септември 2008 година, светската финансиска криза и најавата за рецесија во водечките светски економии станаа преголем товар за “плиткиот пазар“ на Македонската берза.

Нема сомнение дека Македонската берза се наоѓа во позрела фаза од развојот на пазарот на капитал, но исто така, факт е дека минатата година на нашата берза влезе многу шпекулативен капитал, што предизвика нереално високи цени на акциите. Прогнозите беа дека во 2008 година пазарот на капитал ќе се стабилизира и дека ќе се исчисти шпекулативниот капитал, така што и на почетното губење на вредноста на Македонскиот берзански индекс не се гледаше многу негативно.

Падот се објаснуваше како резултат на локалните политички и економски фактори кои влијаеа на Македонската економија, но денес, нема сомнение дека решавачко влијание врз регионалните берзи има глобалната финансиска криза. Во вакви услови, дури ни квалитетот на компаниите и нивните финансиски резултати не се веќе пресудни за сериозните инвеститори.

Од друга страна, многу години се “заговара“ зајакнување на понудата на пазарот на хартии од вредност, за иницијалните јавни понуди на хартии од вредност т.н. IPO-а, за јавните понуди на хартии од вредност и за можноста државните претпријатија да се приватизираат преку берза.

Берзанскиот пазар е ефикасен алокатор на финансиските ресурси, не само во границите на едно национално стопанство, туку и на глобално ниво и обезбедува пазарен облик на трансформација на капиталот во определени сопственички структури. Институционалната концентрација на пазарните агрегати, како и нивното регулирано пазарно позиционирање, преку берзанскиот пазар, е основен предуслов за раст на современите финансиски пазари и нивна интернационализација, како и предуслов за ефикасен и брз развој на националните економии.⁵

Апсолутно е суштествено финансиските пазари да функционираат ефикасно, не само брзо, туку и со пониски трошоци. Оттука, како клучна се наметнува потребата од постојано подобрување на перформансите на берзанското работење, како и за намалување на административните процедури, преку имплементација на современи електронски системи за тргување и користење на високо софистицирани комуникациски системи.

Доколку не постои економски интерес за имплементација на споменатите улоги на берзата, јасно е дека нема место за инвестиционото банкарство, чија главна дејност, како и разлика од брокерските куќи, се активностите на примарниот пазар на капитал.

Зошто ова не беше и во моментот не е привлечно за Македонските компании?

Целта на компаниите треба да биде развојот, а не продажба на странски инвеститор. Во Република Македонија и воопшто на Балканот во целина, најголемиот дел од сопствениците на бизниси размислуваат само на два начини во врска со иднината на нивниот бизнис. Едниот е да го продадат нивниот бизнис на некоја странска компанија и да живеат мирно до крајот на животот трошејќи ги парите. Вториот, и многу потежок начин, е да се потрудат да го прошират бизнисот. Тоа е поголемиот предизвик. Кога сопствениците ќе почнат повеќе да зборуваат за проширувањето на нивните компании на домашниот или на странските пазари, тогаш ќе има и повеќе нови емисии на акции. Ако целта на компаниите им е само добро да се продадат на странски инвеститор, тогаш на Берзата не и претстои светла иднина.

Издавањето на иницијална јавна понуда на акции на берза (Initial Public Offering - IPO) во последните неколку години стана еден од

⁵ Зоран Ивановски, *Хартии од вредност и портфолио менаџмент*, ЕУРМ, Скопје, 2007, стр.34

најпопуларните инструменти за прибирање свежи парични средства кај компаниите во трите балтички земји Естонија, Литванија и Латвија. Така, само за две години како резултат на популаризацијата на овој инструмент, осум естонски компании преку IPO прибрале 308 милиони евра капитал за нови инвестиции.⁶

Во услови на замреност на Македонската берза, а и после последните поскапувања на банкарските кредити за фирмите во земјава, нема сомнение дека во инвестиционото банкарство “лежи“ излезот за Македонската економија.

Споменатите три балтички земји се многу добри за споредба со Република Македонија, поради фактот што станува збор за случувања и искуства на три пазари, кои се слични по големина на македонскиот. Од искуствата на балтичките компании можат да произлезат препораки за балканските менаџери, во однос на доближување на концептот наречен IPO.

На Македонската берза досега се има случено само едно IPO, за кое берзанските експерти изразија сомневања дека не е направено на вистинскиот начин. Поаѓајќи од искуствата во трите балтички земји можат да се извлечат заклучоци за тоа што треба да се случи кај компаниите и воопшто на пазарот на капитал во Македонија, за на Македонската берза да почнат помасовно да се прават IPO-а?

Лично сметам дека најважниот предуслов е компаниите да имаат амбиции да растат и да се прошируваат. Значи, ако македонските компании сакаат да имаат побрз раст и развој, тогаш многу веројатно е дека ќе треба да погледаат и надвор од македонскиот пазар, односно да излезат на странските пазари. За да го направат тоа проширување на своите производи и услуги, почнувајќи од соседните земји, тие треба да бидат подготвени. А кога ќе го направат тоа проширување, тогаш ќе ја зголемат нивната продажба, а со тоа и прометот и профитот. Тогаш ќе им биде потребен уште повеќе капитал и тоа ќе биде моментот кога ќе бидат поттикнати да издадат иницијална јавна понуда на акции на Македонската берза.

Втора важна работа која секако треба цврсто да се постави пред да се очекува сериозен наплив на IPO-а е регулативата. Значи, регулаторот на пазарот на капитал треба да создаде законска рамка која ќе го направи процесот на IPO што поедноставен. Во овој контекст, би било добро македонскиот регулатор на пазарот на капитал (Комисијата за хартии од вредност), да го следи примерот на Европската директива за правење проспекти за IPO-а. Ова не значи дека треба да го ископира 100% тој модел за правење IPO-а, но би било добро да се гледа на него и според тоа да ја подготви регулаторната рамка. Тоа значи и да пропише каква се

⁶ www.total.com.mk

документација е потребна за правење на IPO, со цел на сите да им биде јасно која е формата и потребната документација за правење на IPO. Ако регулативата се постави на тој начин што ќе биде навистина униформна, слична на критериумите кои ги налага ЕУ, тогаш ќе биде полесно и за компаниите, кои во таков случај истите иницијални јавни понуди би можеле да ги прават и на берзите во другите соседни земји.

Сметам дека IPO-то на некоја македонска компанија не е задолжително да се направи на Македонската берза. Откако ќе се стандардизира процесот, тогаш е многу полесно за сите да разберат кој што треба да направи. Тогаш ќе биде полесно и да се направат повеќе IPO-а. Кога луѓето ќе го разберат тоа, значи кога целиот процес ќе се популаризира и кај компаниите ќе се појави амбиција да се обидат на друг начин да приберат капитал, тогаш тоа ќе биде добар знак. Ова произлегува од фактот што на Балканот, како што веќе истакнавме, најголемиот дел од сопствениците на бизниси размислуваат само на два начини во врска со иднината на нивниот бизнис. Едната опција која ја земаат предвид е да го продадат нивниот бизнис на некоја странска компанија и да живеат мирно до крајот на животот трошејќи ги паритеа, втората, и многу потешка опција е да се потрудат да го прошират бизнисот.

Проширувањето може да биде на домашниот пазар, ако станува збор за поголем пазар, како што е Романија, а ако зборуваме за компанија која работи на помал пазар како што е Македонија, тогаш мора да се гледа надвор, односно на странските пазари. И тоа е предизвикот. Ако менаџерите одлучат да го шират бизнисот, тогаш ќе има и повеќе IPO-а и повеќе котации. А ако целта на компаниите им е само добро да “се продадат на странски инвеститор”, тогаш на Берзата не и претстои светла иднина.

Во Естонија се популаризира процесот на иницијална јавна понуда на акции меѓу менаџерите. Всушност, во популаризација е клучот. Локалните инвестициски банки, или ако нема локални, тогаш регионалните инвестициски банки, треба да ги набљудуваат компаниите, бидејќи можноста за нешто ново често побрзо може да ја забележи некој надвор од компанијата, отколку луѓето кои работат во самата компанија. Но, за да се случи тоа и компаниите треба да бидат потранспарентни, односно да објавуваат повеќе бројки за финансиските резултати од нивната работа и воопшто повеќе информации за стратегијата за бизнисот.

5. Заклучни разгледувања

“Поплавата“ на различни хипотекарни кредити на американскиот пазар на недвижности на крајот на 20 век е темелот на денешната глобална финансиска криза. На почетокот на милиниумот, многубројни финансиски институции ширум светот се вклучиле во купопродажба на добро “спакуваните“ различни американски хипотекарни кредити, рачунајќи на голем профит. Станува збор за финансиска криза која е предизвикана од политиката на американската администрација со воведувањето на каматата од 1%, која забрзано почнала да расте.

Во трката во која целта била да се зголеми кредитниот потенцијал и да се издадат уште повеќе кредити, банките врз основа на хипотеките издавале обврзници, со што врската со реалната вредност станува се подалечна. Да биде проблемот уште потежок, во емисијата на должнички инструменти учествуваат и државните агенции, кои своите големи хипотеки ги трансферираат во дотогаш познатите квалитетни и безрични - хартии од вредност (државни обврзници) на Владата на САД. Во овие инструменти инвестираат не само институционалните инвеститори од САД, туку и од целиот свет.

Забрзаниот раст на финансиските пазари, како и процесот на нивна глобализација, освен позитивни има и негативни “дивиденди“, изразени како брзо пренесување на кризите од една национална економија во другите. Финансиското “цунами“ што ја зафати САД рапидно се шири на остатокот од светот.

Нема сомнение дека причините за кризата се резултат на избегнување на власта да ја спроведе својата улога на “принципал“ на економијата во целост, функцијата на супервизија и контрола врз банкарскиот сектор, односно да ја проверува и регулира активноста на банкарите и фондовите. Финансискиот систем во последните десетина години функционирал без вистинска контрола и потребното ниво на транспарентност.

Македонските банки не се зафатени со кризата, но нејзиниот ефект врз Македонската берза е забележителен и крајно неповолен за и онака плиткиот пазар на капитал во нашата земја. Еден од начините да се зголеми неговата “длабина“ е имплементација на инвестиционото банкарство во банкарскиот систем на Република Македонија. Нема сомнение дека лекциите од Запад треба да се научат и да се елиминираат потенцијалните ризици кои финансискиот инжинеринг на инвестиционото банкарство ги содржи.

Целта на компаниите треба да биде развојот. Во Република Македонија најголемиот дел од сопствениците на бизниси повеќе размислуваа да го продадат нивниот бизнис на некоја странска компанија и да живеат мирно до крајот на животот трошејќи ги парите. Втора

алтернатива, и многу потешок начин, е да се прошири бизнисот. Кога сопствениците ќе почнат повеќе да зборуваат за проширувањето на нивните компании на домашниот или на странските пазари, тогаш ќе има и повеќе нови емисии на акции. Ако целта на компаниите им е само добро да се продадат на странски инвеститор, тогаш на Берзата не и претстои светла иднина.

Во услови на замрзнатост на Македонската берза, а и после последните поскапувања на банкарските кредити за фирмите во земјава, нема сомнение дека во инвестиционото банкарство “лежи“ излезот за Македонската економија.

Resume

Rapid development of financial markets, as well as the process of their globalization itself, beside positive generate negative dividends – understand as fast distribution of crises from one national economy to others. Financial Cunami that affects US market has rapid spread over the rest of the world.

There is no doubt that causes of the crises lies in government that avoid to provide its role as principal of the economy, functions of supervision and control over banking sector which means checking and regulation of banks and funds. Financial system has functioned in last several years without real control and necessary level of transparency.

БИБЛИОГРАФИЈА:

1. Bernstein William, Intelgenten alokator na sredstva, McGraw Hill, 2001
2. Burton G. Malkiel, A Random Walk Down Wall Street, New York, 1999
3. Ивановски Зоран, Финансиски менаџмент, Европски универзитет, Скопје, 2007
4. Ивановски Зоран, Хартии од вредност и портфолио менаџмент, Европски универзитет, Скопје, 2007
5. Крсте Шајноски, Македонски берзански бум во 2005 година, фикција или реалност” Скопје 2006.
6. Моррис, М. К., Моррис, Б.В, Водич за разбирање на парите и инвестициите, Комисија за хартии од вредност на Република Македонија, Скопје, 2002
7. Каракашева Лилија, Маркова Благодатка, Берзи и берзанска политика, Софија, 1999

8. Каракашева Лилија, Трг, Варна, 1994
9. Lois Engel & Henry Hecht, Како да купувате акции, New York, 1994
10. A Pan European Stock Exchange fantasy or fact? Justin Urquhart Stewart Director, Barclays Stockbrokers article
11. The New York Stock Exchange: Evolution Through Revolution—Part 1 Benjamin Sylvester and Frederic Mason Babson Capital Staff Letter, 2005.
12. "A Brief History of the 1987 Stock Market Crash with a Discussion of the Federal Reserve Response" Mark Carlson and Board of Governors of the Federal Reserve November 2006 g
13. Business Patterns An Order Matcher for an Electronic Stock Exchange Prepared by Torsten Layda (Swiss Exchange)
14. Does an electronic stock exchange need an upstairs market? Hendrik Bessembindera, Kumar Venkataramanb, Journal of Financial Economics 2000
15. Stock Trading History Of The United States, Global Web Source;
16. Move may force other markets to upgrade technology Maria Trombly Computerworld Stories March 06, 2000;
17. Call Auction Trading: New Answers to Old Questions by Robert A Schwartz, John Aidan Byrne, Antoinette Colaninno;
18. "The End of Open Outcry" Kayvon Pirestani 5/27/2004 g. "Economist" Section: Perspectives;
19. Пазарот на хартии од вредност на Република Македонија денес и утре", Комисија за хартии од вредност на РМ, 2006;
20. Берзански прирачник, Македонска Берза АД Скопје, 1998;

КОХОМОЛОГИЈА НА ДИФЕРЕНЦИЈАЛНИ ФОРМИ И ТЕОРЕМАТА НА ДЕ РАМ

Анстракт

Диференцијабилните пресликувања вообичаено се дефинирани на отворени множества. На произволно множество велиме дека функцијата е диференцијабилна ако постои поголемо отворено множество кое го содржи даденото множество на кое функцијата е диференцијабилна.

Сепак, ова е само договор. Можеме да го дефинираме поимот за диференцијабилност на поголема фамилија множества од Евклидскиот простор. Овие множества ги нарекуваме тангенцијално локално линеарно независни множества – ТЛЛИ (според проф. д-р Никита Шекутковски). Тогаш, се поставува прашањето во однос на тоа дали постои изоморфизам меѓу кохомологните групи на овие множества, чиј одговор следи во Теоремата на Де Рам.

Имено, Теоремата на Де Рам дава одговор на едно од првите прашања кои се појавуваат при дискусијата за сингуларната кохомологија и кохомологијата на Де Рам. Дали постои некаква врска меѓу нив? Со оваа теорема се покажува дека постои изоморфизам $\alpha^* : H_{DR}^k D^*(M) \rightarrow \text{Hom}(H_k(M); \mathbb{R})$ меѓу сингуларната кохомологија и кохомологијата на Де Рам на паракомпактно диференцијабилно многуобразие. Оваа теорема познатиот математичар Georges De Rham ја изложил во своите тези, кои биле издадени во 1931 година во математичкото списание *Journal de Mathematiques Pures et Appliquées*. Но, во тоа време сеуште не бил воведен поимот за кохомологните групи, па затоа тврдењето на неговата позната теорема не било изложено во претходната форма, која денес е вообичаена. Уште повеќе, во овој труд е презентирана Теоремата на Де Рам за поголема фамилија множества од многуобразијата, тоа се горе споменатите тангенцијално локално линеарно независни множества.

Клучни зборови: ТЛЛИ-тангенцијално локално линеарно независно множество, диференцијална форма, точна низа, Mayer-Vietories низа за сингуларна хомологија, Mayer-Vietories низа за сингуларна кохомологија, Mayer-Vietories низа за кохомологијата на Де Рам, сингуларен куб, група делива со природни броеви, квадарно ТЛЛИ множество, точна форма, затворена форма, Лема на Пуанкаре.

¹ Факултет за информатика, ЕУРМ

1. Mayer-Vietories низа за сингуларна хомологија

Нека $X = A \cup B$, каде множествата A, B се отворени.

Со цел да ја опишеме оваа точна низа ги разгледуваме следните инклузии:

$$i: A \cap B \rightarrow A, j: A \cap B \rightarrow B, k: A \rightarrow A \cup B, l: B \rightarrow A \cup B.$$

Тие ги индуцираат следните хомоморфизми:

$$\begin{aligned} i_*: H_n(A \cap B) &\rightarrow H_n(A), & j_*: H_n(A \cap B) &\rightarrow H_n(B), \\ k_*: H_n(A) &\rightarrow H_n(A \cup B), & l_*: H_n(B) &\rightarrow H_n(A \cup B). \end{aligned}$$

Користејќи ги овие хомоморфизми ги дефинираме следните хомоморфизми:

$$\varphi: H_n(A \cap B) \rightarrow H_n(A) \oplus H_n(B) \text{ со:}$$

$$\varphi([x]) = (i_*[x], j_*[x]), \quad \forall [x] \in H_n(A \cap B) \text{ и}$$

$$\psi: H_n(A) \oplus H_n(B) \rightarrow H_n(A \cup B) \text{ со:}$$

$$\psi([u], [v]) = k_*[u] - l_*[v], \quad \forall [u] \in H_n(A), \forall [v] \in H_n(B).$$

Теорема 1: Нека $X = A \cup B$, каде множествата A, B се отворени, а φ и ψ се хомоморфизмите претходно дефинирани. Тогаш постои хомоморфизам $\Delta: H_n(A \cup B) \rightarrow H_{n-1}(A \cap B)$ за секое $n \in \mathbb{N}$ така што следната низа е точна:

$$\dots \xrightarrow{\Delta} H_n(A \cap B) \xrightarrow{\varphi} H_n(A) \oplus H_n(B) \xrightarrow{\psi} H_n(A \cup B) \xrightarrow{\Delta} H_{n-1}(A \cap B) \xrightarrow{\varphi} \dots$$

Забелешка: Оваа низа се нарекува Mayer-Vietories низа за сингуларна хомологија.

Доказ:

Нека $U = \{A, B\}$. Инклузија хомоморфизмот $\sigma: C_n(X, U) \rightarrow C_n(X)$ индуцира изоморфизам $\sigma_*: H_n(X, U) \rightarrow H_n(X)$, $\forall n \in \mathbb{N}$.

Наша цел е да ја замениме групата $H_n(X)$ со $H_n(X, U)$ при докажување на Теоремата.

Аналогно на дефиницијата на хомоморфизмите φ и ψ , дефинираме хомоморфизми:

$$\Phi: C_n(A \cap B) \rightarrow C_n(A) \oplus C_n(B) \text{ и } \Psi: C_n(A) \oplus C_n(B) \rightarrow C_n(X, U)$$

со формулите:

$$\Phi(x) = (i_{\#}x, j_{\#}x) \text{ и } \Psi(u, v) = k_{\#}(u) - l_{\#}(v).$$

Сега го разгледуваме дијаграмот :

$$\begin{array}{ccccccc}
 & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow & \\
 0 \rightarrow C_{n+1}(A \cap B) & \xrightarrow{\Phi} & C_{n+1}(A) \oplus C_{n+1}(B) & \xrightarrow{\Psi} & C_{n+1}(X, U) & \rightarrow 0 \\
 & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow & \\
 0 \rightarrow C_n(A \cap B) & \xrightarrow{\Phi} & C_n(A) \oplus C_n(B) & \xrightarrow{\Psi} & C_n(X, U) & \rightarrow 0 \\
 & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow & \\
 0 \rightarrow C_{n-1}(A \cap B) & \xrightarrow{\Phi} & C_{n-1}(A) \oplus C_{n-1}(B) & \xrightarrow{\Psi} & C_{n-1}(X, U) & \rightarrow 0 \\
 & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow &
 \end{array}$$

Вертикалните стрелки го означуваат соодветниот граничен оператор. Средните вертикални стрелки се ознаки за директната сума на граничните оператори за A и B .

Притоа:

1. Секој квадрат во дијаграмот комутира.

Ова следува од самата дефиниција на хомоморфизмите Φ и Ψ .

2. Секоја редица е точна.

Последното тврдење значи дека Φ е инјекција, Ψ сурјекција и $\text{Ker} \Psi = \text{Im} \Phi$.

Согласно претходно дефинираните индуцирани инклузии, дефинираме хомоморфизми:

$$\varphi: H_n(A \cap B) \rightarrow H_n(A) \oplus H_n(B)$$

$$\psi: H_n(A) \oplus H_n(B) \rightarrow H_n(X, U), n = 0, 1, 2, \dots$$

Ќе дефинираме хомоморфизам :

$$\Delta: H_n(X, U) \rightarrow H_{n-1}(A \cap B), \forall n \in N, \text{ така што низата:}$$

$$\dots \xrightarrow{\Delta} H_n(A \cap B) \xrightarrow{\varphi} H_n(A) \oplus H_n(B) \xrightarrow{\psi} H_n(X, U) \xrightarrow{\Delta} H_{n-1}(A \cap B) \xrightarrow{\varphi} \dots$$

е точна.

Имено, нека $u \in H_n(X, U)$. Треба да дефинираме $\Delta(u) \in H_{n-1}(A \cap B)$.

Нека $u' \in C_n(X, U)$ е n -циклус од класата на хомологија на u .

Бидејќи Ψ е епиморфизам, тогаш $\text{Im} \Psi = C_n(X, U)$. Значи постои верига

$$(u'', v'') \in C_n(A) \oplus C_n(B) \text{ така што } \Psi(u'', v'') = k_{\#}(u'') - l_{\#}(v'') = u'.$$

Ја разгледуваме веригата $\partial(u'', v'') \in C_{n-1}(A) \oplus C_{n-1}(B)$. По дефиниција

$$\partial(u'', v'') = (\partial u'', \partial v''). \text{ Бидејќи } u' \text{ е } n\text{-циклус, т.е. } u' \in Z_n(X, U), \text{ тогаш}$$

$$\partial \Psi(u'', v'') = \partial u' = 0. \text{ Од комутативноста на секој од квадратите во}$$

$$\text{дијаграмот следува } 0 = \partial \Psi(u'', v'') = \Psi \partial(u'', v'').$$

Тогаш постои елемент $x \in C_{n-1}(A \cap B)$ таков што

$$(\partial u'', \partial v'') = \Phi(x) = (i_{\#}x, j_{\#}x), \text{ т.е. } \partial u'' = i_{\#}x = x \text{ и } \partial v'' = j_{\#}x = x.$$

Оттука $\Phi(x) = (x, x)$. Сега се прашуваме дали $x \in C_{n-1}(A \cap B)$ е $n-1$ -

циклус, т.е. дали $\partial x = 0$ во $A \cap B$. Имено, $\partial x = \partial i_{\#} x = \partial \partial u = 0$ во A и

$$\partial x = \partial j_{\#} x = \partial \partial v'' = 0 \text{ в } B. \text{ Тогда } \partial x = 0 \text{ в } A \cap B, \text{ т.е. } x \in Z_{n-1}(A \cap B).$$

Така дефинираме $\Delta([u])$ со $\Delta([u]) = [x]$ каде $x \in Z_{n-1}(A \cap B)$ е таков

ШТО $\partial u'' = j_u x$, $\partial v'' = j_v x$ И $u' \in [u]$, $v' = \Psi(u'', v'')$.

$$\Delta: H_n(X, U) \rightarrow H_{n-1}(A \cap B), \forall n \in N \text{ така што низата:}$$
$$\dots \xrightarrow{\Delta} H_n(A \cap B) \xrightarrow{\varphi} H_n(A) \oplus H_n(B) \xrightarrow{\psi} H_n(X, U) \xrightarrow{\Delta} H_{n-1}(A \cap B) \xrightarrow{\varphi} \dots$$

е точна, а заради изоморфноста ако групата $H_n(X, U)$ ја замениме со

$H_n(X)$ ја добиваме следната точна низа:

$$\dots \xrightarrow{\Delta} H_n(A \cap B) \xrightarrow{\varphi} H_n(A) \oplus H_n(B) \xrightarrow{\psi} H_n(A \cup B) \xrightarrow{\Delta} H_{n-1}(A \cap B) \xrightarrow{\varphi} \dots$$
$$1 \rightarrow \mathcal{A} \rightarrow \mathcal{B} \rightarrow \mathcal{C} \rightarrow 0 \quad (1)$$
$$0 \rightarrow \text{Hom}(C'', R) \xrightarrow{\Psi^*} \text{Hom}(C, R) \xrightarrow{\Phi^*} \text{Hom}(C', R) \rightarrow 0 \dots\dots\dots$$
$$\dots(2)$$

Ако $0 \rightarrow C'_* \xrightarrow{\Phi} C_* \xrightarrow{\Psi} C''_* \rightarrow 0$ е точна низа комплекси од слободни

Абелови групи, тогаш точна е следната низа:

Бидејќи низата (1) е точна следува дека е пресликувањето Φ е инјекција,

За да докажеме дека низата (2) е точна треба да докажеме дека:

1) Ψ^* е инјекција; 2) Φ^* е сурјекција и 3) $\text{Ker} \Phi^* = \text{Im} \Psi^*$.

Но, пред да преминеме на доказот на 1), 2) и 3), ќе се потсетиме на една Теорема потребна при нивното докажување.

Теорема 2: Нека G е Абелова група, D е Абелова divisible group (група делива со природни броеви- проф. д-р Н. Шекутковски), а H подгрупа од групата G . Нека $\psi: H \rightarrow D$ е хомоморфизам, тогаш постои хомоморфизам $\psi^*: G \rightarrow D$ кој е проширување на хомоморфизмот ψ , т.е $\psi^*(h) = \psi(h)$, $\forall h \in H$.

Доказ:

1) Ψ^* е инјекција:

Нека хомоморфизмите $f, g \in \text{Hom}(C'', R)$ се произволно избрани, така што $\Psi^*(f) = \Psi^*(g)$, каде $\Psi^*(f), \Psi^*(g): C \rightarrow R$. Тогаш, $f \circ \Psi(x) = g \circ \Psi(x)$, $\forall x \in C$. Оттука, $(f - g)(\Psi(x)) = 0$, $\forall x \in C$. Значи, $(f - g)(\text{Im } \Psi) = 0$. Бидејќи Ψ е сурјекција $\text{Im } \Psi = C''$. Затоа, $(f - g)(C'') = 0$, $\forall C'' \in C''$, па $f = g$. Значи, пресликувањето Ψ^* е инјекција.

2) Φ^* е сурјекција:

Нека хомоморфизмот $f \in \text{Hom}(C', R)$ е произволно избран. Цел ни е да дефинираме хомоморфизам $\bar{\beta}: C \rightarrow R$ така што $\Phi^*(\bar{\beta}) = f$.

Дефинираме хомоморфизам $\beta: \text{Im } \Phi \rightarrow R$ на следниот начин:

Нека $y \in \text{Im } \Phi$, тогаш постои $x \in C'$ така што $y = \Phi(x)$. Дефинираме $\beta(y) = f(x)$, т.е $\beta(\Phi(x)) = f(x)$. Бидејќи пресликувањето Φ е инјекција, тогаш за $y \in \text{Im } \Phi$ постои единствен елемент $x \in C'$ така што $y = \Phi(x)$, затоа β е добро дефиниран хомоморфизам.

Групите C и C' се Абелови групи. Тогаш $\text{Im } \Phi(C')$ е подгрупа од C , а R е Абелова група делива со природни броеви. Според Теорема 2 за хомоморфизмот $\beta: C \rightarrow R$ постои хомоморфизам $\bar{\beta}: C \rightarrow R$ кој е проширување на хомоморфизмот β , т.е $\bar{\beta}(y) = \beta(y)$, $\forall y \in \text{Im } \Phi$.

Притоа, за $\Phi^*(\bar{\beta}): C \rightarrow R$ важи следното:

Нека е избран произволен елемент $x \in C'$, тогаш: $\Phi^*(\bar{\beta})(x) = \bar{\beta} \circ \Phi(x) = \bar{\beta}(\Phi(x)) = \beta(\Phi(x)) = f(x)$. Значи Φ^* е сурјекција.

3) $\text{Ker}\Phi^* = \text{Im}\Psi^*$.

Нека е избран произволен хомоморфизам $f \in \text{Ker}\Phi^*$. Тогаш $\Phi^*(f): C' \rightarrow \mathbb{R}$ е хоморфизам така што $\Phi^*(f)(x) = 0, \forall x \in C'$ т.е $f \circ \Phi(x) = 0, \forall x \in C'$.

Цел нй е да дефинираме хомоморфизам $g: C'' \rightarrow \mathbb{R}$ така што $\Psi^*(g) = f$.

Дефинираме хоморфизам $g: C'' \rightarrow \mathbb{R}$ на следниот начин:

Нека $c'' \in C''$, бидејќи Ψ е сурјекција постои $c \in C$ така што $c'' = \Psi(c)$.

Дефинираме $g(c'') = f(c)$.

Ќе покажеме дека хоморфизмот g е добро дефиниран.

Имено, нека $c_1, c_2 \in C$ се елементи такви што $c'' = \Psi(c_1) = \Psi(c_2)$.

Тогаш $\Psi(c_1 - c_2) = 0$, па $c_1 - c_2 \in \text{Ker}\Psi = \text{Im}\Phi$. Затоа постои елемент $x \in C'$ таков што $\Phi(x) = c_1 - c_2$. Од една страна $g(c'') = f(c_1)$, а од друга $g(c'') = f(c_2)$.

Тогаш, бидејќи $f \in \text{Ker}\Phi^*$ важи

$$f(c_1) - f(c_2) = f(c_1 - c_2) = f(\Phi(x)) = \Phi^*(f(x)) = 0.$$

Значи, g е добро дефиниран хоморфизам за кој важи следново:

$$\Psi^*(g)(c) = g \circ \Psi(c) = f(c), \forall c \in C.$$

Оттука $\Psi^*(g) = f$, затоа $f \in \text{Im}\Psi^*$, т.е $\text{Ker}\Phi^* \subseteq \text{Im}\Psi^*$.

Обратно: Нека е избран произволен хомоморфизам $\Psi^*(f) \in \text{Im}\Psi^*$.

Разгледуваме хомоморфизам $\Phi^*(\Psi^*(f)): C' \rightarrow \mathbb{R}$.

Нека $c' \in C'$ е произволно избран елемент.

$$\text{Тогаш } \Phi^*(\Psi^*(f))(c') = \Phi^*(\Psi^* \circ f)(c') = \Phi^*(f \circ \Psi)(c') = f \circ \Psi(\Phi(c')).$$

Притоа, $\Phi(c') \in \text{Im}\Phi = \text{Ker}\Psi$, затоа $\Psi(\Phi(c')) = 0$.

Оттука,

$$\Phi^*(\Psi^*(f))(c') = f \circ \Psi(\Phi(c')) = f(\Psi(\Phi(c'))) = f(0) = 0, \forall c' \in C'.$$

Тогаш, $\Psi^*(f) \in \text{Ker}\Phi^*$, па $\text{Im}\Psi^* \subseteq \text{Ker}\Phi^*$, т.е $\text{Ker}\Phi^* = \text{Im}\Psi^*$.

Согласно претходната Теорема, бидејќи е точна следната низа:

$$\dots \xrightarrow{\Delta} H_n(A \cap B) \xrightarrow{\varphi} H_n(A) \oplus H_n(B) \xrightarrow{\psi} H_n(A \cup B) \xrightarrow{\Delta} H_{n-1}(A \cap B) \xrightarrow{\varphi} \dots$$

точна е низата:

$$\dots \xleftarrow{\Delta^*} \text{Hom}(H_n(A \cap B); \mathbb{R}) \xleftarrow{\varphi^*} \text{Hom}(H_n(A) \oplus H_n(B); \mathbb{R}) \xleftarrow{\psi^*} \text{Hom}(H_n(A \cup B); \mathbb{R}) \xleftarrow{\Delta^*} \text{Hom}(H_{n-1}(A \cap B); \mathbb{R}) \xleftarrow{\varphi^*} \dots$$

Притоа,

$$\text{Hom}(H_n(A) \oplus H_n(B); \mathbb{R}) \cong \text{Hom}(H_n(A); \mathbb{R}) \oplus \text{Hom}(H_n(B); \mathbb{R}).$$

3. Лема на Пуанкаре

Дефиниција 1: Нека ω е k -форма на множеството $M \subseteq \mathbb{R}^n$. Велиме ω е затворена форма ако $d\omega = 0$.

Дефиниција 2: Нека ω е k -форма на множеството $M \subseteq \mathbb{R}^n$. Велиме ω е точна форма ако постои диференцијабилна $k-1$ -форма λ на M така што $\omega = d\lambda$.

Нека множеството $M \subseteq \mathbb{R}^n$ е квадарно тангенцијално линеарно независно (проф. д-р Никита Шекутковски), тоа значи дека за секоја точка $\underline{x} \in M$ постои квадар

$$K = \left\{ \underline{y} \in \mathbb{R}^n \mid a_i \leq y_i \leq b_i, a_i, b_i \in \mathbb{R}, i = \overline{1, n}, \right\} \text{ таков што } K \subseteq M.$$

Нека $\omega = \sum_i a_i d_{x_i}$ е два пати диференцијабилна k -форма на множеството

$M \subseteq \mathbb{R}^n$, тоа значи дека за секоја k -торка индекси $\underline{i}$ функциите $a_i : M \rightarrow \mathbb{R}$ се два пати диференцијабилни на множеството M .

Теорема 1: Ако $\omega = \sum_i a_i d_{x_i}$ е точна диференцијабилна k -форма на множеството $M \subseteq \mathbb{R}^n$, тогаш ω е затворена форма.

Точноста на оваа Теорема доаѓа директно од дефиницијата за точна форма и од следната Теорема: Нека множеството $M \subseteq \mathbb{R}^n$ е квадарно тангенцијално локално линеарно независно и $\omega = \sum_i a_i d_{x_i}$ е два пати диференцијабилна k -форма на множеството M , тогаш важи $dd\omega = 0$ на множеството M .

Обратно секогаш не важи, но ќе покажеме дека при одредени претпоставки важи и обратното тврдење на Теорема 1.

Дефиниција 3: За множеството $A \subseteq \mathbb{R}^n$ велиме дека е свездесто (поточно, свездесто во однос на точката $\underline{x}^0$) ако постои точка $\underline{x}^0 \in A$ таква што за секоја точка $\underline{x} \in A$ отсечката $y = \underline{x}^0 + t(\underline{x} - \underline{x}^0)$, $0 \leq t \leq 1$ целосно лежи во множеството A .

Забелешка: Ако множеството $A \subseteq \mathbb{R}^n$ е конвексно, тогаш е и свездесто.

Теорема 2 (Лема на Пуанкаре): Нека множеството $M \subseteq \mathbb{R}^n$ е свездесто квадратно тангенцијално локално линеарно независно - TLLI и $\omega = \sum_i a_i dx_{x_i}$ е затворена непрекинато диференцијабилна k -форма на множеството M . Тогаш ω е точна форма.

За да ја докажеме оваа теорема треба да ги воведиме следните ознаки:

$$\hat{M} = M \times I = \{(x, t) \mid x \in M, 0 \leq t \leq 1\}.$$

Ако функцијата g е диференцијабилна на множеството $\hat{M}$, тогаш означуваме:

$$dg = \sum_{i=1}^n \frac{\partial g}{\partial x_i} dx_i + \frac{\partial g}{\partial t} dt, \quad d_x g = \sum_{i=1}^n \frac{\partial g}{\partial x_i} dx_i, \quad g = \frac{\partial g}{\partial t}, \quad dg = d_x g + g dt.$$

Нека $\varphi(x, t) = \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k}$ е непрекинато

диференцијабилна k -форма на множеството $\hat{M}$ независна од dt .

Тогаш $d\varphi = \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} d_x \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) \wedge dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} + dt \wedge \varphi$, каде што

$$\varphi = \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} \quad \text{и ако означиме со}$$

$$d_x \varphi = \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} d_x \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) \wedge dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k}, \quad \text{тогаш } d\varphi = d_x \varphi + dt \wedge \varphi.$$

На k -формата φ соодветствува k -форма на множеството M од облик:

$$\int_0^1 dt \wedge \varphi = \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \left(\int_0^1 \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) dt \right) dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k}.$$

Јасно,

$$\int_0^1 dt \wedge (\varphi_1 + \varphi_2) = \int_0^1 dt \wedge \varphi_1 + \int_0^1 dt \wedge \varphi_2 \quad \text{и}$$

$$\begin{aligned} \int_0^1 dt \wedge \varphi(x, t) &= \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \left(\int_0^1 \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) dt \right) dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} = \\ &= \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \left(\varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, 1) - \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, 0) \right) dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} = \\ &= \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, 1) dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} - \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, 0) dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} = \\ &= \varphi(x, 1) - \varphi(x, 0). \end{aligned}$$

За да докажеме дека е точна Теоремата 2 треба да докажеме дека важи следната

Лема: Ако $\varphi(x, t) = \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k}$ е непрекинато

диференцијабилна k -форма на множеството $\hat{M}$, тогаш и k -формата

$\int_0^1 dt \wedge \varphi$ е непрекинато диференцијабилна на множеството M и притоа важи

$$d \int_0^1 dt \wedge \varphi = \int_0^1 dt \wedge d_x \varphi.$$

При докажувањето на Лемата ја користиме следната

Теорема: Нека множеството $A \subseteq \mathbb{R}^n$ е компактно, $M \subseteq \mathbb{R}^m$ е отворено множество и функцијата $f(x, y) = f(x_1, \dots, x_n, y_1, \dots, y_m)$ е интеграбилна на множеството A и има непрекинато диференцијабилни парцијални изводи $\frac{\partial f}{\partial y_i}$, $i = \overline{1, m}$ на множеството $A \times M$. Тогаш функцијата

$F(\underline{y}) = \int_A f(\underline{x}, \underline{y}) d_\mu(\underline{x})$ е непрекинато диференцијабилна на множеството

M при што важи:

$$\frac{\partial F}{\partial y_i}(\underline{y}) = \int_A \frac{\partial f}{\partial y_i}(\underline{x}, \underline{y}) d_\mu(\underline{x}).$$

Ќе покажеме дека тврдењето на претходната Теорема важи и кога множеството $M \subseteq \mathbb{R}^m$ е квадарно тангенцијално локално линеарно независно.

Имено, ако $\underline{y} \in M$ е фиксна точка, од квадарноста на множеството следува дека постои затворен квадар K таков што $\underline{y} \in K \subseteq M$, а како $M \subseteq \mathbb{R}^m$ значи квадарот K е компактен. Тогаш, парцијалните изводи $\frac{\partial f}{\partial y_i}, i = \overline{1, m}$ се ограничени на множеството $A \times K$, а како множеството A има конечен обем, тогаш парцијалните изводи се и рамномерно L -ограничени. Потоа, од претходно познати Теореме следува диференцијабилност на функцијата F по сите променливи $y_i, i = \overline{1, m}$ и непрекинатост на парцијалните изводи $\frac{\partial F}{\partial y_i}, i = \overline{1, m}$, односно важи

$$\frac{\partial F}{\partial y_i}(\underline{y}) = \int_A \frac{\partial f}{\partial y_i}(\underline{x}, \underline{y}) d_\mu(\underline{x}) \text{ за секој } i = \overline{1, m}.$$

Бидејќи функциите $\varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t)$ се непрекинато диференцијабилни на множеството $\hat{M}$, тие се интеграбилни на компактното множество $[0, 1]$ и имаат непрекинати парцијални изводи на множеството $\hat{M}$ по сите променливи $x_i, i = \overline{1, n}$ согласно претходната Теорема функцијата $\int_0^1 \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) dt$ е непрекинато диференцијабилна на множеството M и важи

$$\text{следното равенство: } \frac{\partial}{\partial x_i} \int_0^1 \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) dt = \int_0^1 \frac{\partial \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t)}{\partial x_i} dt \text{ за секој } i = \overline{1, n}.$$

Оттука,

$$\begin{aligned}
 d \int_0^1 dt \wedge \varphi &= d \left(\sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \left(\int_0^1 \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) dt \right) dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} \right) = \\
 &= \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} d \left(\int_0^1 \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) dt \right) \wedge dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} = \\
 &= \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{\partial}{\partial x_i} \int_0^1 \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) dt \right) dx_i \wedge dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} = \\
 &= \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \sum_{i=1}^n \left(\int_0^1 \frac{\partial \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t)}{\partial x_i} dt \right) dx_i \wedge dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} = \\
 &= \int_0^1 dt \wedge \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \sum_{i=1}^n \frac{\partial \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t)}{\partial x_i} dx_i \wedge dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} = \\
 &= \int_0^1 dt \wedge \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \sum_{i=1}^n \frac{\partial \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t)}{\partial x_i} dx_i \wedge dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} = \\
 &= \int_0^1 dt \wedge \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} d_x \varphi_{i_1 i_2 \dots i_k}(x, t) \wedge dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k} = \\
 &= \int_0^1 dt \wedge d_x \varphi.
 \end{aligned}$$

4. Mayer-Vietories низа за кохомологија на Де Рам

Нека $X = A \cup B$, каде множествата A, B се тангенцијално локално линеарно независни.

Со цел да ја опишеме оваа точна низа ги разгледуваме следните инклузии:

$$i: A \cap B \rightarrow A, \quad j: A \cap B \rightarrow B, \quad k: A \rightarrow A \cup B, \quad l: B \rightarrow A \cup B.$$

Кои ги индуцираат следните хомоморфизми:

$$i^*: H_{DR}^n(A) \rightarrow H_{DR}^n(A \cap B), \quad j^*: H_{DR}^n(B) \rightarrow H_{DR}^n(A \cap B),$$

$$k^*: H_{DR}^n(A \cup B) \rightarrow H_{DR}^n(A) \text{ и}$$

$$l^*: H_{DR}^n(A \cup B) \rightarrow H_{DR}^n(B).$$

Користејќи ги овие хомоморфизми ги дефинираме следните хомоморфизми:

$$\alpha: H_{DR}^n(A \cup B) \rightarrow H_{DR}^n(A) \oplus H_{DR}^n(B) \quad \text{со:}$$

$$\alpha([\omega]) = (k^*[\omega], l^*[\omega]), \quad \forall [\omega] \in H_{DR}^n(A \cup B) \text{ и}$$

$$\beta: H_{DR}^n(A) \oplus H_{DR}^n(B) \rightarrow H_{DR}^n(A \cap B) \quad \text{со:}$$

$$\beta([\omega_1], [\omega_2]) = i^*[\omega_1] - j^*[\omega_2], \forall [\omega_1] \in H_{DR}^n(A), \forall [\omega_2] \in H_{DR}^n(B)$$

Теорема 1: Нека $X = A \cup B$, каде множествата A, B се тангенцијално локално линеарно независни, а α и β се хомоморфизмите претходно дефинирани. Тогаш постои хоморфизам $\delta: H_{DR}^n(A \cap B) \rightarrow H_{DR}^{n+1}(A \cup B)$ за секое $n \in N$ така што следната низа е точна:

$$\dots \xrightarrow{\delta} H_{DR}^n(A \cup B) \xrightarrow{\alpha} H_{DR}^n(A) \oplus H_{DR}^n(B) \xrightarrow{\beta} H_{DR}^n(A \cap B) \xrightarrow{\delta} H_{DR}^{n+1}(A \cup B) \xrightarrow{\alpha} \dots$$

Забелешка: Оваа низа се нарекува *Mayer-Vietories* низа за кохомологија на Де Рам.

Доказот на оваа Теорема е аналоген на доказот за егзистенција на *Mayer-Vietories* низа за сингуларната хомологија, при што се анализира следниот дијаграм:

$$\begin{array}{ccccccc} & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow & \\ 0 & \rightarrow & D^{n-1}(A \cup B) & \xrightarrow{\alpha'} & D^{n-1}(A) \oplus D^{n-1}(B) & \xrightarrow{\beta'} & D^{n-1}(A \cap B) \rightarrow 0 \\ & \downarrow d & & \downarrow d_A \oplus d_B & & \downarrow d & \\ 0 & \rightarrow & D^n(A \cup B) & \xrightarrow{\alpha'} & D^n(A) \oplus D^n(B) & \xrightarrow{\beta'} & D^n(A \cap B) \rightarrow 0 \\ & \downarrow d & & \downarrow d_A \oplus d_B & & \downarrow d & \\ 0 & \rightarrow & D^{n+1}(A \cup B) & \xrightarrow{\alpha'} & D^{n+1}(A) \oplus D^{n+1}(B) & \xrightarrow{\beta'} & D^{n+1}(A \cap B) \rightarrow 0 \\ & \downarrow d & & \downarrow d_A \oplus d_B & & \downarrow d & \end{array}$$

каде хомоморфизмите

$$\alpha': D^n(A \cup B) \rightarrow D^n(A) \oplus D^n(B) \text{ и } \beta': D^n(A) \oplus D^n(B) \rightarrow D^n(A \cap B)$$

се дефинирани со: $\alpha'(\omega) = (k^\#(\omega), l^\#(\omega)), \forall \omega \in D^n(A \cup B)$ и

$$\beta'(\omega_1, \omega_2) = i^\#(\omega_1) - j^\#(\omega_2), \forall \omega_1 \in D^n(A), \forall \omega_2 \in D^n(B).$$

Притоа,

1) Секој квадрат во дијаграмот комутира.

2) Секоја редица е точна, т.е. α' е инјекција, β' е сурјекција и

$$\text{Im } \alpha' = \text{Ker } \beta'.$$

5. Теорема на Де Рам на тангенцијално локално линеарно независни множества

Нека $\gamma: I^k \rightarrow M$ е произволен диференцијабилен сингуларен k -куб и $\omega \in D^k(M)$, $\omega = \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} a_{i_1 i_2 \dots i_k}(x) dx_{i_1} \wedge \dots \wedge dx_{i_k}$ е произволна

диференцијална (недегенерирана) k -форма. Тогаш дефиниран е интеграл на ω во однос на γ , кој го означуваме со $\int_{\gamma} \omega$. Идејата за дефиницијата на

овој интеграл е едноставна: $\gamma^*(\omega) = \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} a_{i_1 i_2 \dots i_k}(\gamma(t)) d\gamma_{i_1} \wedge \dots \wedge d\gamma_{i_k}$ е

индуцирана диференцијална k -форма на кубот I^k ; затоа може да ја запишеме оваа форма во однос на вообичаениот координатен систем $(t_1, \dots, t_k) \in I^k$. Тогаш интегралот $\int_{\gamma} \omega$ се дефинира како сума од интеграли

на диференцијабилните реални функции $a_{i_1 i_2 \dots i_k}(\gamma(t))$ од k -ти ред во однос на кубот I^k . Во случај кога $k = 0$, ω е реална функција, и $I^k = I^0$ е точка, тогаш $\int_{\gamma} \omega$ е дефиниран да биде вредноста на функцијата ω во точката

$\gamma(I^0) \in M$. Во општ случај, ако $u = \sum_{\gamma} n_{\gamma} \gamma$ е линеарна комбинација од

диференцијабилни сингуларни k -кубови, тогаш дефинираме

$$\int_u \omega = \sum_{\gamma} n_{\gamma} \int_{\gamma} \omega.$$

Сега, се дефинира пресликување $\omega: \mathcal{Q}_k(M) \rightarrow \mathbb{R}$ со $\omega(u) = \int_u \omega$ за секоја линеарна комбинација од диференцијабилни сингуларни k -кубови u и ω е фиксна k -форма на M .

Ако u е дегенериран сингуларен k -куб, тогаш $\int_u \omega = 0$, затоа пресликувањето ω е дефинирано на групата $C_k(M)$ генерирана од недегенерирани сингуларни k -кубови.

Користејќи ги овие ознаки, можеме да ја запишеме Штокосовата теорема на следниот начин:

За секоја k -верига $u \in C_k(M)$ за секоја $k-1$ -форма $\omega \in D^{k-1}(M)$,

$$\int_u d\omega = \int_{\partial u} \omega.$$

Оттука, ако u_1, u_2 се k -циклуси на M од класата на хомологија $[u] \in Z_k(M) / B_k(M)$, тогаш $\int_{u_1} \omega = \int_{u_2} \omega$.

Слично, се дефинира пресликување $u : D^k(M) \rightarrow \mathbb{R}$ со: $u(\omega) = \int_u \omega$, за секоја диференцијабилна k -форма ω на M и фиксна k -верига $u \in C_k(M)$. Ако ω_1, ω_2 се диференцијабилни затворени k -форми на M од класата на кохомологија $[\omega] \in Z^k(M) / B^k(M)$, тогаш $\int_u \omega_1 = \int_u \omega_2$.

Затоа, $\int_u \omega$ е реална билинеарна функција $\int : Q_k \times D^k(M) \rightarrow \mathbb{R}$.

Во согласност на оваа функција можеме да се дефинира хомоморфизам $\alpha : D^k(M) \rightarrow \text{Hom}(Q_k(M); \mathbb{R})$ со формулата $\langle \alpha\omega, u \rangle = \int_u \omega$ за секој

$\omega \in D^k(M)$ и за секој $u \in Q_k(M)$.

Лесно се покажува дека α е верижно пресликување

$$\alpha : D^*(M) \rightarrow \text{Hom}(C_k(M); \mathbb{R}).$$

Теорема 1: За секое конвексно тангенцијално локално линеарно независно множество – TLLI множество $M \subseteq \mathbb{R}^n$, и унија на произволни конвексни TLLI множества, верижното пресликување $\alpha : D^*(M) \rightarrow \text{Hom}(C_k(M); \mathbb{R})$ индуцира изоморфизам $\alpha^* : H_{DR}^k D^*(M) \rightarrow \text{Hom}(H_k(M); \mathbb{R})$.

Доказ:

1 случај: Нека M е тангенцијално локално линеарно независно конвексно множество. Во овој случај знаеме дека хомологната група на произволно конвексно тангенцијално локално линеарно независно множество M важи:

$$H_p(M) = \begin{cases} \mathbb{R} & \text{if } p = 0 \\ 0 & \text{if } p \geq 1 \end{cases}.$$

Затоа за групата на сингуларна кохомологија на множеството M важи

$$H^p(X) = \text{Hom}(H_p(X); \mathbb{R}) = \begin{cases} \mathbb{R} & \text{if } p = 0 \\ 0 & \text{if } p \geq 1 \end{cases}.$$

Од друга страна согласно Лемата на Пуанкаре бидејќи множеството X е тангенцијално локално линеарно независно конвексно, тогаш важи $H_{DR}^p(X) = 0$ за секој $p \geq 1$.

И бидејќи кога $p = 0$ секоја класа на кохомологија се состои само од еден циклус, тогаш лесно се утврдува дека $H_{DR}^0(X) = \mathbb{R}$.

Заклучуваме дека сингуларната кохомологија и кохомологијата на Де Рам на тангенцијално локално линеарно независно конвексно множество се изоморфни.

2 случај: Нека множеството X е унија од две тангенцијално локално линеарно независни множества A и B , така што Теоремата на Де Рам важи за A , B и $A \cap B$.

Ги разгледуваме Mayer-Vietories низата за сингуларна кохомологија

$$\dots \xrightarrow{\Delta^*} \mathcal{H}m(H_n(A \cup B; \mathbb{R})) \xrightarrow{\psi^*} \mathcal{H}m(H_n(A \oplus B; \mathbb{R})) \xrightarrow{\phi^*} \mathcal{H}m(H_n(A \cap B; \mathbb{R})) \xrightarrow{\Delta^*} \mathcal{H}m(H_{n+1}(A \cup B; \mathbb{R})) \xrightarrow{\psi^*} \dots$$

и Mayer-Vietories низата за кохомологијата на Де Рам

$$\dots \xrightarrow{\delta} H_{DR}^n(A \cup B) \xrightarrow{\psi} H_{DR}^n(A) \oplus H_{DR}^n(B) \xrightarrow{\phi} H_{DR}^n(A \cap B) \xrightarrow{\delta} H_{DR}^{n+1}(A \cup B) \xrightarrow{\psi} \dots$$

Овие два дијаграми можат да се поврзат со хомоморфизмот α во следниот комутативен дијаграм:

$$\begin{array}{ccccccc} \dots & \xrightarrow{\delta} & H_{DR}^n(A \cup B) & \xrightarrow{\psi} & H_{DR}^n(A) \oplus H_{DR}^n(B) & \xrightarrow{\phi} & H_{DR}^n(A \cap B) \xrightarrow{\delta} H_{DR}^{n+1}(A \cup B) \xrightarrow{\psi} \dots \\ & & \alpha \downarrow & & \alpha \downarrow & & \alpha \downarrow \\ \dots & \xrightarrow{\Delta^*} & \mathcal{H}m(H_n(A \cup B; \mathbb{R})) & \xrightarrow{\psi^*} & \mathcal{H}m(H_n(A \oplus B; \mathbb{R})) & \xrightarrow{\phi^*} & \mathcal{H}m(H_n(A \cap B; \mathbb{R})) \xrightarrow{\Delta^*} \mathcal{H}m(H_{n+1}(A \cup B; \mathbb{R})) \xrightarrow{\psi^*} \dots \end{array}$$

По Пет Лема бидејќи двете пресликувања и од двете страни на хомоморфизмот

$\alpha : H_{DR}^n(A \cup B) \rightarrow \text{Hom}(H_n(A \cup B); \mathbb{R})$ се изоморфизми следува дека и хомоморфизмот $\alpha : H_{DR}^n(A \cup B) \rightarrow \text{Hom}(H_n(A \cup B); \mathbb{R})$ е изоморфизам, односно дека сингуларната кохомологија и кохомологијата на Де Рам на унија од две квадарни тангенцијално локално линеарно независни конвексни множества се изоморфни.

Заклучок:

Според теоремата на Де Рам, групата на кохомологијата на Де Рам и хомологната група на квадратно тангенцијално локално линеарно независно конвексно множество се дуални. Ова е многу важен факт бидејќи сингуларната хомологија повеќе е тополошка теорија, додека кохомологијата на Де Рам е аналитична и истата се дефинира со диференцијалните форми и диференцијабилноста на TLLI-множествата. Можеби е невообичаено анализата и топологијата како две посебни гранки на математиката да бидат поврзани на вака добар начин, но сепак и Штоксовата теорема ја воочува оваа врска.

Summary:

The De Rham theorem says that De Rham cohomology groups of a cube-idle TLLI convex set are dual to the singular homology groups. This is very important fact as singular homology is very topological theory. De Rham cohomology is much more analytical. It comes from differential forms on manifolds and the exterior derivate. Perhaps it is strange to see that analysis and topology can be linked in such a nice way, however Stoke's theorem also shows this relationship with the left hand side of the equation coming from topology and the right hand side coming from analysis.

Key words: TLLI- tangentially locally linearly independent set, differential form, exact sequence, Mayer-Vietories sequence for singular homology, Mayer-Vietories sequence for singular cohomology, Mayer-Vietories sequence for the De Ram's cohomology, singular k - cube, divisible group, cube-idle TLLI set, exact form, closed form, Poincare lemma.

Литература:

- [1] Ганс Грауэрт, Инго Либ и Вольфганг Фишер, Дифференциальное и интегральное исчисление, Издательство МИР, Москва 1971 (превод од германски: Hans Grauert, Ingo Lieb, Wolfgang Fischer, Diferential-und integralrechnung).
- [2] У. Масси, Теория гомологий когомологий, Подход, основанный на применении коцепей Александера – Спеньера. Издательство МИР, 1981 (превод од англиски: William S. Massey, Homology and cohomology Theory, An approach based on Alexander-Spanier cochains, Marcel Dekker, 1978).
- [3] William S. Massey, A Basic Course in Algebraic Topology, Springer, 1991.
- [4] William Fulton, Algebraic Topology, a first course, Springer, 1995.
- [5] M.Postnikov, Lectures in Geometry, semester III, Smooth Manifolds, MIR Publishers, Moscow 1987 (превод од руски: Постников, Лекции по геометрии, семестер 3, Гладкие Многообразия, Москва « Наука » 1987.

- [6] Р. Ботт, Л. В. Ту, Дифференциальные формы в алгебраической топологии, Москва
« Наука » 1989 (превод од англиски: R. Bott, Loring W. Tu, Diferrential forms in Algebraic Topology, Springer, 1982).
- [7] Samuel Eilenberg, Singular homology in differentiable manifolds, received May 3 1946, Annals of Mathematics Vol. 48. No. 3, July, 1947.
- [8] Mark Price, A Proof of the De Ram Theorem using Induction on Open Sets.
- [9] Walter Rudin, Real and Complex Analysis, Mladinska knjiga, Ljubljana, Yugoslavia
(W. Rudin, Real and Complex Analysis, McGraw-Hill).
- [10] Никита Шекутковски, Топологија, Природно – математички факултет, Универзитет “ Св. Кирил и Методиј ”, 2002.
- [11] Никита Шекутковски, Инверзни системи, Права хомотопија
(предавања на последипломски студии).

ZigBee – НОВА БЕЗЖИЧНА ТЕХНОЛОГИЈА

Анстракт

Очигледен е екстремно брзиот развој на информатичката технологија и нејзината зголемена примена во сите сфери од човековиот живот. Научните чекори се толку големи, што сè потешко е да се следат. Во последните неколку години, забележан е забрзан развој пред сè на безжичните технологии и стандарди со кои се реализира што поголема мобилност во искористувањето на мрежните и интернет ресурсите. Додека сите тие стремат кон пренос на големи далечини, на што поголеми количини податоци, вложувајќи што повеќе средства за реализирање на тоа, ZigBee Alliance успешно го лансира својот, нов скроман производ, за кој светскиот пазар чекаше долги години. ZigBee успева да се пробие и да ја реализира својата функционалност – далечинско управување на множество уреди, благодарение на неколку негови позитивни карактеристики: не е потребен LOS (Line of Sight), успешна комуникација со размена на мали количества на податоци, мала потрошувачка на енергија од страна на уредите, зголемување на нивниот животен век, иако работат само на батерија и ред други карактеристики, со што станува еден модерен често продаван тренд. Неговата прва тест верзија излезе во 2004 година, а првиот официјално продаван продукт, ZigBee Application Profile, Home Automation, излезе на 2 Ноември 2007.

Клучни зборови: *ZigBee, безжични мрежи, далечинско управување, протокол, физички слој, податочен слој, мрежен слој, сензори, пропусна моќ, латенција, пристап до канал, наслушнување, натпревар, топологија, рамка, адресирање, CSMA-CA, ALOHA, beacon, Bluetooth.*

1. Вовед – што е ZigBee?

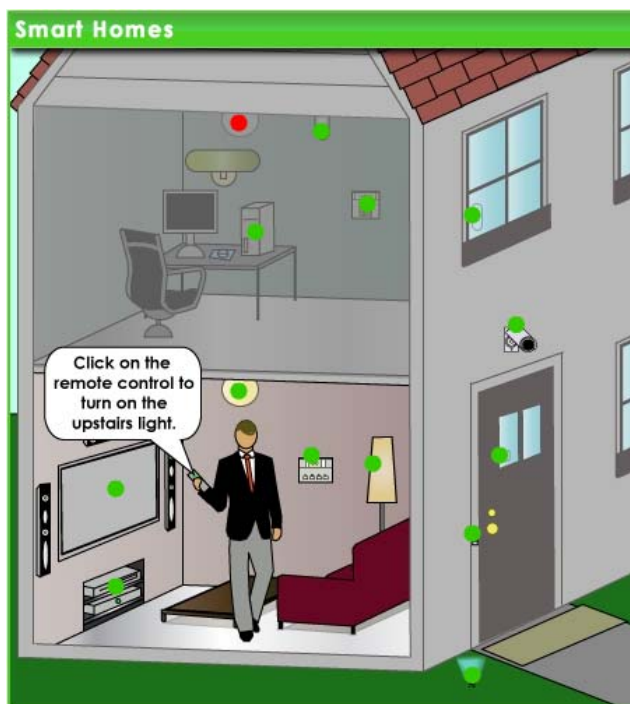
Во последно време, сведоци сме на се пошироката употреба на далечински управувани уреди во нашиот секојдневен живот. Пред пет години единствен таков уред беше само телевизорот, кој беше управуван со помош на infrared

¹ Факултет за информатика, ЕУРМ

(IR) далечинско. Денес, постојат многу такви уреди за домашна индустриска употреба, управувани од помала или поголема далечина.

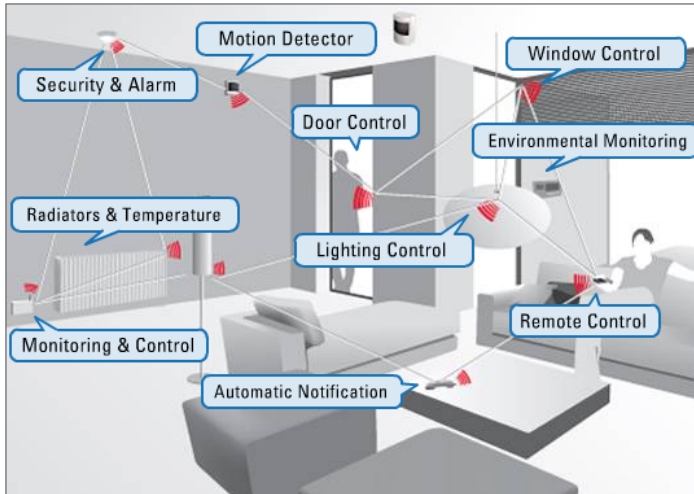
За да може да се контролираат сите тие заедно, потребно е да се стават во рамки на стандардизиран интерфејс и да се поврзат во HAN мрежа (Home Area Network). Еден од најдобрите протоколи за HAN мрежа е ZigBee, софтвер заснован на IEEE 802.15.4 стандард. ZigBee го добива тој епитет, бидејќи успешно совладал два проблеми: нестандардизирани уреди, дури и ако се од ист тип или од ист производител и LOS (Line of Sight). Со други зборови, со ZigBee, далечински може да се контролираат различни уреди, независно дали се од ист или различен тип, ист или различен производител, а пред се за таквиот тип на комуникација не е потребна права линија (Line of Sight), каква што му е потребна на IR. Еве соодветни сликовити примери за HAN, каде се илустрира далечинска контрола на повеќе уреди и немањето на потреба од LOS:

Слика 1

www.howstuffworks.com

Слика 2

<http://homepage.uab.edu/cdiamond>

Додека другите безжични стандарди стремат кон се поголема брзина за пренос на податоците, ZigBee цели кон пониска. Додека другите безжични протоколи додаваат се повеќе и повеќе делови (карактеристики), ZigBee развива тенок стек кој се наоѓа во 8 битни микроконтролери. Додека другите безжични технологии вршат streaming на high-definition видео, ZigBee умее да ја контролира светлината или температурата. Ако сите други технологии можат да функционираат на батерија неколку часови или денови, ZigBee е дизајниран за работа дури и неколку години. Ако животниот век на уредите во другите технологии е најчесто од 12 до 24 месеци, кај ZigBee тој е една или повеќе децении. Токму поради сите овие позитивни карактеристики, ZigBee серверот се именува како „wireless sensor networking and control“, а слоганот за ZigBee е „Wireless Control That Simply Works“.

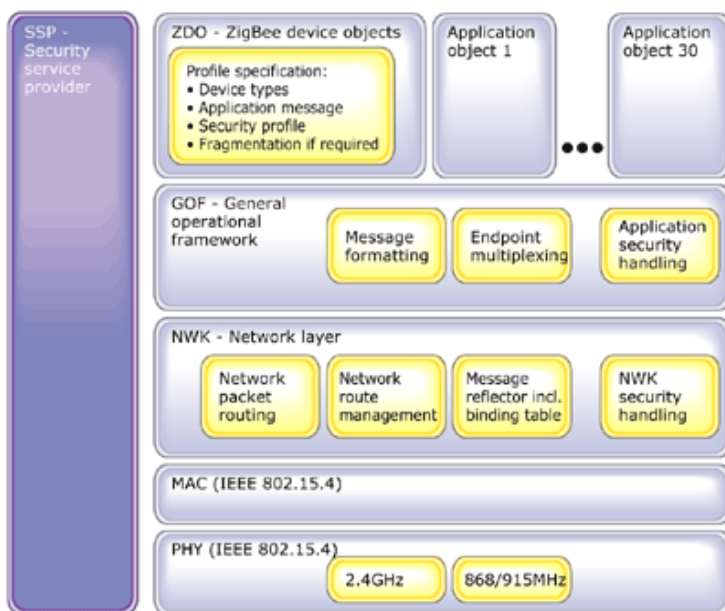
2. Кратка историја

Овој стандард е прилично нов, такашто првата верзија ZigBee 1.0 излезе на 14 Декември 2004 и беше достапна само на членовите на ZigBee Alliance. Следна спецификација беше ZigBee 2007, со датум на постирање 30 Октомври 2007. Првиот ZigBee Application Profile, Home Automation, излезе на 2 Ноември 2007.

3. ZigBee протокол

Следејќи го Open System Interconnection (OSI) референтниот модел, ZigBee протоколот е конструиран од неколку слоеви. Овој протокол целосно е дефиниран од страна на двете клучни организации IEEE и ZigBee Alliance. IEEE 802.15.4 е фокусирана на развојот на двата најниски слоеви од протоколот (physical и data link layer), а ZigBee Alliance е посветена на погорните слоеви од протоколот (од network до application layer). Исто така, таа е задолжена за умрежувањето, сервисот за безбедност, тестирањето, продажбата на продуктот, развој на стандардот и сл.

Слика 3

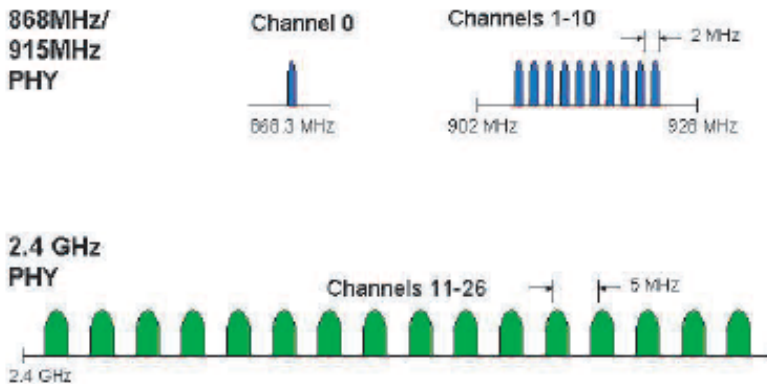

<http://www.embedded.com>

Продуктите кои се засновани врз ZigBee протоколот, функционираат на неколку фреквенции ширум светот. Тоа се: 2.4GHz глобално, од 902 до 928MHz во Америка и 868MHz во Европа. Пропусната моќ (data throughput) може да достигне до 250 Kbps, ако фреквенцијата е 2.4GHz, 40Kbps на 915MHz (10 канали) и 20Kbps на 868MHz (1 канал). Ова може да се преведе како: Колку пониски фреквенции, толку поголема чувствителност и поголема област на покривање. Колку повисоки фреквенции, толку поголема пропусна моќ, помала латенција (време потребно за пренос на првиот бит). Растојанието на кое може да се комуницира е од 10 до 75 метри, во зависност од потребната енергија и околината. Како и Wi-Fi, ZigBee користи direct-

sequence spread spectrum, кај 2.4 GHz со offset-quadrature phase-shift keying modulation, а ширината на каналот е 2MHz, со 5 MHz растојание помеѓу каналите. Кај другите две фреквенции исто така се користи direct-sequence spread spectrum, но со binary-phase-shift keying modulation.

Слика 4

<http://homepage.uab.edu/cdiamond>

3.1 Компоненти на IEEE 802.15.4 WPAN

ZigBee системот се состои од неколку компоненти. Најосновна функционална единка е уредот. Тој уред може да биде со целосна функционалност (full-function device - FFD) и со редуцирана функционалност (reduced-function device - RFD). FFD може да функционира во три мода: PAN (Personal Area Network) координатор, обичен координатор и уред. Секоја мрежа мора да вклучи барем еден FFD, кој ќе функционира како PAN координатор.

RFD е наменет за многу едноставни апликации кои не испраќаат големи колични на податоци. FFD може да разговара (комуницира) со RFDs и FFDs, а RFD може да разговара (комуницира) само со FFD.

3.2 IEEE 802.15.4 PHY layer

PHY обезбедува два сервиси: PHY податочен сервис и PHY менаџмент сервис, заснован на physical layer management entity (PLME). PHY податочниот сервис овозможува пренос на protocol data units (PPDU) преку физичкиот радио канал. Карактеристики на PHY се: активирање и деактивирање на предавателот и приемникот (трансивер), детектирање на енергија (energy detection - ED), утврдување на квалитетот на линкот (link quality indication - LQI), избор на канал (channel selection), проценка дали каналот е слободен (clear channel assessment - CCA) и секако, пренос на пакети преку физички медиум.

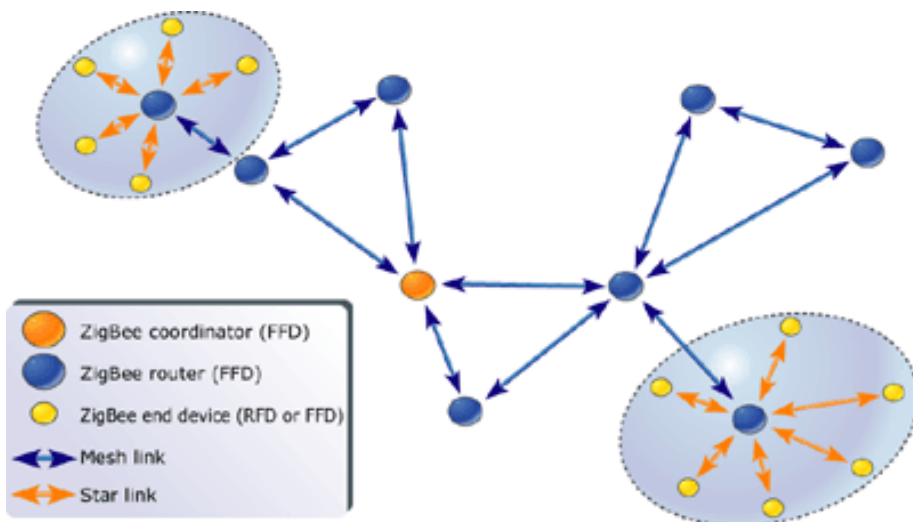
3.3 IEEE 802.15.4 MAC layer

MAC обезбедува два сервиси: MAC податочен сервис и MAC менаџмент сервис, заснован на MAC sublayer management entity (MLME), service access point (SAP) (MLMESAP). MAC податочниот сервис обезбедува пренос на MAC protocol data units (MPDU) преку PHY податочниот сервис. Карактеристиките на MAC се: beacon менаџмент, пристап кон каналот, GTS менаџмент, валидација на рамки, испорачување на потврдените рамки, конектирање и дисконектирање.

3.4 Network layer (NWK)

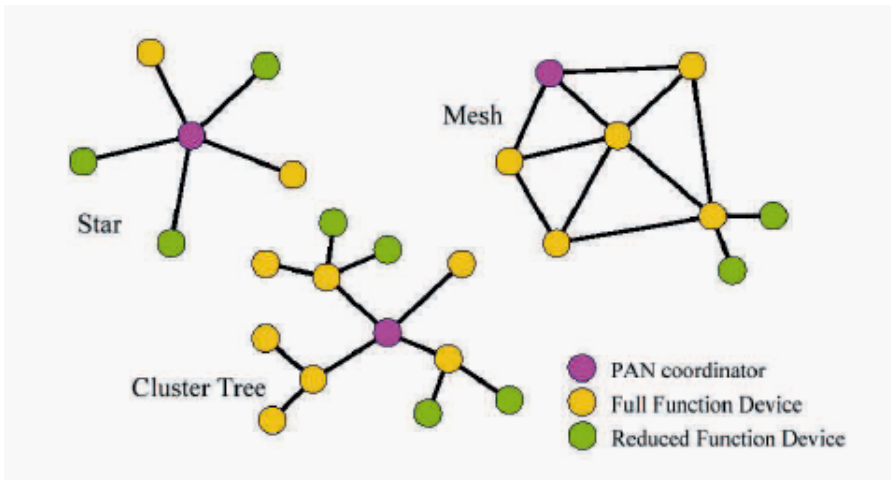
NWK ги конектира и дисконектира уредите преку мрежниот координатор, имплементира безбедност, ги рутира рамките кон нивната дестинација. NWK слојот кај мрежниот координатор, е одговорен за креирање на нова мрежа и доделување адреса на ново додаден уред. NWK поддржува неколку мрежни топологии: ѕвезда (star), cluster tree, mesh (сочинета од неколку point-to-point мрежи). Еве сликовит приказ на комуникацијата и мрежните топологии:

Слика 5

<http://homepage.uab.edu/cdiamond>

Слика 6

Sinem Coleri Ergen, ZigBee/IEEE 802.15.4

3.4.1 Star Topology

Во оваа топологија, комуникацијата е воспоставена помеѓу уредите и единствен централен контролер, наречен PAN координатор. Тој е стандардно напојуван, додека уредите работат на батерија. Апликациите кои се креирани за ваква топологија се најчесто за домашна употреба, вклучувајќи персонални компјутери, играчки и игри. Откако FFD ќе биде прв пат активиран, ќе креира своја мрежа и преминува во улогата PAN координатор. Секоја свездена мрежа одбира PAN идентификатор, кој моментално не е употребуван од други мрежи во рамки на дометот (радио сферата). Тоа значи, дека секоја свездена мрежа функционира независно. Сите уреди директно комуницираат со координаторот.

3.4.2 Peer-to-peer Topology

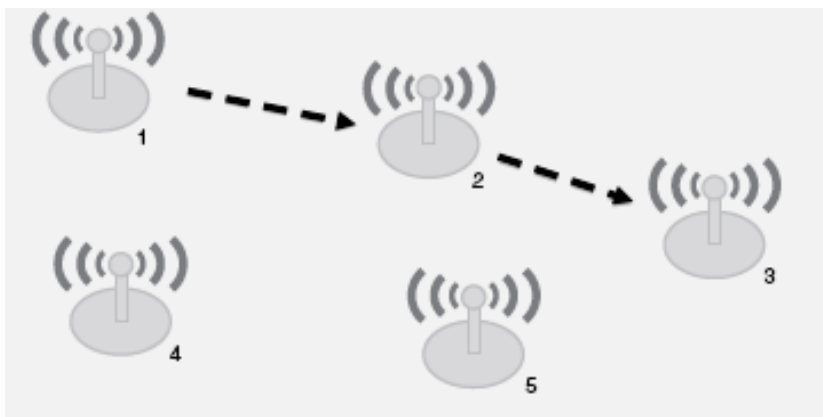
Исто така и тука постои еден PAN координатор, но за разлика од свездената топологија, овде секој уред може да комуницира со друг уред, само ако тие се гледаат (се во домет еден на друг). Peer-to-peer мрежите можат да бидат ad-hoc, self-organized и self-healing и апликациите кои се креирани за ваква топологија, најчесто служат за индустриска контрола и мониторинг, безжични сензорски мрежи, asset and inventory tracking и сл. Дозволено е рутирање со повеќе скокови од еден до друг уред, а овозможено е и повеќе насочно рутирање (multipath routing). Умрежувањето може единствено да се направи само со ZigBee рутери кои користат рутирачки алгоритми засновани на request-response протоколот, одредувајќи ја најоптималната патека. Mesh мрежата може да има најмногу 264 темиња.

Еве како функционира една mesh мрежа:

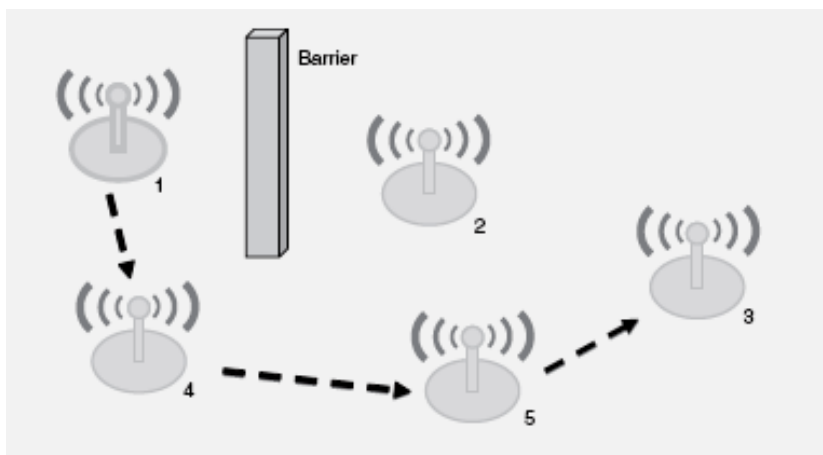
Темето 1 сака да комуницира со темето 3, но тоа е надвор од неговиот домет. ZigBee автоматски знае дека најдобрата патека за испраќање податоци од 1 до 3 е преку темето 2 (Слика 7). Следно, замислете дека нешто се случило со оваа патека, пример темето 2 е отстрането или пред него е поставена некоја бариера (Слика 8). Тоа не претставува никаков проблем за ZigBee, бидејќи тој го открива падот на патеката и го пренасочува сообраќајот по друга патека.

Исто така овозможен е broadcasting и multicasting. Постои и мал RAM во кој се чуваат последните 3 рутирани аргументи.

Слика 7

Слика 8

3.4.3 Cluster-tree Topology

Cluster-tree мрежите се специјален вид од peer-to-peer мрежите, каде што скоро сите уреди се FFD, а RFD може да се сретне само како крајно теме на гранката. Било кој FFD може да има улога на координатор, и може да врши синхронизација на сите други уреди и координатори. Како и да е, само еден од овие координатори може да биде PAN координатор. PAN координаторот го формира првиот cluster именувајќи го како cluster head (CLH) со cluster identifier (CID) кој не е употребуван од другите мрежи, и испраќа beacon рамки кон соседните уреди. Тие уреди откако ќе ја примат рамката бараат да се конектираат кон CLH. Ако PAN координаторот им дозволи да се приклучат, тогаш тој ќе го додаде уредот како дете уред (child device) во листата на соседни темиња. Новодопадениот уред ќе го додаде CLH како негов родител во неговата листа на соседни темиња и почнува да испраќа периодични beacons како ќе можат и други уреди да се приклучат кон мрежата на тој уред. Откако сето ова ќе помине и ќе се видат барањата на апликацијата PAN координаторот започнува да му дава инструкции на уредот со цел тој да може да стане CLH за нов cluster, додаден на првиот. Предност на оваа топологија е зголемена покриеност, но зголемена латенција на пораките.

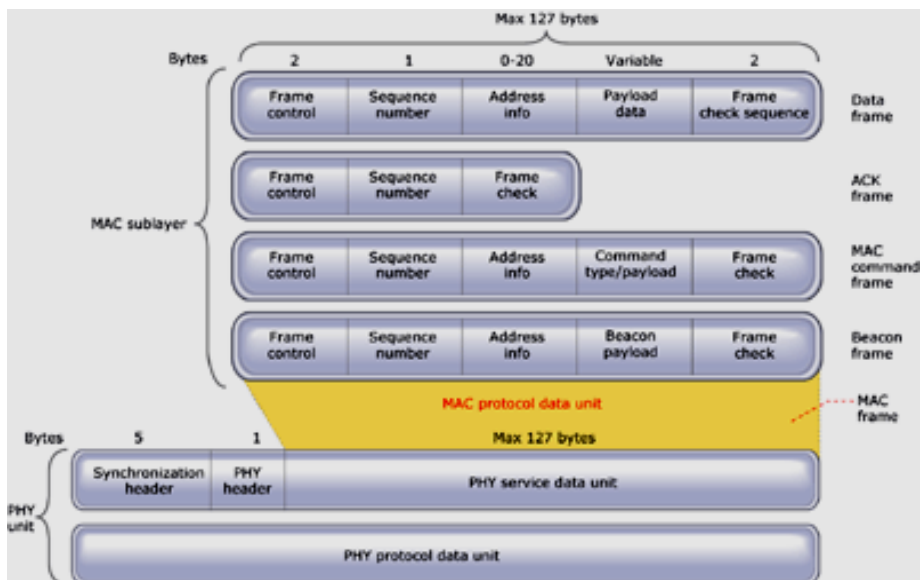
3.5 GOF Layer

General Operation Framework (GOF) е слој помеѓу апликацијата и останатиот стек од протоколот. Тој покрива различни елементи, заеднички за сите уреди, вклучувајќи: доделување адреси на мрежите и подмрежите, опис на уредите, типот на уредот, моќноста, изворот на енергија, модовите на „спиеење“ и податоци за координаторите. Со користење на објектен модел, GOF ги специфицира методите, настаните и форматите на податоците кои се користат во апликацијата.

4. Структура на рамката (Frame structure)

Следната слика ги илустрира четирите основни типови на рамки, дефинирани во 802.15.4: податочна (data), ACK, MAC, beacon.

Слика 9

<http://homepage.uab.edu/cdiamond>

Податочната рамка има payload со големина од 104 бајти. Рамките се нумерирани со цел сите пакети да бидат означени. Frame-check означува дали пакетите се примени без грешка. Ваквата структура на рамката е доверлива во тешки услови. Друга важна структура е рамката за потврда (acknowledgment frame – ACK). Таа обезбедува повратна информација од примачот дека пакетите се примени без грешка. MAC command рамката го обезбедува механизмот за далечинска контрола и конфигурација на клиентските темиња. Beacon рамката ги буди клиентските уреди, кои наслушуваат и продолжуваат да спијат ако не ја добијат. Посебно овој тип на рамка е потребен кај mesh и cluster-tree топологиите за синхронизирање на сите темиња, без да ги бараат оние кои трошат многу енергија (батерија) слушајќи подолг временски период.

5. Енергија и beacons

Поради малата потрошувачка на енергија, ZigBee уредите имаат долг животен век. Тоа се должи на поголемиот дел од времето кој го поминуваат во „спиене“, а се „буда“ само неколку секунди, со цел да го потврдат своето присуство во мрежата. Ваквата работната околина може да биде со или без употреба на beacon. Што значи тоа?

„non-beacon mode“ е традиционален начин на комуникација кај peer-to-peer мрежите. Секој клиент е автономен, и може да комуницира со друг клиент по своја желба, но може да прави интерференција кај другите кленти. Каналот по кој треба да се одвива комуникацијата може да биде зафатен, или примачот може да не го слушне испраќачот. Овој мод најчесто се користи кај мрежите чии уреди 99.9% од времето го поминуваат во „спиене“, како што се детекторите на движење (motion detectors), детекторите за кршење на стакло (glass-break detectors) и сл. Кога некој настан ќе го прекине нивниот „сон“, тие се „будат“ и започнуваат да дејствуваат. Мрежниот координатор, кој цело време е напојуван и „буден“ го забележува дејството на уредот. „beacon mode“ се употребува најчесто при комуникација во големи мрежи, како cluster tree или mesh мрежа, со цел – контрола на потрошувачката на енергија. Со помош на beacon кој го испраќа мрежниот координатор, клиентите знаат кога треба да комуницираат меѓусебе. Клиентот го наслушнува каналот за тој beacon. Ако го добие, гледа дали некоја порака на страната на испраќачот чека за испраќање. Во тој случај, пораката се испраќа до клиентот, а во спротивно уредот продолжува да „спие“, се додека не стигне времето, дефинирано по распоред, од страна на координаторот за повторно „будење“. Кога завршуваат активностите на координаторот и тој продолжува да „спие“.

6. Пристап до каналот, адресирање

Имплементирани се два механизми за пристап до каналот (channel accessing). За „nonbeacon-enabled network“ се применува стандарден ALOHA CSMA-SA, со добивање на позитивна потврда за успешно примените пакети. Во „beacon enabled network“ се користи суперрамка (superframe structure) за контролирање на пристапот кон каналот. Таа рамка е поставена од мрежниот координатор кој испраќа beacons во однапред дефинирани временски интервали (најчесто од 15.38ms, се до 252s) во 16 временски слотови со иста ширина помеѓу beacons. Оваа структура гарантира определена пропусна моќ и мала латенција. Пристапот кон каналот во секој временски слот е базиран на натпревар. Како и да е, мрежниот координатор може да определи до седум временски слотови за секој beacon интервал, со што се подобрува квалитетот на услугата. Адресите кои ги користат уредите се 64 битни или 16 битни (скратено адресирање). Полето за адресата во рамките на MAC, може да содржи истовремено информации за адресите на испраќачот и примачот. Тоа е најпотребно кај peer-to-peer мрежите, односно mesh, такашто со таа информација ако темето не е достапно, може да се избере друг пат за комуникација, и притоа се спречуваат падови во мрежата.

7. Data transfer модел

Постојат три начини на трансфер на податоците: од координаторот до уредот, од уредот до координаторот и повеќу два peer-to-peer уреди. Кај сите овие начини, маханизмот за трансфер зависи од тоа дали мрежата поддржува beacon или не.

Кога уредот сака да испрати податоци во „nonbeacon-enabled network“, тој едноставно врши трансмисија на рамката со употреба на unslotted CSMA-CA до координаторот. Исто така има и опционална потврда на крајот.

Кога уред сака да врши пренос на податоци во „beacon-enabled network“, тој прво наслушува за тој beacon. Кога beacon-от е пронајден, тој се синхронизира со суперрамката. Во вистинското време, тој ја испраќа својата рамка на координаторот, со помош на slotted CSMA-CA. Исто така и тука има опционална потврда на крајот.

Кога координаторот сака да испрати податоци до уредот во „beacon-enabled network“ иницира beacon, а пораката со податоците останува да чека. Уредот повремено ја наслушува мрежата за beacon, и ако види дека пораката со податоци чека, испраќа MAC барање за таа порака (тие податоци) со помош на CSMA-CA. Координаторот опционално ја потврдува успешната трансмисија на податоците. Пораката со податоци е испратена со помош на slotted CSMA-CA. Исто така и уредот ги потврдува успешно примените податоци со испраќање на рамка за потврда. После добивањето на оваа потврда, пораката со податоци е избришана од листат на чекање.

Кога координаторот сака да испрати податоци до уредот во „nonbeacon-enabled network“, тогаш ги чува податоците за уредот кој најпрво ќе воспостави контакт, а потоа и барање. Контактот се остварува кога уредот испраќа MAC барање за податоците, со помош на unslotted CSMA-CA до координаторот. Координаторот го потврдува тој пакет. Ако податоците чекаат да бидат испратени, координаторот ја испраќа рамката со податоци со помош на unslotted CSMA-CA. Ако нема податоци кои чекаат да бидат испратени, тогаш координаторот испраќа податочна рамка со нула должина на payload полето, со цел да каже дека нема податоци кои чекаат да бидат испратени.

Во peer-to-peer мрежи, знаеме дека сите уреди во даден радиус, можат меѓусебно да комуницираат. Постојат два начини за ова: уредот константно ќе слуша и ќе ги испраќа своите податоци со помош на unslotted CSMA-CA, или, уредите ќе се синхронизираат меѓусебно, такашто ќе заштедат на енергија.

8. Предности на ZigBee

8.1 Доверливост

Знаеме дека безжичната комуникација е доста недоверлива. Доказ за тоа е обичниот мобилен телефон кој лесно може да се најде во простор каде приемот на сигнал е многу мал или воопшто го нема (пример во лифт). Тоа претставуваат само обични радио бранови, кои лесно можат да наидат на пречка, да бидат блокирани, рафлктирани, дисперзирани и сл. Нивното распространување многу зависи и од дизајнот на антената, работната енергија, па дури и временските услови.

За да се решат сите овие недостатоци, ZigBee Alliance го креира доверливиот ZigBee. Доверливоста се докаажува преку следново:

- IEEE 802.15.4 со O-QPSK и DSSS
- CSMA-CA
- 16-bit CRCs
- Потврда на секој чекор
- Mesh мрежи во кои се одбира најповолната патека
- End-to-end потврди за да се потврди успешно примениот податок

8.2 Безбедност

За обезбедување на мрежата, ZigBee користи еден од најреспектираните стандарди за криптирање - Advanced Encryption Standard (AES) кој произлегува од Institute of Standards and Technology (NIST). Со овој стандард се криптираат и декриптираат пакетите, такашто скоро е невозможно нивно пробивање.

- Секој уред има листа на доверливи уреди во рамки на мрежата.
- Податоците напредно се криптираат со 128 битни клучеви.
- Рамките имаат свој интегритет, такашто не може да ги модифицира нитуедна страна која нема клуч.
- Секвенцијално освежување, потребно за одбивање на рамките кои се препуштени.

9. Разлика со Bluetooth

- ZigBee наликува на Bluetooth, но тој е далеку поедноставен од него, има мал пренос на податоци, а голема зештеда на енергија бидејќи поголемиот дел од времето го поминуваат во пасивност (snoozing). Тоа значи дека еден уред може да работи дури и по неколку години само на две исти AA батерии.

- Растојанијата на кои може да функционира ZigBee се од 10 до 75 метри, за разлика од само 10 метри кај Bluetooth.
- Количината на пренос на податоци кај ZigBee е 250 Kbps, ако фреквенцијата е 2.4GHz, 40Kbps на 915MHz (10 канали) и 20Kbps на 868MHz (1 канал), за разлика од Bluetooth каде пропусната моќ е 1Mbps.
- ZigBee мрежа може да содржи многу уреди кои меѓусебно комуницираат со многу мали пакети на податоци, дури до 254 темиња, за разлика од Bluetooth каде се разменуваат големи пакети, како слики, видео и слично, и комуникацијата е најчесто помеѓу два (максимум 7) уреди поврзани во ad hoc мрежа.
- Што се однесува на брзината на разбудување, кај ZigBee потребни се околу 15ms за разбудување на уредите, а кај Bluetooth потребни се 3s за тоа.

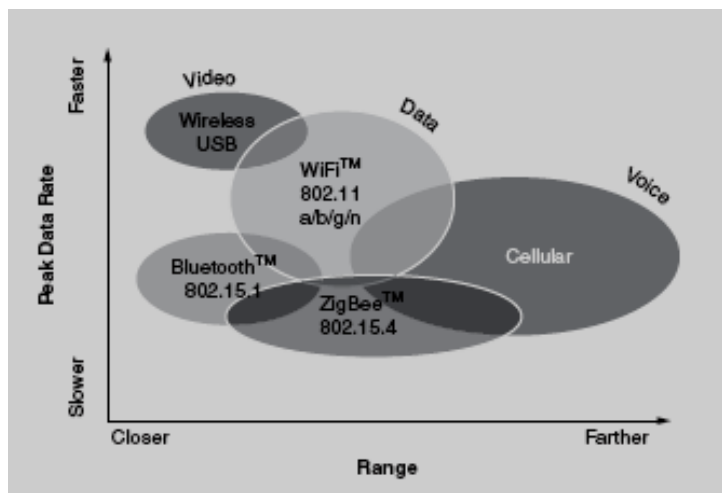
Еве споредба и со другите безжични технологии:

Табела 1

Стандард	Пропусна моќ	Потрошувачка на енергија	Големина на стекот	Апликации
Wi-Fi	До 54Mbps	400+mA	100+KB	Интернет пребарување, трансфер на податоци, умрежување и сл.
Bluetooth	1Mbps	40mA	~100+KB	Wireless USB, handset, headset
ZigBee	250Kbps	30mA	4-32KB	Далечинска контрола, сензори, детектори и сл.

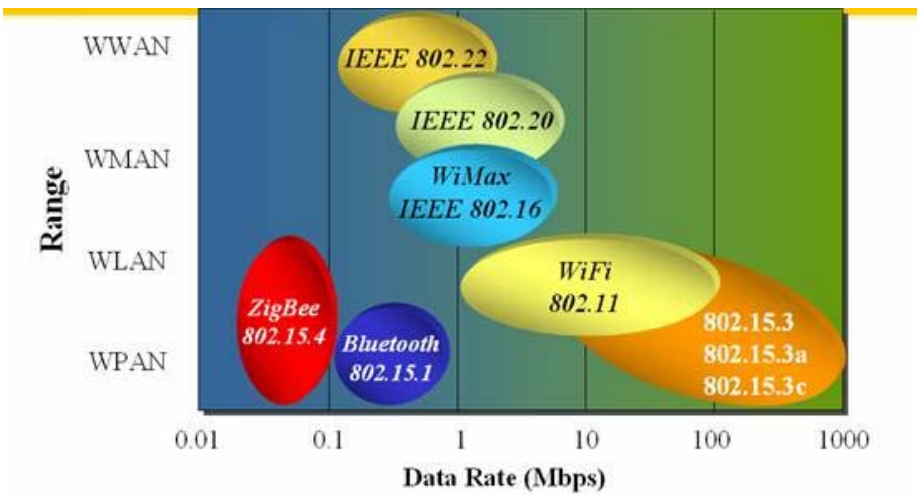
<http://homepage.uab.edu/cdiamond>

Слика 10

Sinem Coleri Ergen, ZigBee/IEEE 802.15.4

Слика 11

<http://homepage.uab.edu/cdiamond>

Заклучок

Додека другите безжични стандарди стремат кон сè поголема брзина за пренос на податоците, ZigBee цели кон пониска. Додека другите безжични протоколи додаваат сè повеќе и повеќе делови, ZigBee развива тенок стек кој се наоѓа во 8 битни микроконтролери. Додека другите безжични технологии вршат streaming на high-definition видео, ZigBee умее да ја контролира светлината или температурата. Ако сите други технологии можат да функционираат на батерија неколку часови или денови, ZigBee е дизајниран за работа дури и неколку години. Ако животниот век на уредите во другите технологии е најчесто неколку месеци, кај ZigBee тој е една или повеќе децении. Токму поради сите овие позитивни карактеристики, ZigBee серверот се именува како „Wireless sensor networking and control“, а слоганот за ZigBee е „Wireless Control That Simply Works“.

Summary

While most wireless standards are striving to go faster, ZigBee aims for low data rates. While other wireless protocols add more and more features, ZigBee aims for a tiny stack that fits on 8-bit microcontrollers. While other wireless technologies look to deliver streaming high-definition media, ZigBee looks to control a light or send temperature data to a thermostat. While other wireless technologies are designed to run for hours or perhaps days on batteries, ZigBee is designed to run for years. And while other wireless technologies provide months of shelf life for a product, ZigBee products can typically provide decades or more of use. Therefore, the slogan for ZigBee is, „Wireless Control That simply Works“.

Key words:

ZigBee, wireless networks, remote control, protocol, physical layer, data layer, network layer, sensors, bandwidth, latency, channel access, listening, competition, topology, frame, addressing, CSMA-CA, ALOHA, beacon, Bluetooth.

Користена литература:

Sinem Coleri Ergen, *ZigBee/IEEE 802.15.4 Summary*: September 10, 2004

Drew Gislason, *ZIGBEE WIRELESS NETWORKING*: August, 2008

<http://homepage.uab.edu/cdiamond/What%20is%20Zigbee.htm>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Zigbee>

<http://www.digi.com/technology/rf-articles/wireless-zigbee.jsp>

<http://www.howstuffworks.com>

РАЗЛИКИ МЕЃУ ТРАДИЦИОНАЛНАТА И ONLINE ПРОМОЦИЈАТА DIFFERENCES BETWEEN TRADITIONAL AND ONLINE PROMOTION

***Анстракт:** Маркетинг теоријата започнува да го мапира огромниот неистражен комуникациски простор на Интернетот, што е во корелација со растечките инвестиции на најголемите и најбогати компании во онлајн адвертајзингот. Клучните разлики помеѓу традиционалната и онлајн промоцијата се истражувани од еминентни маркетинг и комуникациски стручњаци, што овозможува далеку поефикасна примена на онлајн промотивните техники во бизнисот и подобро разбирање на уникатната природа на Интернетот како промотивен медиум.*

***Клучни зборови:** Онлајн промоција, Интернет промоција, Веб маркетинг*

Вовед

По првите, често контрадикторни реакции на адвертајзинг индустријата кон новиот медиум кои се движеа од преголем ентузијазам до неоправдан скептицизам, во последно време се чини дека онлајн промоцијата е цврсто позиционирана во мислите на сите маркетери – според повеќе најнови истражувања онлајн адвертајзингот бележи повеќегодишен апсолутен и релативен пораст (во однос на другите медиуми), дури и во години кога целокупниот адвертајзинг пазар стагнира или опаѓа. Вложувањата во Интернет промоција секојдневно растат од појавата на овој медиум, со значаен исклучок на периодот по пукањето на dot.com “меурот” на Њујоршката берза во средината на 2000, како резултат на генералната е-бизнис рецесија. Меѓутоа, од 2002 наваму, онлајн адвертајзинг индустријата бележи огромен пораст, при што, за разлика од периодот пред 2000-та, кога главните вложувања во веб-рекламирање отпаѓале на многубројните онлајн фирми (кои најчесто настапувале со преамбициозен бизнис модел), новиот пораст се должи на се поголемата насоченост на најголемите традиционални фирми кон Интернетот како бизнис и промотивна алтернатива. Според

¹ Факултет за економски науки, ЕУРМ

најновите истражувања² на Internet Advertising Bureau, спроведени во соработка со PricewaterhouseCoopers во врска со големината на онлајн адвертајзинг пазарот во Велика Британија, во првите шест месеци на 2006 година овој пазар бил вреден 917,2 милиони фунти, што е апсолутен пораст од неверојатни 40,3% во однос на претходната година. Ова е најбрз пораст забележан во историјата на адвертајзинг медиумите. Понатаму, се предвидува дека во скоро време онлајн адвертајзингот ќе го надмине радиото, а на среден рок, магазините и списанијата, па дури и телевизијата.³

Разлики меѓу традиционалната и онлајн промоцијата

Користењето на Интернет и новите медиуми во комуникациски, т.е. промотивни цели, во економската литература често се нарекува *интерактивни маркетинг комуникации*. Според Чефи, постојат осум клучни промени во карактеристиките на комуникацијата, како што маркетерите се префрлаат кон искористување на новите медиуми наместо традиционалните. Тоа се⁴:

1. Од туркање (push) кон влечење (pull)
2. Од монолог кон дијалог
3. Од “еден кон повеќе” кон “еден кон неколку” и “еден кон еден”
4. Од “еден кон повеќе” кон “повеќе кон повеќе” комуникации
5. Од lean-back кон lean-forward
6. Медиумот ја менува природата на стандардните маркетинг комуникациски алатки како што е економската пропаганда
7. Пораст на комуникациските посредници
8. Интеграција

Во продолжение, се задржуваме на пократко објаснување (со примери) на овие клучни промени во промотивната парадигма.

1. Од туркање (push) кон влечење (pull)

Разликата помеѓу push и pull медиумите е следнава – кај push медиумите комуникациите се пренесуваат од производителот кој рекламира до потрошувачите кои се пасивни реципиенти во процесот, додека кај pull

² IAB Online Adspend Factsheet – First Half 2006
(<http://www.iabuk.net/en/1/iabknowledgebankadspendadspendfctsh12006.html>).

³ “Advertising Goes off the Radio”, *Business Week* -
http://www.businessweek.com/technology/content/dec2006/tc20061207_485162.htm

⁴ Dave Chaffey, Richard Mayer, Kevin Johnston, Fiona Ellis-Chadwick, “Internet Marketing – Strategy, Implementation and Practice”, FT Prentice Hall, Harlow, 2005, p. 311

медиумите потрошувачот е проактивен во изборот на пораката преку активно пребарување на вебсајтот. Интернетот е типичен пример за pull медиум, за разлика од традиционалните медиуми како што се печатените медиуми, телевизијата и радиото. Потрошувачите го посетуваат сајтот само доколку имаат потреба – на пример, потрошувач заинтересиран за купување на автомобилски делови ќе посетува сајтови поврзани со неговиот интерес. Ова од една страна претставува голема предност, бидејќи потрошувачот е проактивен и навистина заинтересиран за купување, но од друга страна, маркетерите имаат помалку контрола од традиционалните медиуми каде пораката се пренесува кон дефинирана публика. Поради ова, од суштинско значење за комерцијалниот успех е да се изгради свесност кај потрошувачот за постоењето на сајтот и можностите кои тој ги нуди.

2. Од монолог кон дијалог

Можеби она што највеќе го разликува Интернетот од другите медиуми е неговата двонасочност, односно можноста за интеракција помеѓу компанијата и потрошувачот. На пример, доколку потрошувачот побарал информации или купил музички систем, во иднина, преку дознавањето на неговата електронска пошта, за компанијата ќе биде возможно постојано да му доставува нови понуди и информации поврзани со неговиот специфичен интерес, т.е. музичкиот систем (нови музички системи, надградба на звучници, информации за отворање на сервиси на компанија, уреди со кои може да се поврзе музичкиот систем, итн.) Всушност, ова веќе преставува нормален начин на функционирање на корпоративните сајтови. Интерактивноста отвора перспективи за градење на долгорочна комуникација со потрошувачите, во кои користа на потрошувачот ќе биде дознавање повеќе за понудата на компанијата, додека пак интересот на компанијата ќе се состои во дознавање на преференциите на потрошувачот, и подобро прилагодување на сопствената понуда кон неговите потреби.

3. Од “еден кон повеќе” кон “еден кон неколку” и “еден кон еден”

Традиционалните медиуми функционираат на принципот “еден кон повеќе”. Информацијата се испраќа од еден центар кон повеќе приматели. Телевизиската реклама ја следат сите кои го гледаат пропагандниот блок, без разлика во која од целните групи на компанијата припаѓаат, или дали воопшто се дел од нејзините целни групи. Интернетот пак, како медиум функционира по принципот “еден кон неколку” или дури “еден кон еден”. Е-маркетерите можат да си дозволат да ги скројат и да ги таргетираат нивните пораки кон различни сегменти преку понуда на различна содржина или различни e-mail-ови за различна публика, или пак во моделот “еден кон

еден”, за поединечните потрошувачи. Се смета дека понатамошниот развој на веб технологиите ќе доведе до сè поголема трансформација на Интернетот во “еден кон еден” медиум, т.е. до процес на *персонализација* – испорака на прилагодени содржини за секој индивидуален потрошувач преку веб-страниците, електронската пошта или push технологиите.⁵

Хофман и Новак претпоставуваат дека оваа промена е драматична и претставува нова маркетинг парадигма, каде интеракцијата не се одвива помеѓу испраќачот и примачот, туку со самиот медиум: “потрошувачите може да стапат во интеракција со медиумот, фирмите можат да обезбедуваат содржини за медиумот, и во најрадикалното заминување од традиционалните маркетинг околина, потрошувачите може да обезбедуваат комерцијално-ориентирани содржини на медиумот.”⁶

4. Од “еден кон повеќе” кон “повеќе кон повеќе” комуникации

Моделот “повеќе кон повеќе” означува дека преку медиумот потрошувачите може да комуницираат со другите потрошувачи. Интернетот овозможува повеќе начини на ваква комуникација – онлајн форуми на корпоративските сајтови, интернет заедници, специфични форуми кои дискутираат за определени теми, односно производи, блогови, размена на датотеки и сл. Еден од најуспешните примери за “повеќе кон повеќе” комуникација е eBay (www.ebay.com) кој им овозможува на корисниците да продаваат свои производи преку онлајн аукции. Негативноста на овој тип на комуникација е тоа што компанијата има мала контрола над негативните пораки кои можат да дојдат од потрошувачите.

5. Од lean-back кон lean-forward

Постепениот трансфер на адвертајзинг индустријата од традиционалните медиуми кон Интернетот всушност е еволуција од lean-back (навалување наназад) медиуми кон lean-forward (навалување нанапред) медиуми. Оваа терминологија се употребува за интензитетот на восприемање на пораката од медиумот. Интернетот е интензивен, lean-forward медиум, што значи дека веб сајтот го има целосното внимание на

⁵ Dave Chaffey, Richard Mayer, Kevin Johnston, Fiona Ellis-Chadwick, “Internet Marketing – Strategy, Implementation and Practice”, FT Prentice Hall, Harlow, 2005, p. 312

⁶ Donna Novak and Thomas Hoffman, “New metrics for new media: towards the development of web measurement standards”, World Wide Web Journal 2(1), 213-46, 1997

посетителот. Ова пак значи, дека посетителот сака поголема контрола над информациите што ги добива, и сака подлабоко искуство и задоволување на неговите потреби за информации. Првите впечатоци за вебсајтот се исклучително битни – во услови на хиперконкурвенција на веб просторот, доколку посетителот веднаш не го најде тоа што му е потребно, дали поради слаб дизајн, организација, или мала брзина, веројатно веднаш ќе се префрли на друг сајт и можеби никогаш нема да се врати.

6. Медиумот ја менува природата на стандардните маркетинг комуникациски алатки како што е економската пропаганда

Се смета дека на Интернет, вкупната порака на рекламата станува помалку важна, бидејќи посетителите бараат детални информации. Бертон и др. сметаат дека вебсајтот претставува мешавина помеѓу економската пропаганда и директната продажба, бидејќи освен функцијата на рекламата (да информира, потсети и убеди), вебсајтот го ангажира потрошувачот во дијалог⁷. Во понатамошниот дел од трудот ќе се зборува повеќе за разликите помеѓу адвертајзингот во новите и традиционалните медиуми.

7. Пораст на комуникациските посредници

Кај традиционалните медиуми, пораст на комуникациските посредници настанува тогаш кога медиумскиот пазар е атомизиран на голем број на сопственици на помали весници, телевизиски и радио станици. Обично, ситуацијата е таква што најголемиот капитал е концентриран во помал број на медиумски магнати. Интернетот пак, покажува поинакви тенденции – кај него огромниот број на сопственици на медиуми (т.е. вебсајтови) е речиси природна состојба – ова отвора огромни можности за маркетерите кои ги промовираат своите производи и услуги. Традиционалните радио станици, весници и списанија секојдневно мигрираат онлајн, но постојат и огромен број на издавачи кои постојат само во електронска форма – хоризонтални портали како што се машините за пребарување (search engines), вертикални портали специјализирани за одредена индустрија, итн. Задачата на маркетерот е од огромната палета на електронски издавачи да ги избере оние со помош на кои промотивните цели ќе бидат остварени ефикасно и ефективно.

⁷ P. Berthon, L. Pitt, and R. Watson – “Resurfing WWW: reasearch perspectives on marketing communication and buyer behaviour on the World Wide Web”, International Journal of Advertising 15, 1998, p. 287 - 301

8. Интеграција

Иако Интернетот има различни карактеристики, споредено со традиционалните медиуми, ова не значи дека треба да ги насочиме комуникациските напори исклучиво на Интернет или исклучиво само на традиционалните медиуми. Наместо тоа, треба да се комбинираат новите и старите медиуми, максимизирајќи ги нивните предности и минимизирајќи ги нивните слабости. Бидејќи просечниот потрошувач поминува повеќе време надвор од мрежата, офлајн промоцијата е битна дури и за оние производи/услуги кои постојат само на Интернет (како што е на пример Amazon.com). Напорите треба да бидат насочени кон остварување синергиски ефект и купување на мешан начин (mixed-mode buying). На пример, еден потрошувач во печатените медиуми забележува реклама за стручна програмерска книга: на рекламата е напишан вебсајтот на издавачот. Во текот на денот, овој потрошувач го посетува сајтот и забележува дека му стојат повеќе опции на располагање: да ја нарача книгата преку сајтот или преку телефонскиот сервис за кој дознал преку истиот сајт, или дури, да ја превземе (download-ира) книгата од сајтот само во електронски формат, за пониска цена.

Според Питерс⁸, Интернетот ја променил комуникацијата на четири различни начини:

1. *Комуникациски стил* – комуникацискиот стил е променет со инстантен трансфер на податоци преку онлајн потрошувачки сервис. Асинхроната комуникација, каде постои временско растојание помеѓу испраќањето и примањето на информации, сеуште постои (пр. електронска пошта), но во принцип главно постои инстантен одговор на потребата за информации на корисникот.

2. *Социјална присутност* – кај вебсајтовите може да недостасува чувството дека размената на информации е топла, лична и активна. Ова може да се подобри со персонализација на веб страната.

3. *Контрола над контактот* – потрошувачот има поголема контрола над контактот, бидејќи најчесто сам бира кои информации да ги добие.

4. *Контрола над содржината* – опциите за персонализација му даваат на корисникот поголема контрола над содржината. (на пример, подесување на некои аспекти на изгледот на страницата, филтрирање на одредени податоци и слично)

⁸ L. Peters, "The new interactive media: one-to-one but to whom?", Marketing Intelligence and Planning 16, 1998, p. 22- 30

Поради релативно новиот феномен на употреба на Интернетот во адвертајзинг цели, разликите помеѓу традиционалните и онлајн методите за промовирање сеуште се предмет на истражување во научните кругови. Даниел Џанал⁹ смета дека суштинска одлика на Интернетот како комуникациско - промотивен медиум е енорно зголемената способност за интеракција со корисникот, т.е. потрошувачот. Од неа произлегуваат 5 клучни области на разликување од “старите” медиуми, кои може да се видат во следната табела¹⁰:

	<i>Стари медиуми</i>	<i>Нови медиуми</i>
Простор	Скапа стока	Евтин, неограничен
Време	Скапа стока за маркетерите	Скапа стока за корисниците
Создавање на слики	Сликата е најважна Информацијата е споредна	Информацијата е најважна Сликата е споредна
Комуникација	Push, еднонасочна	Pull, интерактивна
Повик кон акција	Стимулации	Информации

Таб 1. Клучни области на разликување на старите и новите медиуми

Промотивните трошоци на Интернет се редуцираат како што рапидно се зголемува просторот за поставување на промотивните пораки. Понатаму, корисникот/потрошувачот е тој што го започнува дијалогот и тој очекува да бидат задоволени неговите специфични потреби. Исто така, времето на корисниците е “скапо”, бидејќи тие имаат ограничено време да ги најдат информациите што им се потребни. Тоа значи дека интеракцијата со корисникот ќе биде ограничено и веб маркетерот мора да настојува да ги максимира резултатите за тоа време. И како последен заклучок, Џанал наведува дека “информацијата е главна валута”, односно, на Интернет, поважна е понудата на поконкретни информации одошто играњето на “емотивната карта”.

Чефи смета дека постојат разлики во ефективноста помеѓу офлајн и онлајн медиумите во следниве области¹¹:

⁹ Daniel S. Janal, “Dan Janal's Guide to Marketing on the Internet: Getting People to Visit, Buy, and Become Customers for Life”, John Wiley and Sons, 2000, p. 16

¹⁰ Daniel S. Janal, “Online Marketing Handbook. How to Promote, Advertise, and Sell your Products and Services on the Internet”, Van Nostrand Reinhold, ITC, New York, 1998

¹¹ Dave Chaffey, Richard Mayer, Kevin Johnston, Fiona Ellis-Chadwick, “Internet Marketing – Strategy, Implementation and Practice”, FT Prentice Hall, Harlow, 2005, p. 317

1. *Опсег на медиумот.* Над 50% од населението во развиените земји веќе има редовен пристап на Интернет (51,3% во ЕУ, 70% во САД¹²). Иако ова покажува дека Интернетот веќе е масовен медиум, постои значајно малцинство кое нема пристап и не може да биде допрено преку овој медиум. Опсегот значително варира во зависност од возраста и социјалната група.¹³

2. *Медиумска потрошувачка.* И покрај огромниот пораст на времето поминато во “виртуелниот свет”¹⁴, најголем број од потрошувачите го поминуваат поголемиот дел од времето во реалниот свет. Тоа значи дека во најголемиот дел од денот, тие се изложени на влијанието на другите медиуми (печатени медиуми, телевизија итн.). Како противаргумент може да се наведе дека интензитетот и длабочината на онлајн интеракцијата се многу поголеми.

3. *Вклученост.* Користењето на Интернет е lean-forward искуство, што значи дека корисниците практикуваат поголема вклученост во размената на информации. Сепак, некои истражувања покажуваат дека одредени форми на визуелен адвертајзинг можат да бидат игнорирани од корисникот доколку тој бара текстуални информации.

4. *Градење на свесност.* Се смета дека офлајн адвертајзингот, поради поголемата визуелна разноликост, е подобар во градењето на свесност за брендот, производот, итн.

Интересна вивисекција на разликите помеѓу онлајн адвертајзингот и другите форми на рекламирање прави Сели Џ. МекМилан, која наведува четири клучни разлики¹⁵:

1. **Интернетот ја “компресира” хиерархијата на ефектите.** Традиционално, маркетерите поставувале различни цели за промоцијата (т.е. адвертајзингот) и за маркетингот, поаѓајќи оттаму шго промоцијата работи на комуникациските аспекти на маркетинг хиерархијата (свесност, став), додека маркетингот работи на хиерархиските цели од повисоко ниво (купување, лојалност кон марката). Промоцијата е дел од 4P на маркетингот

¹² <http://www.internetworldstats.com>

¹³ http://www.pewinternet.org/trends/User_Demo_1.11.07.htm

¹⁴ <http://www.multilingual-search.com/time-spent-online-is-increasing-in-france-italy-uk-sweden-switzerland-spain-germany/06/04/2005/en/>

¹⁵ Sally J. McMillan, “Internet Advertising, One Face or Many?”, Manuscript prepared for *Internet Advertising: Theory and Research* (2nd edition), David W. Schumann & Esther Thorson, 2004

заедно со производот, дистрибуцијата и цената. Меѓутоа на Интернет, линиите кои ги разграничуваат овие концепти бледнеат. На пр. веб банерите може да помогнат во градењето на свесност за марката, но тие најчесто се дизајнирани за на нив да се кликне и да се посети сајтот кој ги продава производите и услугите присутни на банерот. Тоа значи дека бледнее разликата помеѓу промотивната порака и актот на набавка.

2. Интернет е првиот широко достапен потрошувачки медиум што овозможува претходно недостижни нивоа на интеракција. Интерактивноста се дефинира како повеќедимензионален концепт кој вклучува двонасочна комуникација, високо ниво на вклученост на корисникот и/или контрола на пораките, и навременост на комуникацијата¹⁶. Онлајн адвертајзингот има поголем капацитет од другите форми на адвертајзинг да развие двонасочна комуникација со потрошувачите, да го ангажира потрошувачот и брзо да испрати навремени пораки.

3. Наметливост на Интернет промоцијата. Истражувачите исто така, ја испитувале наметливоста, односно нејзиниот недостаток како уникатна карактеристика на онлајн промоцијата. Во првите денови на онлајн адвертајзингот, се сметало дека тој не е доволно наметлив за да биде ефективен. Најголемиот број на рекламни пораки се емитуваат за време на прекините на телевизиската емисија или како наметнување во текот на читање на списанијата. Но, на Интернет, нештата се поинакви. Во суштина, потрошувачот треба да ја побара рекламната наместо таа да му се наметне. Маркетинг агенциите изнајдоа разни начини да ги наметнат своите реклами преку алатки како што се на пример, рор-уп рекламите кои ненадејно се појавуваат за време на сурфањето. Сепак, истражувањата покажуваат дека овие нападни форми на рекламирање водат кон иритација и избегнување.

4. Интернетот има капацитет за персонализирана комуникација. Можноста за комуникација “еден кон еден” се смета за револуционерна особина на овој медиум. Интернетот овозможува нов вид на персонализација кој произлегува од самата употреба. На пример, кога потрошувачите отвараат my.yahoo страницка, тие не добиваат само лични вести, временска прогноза и телевизиска програма, туку на сопственикот на сајтот му овозможуваат поголем увид кон личните преференции на потрошувачите кои можат да доведат до таргетирани маркетинг пораки.

¹⁶ Y. Liu, L. J. Shrum, “What is interactivity and is it always such a good thing: Implications of definition, person, and situation for the influence of interactivity on advertising effectiveness”. *Journal of Advertising*, 31(4), 53-64., 2002

Заклучок

Од досега направениот избор на литература може да се заклучи дека, и покрај тешкотиите предизвикани од динамичниот и променлив карактер на Интернетот како промотивен медиум, маркетинг теоријата започнува да го мапира овој огромен неистражен комуникациски простор. На глобален план, истражувањата на еминентните стручњаци од областа на промоцијата се во корелација со растечките инвестиции на најголемите и најбогати компании во онлајн адвертајзингот, што покажува дека индустријата ја надмина првобитната скептичност кон мрежата. На микро план, пак, залагањата на маркетинг теоретичарите и комуниколозите за што подобро разбирање на карактеристиките на новата онлајн промотивна реалност, ќе придонесат за поефективно и поефикасно искористување на Интернетот во промотивни цели од страна и на помалите компании, кои на овој начин драстично ќе ги намалат своите промотивни трошоци. Растечките трендови на онлајн промотивната индустрија значат и добри вести за потрошувачите. Внимателно анализирајќи ги карактеристиките на онлајн промоцијата, лесно може да се дојде до заклучок дека интрузивниот начин на рекламирање е одбивен за просечниот Интернет корисник. Иднината на онлајн промоцијата лежи во системите кои овозможуваат персонализација на пропагандните пораки, како на пример, Google Ads кој овозможува автоматско генерирање на ненаметливи текстуални реклами во зависност од профилот на корисникот. Значи, компанијата ги промовира своите производи на концизно дефинирани сегменти, а потрошувачот добива реклами за она што навистина му е потребно. Оттаму, следува дека правилната употреба на онлајн рекламирањето ќе доведе до квалитативно нови и поефикасни односи помеѓу производителите и потрошувачите, што, во крајна линија значи задоволување на маркетинг постулатот дека потрошувачот треба да завзема централно место во економската размена.

Summary

It should be concluded, from the selected references, that in spite of the difficulties caused by the dynamic and variable character of the Internet, the marketing theory has begun to map this huge uninvestigated communication space. On a global scale, the amount of research conducted by the eminent experts in the advertising field correlates to the growing investments of the biggest and wealthiest companies in online advertising, indicating that the industry has overcome the initial skepticism towards the net. On a micro level, the marketing theorists and communication experts' efforts to fully understand the features of the new online promotional reality will contribute to a more effective and efficient use of the Internet for promotional purposes by the smaller companies, resulting in

drastic decrease of the promotional costs. The online promotion industry's incremental trends are also good news for the consumers. From a careful analysis of the properties of online promotion, it should be easily concluded that intrusive advertisements are deplored by the average Internet user. The future of online promotions lies in those systems that facilitate personalization of advertising messages, like for example, Google Ads, a system that is enabling an automatic generation of non-intrusive textual ads depending on the user's profile. This means that the company is promoting its products to concisely defined segments, and the consumer is receiving ads only for what is truly necessary for him/her. On a final note, we can conclude that the proper use of online advertising will result in a new quality and efficiency in the advertiser – consumer relations – the bottom line being that the basic marketing premise is fulfilled: the consumer should take the central place of every economic exchange.

Key words: Online promotion, Internet promotion, Web marketing

Користена литература и веб сајтови

- Dave Chaffey, Richard Mayer, Kevin Johnston, Fiona Ellis-Chadwick, "Internet Marketing – Strategy, Implementation and Practice", FT Prentice Hall, Harlow, 2005
- Daniel S. Janal, "Dan Janal's Guide to Marketing on the Internet: Getting People to Visit, Buy, and Become Customers for Life", John Wiley and Sons, 2000
- Harvey Deitel, "e-Business & e-Commerce for Managers", Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ, USA, 2000
- Sally J. McMillan, "Internet Advertising, One Face or Many?", Manuscript prepared for *Internet Advertising: Theory and Research (2nd edition)*, David W. Schumann & Esther Thorson, 2004
- Rick E. Bruner – "DoubleClick's The Decade in Online Advertising, 1994 2004" (http://www.doubleclick.com/us/knowledge_central/documents/RE_SEARCH/dc_decaderinonline_0504.pdf)
- Donna Novak and Thomas Hoffman, "New metrics for new media: towards the development of web measurement standards", World Wide Web Journal 2(1), 213-46, 1997
- Philip Kotler, Gary Armstrong, John Saunders, Veronica Wong,
- Xavier Dreze and Fred Zufryden, "Is Internet Advertising ready For Prime Time", *Journal of Advertising Research*, 1998
- L. Peters, "The new interactive media: one-to-one but to whom?", Marketing Intelligence and Planning 16, 1998
- Y. Liu, L. J. Shrum, "What is interactivity and is it always such a good thing: Implications of definition, person, and situation for the influence of interactivity on advertising effectiveness". *Journal of Advertising*, 31(4), 2002

- “Internet advertising shoots past estimates” -
http://www.theregister.co.uk/2006/09/29/internet_advertising_booms/
- “Advertising Goes off the Radio”, *Business Week* -
http://www.businessweek.com/technology/content/dec2006/tc20061207_485162.htm
- http://www.doubleclick.com/us/knowledge_central/
- <http://www.iabuk.net>
- <http://www.pewinternet.org>
- <http://www.internetworldstats.com>

Пом. асс **Викторија МАНГАРОСКА¹**,

УРБАНИСТИЧКИ КОНЦЕПТ ЗА РАЗВОЈ НА КУЛТУРНИ СОДРЖИНИ URBAN CONCEPT FOR CULTURAL DEVELOPMENT

(Излагање на меѓународен симпозиум ”Управување и конзервација на културното наследство во Македонија”, одржан од 8-13 септември 2008 година, Скопје, Република Македонија)

Анстракт

Урбанистички концепт за развој на културни содржини

- **КОНЦЕПТ ЗА РАЗВОЈ НА ПАТЕКАТА НА КУЛТУРАТА**
- **СТРАТЕГИЈА ЗА РАЗВОЈ НА ПАТЕКАТА НА КУЛТУРАТА**
- **АНАЛИЗА НА ПОСТОЈНИТЕ И НОВИ АКТИВНОСТИ КОИ СЕ ПРЕДВИДУВААТ ДА СЕ ОДВИВААТ НА ПАТЕКАТА НА КУЛТУРАТА**
- **СОДРЖИНИ СО КУЛТУРНО И КОМЕРЦИЈАЛНО ЗНАЧЕЊЕ**

Клучни зборови: патека на култура, култура, музеи, галерии, основи за економски и институционален развој, стратегија на развој

“Скопје е земска копија на Рајската градина.”

Ибн Кемал (16 век)

Културата претставува интеграциски модел на хумано однесување што вклучува мисли, комуникации, акции, обичаи, верувања, вреднувања и институции на етничка, религиозна или социолошка група. Настојувањето културата да стане достапна за секого е еден од основните принципи на хуманизацијата на современото општество. Можноста човекот да се изразува преку културниот модус е ингениозна состојба на човековото живеење. Културата треба да ги води луѓето во надминување на сите бариери.

Македонија низ историјата е мост меѓу Западот и Ориентот, меѓу Европа и Азија, таа е средба на векови, светови и цивилизации. Во културата е трајно врежана патината на историјата, традицијата, религијата, трагите на нашето постоење. Смислата на нејзиното постоење е во нејзината постојаност, вечност и убавина. Нејзиниот главен град Скопје ја потврдува исконската

¹ Факултет за арт и дизајн, ЕУРМ

нескршлива сила на животот, вечноста на опстојувањето. Поминувал низ војни и терор, буни и насилства, болести, поплави и земјотреси, но тој е појак од сето она што може да го донесе времето и да го сторат луѓето и како феникс повторно се раѓа од пепелта, понов и поулав.

Вредноста и убавината на културните дела се потврда за творечкиот гениј на човекот на овие простори. Во земја со повеќе од дваесет етнички заедници и уште повеќе вероисповеди, идејата за зачувување на заедничкото наследство е една од ретките алки на поврзување во културниот мозаик на Македонија. Токму тоа е и основниот концепт на идејното архитектонско-урбанистичко решение на Патеката на културата, концепт на споделување наместо одвојување, интегрирање наместо сепарирање, кој е водилка во стремежите за зачувување од забот на времето на она што е оставено од претходните генерации.

Пораките од минатото се незаменлив фактор за континуитет во иднината. Според футурологот Алвин Тофлер: “Познавањето на минатото треба да се претвори во средство за разбирање на сегашноста, а објектите од културата можат да бидат места ‘енклави на минатото’ и, исто така, ‘енклави на иднината’“. За да го осознае светот човекот треба да дојде во контакт со културата - уметностите, музиката, естетиката, да се движи по Патеката на културата која го збогатува неговиот дух, ги шири неговите хоризонти кон околината, но и кон светот што го опкружува.

ПАТЕКА НА КУЛТУРАТА

НАЧИН НА ЖИВОТ	ТРАДИЦИИ
ДУХОВНИ ВРЕДНОСТИ НА ЛУЃЕТО	
СТЕПЕН НА ЧОВЕКОВИ ПОСТИГНУВАЊА	
ХУМАНОСТ, ОБИЧАИ, ВЕРУВАЊА	
МОРАЛ, РЕЛИГИЈА	
УМЕТНОСТ	
КРЕАТИВНОСТ	
ЕДУКАЦИЈА	
СОЦИЈАЛИЗАЦИЈА И ИНТЕРАКЦИЈА МЕЃУ ЛУЃЕТО	
СОЖИВОТ	
КУЛТУРЕН ТУРИЗАМ	

Уметноста и културата испраќаат мултилингвална порака во семиолошка смисла. Тие не треба да се преведуваат на одреден јазик, туку за нив важат само принципите на убавината и на естетиката. Естетски обликуваната уметност ќе биде прифатлива за сите димензии и времиња.

Уметноста е сложена и таинствена човекова активност, карика во синцирот кој започнува во далечното минато и продолжува во иднината. Сите синцири заедно создаваат мрежа во која уметничкото дело зазема специфично место кое се нарекува традиција. Се предвидува формирање на специјализирани

тимови во областа на културата, но, исто така, и архитектите, урбанистите, дизајнерите, скулпторите и останатите уметници да создаваат, делуваат и градат на Патеката на културата.

Патеката на културата има моќ да ги сруши невидливите сидови помеѓу различните етнички заедници, да ги избрише политичките граници, да ги помири религиите. Со еден збор, Патеката претставува мост кој ги поврзува различните култури. Така сонцето - изворот на животот, станува симбол на вечно постоење и заедничкото опстојување на народите на овој простор, а Патеката на културата - место на интеграција, комуникација и социјализација на жителите.

Основниот концепт се базира на фактот македонската културна и другата јавност да ја прифати Патеката на културата, со сите културни установи како комплексен систем. Истовремено, да се покрене дебата и процес за контактите на објектите од областа на културата со градот Скопје и Републиката. Со предлозите за Патеката на културата се стимулираат донесувачите на одлуките за инвестициите во областа на културата, туризмот и другиот економски сектор.

Патеката на културата ќе се стреми кон креирање култура која ќе црпи креативност и енергија од судирот или средбата помеѓу калеидоскопот на јазици, култури, религии, традиции и начин на живеење во Р. Македонија и Скопје. Движејќи се по неа, посетителот ќе доживее културно, уметничко или едукативно искуство кое е еднакво релевантно, разбирливо и блиско за секого, без разлика на етничката припадност.

Технолошките иновации создадоа нови светови, а на старите им дадоа ново значење. Преку технолошките средства - компјутерски мрежи, аудио-визуелен материјал пораката се дистрибуира на најоддалечени дистанци во светот за многу кус временски интервал. Светот ги надминува просторните и временските дистанци и станува едно големо глобално село. Современите текови на развој на техниката и технологијата наложуваат да се измени начинот на пристап кон културата.

СТРАТЕГИЈА ЗА РАЗВОЈ НА ПАТЕКАТА НА КУЛТУРАТА

Главна стратегија за развој на Патеката на културата е да се активира социолошкиот аспект, преку враќање на циркулацијата на скопјаните и другите жители на Р. Македонија по и околу неа, кој особено се намали по настаните поврзани со етничките судири во последните години. Доколку се врати животот, по Патеката и околу неа ќе се развијат потенцијалите на постојните културни објекти и установи. За да се реализира тоа потребна е институционална и организациска координација на постоечките културни установи, да се предвидат нови дејности и содржини, за што ќе треба да се предвидат финансиски средства насочени кон културната дејност.

Од урбано-социолошки аспект, може да се констатира дека животот по Патеката на културата, особено на левиот брег на реката Вардар, замира по 17 часот, односно, по работното време на трговските објекти. Истражувањето покажува дека тоа се должи на фактот што таму главно се лоцирани трговски,

занаетчиски, угостителски и комерцијални објекти, без градба на станбени, спортско-рекреативни и деловни објекти.

По Патеката на културата низ Старата скопска чаршија главно се подигнати “дневни објекти”, чиј живот запира и замира во попладневните, вечерните и ноќните часови. За да се поправи ова, покрај подобрувањето на безбедоносната состојба, која се очекува да се случи особено по изградбата на Амбасадата на САД на Скопското Кале, потребно е да се отстранат субстандардните објекти во нејзината непосредна околина и да се изградат нови станбени и репрезентативни објекти. Ваквата трансформација на урбаната содржина ќе се реперкуира и врз Патеката на културата на десниот брег на реката Вардар, така што фреквенцијата на посетители би се одвивала непрекинато 24 часа. Со планираното претворање на дел од касарната “Илинден” во станбено-комерцијален центар и со неговото поврзување со централното градско подрачје Патеката на културата се јавува како главна, многу актуелна и активна оска, со проток на голем број жители од оваа населба како и од други делови од Скопје, Републиката и од странство. На овој начин ќе се врати и животот на неа, со што ќе се исполни нејзината главна цел и функција.

Преку дефинирање на оваа стратегија, се очекува на Патеката на културата да се одвива интензивен живот, да има голем проток и движења на посетители и туристи и да се одвиваат многу уметнички и културни настани.

Движејќи се по Патеката на културата, во Скопје може да се видат многу значајни културно-уметнички и туристички атрактивности, како што се Старата железничка станица, Камениот мост, Даут пашиниот амам, Старата скопска чаршија, црквата Свети Спас, Мустафа пашината џамија, Скопското Кале, како и други архитектонски објекти кои во себе ги содржат отпечатоците на многубројните генерации кои живееле и твореле во Скопје.

Принципот на поставување на фокусни точки (“nodes”) – според познатиот урбанист *Кевин Линч*, ќе изврши дополнителна коцентрација на публика и посетители. Со дефинирање на оска на движење, ќе се изврши поврзување на повеќе фокусни точки (“nodes”), врзувајќи ги во еден систем, т.е. целина.

По Патеката на културата може да се доживее уметничко, културно или едукативно искуство кое е истовремено релевантно, разбирливо и блиско за секого, без разлика на етничката припадност.

Патеката на културата има различни релации кои се интегрираат во процесот на валоризација на културните вредности, во корелација со останатите природни и создадени фактори на градскиот систем.

Урбаната дијалектика во просторот предизвикува меѓурелативска координација. Постои конзистентност меѓу

Дефинирање на фокусни точки

Аспекти на комуникации и движење

релациите на интерконекција и комуникација на содржините од културно значење. Овие интеррелации се во меѓусебна проточност и поврзување на повисоко ниво - што се нарекува стратегија на развој.

Патеката на културата придонесува за креирање на сеопфатен (инклузивен) културен идентитет на денешните и идните граѓани на Скопје и Р Македонија. На неа нема да се почувствува разликата во јазиците, обичаите, односно, сите различности ќе се слеат во едно, формирајќи огромно богатство.

Патеката на културата ќе има пошироко влијание и во регионот, со јасните визији за нејзината иднина и за нејзиниот придонес во целокупното развивање на културата и туризмот во Македонија.

Стратегијата содржи основни и посебни цели. Основна цел е да се обезбеди одржлив развој, преку поставување на одржлива туристичка валоризација на културните ресурси во опсегот на Патеката на културата, која поаѓа од Музејот на град Скопје сè до Музејот на Македонија и Музејот на современа уметност на Скопското Кале, поминувајќи преку плоштадот Македонија и комплексот на Старата скопска чаршија. Посебни цели се поединечно развој на овие храмови на културата.

Целта на трудот е да се обезбедат услови и стратегија за архитектонско-урбанистичко решение на Патеката на културата во која, покрај музејските објекти, свое значајно место ќе најдат и другите објекти од областа на културата, како и јавните отворени простори – кои можат да бидат употребени во функција на уметноста и културата.

Содржини со културно и комерцијално значење

Архитектонско-урбанистичкиот проект на Патеката на културата ја дефинира стратегијата, која пак ќе овозможи:

- презентација на културни содржини (изложби, музички настапи и концерти, предавања, претстави, приредби)
- поврзување на луѓето на културно и духовно ниво
- внесување и користење на едукативни содржини
- создавање простори за средби со повисоко ниво на комуникација помеѓу жителите на градот Скопје, Републиката и од странство
- создавање на навики и љубов кон културата преку активности во работилници
- презентација на информации и пораки преку промотивен информативен материјал за културата

Движење на автомобилски сообраќај

Партерно уредување на отворени површини за комерцијални намени

- Карта со **Hyperlink** на познатите културни споменици во Скопје
- (поврзување на официјален web-site на селектираниот музеј)

- Цел е да се прифатат насоки за заштита кои не се косат со режимот на валоризација и ревалоризација. Особено е важно анимирањето на објектите - спомениците на културата активно да земат учество во Патеката на културата.
- Обнова на разурнатите историски објекти
- Да се изработи WEB страница со внесување на сите информации за објектите од областа на културата. Исто така, да се изработат визуелни презентации, панорами и виртуелна реалност за сите објекти на Патеката на културата. Со ваквиот пристап секој посетител од странство ќе се запознае со објектите и пред да допатува во Скопје. На оваа страница треба да се дадат и линковите од WEB страници од туристички и угостителски објекти изградени во непосредната околина
- Музејската дејност веќе ја има на Патеката на културата, само истата треба да се организира, актуелизира, за да повторно го заземе своето место во туризмот на градот и Републиката. Со Патеката на културата ќе се развие и нов тип на туризам со културолошки облик кој ќе заземе големо место во севкупната туристичка понуда. Типот на туристот ќе го одреди и типот на просторот кој ќе се развива по Патеката на културата. Затоа и се поставува задачата за внесување на културата во туризмот како и за туризмот во културата.
- Мултидисциплинарност на тимот составен од различни професионалци и експерти овозможува целосно и сеопфатно согледување на истражуваните аспекти, а со таков пристап е овозможено да се дадат предлог алтернативни решенија за новите содржини на Патеката на културата.

На Патеката на културата се предвидуваат следните интервенции:

- Промена на влезовите во Музејот на современа уметност како и на Музејот на Македонија
- Изведба на рампа за пристап на лица со посебни потреби во Музејот на Македонија и во Музејот на современа уметност
- Изградба на ресторани со национална кујна во нивна близина
- Изведба на патеки и простори за масовни собири на отворен простор на Скопското Кале
- Претставување на стари занаети и работилници
- Изградба на продавници за сувенири
- Едукативна програма - поетско читање, историски час, национални староградски песни, музика, цртање, скулптури и др.
- Организирање на работилници за накит и ткаење
- Поставување на информативни патокази и билборди по Патеката
- Влезните партии во сите објекти на културата да се обноват и нагласат

Нови содржини по Патеката на културата:

- Организирање на отворен простор со музички и сценски настапи на платото пред Домот на АРМ
- Улица на мултимедијални претстави и настап на улични музичари и жонглери

- Обезбедување на услови за кино-претстави
- Посета на плоштадот пред споменикот на мајка Тереза
- Изградба на подземен премин кај крстосницата на ул. Македонија со ул. Теодосија Гологанов (поранешен “Путник”)
- Анимирање на Театарот за деца и млади
- Паркирање под плоштадот Македонија во две нивоа
- Организирање културни настани на отворен простор на платото пред објектите на Филхармонија, Македонска опера и балет
- Културни дејности пред објектите на Музејот на холокаустот и Музеј на револуционерната борба и на Стариот театар
- Изградба на нов мост на Вардар пред објектите на Филхармонија, Македонска опера и балет
- Паркирање кај Филхармонија, Македонска опера и балет
- Организирање посета на црквата Свети Спас со гробот на Гоце Делчев и посета на иконостасот на црквата Свети Спас
- Соодветен третман на археолошкиот дел на Кале - Скопска тврдина со посебен пристап. Во овој дел можно е физички да се интервенира само во исклучителни случаи, и тоа на веќе археолошки истражените и документираните делови
- Изградба на пешачка патека на јужниот дел на Кале со видиковци, со овозможување на прекрасни визури кон Скопје. Локалитетот Кале треба да се поврзе не само физички со Патека на културата, туку истиот да претставува нејзин составен дел, со средства кои не се косат со законските прописи за заштита (изведба на пристапна патека од монтажен тип низ археолошкиот локалитет)
- Изградба на тунел и жичарница на Кале, со пристап во делот кај Музејот на современа уметност
- Обнова на пристапот до Кале од Долна порта, преку пешачката патека
- Изградба на Археолошки музеј на Кале (со експозиција на артефакти од археолошките истражувања на Скопското Кале)
- Отстранување на ресторанот на Кале, а потребите за угостителски и комерцијални објекти да се решат со објекти од времен карактер, со можност за дислоцирање.
- Изградба на Парк на скулптурата на Кале пред Музејот на современа уметност
- Изградба на рекреативни површини покрај реката Вардар, на кејовите на двата брега
- Имплементирање на реката Вардар во туристички цели - изградба на фонтани по кејовите како и угостителски и трговски објекти, движење на пајтон по кејот, сплавови за туристичко разгледување
- Изградба на споменик на Карпош (во близина на Камениот мост, место на неговото погубување)
- Културно-уметнички настани околу споменикот на ослободителите на Скопје од Скопската бригада (до Камениот мост)

- Активирање на ликовни работилници
- Архитектонска работилница за традиционалното градителство во Скопје
- Керамичарска работилница (изработка на копии на археолошки предмети)
- Групирање на активности во Улица на занаетите (заживување на старите занаети како туристичка атракција)
- Активности на Улица на уметностите (поврзани со Факултетот за ликовни уметности во Сули ан)
- Посета на Куршумли ан со лапидариумот во него, организирање работилница за камен
- Хортикултурно уредување на парк во Музејот на Македонија
- Нов проект за паркирање - надземно и подземно кај Музејот на Македонија
- Нов проект за паркирање кај Музејот на современа уметност
- Паркирање пред Театарот и Музеј на холокаустот во две нивоа
- Обележување на влезовите во културните објекти
- Информативни табли за туристи и посетители
- Мапи со патеки за информација на туристите
- Патеки за лица со посебни потреби
- Да се застапи мултинационален аспект на сите дестинации на Патеката на културата
- Театар за деца на националностите - во Старата скопска чаршија (кај поранешното кино “Напредок”)
- Изградба на амфитеатри на отворено
- Организацијата и менаџирањето на корисниците на просторот, преку поставување на различни термини на употреба на просторот, т.е. посета на културно-историски споменици: музеи, национални галерии, театри, преку кои се поставува интерконекциска поставеност и силна комуникациска оска на движење, циркулација и проточност препознатлива за корисниците на просторот.

Детално ќе ги разгледаме активностите кои се предвидени да се одвиваат на одделни локации - точки на Патеката на културата:

СОДРЖИНИ СО КУЛТУРНО И КОМЕРЦИЈАЛНО ЗНАЧЕЊЕ

1. Стара железничка станица и
2. Музеј на град Скопје

Стартна точка на Патеката на културата е Музејот на град Скопје. Истиот е сместен во зградата на Старата железничка станица во Скопје, делумно разурната во земјотресот од 1963 година. Пред неа е обезбеден

голем паркинг простор достапен од Јужниот булевар. По својата местоположба се наоѓа во централното градско ткиво и со својата позиција е пристапен и достапен на посетителите и на случајните минувачи како потенцијални корисници на културните услуги.

Се предвидува овој објект да ја обнови и прошири постојаната поставка со која ќе се презентира целокупниот историски развој на градот Скопје, со посебен осврт на земјотресот; да се изготви нов проект за внатрешна реорганизација на просторот, да се редизајнира ентериерот на поставката со внесување на современи музеолошки елементи, да се провери сеизмичката безбедност на објектот, да се направи влез од јужната страна, да се изгради безбеден пристап од улицата - подземен премин за безбедно поминување на пешаци под прометната улица, изградба на лапидариум на отворено во внатрешниот простор (под буквите искажани од Тито). Да се предвиди инфо-центар за Патеката на културата - добивање информации, каталози и мапи за движење по Патеката, информации за пешачки и автомобилски пристап, опис на значајните објекти на Патеката и културно-историски споменици, придружни активности во секоја точка, видео информации, CD, DVD, набавка на блок карти со попуст за посета на музеите и спомениците. Од оваа точка започнува и стручното водење на посетителите од страна на туристички водичи кои координирано ги преземаат групите.

3. Споменик на мајка Тереза

4. Плато пред Домот на АРМ

На овој простор се предвидува да се одвиваат приредби, културни манифестации на отворен простор, музички концерти во недела и во вечерните часови и др.

5. Театар за деца и младинци

На овој простор се предвидува да се одвиваат приредби на отворено и тоа на самата Патека на културата

6. Плоштад Македонија

На овој централен градски простор, кој се наоѓа на Патеката на културата, се одвиваат многу политички, културни, општествени настани, митинзи, простор за контакти и социјализација на скопјани, како и простор за рекреација покрај новата Градска фонтана.

7. Камен Мост

Овој стар објект, како и просторот на двата брега на реката Вардар, даваат големи можности за културни настани од различен вид и карактер, религиозни манифестации и спортско-рекреативни и туристичко-угостителски содржини.

8. Нов пешачки мост пред Македонска опера и балет

Со изградбата на овој пешачки мост ќе се намали растојанието помеѓу двата постоечки моста. Со него ќе се поврзат левата и десната страна на градот Скопје, како и објектите на Патеката на културата

9. Старо-нов театар, Музеј на револуционерната борба, Музеј на холокаустот, црква Свети Димитрија, Ибни Пајко и други објекти на плоштадот Карпошово востание

Овој комплекс со концентрација на многу објекти од областа на културата ќе стане привлечен за посетителите и ќе обезбеди сигурна основа за префлување на културните манифестации и на левиот брег на реката Вардар. На овој простор ќе се одвиваат многу политички, културни, општествени настани, можности за контакти и социјализација.

10. Национална галерија сместена во Даут пашини-от амам, Македонска опера и балет

За уметниците и за љубителите на уметноста особено атрактивна и привлечна е оваа точка која ќе придонесе за поголема живот на Патеката на културата. Тука ќе се одвиваат ликовни изложби и други културни манифестации, сликање на уметници на отворено, продажна изложба на слики и друго. Активностите на Македонската опера и балет да се одвиваат и на отворено, на платото пред објектот.

11. Стоковна куќа Мост - влез во Старата скопска чаршија

Влезот во Старата скопска чаршија е пред Стоковната куќа Мост, на платото кое треба да претставува точка за привлекување на посетителите и туристите за посета на Чаршијата и културните содржини по Патеката на културата.

12. Капан ан

Капан ан да се пренамени со нова содржина (за туристи и посетители) - активности во дневните и ноќните часови.

13. Скопско Кале

Се дели на два дела и тоа на: археолошки дел и рекреативен дел. Археолошкиот дел секако ќе биде интересен за научни истражувања, за разлика од рекреативниот дел кој ќе биде наменет за одмор на жителите на Скопје. Влезот во Калето од Долната порта придонесува тоа да стане пристапно и директно од централното градско подрачје. Во археолошкиот дел можно е градежно да се интервенира само во исклучителни случаи и тоа на веќе археолошки истражени и документирани делови. Локалитетот Кале треба да се поврзе не само физички со Патеката на културата, туку истиот да претставува нејзин составен дел, со начин и средства кои се усогласени со законските прописи за заштита (изградба на пристапни патеки по археолошкиот локалитет од монтажно-демонтиран тип). Да се отстрани ресторанот на Кале, а потребите за угостителски и комерцијални објекти да се решат со објекти од времен карактер, со можност за дислоцирање.

14. Црква Свети Спас

Оваа точка е особено атрактивна поради посетите на црквата, иконостасот и гробот на Гоце Делчев.

15. Старата скопска чаршија

Битен сегмент од заедничкото културно наследство на Скопје кој постои околу илјада години. Со својата архитектонска целина обезбедува враќање на животот на левиот брег на Вардар, на Патеката на културата. Таа е

простор во градот богат со длабоки слоеви од културното живеење, историја, уметност и е пример за соживот и заедничка културна историја низ вековите. Манифестациите кои ќе се организираат (претстави, концерти, изложби, работилници, уметнички презентации) треба да го вратат некогашниот сјај на овој дел од градот. На Патеката на културата низ Старата скопска чаршија треба да се постават патокази, информативни табли и билборди кои ќе го насочуваат посетителот кон културно-историските споменици и музеите. Потребна е целосна заштита и ревитализација на историските објекти и комплексот во целина, според предвидениот режим на заштита во границата на денешниот опсег на Старата скопска чаршија. Во колективната меморија на Скопјани особено е важно да се врати духот на местото кој се врзува со Старата скопска чаршија.

16. Парк на скулптурата на Кале

Изградбата на пешачката патека и пристапниот пат за автомобили на јужниот дел на Кале, ќе го направат Музејот на современа уметност попростапен. Тие минуваат низ простор кој овозможува прекрасни визури кон Скопје. Со нивната изградба на Кале во паркот со хортикултурно уредување и осветлување, покрај уредените видиковци со времено поставување на скулптури работени специјално за овој простор, ќе се оформи Паркот на скулптурата кој ќе претставува особено привлечна точка на Патеката на културата. Во паркот на скулптурата ќе се подигнат сцени (амфитеатри) на отворено со можност за одвивање на културни настани.

17. Уќумат 18. Стара пошта 19. Мустафа пашина џамија, Македонска куќа

Овие објекти даваат големи можности за културни настани од различен вид и карактер. Тие би се користеле за образовни, комерцијални, религиозни и други културни манифестации.

20. Сули ан, Безистен, Чифте амам

Овие стари објекти даваат големи можности за културни настани од различен вид и карактер. Сули ан и Безистенот да се адаптираат за ликовни, архитектонски, конзерваторски и други видови работилници. Сули ан е седиште на Факултетот за ликовни уметности, па е можно негово поврзување во организирањето на овие работилници. Во него се наоѓа и Музејот на Старата скопска чаршија каде може да се проследи развојот на Чаршијата, како и занаетите коишто постоеле и нивните производи.

21. Куршумли ан

Овој стар објект дава голема можност за одржување на културни настани од различен вид и карактер. Во внатрешноста на Куршумли ан е сместен Лапидариумот со големо богатство на камени споменици од различни локалитети и временски периоди. Во него се наоѓа и Институтот на албанската

култура со можност за проучување и презентација на албанското културното наследство. За уметниците и за љубителите на уметноста особено атрактивна и привлечна е оваа точка која ќе придонесе за поголема живост на Патекаата на културата. Тука ќе се одвиваат музички, театарски, комерцијални и други културни манифестации.

22. Музеј на Македонија

Објект на македонската култура кој бара неопходна целосна и сеопфатна санација и рехабилитација. (санација на покривот, музејското влезно плато, обнова на опремата во административниот дел, обнова на постојаната поставка, обнова на депоата, обнова на електро и друга инсталација).

Потребно е за Музејот на Македонија да се нагласи потребата од изградба на пристапни рампи за хендикепирани лица, нагласување на главниот влез покрај Куршумли ан, како и проширување на паркинг просторот на две нивоа. Исто така, кон пристапната улица треба да се направи парк со кој хортикултурно ќе се уреди овој неуреден и нечист простор.

Објектот на Музејот на Македонија претставува интерполација на современа архитектура во старото ткиво на градот, чија намена не треба да биде традиционална презентација на збирките, туку презентација на идентитетот на македонскиот народ, народ со префинето чувство за убавина и борба за вечно опстојување. Идејата се базира на традицијата на Македонија како место на средби, средба на културите на Исток и Запад, средба на разликите кои со векови креирале мрежа на коегзистенција и заедништва. Музејот нема да биде само музеј на содржини и артефакти и дела, туку и музеј на луѓе, музеј на посетители.

Измените на постојаната музејска поставка треба да се базираат на вклучување на нови визуелни склопови и концепти во процесот на создавање на место каде се следи приказната. Посетителот не треба да се третира како пасивен набљудувач туку како активен учесник во програмата. Музејот треба да биде интерактивен простор кој со современи музеолошки методи и различни дидактичко-

едукативни културни програми ќе стане инспиративен, привлечен, атрактивно место за собирање на различни структури на посетители и цел на нивно зачестено доаѓање. Музејот треба да биде место на средба на културното наследство и поволностите на дигиталната мултимедиска технологија, место за средби на посетителите, место каде е добро да се дојде како пријател на културата.

Во постојаната музејска поставка како секундарен инструментариум во претставувањето на музејскиот материјал треба да се предвидат мултимедиски средства. Со оглед на тоа што мултимедискиот пристап е многу пристапна комуникациска метода, тој ќе послужи како основен медиум и во објаснувањето на некои избрани историски и културолошки феномени. Принципот на примената на современите

комуникациски методи во музејската поставка ќе се употреби и за основната сигнализација на музејскиот објект. Затоа, уште на Градскиот плоштад Македонија и на влезот во Старата скопска чаршија ќе се постави виртуелна слика/знак кој ќе предизвика внимание и ќе ги насочи посетителите кон Музејот.

Истражувањата на посетителите/корисници на Музејот на Македонија се потребни како подлога за планирање и осмислување на музејските проекти. Темелните истражувања на перцепцијата и барањата на конзументите на музејските содржини аргументирано би ја трасирале насоката по која би требало да се одвива ангажманот на музејските стручни лица во подобрување на комуникацијата со посетителите, во време кога современите технолошки достигнувања наметнуваат потполно нови критериуми во планирањето на музејската дејност.

Предлагаме да се организира дебата на тема - Осмислување на музејската програма за младите, но од позиција на младите, односно, да се слушне нивниот глас во една организирана демократска расправа. Тоа е аргументирано говорништво кое поттикнува логичко и критичко размислување, умешност за јавно говорење, тимска работа, емпатија и толеранција кон различните ставови. Се предлага да бидат вклучени две екипи кои ќе застапуваат две различни тези:

1. Музејските програми за млади да бидат планирани во согласност со школските програми и

2. Тие да бидат осмислени независно од нив, односно, да бидат еден од механизмите на вонинституционално образование и да се креираат во согласност со интересите, иницијативите и потребите на младите.

Искуството од јавната дебата би било инспиративно поради фактот што учесниците во неа се искажуваат не само како вешти говорници, туку пред сè како лица инволвирани во проблемот во целата негова комплексност.

23. Музејот на современа уметност

24. Плато пред Музејот на современа уметност

За овој објект се предвидуваат неколку активности, и тоа: градба на нов влез од јужната страна, потоа, изградба на видиковци кон реката Вардар, изградба на нов автомобилски и пешачки пристап кој ќе се изведе од делот на патот кај

Мустафа пашината џамија, како и изградба на нов паркинг простор од јужната страна.

Во последните десет години идејата за музејот како икона, како многу видлив и истакнат објект во урбаниот контекст, зајакна и стана значаен фактор за градовите. Концепцијата на објектот треба да биде обликувана како динамичен урбан центар во кој уметноста нема третман на “затворено” и “недостапно” богатство, туку со комбинација на галериски, општествени и комерцијални простори е еднакво достапна за различни интересни групи. Затоа, дел од објектот го сочинува и високофреквентна пешачка зона - Патека на културата која ја поврзува со соседната зона на Чаршијата.

Проектот е артикулиран како лонгитудинална структура која ја следи пешачката патека која ги воведува минувачите во содржината на приземјето на објектот, сместени во одделите на ентериерот чии сидови се транспарентни кон надвор, со што се остварува визуелна комуникација меѓу надворешниот и внатрешниот простор.

Работата ќе отпочне со објавување на планираната програма на Музејот - дел кој говори за најквалитетни уметнички дела, со најширока достапност и дијалог кој, заради обостраниот интерес, се воспоставува со различни општествени групи. Кога се зборува за музеј, се подразбира воспоставување на дијалог, бидејќи визуелната уметност е универзален јазик кој ни помага при интеграција во општеството. Македонија е повеќенационална држава

во која различните нации остваруваат соживот. Демократијата е осигурување на слобода на различностите. Камен темелникот е во мотото - потполна достапност во физичка смисла, во смисла на финансиски и интелектуален пристап, информациска и емоционална достапност.

Музејот на современа уметност треба да биде не само еден од симболите на националниот идентитет, кои ќе ги остварат сите квалитети на македонската уметност, туку своевидно признание за уметноста и културата на 21 век.

Цел е да се даде флексибилна дефиниција на современата уметност која би го одразувала фактот дека уметничката пракса секојдневно се менува и дека се истражуваат нови подрачја, па и дека современата уметност навлегува во нови подрачја на човековата дејност и опфаќа бројни аспекти на современиот живот. Настојваме да го поттикнеме дијалогот меѓу тие различни дејности, меѓу изложбите, перформансите, настаните, учењето, заедничкото дружење и работа. Музејот треба да биде доволно флексибилен да ни овозможи таков дијалог.

ЗАКЛУЧОК

Урбанистичкиот концепт за развој на културни содржини придонесува во креирањето на сеопфатен и инклузивен културен идентитет на денешните и идните граѓани на Скопје и Република Македонија. Преку реализацијата на оваа урбана стратегија, Патеката на културата интензивно ќе изврши обновување на урбаниот живот, како и зголемување на посетители и туристи, преку културни и едукативни настани.

Целта на трудот е да се обезбедат услови и стратегија за архитектонско-урбанистичко решение на Патеката на културата во која, покрај музејските објекти, свое значајно место ќе најдат и другите објекти од областа на културата, како и јавните отворени простори – кои можат да бидат употребени во функција на уметноста и културата. Актуелизирање на културните објекти помеѓу посетителите и туристите ќе предизвика подобрување и развој на нивните содржини и капацитети.

CONCLUSION

The urban concept for cultural development is meant to contribute to the creation of a comprehensive and inclusive cultural identity to the contemporary and incoming inhabitants of Skopje and the Republic of Macedonia. With this urban strategy, contingent on its realizations, it is expected the Pathway of Culture to revive the intensive urban life, to have a great circulation and movements of visitors and tourists, and to emerge a multitude of cultural and educational events.

The objective of the project proposal is to create conditions and strategy for an architectonical and urban solution of the Pathway of Culture, which will unite the museums along with other institutions and public places in the fields of art and culture. Actualization of the cultural objects among the visitors and tourists will provide cultural improvement and development.

УПРАВУВАЊЕ СО КОНФЛИКТОТ ВО РАМКИТЕ НА ОРГАНИЗАЦИЈАТА CONFLICT MANAGEMENT IN THE ORGANIZATION

Апстракт

Дефиниран е поимот конфликт во рамките на организацијата. Направена е разлика помеѓу три различни типови конфликти: реален, афектен и развоен конфликт. Прикажани се и објаснети пет главни причини за појава на конфликти во рамките на организацијата: незадоволство, деструктивна критика, малициозно препишување на работите, недоверба и конкуренција над дефицитарните ресурси. Дефиниран е поимот APC (алтернативно решение на спорот). Објаснети се двата основи вида на APC: посредување и арбитража. Прикажани се две стратегии кои менаџерите вообичаено ги користат во решавање на конфликтот: менување на организациската структура за намалување или елиминирање на причините за конфликтот или обидување да се сменат ставовите на поединците или замена на самите поединци.

Клучни зборови: конфликт, управување со конфликт, APC (алтернативно решение на спорот), посредување, арбитража

ВОВЕД

Конфликтите се неминовност во работењето на една организација исто како што се нераскинлив дел од животот. Постојат повеќе дефиниции за конфликт во зависност од тоа дали конфликтот го разгледуваме од аспект на однесување на учесниците во конфликтот, изворите на конфликтот, ставовите и чувствата што се јавуваат. Сепак, она што ги обединува е фактот дека конфликтот има три основни компоненти²:

- Страни во конфликтот;
- Конфликтно однесување;
- Конфликтни интереси

¹ Факултет за економски науки, ЕУРМ

² <http://www.civeworld.org.mk/default-en.asp?ItemID=ECBE3307AC636144A3F6F01188F49C33&arc=1>
(30.11.2008)

Конфликтите кои се јавуваат во една организација се дефинираат како несогласување меѓу членовите или групите во организацијата, предизвикани од повеќе причини, како на пр.³:

- Заедничко делење на ресурсите и работните задачи (конфликти меѓу раководството и синдикатите);
- Желба да се надвлее во средината со статус (конфликт меѓу соработник кој сака да напредува на повисоко ниво и менаџер кој не го дозволува тоа);
- Разлики во цели, вредности и видувања (меѓу менаџерите од исто ниво, при заедничко извршување на некоја комплексна задача) и сл.

Традиционалното разбирање на конфликтите укажува на нивно избегнување и смета дека настанатиот конфликт е грешка на менаџерот, што понатаму предизвикува пречки во работењето на организацијата. Според ова разбирање, конфликтите треба да се елиминираат, но доколку сепак се појави конфликтна ситуација во организацијата, менаџерот треба да го отстрани што е можно побрзо.

Наспроти традиционалното разбирање на конфликтите, интеракцискиот приод укажува на нивната неизбежност во еден организациски систем. Конфликтот може да биде и продуктивен и да води кон унапредување на работата, а задачата на менаџерот е да се справи со него и да го реши на оптимален начин за организацијата. Оптималната работна реализација бара конфликт на умерено ниво затоа што конфликтот често пати е средство со кое се постигнуваат организациски промени и иновации.

Во однос на реализација на работата, конфликтите треба да се одржуваат на оптимално ниво, што значи да се контролираат и да се охрабруваат, но само додека водат кон унапредување на работната реализација. Штом конфликтната ситуација започнува да пречи на работата и се фокусира само кон релациите меѓу вклучените страни, потребно е истата веднаш да се прекине.

При конфликтна ситуација секој од нас дејствува различно. Во приватниот живот сите ние може да реагираме во согласност со нашите лични ставови и вредности. Во конфликтните ситуации во организацијата каде работиме, особено доколку сме во улога на менаџер, мора да знаеме да управуваме со конфликтите и од нив да го извлечеме најдоброто за организацијата.

Бидејќи конфликтите во поголем обем се еден од основните елементи што ја попречуваат ефикасноста на организацијата, неопходно е справување со нив, односно нивно решавање. Кога менаџерот ќе се најде во конфликтна ситуација, се обидува да преземе активности со кои ќе ја разреши

³ <http://www.civiciworld.org.mk/default-en.asp?ItemID=ECBE3307AC636144A3F6F01188F49C33&arc=1>
(01.12.2008)

ситуацијата. Кои активности ќе ги преземе зависи од неговите верувања и ставови во врска со конфликтите воопшто.

АНАЛИЗА НА ПРОБЛЕМАТИКАТА

Постојат голем број дефиниции за конфликтот, меѓутоа како најсоодветна се смета онаа која конфликтот го дефинира како процес во кој едната страна согледува дека друга страна има преземено или ќе преземе акции, некомпатибилни со нејзините цели.

Конфликт е и ситуација во која една или двете страни во меѓусебниот однос доживуваат тешкотии во заедничкото работењето или живеење. Тоа најчесто се појавува како резултат на различни или некомпатибилни потреби, цели или стилови. Присутноста на конфликтот најчесто се сигнализира со негативни чувства како што се навреда, лутина, неред и др. Од тој аспект, секоја личност донесува одука дали да се спротивстави на конфликтот отворено и директно или да го игнорира, потисне, или да се повлече од ситуацијата. Одлуката за спротивставување на конфликтот се презема кога се согледува дека потенцијалните користи од спротивставувањето ги надминуваат можните трошоци и тоа спротивставување е соодветно на ситуацијата и односот.

Појавувањето на конфликтите е многу често во рамките на организациите. Проценето е дека околу 20 % од времето на менаџерите е потрошено во управување со конфликтите и нивните ефекти⁴.

Продуктивното решение на конфликтот вообичаено ги зајакнува односите, додека деструктивните соочувања, како што се, обвинувањето, прозивување, вообичаено ги уништува односите. Според тоа, многу е важен начинот на спротивставување на конфликтот.

Постои широка разноликост во однесувањето кое е присутно при решавањето на конфликтите. Примерите вклучуваат поттикнување на конструктивни решенија за конфликтите, посредување во конфликтите помеѓу луѓето, објаснување на важноста на соработката, поттикнување на размена на информации и идеи, нагласување на заедничките интереси, одржување на седници за зајакнување на тимот, церемонии и симболи за создавање на идентификација со работната единица и поттикнување на активностите како што е олеснување на социјалната интеракција помеѓу членовите на работната единица. Основна цел на управувањето со конфликтното однесување е изградба и одржување на кооперативни работни односи со подредените, претпоставените и надворешните субјекти.

Конфликтот е нормален дел на социјалниот процес и се јавува во секоја организација. Конфликтите се предизвикани од низа фактори и често

⁴ Tomas K. W., & Schmidt, W.H. (1976) A survey of managerial interests with respect to conflict, *Academy of Management Journal*, pp 315 - 218

повеќе од еден фактор е присутен во конфликтната ситуација. Причината за конфликтот се конкуренцијата за ресурсите, некомпатибилните работни задачи, поклопувањето на надлежностите, комуникациските бариери и некомпатибилните карактери. Најголем дел од конфликти се јавуваат кога луѓето имаат задачи кои се меѓусебно зависни и кои изискуваат значајна соработка, но од друга страна имаат различни цели; кога луѓето мораат да работат заедно во голема близина под стрес долг временски период и кога разликите во вредностите и верувањата во најголем случај предизвикуваат сомнеж, недоразбирање и непријателство. Кога се познати причините за конфликтот многу е полесно да се управува со него од било која вклучена страна или од трета страна – посредник.

Сите конфликти кои се јавуваат во рамките на организацијата можат да се класифицираат во три главни типа на конфликти кои вообичаено се јавуваат⁵:

- Реален (основен) конфликт– вообичаено е луѓето да имаат различни гледишта и мислења со резект за одлуките кои тие ги донесуваат со останатите. Овој тип на конфликт е познат како реален конфликт. Во многу случаи, реалниот конфликт може да им помогне на групите да донесат ефективни одлуки бидејќи тоа ги поттикнува различните страни јасно да ги артикулираат нивните идеи.
- Емоционален конфликт – вообичаено емоционалниот конфликт се јавува кога луѓето со различни достигнувања се ставени заедно да работат во остварување на задачите. Додека луѓето не научат да го прифатат другиот во групата, веројатна е појава на емоционален конфликт кој резултира во прекин на групното извршување.
- Процесен конфликт – во многу работни групи конфликтите се појавуваат во врска со тоа како ќе бидат распределени надлежностите, односно како различните обврски и ресурси ќе бидат алоцирани. Тоа е познато како процесен конфликт. Општо, колку повеќе процесни конфликти постојат, толку повеќе групното извршување ќе страда.

Конфликтите кои се појавуваат во рамките на организацијата можат да бидат предизвикани од различни причини. Како најважни извори на организациски конфликти се следните:

- **Незадоволство** – многу често конфликтот е предизвикан кога луѓето кои го имаат изгубено угледот во работењето со некого, настојуваат да “вратат” со планирање на одмазда. Работници инволвирани во овој вид на активности не само што се на пат да

⁵ Dirks K. T. & McLean Parks J. (2003) Conflicting stories: The state of the science of conflict. In J. Greenberg, Organization Behavior: The state of the science, 2 Edition, pp. 283 - 324

им наштетат на некој од нивните соработници, туку носени од незадоволството, трошат енергија која може да биде употребена за попродуктивни организациски акции.

- **Малициозно препишување** – зашто некој прави нешто со што би нè повредил? Колку повеќе веруваме дека претрпуваме штета поради малициозни мотиви на поединци, дотолку е и поголема веројатноста да се појави конфликт. Секако, конфликтот е помалку веројатно да се појави доколку веруваме дека претрпуваме штета поради фактори кои се под контрола на некој надвор од рамките на организација.
- **Деструктивна критика** – во рамките на организацијата е неминовно да се појави негативен комуникациски фидбек. Тој проблем се јавува кога луѓето прават грешка со употребување на деструктивна критика – негативен фидбек кој повеќе го вознемирува примачот отколку што му помага подобро да ја изврши работата. Ефективните менаџери настојуваат да го избегнат конфликтот со употреба на конструктивна критика.
- **Недоверба** – што повеќе луѓето веруваат дека некоја друга личност или група не е во состојба да ги разбере, дотолку е поголема веројатноста да се појават конфликти во односите со таквата личност и група.
- **Конкурентција над дефицитарните ресурси** – бидејќи организацијата никогаш нема неограничени ресурси (како што се простор, пари, опрема или персонал), неизбежно е да се појави конфликт во однос на дистрибуцијата на тие ресурси. Тоа се јавува во голем дел поради егоистичниот став на луѓето – луѓето настојуваат да го преувеличат нивниот придонес за организацијата. Верувањето дека имаат поголем придонес ги прави да се чувствуваат повеќе заслужни за поголем дел од ресурсите отколку другите. Конфликтот се јавува кога другите не го гледаат тоа на ист начин.

Врз основа на ова може да се увиди дека конфликтите можат да имаат различни ефекти – позитивни и негативни. Негативните последици се прекин на комуникацијата, намалување на соработката, пренасочување на времето и енергијата од извршувањето на работните задачи на извојувањето “победа” во конфликтот. Поединците во пролонгираните конфликти вообичаено доживуваат стрес, фрустрација, вознемиреност, тешкотии во концентрирање на работа и пониска работна сатисфакција.

Од друга страна, со отсуство на конфликти организацијата нема да може да биде способна да ја одржи својата сила и способност за успешно прилагодување на променливото опкружување. Приспособувањето бара промени во целите, приоритетите, стратегиите и процедурите. Таквите промени создаваат непријатности и тие вообичаено повлекуваат

прераспределба на моќ и статус. Конфликтот често резултира во промени и иновации. Покрај што конфликтот е често одраз на спротивставувањето на едната страна на промените предложени од друга страна, тој може исто така да биде извор на мотивација за барање оригинални решенија кои ќе го решат конфликтот на начин корисен за двете страни.

Управувањето со конфликтот е важен приоритет⁶, бидејќи организацискиот конфликт може брзо да ескалира и неповолно да се одрази на организациската култура. Организациите мораат да балансираат помеѓу потребата да се имаа „добри“ конфликти (кои ја совладуваат инертноста и дозволуваат ново организациско знаење) со потребата да се спречи „добрите конфликти“ да ескалира во „лоши конфликти“ (кои предизвикуваат прекин во координацијата и интеграцијата на службите и одделенијата).

Постојат две стратегии кои вообичаено ги користат менаџерите во решавањето на конфликти: менување на организациската структура за намалување или елиминирање на причините за конфликтот и со менување на ставовите на поединците или замена на самите поединци⁷.

Меѓузависноста на задачите и разликите во целите се два главни извора на конфликти, затоа менувањето на нивото на диференцирањето и интегрирањето за промена на работните односи е еден од начините да се реши конфликтот. Организацијата може да изврши промена од функционална структура во производна структура со цел да го отстрани изворот на конфликт помеѓу производните менаџери кои не се способни да ги контролираат општите трошоци поврзани со различните видови на производи. Промената во производната структура овозможува многу полесно распределување на општите трошоци на различни производни линии. Исто така, доколку производните менаџери наидуваат на тешкотии да ги убедат одделенијата да соработуваат во забрзување на производниот развој, промената во производно тимска структура, во која различни производни менаџери се распределени по производни линии, овозможува отстранување на изворот на проблемот.

Доколку секторите се борат за ресурсите, корпорациските менаџери можат да го зголемат бројот на интеграциските улоги во организацијата и да ја распределат на топ менаџерите одговорноста за решавање на конфликтите помеѓу секторите и унапредувањето на структурата на работните односи⁸. Сепак, зголемувањето на нивото на интеграцијата е основен начин на кој организациите можат да управуваат со проблемот на разликите во целите на под - единицата. За решавање на потенцијалните конфликтни ситуации, организациите можат да ја зголемат нивната употреба на поврзувачки улоги, работните сили, тимовите и интеграциските механизми.

⁶ R. H. Miles, *Macro Organizational Behavior* (Senta Monica, CA: Goodyear, 1980)

⁷ P. R. Lawrence, L. B. Barnes and J. W. Lorsch, *Organizational Behavior and Administration* (Homewood, IL: Irwin, 1976).

⁸ Lawrence and Lorsch, *Organization and Environment*

Друг начин на управување со конфликт е да се осигура дека скицата на организациската хиерархија на авторитет е во линија со нејзините тековни потреби. Како што се развива и диференцира организацијата, ланецот на наредби се продолжува, а со тоа е поголема веројатноста организацијата да ја изгуби контролата над нејзината хиерархија. Губењето на контрола може да биде главен извор на конфликт: луѓето преземаат одговорност во донесувањето на одлуките, но им недостасува авторитет да го направат тоа бидејќи менаџерите над нив бараат одобрение за секој направен потег. Со порамнување на хиерархијата, со што односите на авторитет се јасно дефинирани и со децентрализирање на авторитетот може да се отстрани главниот извор на организациски конфликт. Таков извор на конфликт се јавува и кога двајца или повеќе луѓе, одделенија или сектори се натпреваруваат за исти ресурси. Ваква ситуација вообичаено е катастрофална, бидејќи донесувањето на одлуките е невозможно кога различни луѓе бараат право да контролираат со исти ресурси. Заради таа причина, војската и некои други организации имаат воспоставено јасни линии на авторитет; таму нема нејасност за тоа кој на кого дава извештаи и кој има контрола на одредени ресурси.

Добра организациска скица може да резултира во креирање организациска структура која го минимизира потенцијалот за организациски конфликт. Поради инерција, многу организации не успеваат во управувањето со нивните структури и ги менуваат истите со цел да се прилагодат на променливата околина. Како резултат на тоа, конфликтите се зголемуваат, а организациската ефективност опаѓа.

Разликите во целите и во ставот за најдобриот начин за остварување на организациските цели се неизбежни заради разликите кои постојат кај службите и одделенијата. Еден од начините да се неутрализира конфликтот помеѓу под - единиците и да се воспостави заштита од поларизација на ставовите, во текот на фазата на емоционалниот конфликт во моделот Понду, е воспоставување на процедурален систем кој ќе им овозможи на страните во конфликтот да ги изнесат своите жалби и да ги осознаат гледиштата на другата страна. Одборите и тимовите, можат да обезбедат форум при кој под – единиците во спорот можат да се сретнат лице во лице и директно да преговараат едни со други. На овој начин, под – единиците можат да ги разјаснат претпоставките кои тие ги користат во согледувањето на проблемот.

Тие често користат процедурален систем со кој се откриваат проблеми во спорот, многу помали од што се мислело претходно и при тоа се доаѓа до заклучок дека ставови на страните се повеќе слични отколку се свесни за тоа.

Процедуралниот систем е посебно важен во управувањето на производните конфликти помеѓу менаџерите и синдикатот. Кога постои синдикат, прописната процедура бара решенија за да се осигура дека за проблемите ќе се добие правично сослушување. Всушност, важна

компонента на преговарањето во работните конфликти е структурирање на ставовите - процес креиран да влијае на ставовите на спротивната страна и поттикнување на перцепцијата дека двете страни се на истата страна и дека сакаат да го решат спорот на пријателски начин⁹. Според тоа, штрајкот настапува како последен во процесот на преговарањето.

Многу популарно во последните години е ADR (Alternative dispute resolution) – APC (Алтернативно решение на спорот) – сет на процедури, во кои конфликтните страни работат заедно со неутрална страна која им помага да ги изгладат своите несогласувања надвор од рамките на судот. Постојат две популарни форми на APC - посредување и арбитража.

Често, организацијата ангажира трета страна – **медијатор** (посредник) помеѓу под – единиците¹⁰. Третата страна - медијатор може да биде раководител кој зазема интеграциска улога или надворешен консултант со искуство во решавањето на организациските конфликти. Посредничката улога се состои во заштита од поларизацијата на ставови, која се јавува во текот на фазата на емоционален конфликт и на тој начин се спречува ескалација во изразен конфликт. Медијаторот е квалификуван во управување со организацискиот конфликт дотолку што овозможува новото знаење да заземе место. Често, медијаторот ја подржува послабата страна во спорот за да осигури дека двете страни во дискусијата се сослушани. Обично, медијаторите се сретнуваат со секоја страна заедно или засебно, настојувајќи да пронајдат заеднички терен кој ќе ги задоволи интересите на двете страни. Медијаторите не земаат во предвид кој е крив и кој е прав, тие поставуваат фази за пронаоѓање на решение. Тие немаат формална моќ и не можат присилат некаков договор. Наспроти, тие бараат да се разјасне проблемот и да се унапреди комуникацијата помеѓу засегнатите страни. Понекогаш, медијаторите нудат посебни предлози за компромиси. Постојат решенија кои земаат предвид многу различни фактори. Нивна основна улога е олеснувач – некој кој помага да се пронајде решение прифатливо за двете страни. Бидејќи тоа бара доброволна согласност од страните вклучени во спорот, медијаторот често се покажува како неефикасен. Всушност, кога процесот на посредување се покажува како неуспешен, тој едноставно ги продлабочува разликите помеѓу двете страни.

Како друг начин за алтернативно решение на спорот се јавува **арбитража**. Кога двете страни се спремни да комуницираат меѓу себе, станува збор за поседувањето. Кога тоа не е случај, APC може да зазема форма на арбитража. Тоа е процес во кој третата страна - арбитер има моќ да

⁹ R. E. Walton and R. B. McKersie, *A Behavior Theory of Labor Negotiations: An Analysis of a Social Interaction System* (New York: McGraw – Hill, 1965).

¹⁰ R. E. Walton, "Third – Party Roles in Interdepartmental Conflict", *Industrial Relations*, 7 (1967), 29 – 43.

наметне или во секој случај да ги предложи условите на договор помеѓу двете страни¹¹.

Најчести се четири типа на арбитража. Тие се следниве:

- Обврзувачка арбитража – двете страни се согласуваат однапред да ги преземат условите поставени од страна на арбитерот, без разлика кои можат да бидат;
- Доброволна арбитража – двете страни го задржуваат првото на слобода да го одбијат предложениот договор.
- Конвенционална арбитража – арбитерот може да понуди сет на услови кои тој или таа ги посакуваат
- Финална арбитража – арбитерот избира помеѓу последните предлози дадени од страните вклучени во спорот

АРС е многу популарна бидејќи помага страните во спорот брзо да дојдат до склучување договор (често за еден или два дена во споредба со месеци или години во судските процеси) и евтино (вообичаено за неколку илјади долари поделено помеѓу страните споредено со астрономските суми за судските трошоци). Бидејќи е воздржано и не врши спротивставување, посредувањето меѓу конфликтните страни е особено корисно кога страните имаат нераскинливи (деловни или лични)¹² односи. Покрај сè, процесот на посредување ги спојува страните, помагајќи им меѓусебно да ги согледаат своите ставови.

Друг начин на управување со конфликти преку промена на ставот е замената и ротацијата на луѓе помеѓу под – единиците за да се поттикнат групите да ги согледаат ставовите на другите. Тоа може да се направи со константно преместување на вработените на други работни места во организацијата, нивно унапредување или нивно отпуштање.

Организацискиот СЕО има важно влијание на ставовите во конфликтот. СЕО ги претставува вредностите и културата на организацијата и на тој начин има директно влијание на ставовите на другите менаџери. Како главни во организацијата СЕО има исто така крајна моќ во решавањето на конфликтот помеѓу под – единиците. Силен СЕО активно управува во организацискиот конфликтот и започнува дебати, дозволувајќи и на секоја страна да ги искаже своите погледи. Силен СЕО наместо со својата моќ да изгради консензус за решение или одлука, може да ги мотивира под – единиците да соработуваат за постигнување на организациските цели. Спротивно на ова, слабиот СЕО всушност го зголемува организацискиот конфликт. Кога слабиот СЕО ќе доживее неуспех во управувањето со процесот на преговарање и посредување помеѓу под – единиците, силните

¹¹ Richey b. Bernardin, J. J. Tyler & McKinney N., The effect of arbitration program characteristics on applicants' intentions toward potential employees. Journal of Applied Psychology, pp. 207 - 216

¹² Bordwin M. (19990. Do-it-yourself justice. Management review, pp. 56-58

под – единици (оние кои имаат најголема моќ) се поттикнати или одобрени да се борат за нивните цели за сметка на другите под – единици. Слабиот СЕО произведува вакуум на моќ на врвот на организацијата, дозволувајќи им на посилените членови во организацијата да се натпреваруваат за контрола. Како последица на тоа е загуба и заткулисна борба, односно конфликтот станува деструктивен.

Може да се констатира дека улогата на конфликтот во рамките на организацијата е одреден од начинот на кој истиот е управуван. Конфликтот продира во сржта на организацијата и доколку не е навреме регистриран, придонесува до прекин на развојот на организацијата. Со забележителен раст, предностите на конструктивното управување со конфликтот стануваат сè повеќе очигледни во денешниот бизнис свет.

ЗАКЛУЧОК

Конфликтот може да се дефинира како процес во кој едната страна согледува дека другата страна има преземено или ќе преземе акции кои се некомпатибилни со нејзините цели. Конфликт може да се појавува и кога едната или двете страни изразуваат непријателство или меѓусебно мешање во достигнувањата на своите цели.

Сите конфликти кои се јавуваат во рамките на претпријатието можат да се класифицираат во три главни типа на конфликти кои вообичаено се јавуваат: корисен конфликт, афектен конфликт и развоен конфликт.

Конфликтите кои се појавуваат во рамките на организацијата можат да бидат предизвикани од различни причини. Како најважни извори на организациски конфликт се незадоволството, малициозното препишување, деструктивна критика, недовербата и конкуренцијата над дефицитарните ресурси.

Конфликтот, иако не претставува само извор на негативни емоции, сепак води кон недостиг на координација, која придонесува да страдаат извршувањата во организацијата. Освен негативни, конфликтот има и позитивни ефекти. Тие вклучуваат: согледување на проблеми кои претходно биле игнорирани, мотивирање на луѓето целосно да ја почитуваат позицијата на останатите и поттикнување на луѓето да земат во предвид нови идеи.

Управувањето со конфликтот е важен приоритет, бидејќи организацискиот конфликт може брзо да ескалира и неповолно да се одрази на организациската култура.

Алтернативно решение на спорот е друг начин на решавање на конфликтите. Тие вклучуваат посредување (во кој неутралната страна – медијатор работи со страните вклучени во конфликтот за пронаоѓање на заедничко решение на конфликтот во корист на двете страни) и арбитража (во која неутралната трета страна - арбитер предлага решение за страните вклучени во конфликтот).

Преговарањето е најефективна техника за решавање на проблемите. Многу фактори влијаат на правецот и резултатите од преговарањето, вклучувајќи ги посебните тактики употребени од страна на преговарачите, нивниот вкупен приод на ситуацијата, когнитивни фактори како што се недостаток на верба и перцепција на дел од преговарачите и мотивите и емоциите на преговарачите.

Постојат две стратегии кои менаџерите вообичаено ги користат во решавање на конфликтот: менување на организациската структура за намалување или елиминирање на причините за конфликтот и обидување да се сменат ставовите на поединците или замена на самите поединци.

SUMMARY

The term conflict is defined within the framework of the organization. Distinction between three types of conflicts is made: substantive, affective and process conflict. Five main reasons for conflict in the organization are shown and explained: grudges, malevolent attributions, destructive criticism, distrust and competition over scarce resources. The term ADR – alternative dispute resolution is defined. Two main types of ADR - alternative dispute resolution are shown and explained: mediation and arbitration. Two strategies that managers are likely to use for resolving conflict are described: changing an organization's structure to reduce or eliminate the cause of the conflict and trying to change the attitudes of individuals or replacing the individuals themselves.

Keywords: *conflict, managing conflict, ADR – alternative dispute resolution, mediation, arbitration*

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Gary Yukl, Leadership in organizations, State university of New York at Albany, Third Edition (1994), pp.137 – 145
- Gareth R. Jones: Organizational Theory, Design and Change, Fifth Edition, Pearson Prentice Hall, 2007
- Jerald Greenberg, Robert A. Baron: Behavior in Organization, Ninth Edition, Pearson Prentice Hall, 2008
- <http://www.civicworld.org.mk/default-en.asp?ItemID=ECBE3307AC636144A3F6F01188F49C33&arc=1>
(30.11.2008)

- <http://www.civicworld.org.mk/default-en.asp?ItemID=ECBE3307AC636144A3F6F01188F49C33&arc=1> (01.12.2008)
- Tomas K. W., & Schmidt, W.H. (1976) A survey of managerial interests with respect to conflict, *Academy of Management Journal*, pp 315 – 218
- Dirks K. T. & McLean Parks J. (2003) Conflicting stories: The state of the science of conflict. In J. Greenberg, *Organization Behavior: The state of the science*, 2 Edition, pp. 283 - 324
- R. H. Miles, *Macro Organizational Behavior* (Senta Monica, CA: Goodyear, 1980)
- P. R. Lawrence, L. B. Barnes and J. W. Lorsch, *Organizational Behavior and Administration* (Homewood, IL: Irwin, 1976).
- Lawrence and Lorsch, *Organization and Environment*
- R. E. Walton and R. B. McKersie, *A Behavior Theory of Labor Negotiations: An Analysis of a Social Interaction System* (New York: McGraw – Hill, 1965)
- R. E. Walton, “Third – Party Roles in Interdepartmental Conflict”, *Industrial Relations*, 7 (1967), 29 – 43
- McDaniel, G., Littlejohn, S., & Domenici, K. (1998). A team conflict mediation process that really works! In M. Bullock, C. Friday, K. Belcher, B. Bisset, S. Hurley, C. Foote, & D. Thai (Eds.), *The International Conference on Work Teams Proceedings: 1998* (pp. 67-74). Denton: University of North Texas, Center for the Study of Work Teams.
- Richey b. Bernardin, J. J. Tyler & McKinney N., The effect of arbitration program characteristics on applicants’ intentions toward potential employees. *Journal of Applied Psychology*, pp. 207 – 216
- Bordwin M. (1990). Do-it-yourself justice. *Management review*, pp. 56-58

ПРОЦЕСОТ НА ПРОШИРУВАЊЕ – ИНСТРУМЕНТ ВО НАДВОРЕШНАТА ПОЛИТИКА НА ЕВРОПСКАТА УНИЈА

Апстракт

*Системот на надворешна политика на Европската Унија подразбира институции и норми кои го водат создавањето и имплементацијата на заедничките надворешни политики (во име на ЕУ). Најважни актери во тој систем се земјите членки, но институционалните актери како Европската Комисија и Високиот претставник за ЗНБП имаат влијание во создавањето на политиките. Системот се протега низ трите столба на ЕУ, опфаќајќи ги Заедничката надворешно безбедносна политика (ЗНБП) која ја вклучува и Заедничката безбедносна и одбранбена политика (ЗБОП), Европската Заедница (ЕЗ), Правда и внатрешни работи (ПВР). Не станува збор за цврсто интегриран ентитет (држава, федерација), туку ентитет *sui generis* со специфично креирани институции и норми кои создаваат заеднички политики за уредување на односите со остатокот на светот.*

Главни инструменти на ЕУ во односите со соседите се партнерството и членството. Процесот на проширување претставува една од најуспешните надворешнополитички инструменти во трансформацијата на своите соседи и е дел од развојот на евроинтегративните процеси уште од самите почетоци на ЕУ. Големото проширување од 2004 година го наметна прашањето за потребата од успорување на самиот процес и поставувањето на прашањето до каде треба да се растегнат границите на Унијата, како и потребата од внатрешна консолидација.

Клучни зборови: надворешна политика, европеизација, принцип на условеност, политичко - безбедносна соработка, партнерство, проширување и продлабочување на евроинтеграцискиот процес, апсорбски капацитет

Key words: foreign policy, Europeanization, conditionality, political and security cooperation, partnership, enlargement, widening and deepening of European integration, capacity of absorption

¹ Факултет за политички науки, ЕУРМ

Вовед

Проучувањето на односите на ЕУ со остатокот на светот е доста комплексно подрачје, пред сè поради повеќедимензионалниот систем на односи, развиен во согласност со структурата на столбови на ЕУ, кој се одвива на повеќе нивоа (меѓународно, нивото на ЕУ и национално) и комплексниот однос на актерите на тие нивоа. Најважни актери во тој систем се земјите членки, но Европската Комисија и Високиот претставник за ЗНБП имаат влијание во создавањето на политиките. Комплексноста уште повеќе се потврдува со тоа што европската надворешна политика продолжува да се развива со нови институции, нови инструменти за политиките, но и да се проширува со нови земји членки. Еволутивната природа на ЕУ Сандро Гоци (2003) ја доловува преку една интересна споредба на „фотографија на една појава во развој, која постојано треба да се снима за да се разберат сите нејзини страни“ (2003:15).

Обидите да се внесе поголема кохерентност во надворешната политика (поништување на ротациското претседателство; нов Совет за надворешни работи; функција на Високиот претставник на Унијата за надворешни работи и безбедносна политика и како вице претседател на Европската комисија; единствена правна процедура – „европски одлуки“ на Советот кои ќе ги опфатат разликите меѓу заедничките позиции, заедничките акции и заедничките стратегии и т.н.) станаа неизвесни со француското и холандското „не“ за Уставот на ЕУ, а неодамна и со спротивставувањето на ирските граѓани на реформскиот договор од Лисабон и наспроти ратификацијата од 25 земји членки.

Една од најуспешните алатки на европската надворешна политика претставува процесот на проширување, чиј успех во „европеизација“ на земјите од Средна и Источна Европа и зајакнувањето на политичката стабилност, економски развој и просперитет е главно обележје на привлечната сила на ЕУ за земјите надвор од неа. Меѓутоа, големиот бран на проширување предизвика запрашаност за апсорбскиот капацитет на Унијата, идните граници и потребата од нивно затворање, привремено или целосно, за нови членки и посветеноста на внатрешна консолидација.

Европската надворешна политика

Заснована на Европските заедници и надополнета со други форми на соработка и политики, земјите членки ѝ доделуваат задача на Европската Унија да го потврди својот идентитет на меѓународната сцена. Конституционалниот поредок на Унијата е изграден на трите институционални столбови, кои опфаќаат два метода: методот на комунитарна интеграција и метод на меѓувладина соработка, одредено со Договорот од Мастрихт. Така поставениот политички систем ги поддржува целите за меѓународно присуство на Унијата во зависност од соработката

меѓу дејствувањето на Унијата (според членот V и VI од Договорот за ЕУ), дејствувањето на Заедницата (врз основа на Договорот за ЕЗ) и нејзините земји членки. Мрежата на взаемно дејствување, поткрепувајќи ја триделната соработка, ги сочинува надворешните односи на ЕУ. Истражувајќи ги надворешните односи на ЕУ ќе забележиме дека е тешко да се раздвојат линии меѓу самите столбови. Сеопфатните пристапи кои ги комбинираат инструментите на трите столба (ЕЗ, ЗНБП и ПВР) сè почесто се норма.

Надворешните економски политики ЕУ ги развива истовремено со внатрешната економска интеграција, со цел да ја заштити кохерентноста на единствениот пазар и од друга страна да ги поддржи европските економски интереси. Како резултат на тоа произлегуваат три типа на надворешни економски политики:

1. единствени правила за увоз во ЕУ;
2. билатерални и мултилатерални трговски договори;
3. трговија, помош и соработка (Нix 2005:XII,5).

Според Карен Смит, два од најмоќните инструменти на надворешните односи потпаѓаат на првиот столб, имено капацитетот за склучување меѓународни договори и одредувањето на финансиска и развојна помош (Смит:230).

Карен Смит низата договори кои ги склучува Унијата ги категоризира во три основни типа: трговски, договори за соработка и договори за асоцијација. Трговските договори подразбираат програма за укинување на ограничувањата за увоз во ЕУ. Поради ограничениот опсег ретко се склучуваат, но сепак ЕУ игра важна улога во меѓународните мултилатерални трговски преговори како член на Светската трговска организација. Договорите за соработка (Договорот за партнерство и соработка со новите независни држави, АСЕАН, Мексико) вклучуваат мерки за соработка околу економски прашања и либерализација на трговијата, но и рамка за дијалог која овозможува редовни средби на двете страни. Договорите за асоцијација поставуваат поблиска институционална врска со трети земји или групи на земји, а како дополнување на трговските мерки овозможуваат и соработка во низа сектори. Како примери ги дава Котону конвенцијата, Европските договори, Евромедитеранските договори, Договорот за стабилизација и асоцијација.

Главни институции за склучување на меѓународни договори се Советот на ЕУ и Комисијата. Советот (Советот за општи работи и надворешни односи) ја овластува Комисијата да отвори преговори со трети земји или меѓународни организации, која ги води по инструкции на Советот, задолжен за склучување договори. За трговските договори и договорите за соработка Советот одлучува со квалификувано мнозинство, додека за Договорите за асоцијација едногласно со согласност од Парламентот. Договорот од Амстердам му овозможува на Советот со едногласност да ја назначи земјата - претседавач да преговара договори за прашања од ЗНБП или ПВР. Одлуката да се склучат договори со трети земји или региони е

важна политичка одлука, а содржината се разликува во зависност од земјата партнер (Смит: 232).

Односите со трети земји најчесто се предмет на условеност, односно земјите мора да ги исполнат политичките критериуми за склучување на договорите. Од почетокот на деведесетите години демократијата, човековите права, владеењето на правото и доброто управување станале „основни елементи“ во речиси сите договори меѓу ЕУ и трети земји, истовремено и како цел и како услов за институционализирање на односите (Hornig, 2003; види: Schimmelfening: 12). Овие промени во политиката се резултат на промената во надворешната политичка средина по бранот на демократизација во 1989/1990 година, како и потребата да се поддржат новите крехки демократии. Принципот на условеност главно се опишува како „позитивен“ со неговата употреба повеќе на „награда“, отколку „казна“. Европските политички елити ја сметаат позитивната форма на условеноста како полегитимна и поефективна од употребата на казната (Youngs, 2001a: 192, види: Schimmelfening: 13), а како потврда на тоа се случаите на дополнителна поддршка за земјите кои бележат значителни подобрувања. Во случај на кршење на човековите права или демократијата, ЕУ може да го повлече, намали или спречи доделувањето финансиска помош, да ги одложи преговорите, да постави финансиски санкции или во крајна мера да го поништи договорот, за што е потребно донесување одлука со едногласност во рамки на ЗНБП, а потоа Заедницата одлучува за правните мерки потребни за прекинување на економските односи. Условеноста не е единствен механизам за „европеизација“, како што забележува Ричард Јангс, тука се и поддршката на цивилното општество и социјализацијата (ibid.). Во услови на ограниченост на позитивните и негативните материјални мерки ЕУ развива институционални модели на дијалог и соработка како средства за социјализација на политичките елити, индиректно унапредувајќи ја демократијата и доброто управување.

Идејата за дополнување на економската интеграција со политичка димензија потекнува од самите почетоци на европскиот интегративен процес (неуспешните обиди за Европска безбедносна заедница и Европска политичка заедница), проследена со разидувањата, меѓу поддржувачите на наднационалниот карактер на Унијата и оние кои се застапуваат за меѓувладина соработка, околу поимањето на европската интеграција. Соработката за политички и безбедносни прашања е обновена на консултативно ниво со Европската политичка соработка (1972 година), институционализирана со Единствениот европски акт (1987 година). Притиснати од промените во 1990 – те години земјите членки се согласиле за неопходноста од „политичка унија“, паралелно со подготовката на институционалните реформи за економска и монетарна унија. Договорот од Мاستрихт (февруари 1992) ја трансформира ЕПС во Заедничка надворешно – безбедносна политика, вториот столб на Унијата, чии главни цели се:

- зачувување на заедничките вредности, фундаменталните интереси и независноста на ЕУ;

- засилување на безбедноста на сите начини;
- зачувување на мирот и меѓународната безбедност согласно принципите на Повелбата на ОН, Хелсиншкиот финален акт на КЕБС и Повелбата од Париз;
- унапредување на меѓународната соработка;
- развој на демократијата, владеење на правото, почитувањето на човековите права и фундаментални слободи.

Постигнувањето на целите наложило реформи во процесот на донесување одлуки и инструментите на надворешно - политичката соработка. Надворешно - политичките прашања станале дел од агендата на Советот на министри, Политичкиот комитет станал дел од Комитетот на постојани претставници (COREPER), Секретаријатот на ЕПС се придружил на Секретаријатот на Советот. Комисијата немала формално право на иницијатива, но била одговорна за имплементација на некои надворешно - политички одлуки на Советот, но и за генерирање на политички идеи. Создаден е нов генерален директорат за надворешно – политички прашања. Европскиот парламент добил консултативна улога.

Договорот од Мастрихт воспоставува и нови инструменти на ЗНБП:

- Заеднички позиции: се усвојуваат едногласно од Советот, но дозволена е „конструктивна воздржаност“, при што од земјите членки се бара да имплементираат национални политики во согласност со позициите на ЕУ за одредено прашање. Неусогласеноста со заедничките позиции не подлежи на санкции;

- Заеднички акции: оперативни акции за имплементација на заедничките позиции, усвоени од Советот со квалификувано мнозинство (по едногласната одлука дека може да се гласа со квалификувано мнозинство) откако Европскиот Совет одлучил дека одредено прашање треба да биде предмет на заедничка акција. Државите членки треба да се обврзат дека ќе ги променат нивните позиции согласно заедничката акција и да го информираат и консултираат Советот за начинот на имплементација на заедничката акција.

Договорот за првпат ја носи одбранбената димензија во рамки на ЕУ. Западно Европската Унија ја препознава како интегрален дел од развојот на ЕУ и овозможува рамка за дискусија на министрите за надворешни работи и одбрана на земјите членки. Со Петерсбуршката декларација, ЗЕУ се вклучува во воено – кризниот менаџмент (хуманитарни акции и операции за спасување, мисии за зачувување и воспоставување на мирот, борбени акции за смирување на кризи, не и како заедничка одбрана). Одбранбениот идентитет се развива во рамки на НАТО со создавање на Комбинирани сили за заеднички акции.

Договорот од Амстердам доведува до некои значајни промени:

- Заеднички стратегии: нов надворешно – политички инструмент со помош на кој Европскиот совет ги поставува целите, времетраењето и средствата за нивно постигнување. Целите се имплементираат преку

заедничките позиции или заедничките акции во ЗНБП или преку законодавството во другите политики на ЕУ. Со тоа се дава фокус на надворешната политика и поврзаност на различните надворешни политики во една рамка. Европскиот совет има усвоено три стратегии: за Русија (јуни 1999), Украина (декември 1999) и Медитеранот (јуни 2000).

- Разлика меѓу заедничките позиции и заедничките акции: Заедничките акции се употребуваат кога е потребна посебна оперативна акција, додека заедничките позиции се средство за помалку јасно дефинирани ситуации „со географска или тематска природа“.

- Конструктивна воздржаност: Сите одлуки на ЗНБП се донесуваат со едногласност, но воздражноста нема да се смета како гласање против. Со тоа се надминува опасноста од блокирање на одлуките со вето и им овозможува на земјите членки преку формална декларација да се воздржат од учество во имплементацијата на одлуката, но да не преземаат дејствија спротивни на одлуката.

- Квалификувано мнозинско гласање: Договорот го формализира квалификуваното мнозинско гласање во две области: заедничките позиции и заедничките акции кои ја имплементираат заедничката стратегија, донесена во Европскиот совет со едногласност. Но доколку земјата членка одбие да го употреби квалификуваното мнозинско гласање од „важни и државни причини од национален интерес“ може да побара прашањето да се префрли во Европскиот совет за одлучување со едногласност.

- Високиот претставник за ЗНБП, чија функција е споена со функцијата на Генералниот секретар на Советот, „ќе му асистира на Советот во прашања од областа на надворешно – безбедносната политика, особено преку учество во формулацијата, подготвката и имплементацијата на политичките одлуки и кога е потребно, на барање на Претседателството, да дејствува во корист на Советот водејќи политички дијалог со трети земји“. Новата „тројка“ се воспоставила меѓу Високиот претставник, Комесарот за надворешни прашања и министерот за надворешни прашања на земјата членка која претседава со Советот.

- Зајакнато стратешко планирање: воспоставена е Единица за планирање и рано предупредување во Генералниот секретаријат на Советот (под раководство на Високиот претставник за ЗНБП, Хавиер Солана). Претседателството на Советот добива нови моќи: може да повика итна средба на Советот за 48 часа или пократко во итни ситуации, има можност да биде назначен да преговара во меѓународни преговори и зајакната одговорност за имплементација на акциите на ЕУ.

- Европска безбедносна и одбранбена политика: Договорот од Амстердам придонесува за понатамошното интегрирање на одбранбената соработка во ЕУ, доделувајќи му надлежност на Советот во изложување и имплементирање на заедничките одбранбени политики. Но договорот се залага овие политики да не ја стават во прашање улогата на НАТО и на барање на Шведска, Австрија, Финска и Ирска да се овозможи правото на

неутралност. Безбедносната димензија се зајакнува со иницијативата од Сент Мало за создавање одбранбени капацитети и вклучување на ЗЕУ во структурата на ЕУ, Европскиот совет во Колоњ одлучува дека суштината на одбранбените капацитети треба да бидат т.н. петербуршки задачи; Самитот во Хелсинки ја поставува целта до 2003 година ЕУ да биде способна да распореди сили за брза интервенција, 60 000 војници за 60 дена; Самитот во Ница воспоставува нови воени структури: Политичко - безбедносен комитет, потпомогнат од политичко воена работна група, Комитет за цивилни аспекти на кризниот менаџмент, Воен комитет и Воен штаб; Самитот во Гетеборг усвојува програма за превенција на насилни конфликти и можност за испраќање 200 правни експерти од сите области на јавната администрација и екипа за цивилна заштита во хуманитарните акции.

Стапувањето на сила на Договорот од Амстердам допринело за зголемување на надворешното и безбедносното влијание на ЕУ, донесувањето на 3 заеднички стратегии во Европскиот Совет (за Русија – јуни 1999, Украина – декември 1999, Медитеранот – јуни 2000). Но, Карен Смит забележува дека тие остануваат на ниво на изјавување на широки цели и поставување на приоритети, по предлогот на Солана, кои имаат големо значење за долготрајниот интерес на ЕУ, но мало е нивното значење за рапидното менување на состојбите на политичката светска сцена. Две области, каде ЕУ била активна, не се предмет на заедничките стратегии, а тоа се ЈИЕ и Средниот Исток.

Промените во структурите и политиките на ЗНБП доведоа до **Договорот од Ница**. Со Договорот од Ница се проширил механизмот на „зајакната соработка“ во рамки на ЗНБП со што се зголемила флексибилноста, овозможувајќи им на група од најмалку 8 земји членки да ја продлабочат нивната соработка и да дејствуваат без постигнување консензус кај сите земји членки и со одобрување на Советот со квалификувано мнозинство. Оваа постапка може да се употреби за имплементација на заедничките позиции и заедничките акции и акции кои немаат воени импликации. Со тоа се овозможува одење напред со побрзо темпо на група која за тоа е подготвена, без можност да биде спречена од другите.

Некои истражувачи, особено теоретичарите на меѓувладината соработка, ја објаснуваат надворешната политика на ЕУ како одговор на интересите на земјите членки. Според тоа „не може да се очекува да се ограничат иницијативите во надворешната политика на земјите членки, да се обликуваат нивните интереси или да се приближат до заедничката рамка доколку таа е спротивна на нивните интереси“ (Sjursen (1999) 10). Оттука може да заклучиме дека главна пречка за развојот на надворешните односи на ЕУ се самите земји членки кои продолжуваат да ја следат сопствената надворешна политика, односно разликите во нивните интереси. „Логиката на диверзитетот“, според Хофман, се стреми да ги блокира договорите за создавање на наднационална машинерија за креирање заедничка надворешна политика (Hoffmann 1996, види: Smith, K.E.:241). Сепак мора да се земе предвид фактот

дека разликите не ги спречиле земјите членки да развијат механизми за надворешно - политичка соработка или да споделуваат заеднички интереси и желба колективно да дејствуваат. Притисоците да одговори на барањата за политички дијалог, помош, трговски договори, асоцијација, членство, засилени по комплетирањето на Единствениот европски пазар, ја зајакнуваат политичката соработка меѓу земјите членки и ги унапредуваат односите со трети земји. Поради формалната поделба по столбови, донесените одлуки и преземените дејствија во секој столб може меѓусебно да се конфронтираат. Договорите од Мастрихт и Амстердам укажуваат дека активностите на Унијата во надворешната политика мора да бидат меѓусебно согласни.

Надворешната политика на ЕУ е динамичен процес каде интересите и целите произлегуваат како резултат на интеракција на национално, европско и меѓународно ниво.

За разлика од спротивставеноста меѓу земјите членки која го кочи надворешнополитичкото дејствување на ЕУ, Европската Комисија има од една страна, особен институционален интерес да дејствува во областа на надворешните односи: да ги унапреди економската и политичката интеграција во реформите на договорите и да си обезбеди моќ во поставувањето на агендата, додека од друга, политички интерес: да ја зајакне улогата на ЕУ на глобалната политичка и економска сцена. Во создавањето на трговската политика на ЕУ, Комисијата ја користи својата моќ во поставувањето и имплементацијата на политиките. Таа успешно ги промовира мултилатералните и билатералните договори за слободна трговија наспроти интересите на земјите членки, односно успешно ја имплементира надворешната трговска политика на ЕУ. Во создавањето на надворешнополитичките и безбедносните политики Комисијата нема таква моќ, меѓутоа ја употребува својата моќ во надворешно - трговската политика за унапредување на политичките цели (види: Нix, 2005:30).

Развивајќи ги надворешните односи преку меѓународните односи со трети земји, финансиската и економската помош, како и употребата на инструментите на ЗНБП, Унијата одговара на предизвиците на глобално ниво.

Процесот на проширување

Евроинтегративниот процес, како најнапреден пример на регионална интеграција, заснован на Договорите од Париз (април 1951) и Рим (март 1957), ја покажа својата привлечност уште во најраните почетоци со развојот на единствениот пазар и ветувањата за проширување на трговските односи. Проширувањето со нови членки бил дел од развојот на европската интеграција од самите почетоци до денес (Британија, Ирска, Данска во 1973; Грција во 1981; Шпанија и Португалија во 1986; Финска, Шведска и Австрија во 1995; Малта, Кипар, Естонија, Латвија, Литванија; Полска, Унгарија, Чешка, Словачка и Словенија во 2004, на кои во 2007 им се

придружуваат и Романија и Бугарија). Интеграцијата на поголемиот дел од европските држави не само што делува со својата магнетна сила на оние кои останале надвор, туку ја претвора ЕУ во постабилен, напреден и повлијателен ентитет од ЕЕЗ. Паралелно со проширувањето, евроинтеграцискиот процес се продлабочува, градејќи ја ЕУ (Договорот од Мاستрихт) поставена на структурата на столбови: Европската заедница, Заедничка надворешно безбедносна политика и Правда и внатрешни работи. Самиот процес на проширување е најефикасниот инструмент на надворешната политика на ЕУ. Уште од самите почетоци, понудата за членство делува како поттик за значајна економска и политичка трансформација на државите. Во 1980 – те години води кон демократизација и стабилизација на Грција, Шпанија и Португалија. Проширувањето со Финска, Шведска и Австрија (1995) немало поголеми потешкотии, меѓутоа се наметнува прашањето за институционалниот капацитет на Унијата. Најголеми предизвици поставило барањето за членство на десетте држави од ЦИЕ, а претходно Малта и Кипар, поради фактот дека интеграцијата на најголем број земји со многу пониско економско ниво, со исклучок на Словенија, барала поддршка на развојот на речиси сите економски, политички и административни сектори, со низа програми како ISPA, SAPARD, TAIEX, TWINNING и нивно подготвување за членство во Унијата. Европските договори, еден вид на договори за асоцијација, потпишани меѓу ЕУ, земјите членки и секоја од кандидатите за членство нудат список на економски, политички и административни критериуми кои треба целосно да ја трансформираат државата за официјално да биде призната од Европскиот совет како кандидат за членство. Договорната рамка на односите меѓу ЕУ и земјите од ЦИЕ овозможила постепено отворање на внатрешниот пазар за производите на земјата кандидат, предвидувајќи и потполно укинување на сите трговски бариери за одредено време, што придонело за интензивна соработка и постепена интеграција на овие земји во ЕУ. Самата Унија имала потреба од подготовка за проширувањето со институционални и политички реформи, што било и главна цел на **Самитот во Ница** (декември 2000). Клучните прашања, како реформи во буџетот, земјоделието и политиката на кохезија биле одложени за иднина. На **Самитот во Копенхаген**, по успешното затворање на процесот на преговори, ЕУ им упатила покана за членство на 10 земји, додека пристапувањето на Романија и Бугарија било одложено за 2007 година. Процесот на обединување на Европа не застанува и наспроти честите дискусии околу нејзиниот капацитет да прифаќа нови членки, околу прашањето до каде ќе се шират границите со оглед дека бескрајното ширење на Унијата ќе доведе до губење на смисла на целиот процес.

Перспективата за идно членство на земјите од Западен Балкан, изразена на **Самитот во Феира** (јуни 2000) е потврдена на **Самитот во Солун**. Европскиот совет во јуни 2005 година јасно ги потврдил овие заложби. Истиот дискурс е употребен и во извештајот на Комисијата „Западен Балкан на патот кон ЕУ: консолидирање на стабилноста и растечки напредок“ (јануар 2006) и

„Западен Балкан: јакнење на европската перспектива“ (март 2008). Кандидатски статус во овој момент имаат Македонија, Хрватска и Турција. Македонија официјално ја поднесува апликацијата на 22 март 2004 година, а кандидатскиот статус го добива на 17 декември 2005, но сè уште нема датум за преговори. Другите земји од Западен Балкан (Албанија, Босна, Црна Гора, Србија) имаат статус на потенцијални земји кандидати.

Предпристапната стратегија е создадена за подготовка на кандидатските држави за идно членство и опфаќа низа механизми и рамки: Европски договори, Договори за Асоцијација или Договори за Стабилизација и асоцијација; Пристапно партнерство, Европско партнерство; предпристапна помош, кофинансирање од меѓународните финансиски институции, учество во програмите, агенциите и комитетите на ЕУ; извештаи за прогресот и политички дијалог. Кандидатските држави треба да покажат дека се способни да бидат полноправни членки во Унијата. **Принципот на условеност** значи дека напредокот на секоја земја во односите со ЕУ ќе зависи од исполнувањето на поставените критериуми. На тој начин перспективата за членство делува како моќен поттик во исполнувањето на преземените обврски.

На **самитот во Копенхаген** се изјавило дека апсорбскиот капацитет за нови земји членки не смее да го загрози моментумот на европската интеграција и се воспоставил концептот на постепено приспособување како модел за идните проширувања. **Копенхашките критериуми** треба да ги гарантираат клучните принципи на кои се заснова Унијата:

- **политички**: стабилни институции кои гарантираат демократија и владеење на правото, почитување на човековите и малцинските права;
- **економски**: функционална пазарна економија која има капацитет да го издржи притисокот на конкуренцијата и пазарните сили внатре во ЕУ;
- **административен**: способност да се исполнат обврските од членството, како и прифаќање и исполнување на целите на политичката, економската и монетарната унија (вградување на *aquis communautaire*).

Основна рамка за воспоставување на односите со **Западен Балкан** е **Процесот за стабилизација и асоцијација**. Со него се овозможува слободен пристап на единствениот пазар и финансиска поддршка за реформите. Процесот на стабилизација и асоцијација следи три цели:

- стабилизација и брза транзиција на општеството кон пазарна економија;
- унапредување на регионалната соработка
- перспектива на пристапувањето кон ЕУ, чие реализирање им помага на земјите од регионот да ги усвојат и имплементираат европските стандарди, *aquis communautaire* како и меѓународните стандарди, по примерот на предпристапниот процес на земјите од ЦИЕ.

Процесот се заснова на прогресивно партнерство, во кое ЕУ нуди мешавина на трговски отстапки, економска и финансиска помош (програмата КАРДС/ИПА) и договорни односи (Спогодбата за стабилизација и асоцијација).

Самитот во Солун (јуни 2003) го збогатува Процесот за стабилизација и асоцијација со нов инструмент за поддршка на реформскиот процес и приближувањето на Западен Балкан кон ЕУ – **Европското партнерство**. Првото Европско партнерство за Македонија Советот го донесе во јуни 2004.

Најзначаен аспект во Процесот на стабилизација и асоцијација е **регионалната соработка и развој**, која покрај Копенхашките критериуми претставува услов за понатамошниот напредок кон ЕУ. Македонија е првата земја од регионот која склучи договори за слободна трговија со сите земји од ЈИЕ и во август 2006 стана членка на ЦЕФТА. Регионалната соработка и добрососедските односи во Западен Балкан е основен фактор за политичка стабилност и економски напредок и единствен начин земјите од регионот да се справат со заедничките предизвици (недостиг од енергија, загадување, транспорт, прекуграничен криминал и т.н.). Поради тоа, цели на политиката на ЕУ се:

- да се охрабрат земјите од регионот да соработуваат меѓусебно на сличен начин како и самите земји членки во Унијата,
- да создадат мрежа на билатерални трговски договори кои ќе ги отстранат пречките за движење на стоки меѓу соседните држави,
- интеграција на Западен Балкан во инфраструктурните мрежи на ЕУ,
- убедување на властите во земјите од регионот да работат меѓу себе во борбата против заедничките закани по европската безбедност (организиран криминал, илегална имиграција, визна политика и сл.)

Централен дел на Процесот за Стабилизација и асоцијација е **Спогодбата за стабилизација и асоцијација** која ги поставува заедничките права и обврски и е насочена на почитувањето на клучните демократските принципи и главните елементи на европскиот единствен пазар. Спогодбата за стабилизација и асоцијација како и Европската спогодба со земјите од ЦИЕ е инструмент кој овозможува формални механизми и договорени критериуми чие исполнување ја приближува земјата до Унијата (целосна асоцијација). Република Македонија е прва земја во регионот која ја потпиша Спогодбата (9 април 2001, а стапува на сила на 1 април 2004).

Историјата на европската интеграција ни покажува дека Унијата секогаш посветувала внимание на своите односи со соседите. Во еволуцијата на односите некои од соседите станале полноправни членки, додека други развиле блиски односи со Унијата, потпишувајќи и имплементирајќи низа договори чија цел се институционални, економски и социјални реформи како неопходно барање за мирот, напредокот и безбедноста на целиот регион. Соработката се дефинирала преку Договорите за партнерство и соработка (потпишани со Русија, Украина, Молдавија, Грузија, Ерменија и Азербејџан, опфатени со Европската соседска политика, со исклучок на Русија), Процесот на Стабилизација и асоцијација со Западен Балкан и Евромедитеранското партнерство заклучено во 1995 за да ја истакне стратешката важност на Медитеранот. Според А. Мисироли (2003) ЕУ има два различни пристапи кон своето соседство: првиот кој се стреми кон

самата интеграција и ги доведува соседните земји директно во ЕУ и вториот пристап насочен кон стабилизацијата. Во првиот случај интеграциската цел се постигнува со употребата на условеноста, инструмент за заокружувањето на интегративниот процес и негово финализирање со исполнување на ветувањето за членство. При тоа, проширувањето на европските норми, правила, можности и ограничувања врз новите членки ја намалува опасноста од нестабилност и конфликти. Вториот пристап со цел стабилизација се заснова на зајакнувањето на регионалната соработка и пошироко партнерство. Овој пристап е применет во Евромедитеранското партнерство од 1995, Договорите за стабилизација и асоцијација на Западен Балкан и Договорите за партнерство и соработка (со Русија во декември 1997, Украина во март 1998, Молдавија во јули 1998, Грузија, Ерменија и Азербејџан во јули 1999).

Затворање на вратите на Унијата

Големиот бран на проширување во мај 2004 година, дополнет со пристапувањето на Бугарија и Романија, го промени дискурсот на европската надворешна политика и од еуфоријата на проширувањето сè почесто се говори за „апсорбскиот капацитет“ на ЕУ. Тоа значи дека идните проширувања нема да зависат единствено од демократските вредности, економските стандарди и усвојувањето на огромниот број страници со правила кои го сочинуваат *aquis communautaire*. Акцентот ќе биде ставен на начинот на кој проширувањето влијае врз механизмите на донесување на одлуки во ЕУ, единствениот пазар, финансиите и европските граѓани.

Според истражувањата на Евробарометар, 53% од европските граѓани го гледаат проширувањето со страв, индиферентност или фрустрација, иако мнозинството има позитивно расположение во однос на евроинтегративниот процес. Замореноста од проширувањето своите симптоми ги манифестираше преку одбивањето на Европскиот Устав од страна на француските и холандските гласачи, како и ирското „не“ на референдумот за ратификација на Лисабонскиот договор. Како главна причина за тоа се споменува стравот од пребрзото ширење на ЕУ, што ја доведува Унијата до несигурните граници на своите соседи; проблемот со миграцијата, која денес ги заплашува и традиционалните подржувачи на проширувањето; потребата од институционални реформи за подобра апсорпција на нови членки. Бранот на проширување ја доживува својата осека, при што ги повлекува со себе и Романија и Бугарија и следи затишје. Акцентот е ставен на ратификацијата на Лисабонскиот договор (кој досега го потпишале 25 земји членки, во сенка на ирското „не“ на референдумот), главен приоритет на Унијата, чие внимание е свртено кон внатрешната консолидација, но и на справувањето со светската економска криза. Потребни се понатамошни институционални реформи, како и време новите земји членки подлабоко да се интегрираат во ЕУ, причина за успорувањето на самиот процес.

Хрватска, Турција и Македонија имаат кандидатски стаус, со таа разлика што Македонија го доби ветувањето за влез во ЕУ без точно одреден датум за започнување на преговорите. Извештајот на Европската Комисија во ноември 2008 година упати на низа недостатоци во исполнувањето на политичките критериуми поради кои се одложува доделувањето на датум за преговори: извештајот на мисијата на OSCE, ODIHR за набљудување на изборите известуваат за непочитување на меѓународните стандарди, недостиг на политичкиот дијалог кој ќе овозможи ефективно функционирање на политичките институции, борбата со корупцијата, немешање на политиката во јавните служби; во економските критериуми се посочува на слабоста на администрацијата во изградба на бизнис клима, високата невработеност меѓу младите, независност на судството и загриженост за полициските реформи. Наспроти негирањето на комесарот Оли Рен дека прашањето на името нема улога на пристапната стратегија на ЕУ кон Македонија, сепак широко распространето е мислењето на македонската јавност дека стои како кочница на евроатлантските интегративните процеси како и доживувањето за двојни стандарди на европската политика. Прашањето за името се испречи како пречка и во визната либерализација. За разлика од Македонија, Хрватска со брзите чекори во пристапните преговори (отворањето на 21 поглавје во преговорите за пристапување, од кои 4 се затворени) ќе ги затвори преговорите до 2009 година, додека Турција, која долги години чека на позитивно светло, веројатно уште долго ќе остане пред портите на ЕУ. Негативното расположение кон Турција претставува резултат на чувството на закана по европскиот идентитет, неприфаќање на една голема држава чија официјална вероисповед е муслиманството и можноста од прилив на доселеници. Неизбежно е да го споменеме и стравот од неможност да се контролира Блискиот Исток, регион кој со влегувањето на Турција ќе дојде на самата нејзина граница. Тука е и нерешеното кипарско прашање кое се провлекува од 1974 година, нерешено прашање кое не ѝ пречеше во интеграцијата на Кипар. Од друга страна, несомнено мора да се спомене прогресот на Турција во владеењето на правото, одбраната на секуларната држава и слободата на интелектуалните активности. Да се држи Турција настрана од ЕУ, а од друга страна да се балансираат односите со неа, можеби е една од причините за затворање на вратите на ЕУ.

Европа се замори од распространувањето на нови простори, Средна и Источна Европа, чии земји не беа целосно подготвени за тој процес, поради што се наметнува потребата на консолидирање на Унијата.

Словенија е членка која најлесно се интегрира во ЕУ. Нејзиниот БДП е највисок во групата нови земји членки, нивото на невработеност го намали под просекот на ЕУ, ја подржуваше политиката на регионален развој уште во време на Југославија, успешно ја спроведе приватизацијата и трансформацијата на системот и.т.н. На друга страна е Полска чија интеграција беше отежната поради релативно нискиот приход и опустошен земјоделски сектор, корупцијата, слабата државна администрација и економија. Корупцијата и високата невработеност беа забелешките за

Словачка и Литванија. Чешка ја реструктурира својата економија која беше ослабена како последица на корупцијата. Унгарија има проблеми со дискриминацијата на големото ромско малцинство, што е посочено и во однос на Чешка и Словачка. Опомени за односот кон малцинствата се упатени и кон Латвија и Естонија каде е голема распространетоста на руското малцинство. Меѓутоа да не ја забораваме големината на источниот пазар за инвестирање, како и геостратешка позиција.

Како членки на Европската Унија, земјите кои во големиот бран на проширување пристапија кон Унијата, бележат голем раст кој за разлика од 1989 година е повисок околу 40 %, но сепак е 45 % под европското ниво. Набљудувајќи ги случувања по големото проширување може да се забележи замореност од реформите, како и олабавеност на европските политичари на новите земји членки од ЦИЕ од притисокот – влез во ЕУ. Унгарскиот премиер предизвика демонстрации и дестабилизација кога се објави дека ги добил изборите лажејќи ја јавноста за владините финансии. Коалицијата во Словачка е обвинета за ксенофобија, полската водечка партија е обвинета за национализам.

Бугарија и Романија не успеаа да се справат со организираниот криминал или корупција, како и нивниот неуспех да ја приспособат својата администрација да може да ги ползува средствата од европските фондови. Упатени се забелешки кон судскиот систем на Бугарија и потребата да се отстранат сите нејаснотии во врска со објективноста и независноста на судството. Се посочува и нејзината слабост при справувањето со трговијата со луѓе како транзитна зона, потребата од интензивно зајакнување на одредбите против „перењето пари“, да се зајакне финансиската контрола на идната употреба на структурните и кохезивните фондови. Слични забелешки се упатени и кон Романија. ЕУ им поставува други транзициски услови како што е ограничувањето на слободното движење на работниците (со исклучок на Естонија), како и забрани за извозот на храна и скратување на европските фондови во случај на проблеми во земјоделскиот сектор.

Паралелно со потребата од внатрешна консолидација на Унијата, чиј институционален систем, создаден за ЕУ – 15, не може да функционира по големиот бран на проширување кога наеднаш се примени нови 12 земји членки, се наложува потребата за изнаоѓање критериуми за одлучување дали и каде да престане проширувањето како основен предизвик. Тежиштето се префрла од економската корист која ќе ја имаат соседите од проширувањето на зајакнувањето на безбедноста на Унијата, како резултат на грижата дека проширувањето може да делува како дестабилизирачки фактор со приближувањето на границите до „проблематичните области“ и ризикот од прелевање на нестабилноста.

По последното проширување интеграцискиот процес повеќе не се гледа како експеримент на мирот, напредокот и добросостојбата, туку како *оаза која треба да се заштити*. За оние кои се надвор и имаат перспектива да пристапат, ЕУ прави промена од модерничка фразеологија на

конфронтација и преговарање во постмодернистичка лексика на дијалог и социјализација. За оние кои остануваат надвор без шанса за влез ЕУ е „недостижна долина“ (Tassinari 2005:3). Тоа може да се елаборира преку метафората на империја изградена на концентрични кругови: во првиот круг се Австрија, Белгија, Финска, Франција, Германија и Грција; во вториот: земјите кои се „изземаат“ од некои политики како Данска, Ирска, Шведска, Обединето Кралство; во третиот: 12 – те нови земји членки; во четвртиот: ЕЕА земјите: Исланд, Лихтенштајн и Швајцарија; во петтиот: кандидати и потенцијални кандидати за членство; шестиот круг: европските соседи (Украина, Молдавија, Белорусија, Грузија, Азербејџан и Ерменија и Русија), додека во последниот круг се неевропските соседи од Медитеранот. Овој систем се карактеризира со „прогресивно намалување на моќта“, каде моќта на центарот ја намалува моќта на останатите делови согласно оддалеченоста од неа. При тоа, „оддалеченоста од центарот“ не се сфаќа само географски, туку и како институционална и административна дистанца која се одредува според степенот на интеграција во ЕУ (Tassinari 2005:4). Оние земји кои не се интегрирани се отсечени од ЕУ со институционални бариери, иако во голема мера трпат влијае од ЕУ. Кандидатските земји ќе ја надминат институционалната граница со нивното членство кога ќе го одредат и степенот на интеграција, додека другите источноевропски соседи може да чекаат, надевајќи се на позитивен сигнал за членство во ЕУ. Неевропските соседи се надвор од таквите размислувања.

Заклучок

Членството во Унијата и партнерството се два главни инструменти во односите со соседите. Во историјата на односите со соседството ЕУ има примери каде разликата меѓу овие два инструменти не е толку изразена. На пр. постојат држави кои се интегрирани во Унијата но одбиваат да бидат нејзини членки (земјите од Европската економска област – ЕЕА), а од друга страна Брисел усвојува стратегија каде партнерството (и пред тоа стабилизацијата) е претходница на членството, како во случајот со ЦИЕ и Западен Балкан.

Ветувањето за членство е најмоќниот инструмент на надворешната политика на ЕУ, ритуал на воведување во заедницата, заснован на принципот на условеност и правната основа во Копенхашките критериуми кои го означуваат патот по кој европските норми, вредности и институции ќе навлезат во националната основа на идните членови. Тензијата на проширувањето и продлабочувањето е присутна во самиот процес. Проширувањето ја носи безбедноста на ЕУ, правејќи ги идните членки понапредни и демократски и со тоа намалувајќи ги потенцијалните безбедносни закани. Од друга страна, проширувањето носи предизвици за функционирањето на самиот Европски проект, а со приближувањето до „проблематичните“ области и страв од прелевање на нестабилноста, што наметнува потреба од успорување на процесот на проширување и дефинирање на крајните граници на Унијата.

Summary

Membership in the Union and partnership are two main instruments in relationship with EU's neighbours. There are examples where dichotomy between these two paths is not clearly differentiated. For example, there are countries, like EEA group, clearly integrated in the EU, but are not members. Brussels has adopted strategy where partnership (and stabilization) before that precedes membership (new members states from Central Europe and Western Balkan).

The promise of membership has constituted the EU's most powerful foreign policy instrument, a sort of ritual of internalization in community, based on the conditionality and legal set – up in the Copenhagen criteria, definite the way in which European norms, values and institutions permeate the national area of prospective members. The tension between the deepening and the widening has been part of the process of enlargement. Widening brings security to the EU by making members more prosperous and democratic and thus by “desecuritisating” potential threats. On the other hand, widening constitutes challenge to the functioning of the European project.

Библиографија

1. Hill, C. (2002) *EU Foreign Policy since 11 September 2001: Renationalising or Regrouping?* ‘Europe in the World’ series, University of Liverpool
2. Emerson, M. et al. (2005) The reluctant debutant: The EU as promoter of democracy in its neighbourhood, *CEPS Working Document* no.223, Brussels, CEPS
3. Hix, Simon (2005) *The political system of the European Union*, Basingstoke, Palgrave Macmillan
4. Lavenex, S. (2004) EU External Governance in ‘Wider Europe’, *Journal of European Public Policy*, 11(4), pp. 680–700.
5. Vachudova, M.A. (2001) The Leverage of International Institutions on Democratizing States: the Eastern Europe and the European Union, *EUI Working Paper* RSC No. 2001/33, IUE, Florence.
6. Wallace, H. and Wallace, eds.(2005) *Policy making in the European Union*, Oxford, Oxford University Press, fifth edition
7. Гоци, С. (2003) *Европска Влада* Белград, БМГ
8. Др. Илиќ – Гасми, Г. (2004) *Реформе Европске Уније*, Белград, ИГП Прометеј
9. Мек Кормик, Џ. (2004) *Разбирање на Европската Унија* Скопје, Алфа – Бета

ТЕОРИИ ЗА РАЗБИРАЊЕ НА ЕВРОПСКАТА ИНТЕГРАЦИЈА

Апстракт

Текстот претставува теориска елаборација на причините за интегрирање на европските држави во рамките на Европската унија како меѓународна организација sui generis. Широкиот спектар на мотиви за интегрирање се движи од исклучиво економски, преку политички и безбедносни, па се до културни. Анализата во трудот е направена преку преглед на најзначајните теории кои го објаснуваат европскиот интегративен процес. Вниманието посебно е насочено кон тоа како секоја од анализираните теории одговара на прашањата: зошто е потребна регионална интеграција; кои се главни актери во тој процес; кон што води процесот; како да се придвижи и како да се продлабочи. Како заклучок, оваа анализа укажува дека секоја од теориите кои ја објаснуваат природата на Европската унија има свој придонес и влијание врз создавањето, развојот и функционирањето на нејзините институции.

Клучни зборови: *Европска унија, интеграција, неофункционализам, федерализам, intergovernmentalism.*

В О В Е Д

Крајот на осумдесетите години од минатиот век Европа и светот беа зафатени од радикални политички и економски промени. Крајот на Студената војна, распадот на СССР како и распадот на другите две федерации, Југословенската и Чехословачката на свој начин го поттикнаа процесот на европското интегрирање, при што под тие околности покрај економски обележја интеграцијата во значајна мера доби и политички, социјални, безбедносни и културни обележја.

Повеќе од половина век Европската унија промовира помирување и мирољубив развој во Европа, помагајќи ја консолидацијата на демократијата и обезбедувајќи економски развој и просперитет. Таа е втемелена на демократските вредности и почитувањето на човековите права, владеењето на правото,

¹ Факултет за правни науки, ЕУРМ

солидарноста, економскиот просперитет и одржлив развој. Со неодамнешното проширување оваа заедница на мир, стабилност, демократија, економски напредок вклучи во себе уште поголем број на држави од Европскиот континент.

Ниту еден друг континент во светот не може да се споредува со достигнувањата на Европа во отстранување на границите, без при тоа да се намали значењето на јазиците, културите и традициите на одделните држави. Значи, и покрај успешниот процес на интегрирање евидентно е задржувањето на идентитетот на различните ентитети кои егзистираат во рамките на Европската унија.

Меѓутоа денес, после големиот бран на проширување на Унијата, таа се соочува со една реална дилема „дали Европа сака да биде демократска и поединствена (особено во контактите кон надвор) или повеќе преферира да остане децентрализирана и богата со цивилизациски, културни, национални, јазични и други вредности“²

Оваа и многу други дилеми се дел од секојдневните размислувања на креаторите на политиката на Европската унија, но и на теоретичарите чија област на интерес се причините за создавање на европската интеграција и нејзиното секојдневно еволуирање.

Сеуште неповторливиот успех на повеќе децениската европска интеграција се темели на желбата на европските замји за меѓусебно интегрирање, заснована врз повеќедимензионални заеднички интереси.

Во овој текст е направен преглед на некои од теориите што се обидуваат да дадат одговор на дел од прашањата што ги наметнува европскиот интегративен процес.

Треба да се има во вид фактот дека секоја од теориите за разбирање на оваа регионална интеграција има свој придонес во конституирањето и развојот на нејзините институции и начинот на функционирање на истите.

1. Теоретско определување на регионалната интеграција

На теориски план регионалната интеграција се сфаќа како мирољубиво и доброволно приближување и спојување на националните економии, општества и држави надвор од одредените граници.

Нема консензус во научната литература дали регионалната интеграција е процес или можеби состојба.

Теоретското втемелување се заснова на барање одговор на прашањата по следниот ред на приоритети:

- Зошто е потребна регионалната интеграција?
- Кои се одлучувачки актери во процесот на регионална интеграција?

² Повеќе за дилемите околу идентитетот на ЕУ во текстот на Ванковска, Б.: *Македонскиот идентитет и Евро-интеграцијата: Дијалектиската на два-три идентитета во изградба*. Скопје, 2007.

- Каде би требало да води процесот на регионалната интеграција?
- Како да се придвижи и продлабочи процесот на регионална интеграција?

Според некои автори три теориски модели имале доминантно влијание врз развојот на европската интеграција:

- федерализам,
- меѓувладина соработка и
- (нео) функционализам³

Според други автори на развојот на европската интеграција доминантно влијание имале следните теориски модели :

- Неофункционализам
- Intergovernmentalism (меѓувладина соработка)
- (нов)институционализам
- Теорија на политичко вмрежување⁴

Кој пристап и да го земеме како порелевантен за анализа ќе дојдеме до заклучок дека секоја од овие теории (школи) нуди различен поглед на суштинските карактеристики и аспекти на Европската унија, односно на прашањата: како се одвива интеграцијата, како се креираат политиките и каква е улогата на различните актери во тој процес.

2. Разбирање на европската интеграција низ призмата на неофункционализмот

Една од најстарите теории за разбирање на европската интеграција е неофункционализмот, која најпрво беше развиена од Ернест Хаас (Ernest Haas) во шеесетите години од дваесетиот век, со цел да го објасни развојот на Европската заедница за јаглен и челик (ЕЗЈЧ) и на Европската Економска Заедница (ЕЕЗ). Хаас и другите припадници на неофункционализмот настојуваа да објаснат како здружувањето на економската активност во одредени економски сектори (на пример како во секторот за јаглен и челик) што се одвива преку државните граници би можело да се прелее (spill-over effect) и на другите сектори, предизвикувајќи поширока економска интеграција во другите сектори (на пр. во земјоделството, монетарната сфера, даночната политика итн). Уште поамбициозно, неофункционалистите веруваа дека економската интеграција ќе

³ Ациќ, С.: *Економска политика Европске уније* (авторизиран текст). Суботица: Економски факултет, 2005.

⁴ Георгиевски, С.: *Вовед во правото на Европската Унија* (авторизирани предавања), Скопје: Правен факултет, 2006.

резултира со политичка интеграција која пак ќе продуцира создавање на заеднички, интегрирани, супранационални институции кои од своја страна ќе имаат влијајние врз квалитетот на економската интеграција. Значи, според теоретските ставови на претставниците на оваа теорија почетна и крајна цел на европскиот интегративен процес е задоволувањето на економските интереси на интегрираните членки.⁵

Според неофункционалистите неспорен е претпоставениот приоритет на државите-членки, односно со интегративниот процес воопшто не се става под знак прашалник националниот суверенитет, напротив се смета дека државите кога се дел од европската интеграција го задржуваат својството на највисок фактор во однос на внатрешните субјекти, но ја задржуваат и независноста во однос на надворешните фактори.

Од друга страна овие теоретичари сметаат дека меѓународните институции се неспособни за самостојно одлучување и активност.

Неофункционализмот е ненормативна теорија која се обидува да го опише и објасни процесот на регионална интеграција врз основа на емпириски податоци. На интеграцијата повеќе и се приоѓа како на еден неизбежен, нужен процес, отколку како на посакувана состојба.

Неофункционалниот модел на интеграција се заснова на комбинација од:

- Класичен модел на функционална интеграција,
- Модел на економска интеграција и
- Модел на меѓудржавни трансакции.

Благосостојбата која се обезбедува низ соработка и меѓузависност на државите кои реално неможат повеќе самостојно да делуваат, ги „принудува“ делумно да го ограничат својот суверенитет со пренесување на своите надлежности на наднационално ниво. Според претставниците на неофункционалниот модел неспорно е дека мотивите за регионална интеграција примарно се економски.

3. Положбата на националните влади низ теорискиот пристап на intergovernmentalism-от

Либералната теорија за меѓувладина соработка (intergovernmentalism), е политичка теорија развиена од Моравчик (Andrew Moravcsik), која ја објаснува европската интеграција. Оваа теорија го оспорува ставот дека националните влади би можеле и да не бидат врховна власт или дека нациите свесно би се откажале од суверенитетот, односно дека нациите свесно имаат потреба да го пренесат суверенитетот на некое супранационално тело или организација. Тие го нагласуваат предегзистентниот карактер на државата-нација во однос на овие sui generis ентитети. Повикувајќи се на значајни историски докази, либералните

⁵ Исто

интерговерменталисти тврдат дека *историското донесување на одлуките е израз на тоа што го прифатиле националните влади, а не супранационалните организации.*

Моделот на меѓувладина соработка се заснова на одобрување на принципот на рамнотежа на силите помеѓу државите членки.

Најдобар институционално уреден облик на регионална интеграција со карактеристики на конфедерација би бил Сојуз на Европски држави или Европска конфедерација.

Одлуките и контрола на трансферот на надлежностите на наднационалните институции се припремаат и усогласуваат на билатерални и мултилатерални конференции помеѓу националните функционери. Во согласност со овој концепт заедничкиот интерес што постои кај секоја од националните држави ја одредува судбината (состојбата) на интеграцијата. Заедничката политика е само усогласен режим на регулирање кое се формира врз основа на преговори за заедничките прописи, норми и институции кои се во интерес на сите држави.

Меѓутоа, од аспект на актуелните држави-кандидати за членство во Европската унија примената на принципот на меѓувладина соработка во суштина е надминат. Факт е дека Европската унија не е повеќе стандарден (конфедерален) сојуз на држави бидејќи државите кандидати мораат доследно да ги имплементираат сите веќе постојни прописи, норми и институции во согласност со транспарентно, прецизно и јасно дефинирани стандарди.⁶ Иако во европската политичка јавност од една страна има тенденција да се спречи создавањето на типична сојузна држава (федерација), преку неприфаќање на Уставот на Унијата во 2005 година, сепак неспорен е фактот дека секоја од новите држави-членки со стапувањето во членство во Унијата, стапува во членство во еден вид на федерација бидејќи од тој момент почнуваат ограничувањата по сè повеќе прашања.

Кога зборуваме за стапувањето во членство во ЕУ, а и во која било друга меѓународна или регионална организација треба да го имаме во вид фактот дека е неопходно задоволување на две компоненти: објективна, задоволување на повеќе или помалку прецизирано дефинирани критериуми и субјективна, јасно изразена волја да се стане членка. Членството во ЕУ е доброволна одлука на секоја земја, но од многу аспекти се работи за едностран процес, Унијата поставува услови, а земјата кандидат е должна во целост да ги исполни тие услови доколку сака да стане дел од истата.

Меѓувладината теорија е алтернативна теорија за политичка интеграција, според која, моќта во меѓународните организации е во рацете на државите членки и одлуките се носат исклучиво едногласно. Кога се размислува за европските интегративни процеси се смета дека *владите се главните актери*

⁶ *acquis communautaire* е технички термин што ги покрива правните правила, политичките правила и фундаменталните принципи на Унијата.

кои го контролираат нивото и брзината на интеграцијата. Уште повеќе, секое зголемување на супранационалната моќ е резултат на директна одлука на националните влади. Теоријата го исклучува spill over ефектот, но и идејата дека наднационалните организации се на еднакво ниво (во смисла на политичко влијание) со националните влади.

*Ако ги резимираме погледите на претставниците на либералната теорија за меѓувладина соработка, можеме да констатираме дека според нив националните влади се доминантните актери во обликување на интеграцијата и тие ја имаат контролата во свои раце: *владите најпрво на национално ниво ги дефинираат своите интереси, а потоа се пазарат помеѓу себе за да ги реализираат таквите интереси.**

4. Институционалистички поглед врз европската интеграција

Новиот институционализам го нагласува значењето на институциите во градењето на меѓународните организации, па дури и во утврдувањето на владините приоритети, односно организацијата, функционирањето и авторитетот на институциите има директно влијание врз односот на националните влади кон меѓународната организација.

Во контекст на Европската унија, новиот институционализам покажува како институциите на Унијата⁷ имаат улога на многу повеќе од само посредници во процесот на градење на политиката, напротив тие се клучни актери, со специфична организираност и начин на функционирање, сопствена агенда и приоритети. За новите институционалисти, зборот *институции* се однесува не само на традиционално дефинираните институции - извршните органи, парламентите, судовите- туку и на вредностите, нормите и неформалните конвенции кои што ги уредуваат односите помеѓу нив, помеѓу нив и членките на Европската унија, како и помеѓу нив и пошироката меѓународна заедница.

Втора претпоставка во теориски пристап на новиот институционализам е концептот за таканаречена зависност од избраната патека (*path dependency*). Според овој концепт се смета дека штом еднаш сме избрале одредена патека тешко ќе можеме да се вратиме на патот кој што сме го напуштиле.

⁷ Европската комисија, Советот на министри, Европскиот совет, Европскиот парламент, Судот на правдата, но и многу други тела и агенции во рамките на Европската Унија

5. Влијание на политичкото вмрежување врз процесот на евроинтеграцијата

Последниот теориски пристап кој што се нуди за разбирање на евроинтеграцискиот процес е таканаречената рамка на *политичко вмрежување* (*policy networks*). Спротивно на неофункционализмот или на либералната меѓувладина соработка, овој пристап не кажува многу за политичките компромиси помеѓу националните влади, ниту пак за нивните историски одлуки (како што се реформите на основачките договори), не кажува што ја одредува глобалната насока на европските интегративни процеси, ниту пак има свое гледиште за пренесувањето на националниот суверенитет. Анализата на политичкото вмрежување е корисна за да се откријат „пазарењата зад сцена“ кои што ја моделираат дневната политика. Политичката мрежа (*policy network*) е мрежа на актери, од кои секој има интерес или удел во одреден политички сектор на Европската унија, но има и капацитет да влијае врз успехот или неуспехот на соодветната политика. Политичкото вмрежување на ниво на Унијата, меѓународните институционални актери (Европската комисија, Советот на Европската унија, Европскиот парламентот) и другите засегнати ги доведуваат на едно место. Засегнати субјекти за случувањата во сферата на евроинтегративниот процес се претставниците на приватниот сектор, јавните интересни групи, техничките и научни експерти и можеби и пред сите овие - националните службеници (бирографијата) и политичките функционери.

6. Обид за федерализација на Европската унија

Денешната Европската унија е составена од три столба:

1. Европска заедница
2. Заедничка надворешна и безбедносна политика
3. Соработка во областа на правдата и внатрешните работи

Во овој контекст се смета дека Унијата не претставува субјект на меѓународното право туку го користи субјективитетот на Европска заедница како институционализиран облик на меѓународна регионална економска соработка. Во насока на обединување на функциите на овие три столба беше обидот за донесување на Уставот на Европската унија во 2005 година кој требаше институционално да ја дефинира Унијата и да ја уреди како единствен меѓународен субјект со елементи на федерализам.⁸ Меѓутоа, според мислењето на некои од членките на Унијата, Уставот значеше недозволено посегание по националниот суверенитет и како таков не беше прифатен за основен акт на Унијата.

⁸ Ациќ, С.: *Економска политика Европске уније* (авторизиран текст). Суботица: Економски факултет, 2005.

Основната идеја за формирање на Европската унија како федерација била преку зачувување на разновидноста и единственоста да се спречат централистичките тенденции на следниот начин:

1. Преку утврдување на заеднички основни правила и вредности;
2. Вертикална и хоризонтална поделба на власта помеѓу демократските институции и
3. Јасна поделба на надлежностите врз основа на примена на принципот на супсидијарност

Најдобриот институционално уреден облик на регионална интеграција со карактеристики на федерација би бил Обединети Европски држави.

Како што претходно е спомнато во текстот, концептот на федерализација во реалното егзистирање на Европската унија се покажа како невозможен. Како негова делумна замена развиен е мултихисархискиот модел на Европската интеграција заснован на територијална поделба формиран во облик на мрежа која опфаќа хисархиски распределени чворови:

- Општини
- Субрегиони
- Региони
- Национални држави
- Наднационални институции на Европската унија
- Глобали институции

Таб.1: Основни карактеристики на трите теориски модели за разбирање на европската интеграција

	Федерализам	Меѓувладина соработка	Неофункционализам
Зошто е потреба регионална интеграција?	-Мир -Демократија -Идеализам	-Одржување на власт -Безбедност -Рамнотежа на моќта	-Мир -Благосостојба -Премин на власта преку националните граници
Кои се главни актери во процесот на регионална интеграција?	-Сите политички нивоа -Основните општествени групи	-Националните држави -Формирање на заедничка волја во државата	-Наднационалните институции -Политички елити -Економски елити -Интелектуални елити
Каде би требало да води процесот на регионална интеграција?	-Сојузна држава -Обединети Европски држави -Примена на принципот: супсидијарност	-Сојуз на држави (конфедерација) -Примена на принципот: Европа нација	-Политичка унија -Економска и монетарна унија -Примена на принципот: форма во зависност од функцијата
Како да се придвижи и да се продлабочи процесот на регионална интеграција?	-Еднократен уставен скок (устав на ЕУ) -Постепена федерализација	-Самити -Конференции на владите	-Пакети на мерки -Постепено надградување

Прегледот е преземен од студијата на Аџиќ, С.: *Економска политика Европске уније*, 2005

ЗАКЛУЧОК

Врз основа на анализа на претходно спомнатите теориски модели за разбирање на потребата и причините за пристапување кон европското интегрирање и врз основа на анализа на развојот на европските институциите би можеле да се донесат следните заклучоци:

1. Секој од претходно презентираниите теориски модели кои прават напори да дадат објаснување на евроинтеграциските процеси се користени при конституирање, изградба и развој на институциите на Европската унија;
2. Секоја од овие теоретски модели на регионална интеграција има свои позитивни и негативни карактеристики. Во практиката се има покажано дека најбитна од се е флексибилноста во нивната примена .

Истовремено, целосно јасно е дека интеграциските процеси со еднаков интензитет не може да се спроведуваат во сите земји членки.

3. Напредокот на европската интеграција може да се оствари само со примена на принципот на концентрични кругови во кои би требало да се користат различни развојни модели. На пр. Преамбициозни се очекувањата земјите од Централна и Источна Европа да имаат ист капацитет за спроведување на одредени економски мерки како и земјите од Западна Европа. Затоа евалуирањето на (не)успешното спроведување на определена политика ќе биде во рамките на конкретниот концентричен круг.

Summery

The review of the most significant theories which explain the European Integrative Process indicates to the wide range of motifs for creating The European Union as a regional integration and these motifs are mainly economical, then political and security motifs, and also cultural motifs. The analysis of the theories which explain the reasons and the necessity to join the European Integration and the analysis of the development of the European Institution point out to the fact that each of these theories has influenced the creation, the development and the functioning of The European Union.

Користена литература

1. Аџиќ, С.: *Економска политика Европске уније (авторизиран текст)*. Суботица: Економски факултет, 2005.
2. Бендевски, Т.: *Право на Европска Унија*. Скопје: Правен факултет, 2001.
3. Ванковска, Б.: *Македонскиот идентитет и Евро-интеграцијата: Дијалектика на два-три идентитети во изградба(авторизиран текст)*. Скопје, 2007.
4. Ванковска, Б.: *Институции на Европската Унија*. Скопје: Филозофски факултет, 2008.
5. Георгиевски, С.: *Вовед во правото на Европската Унија (авторизирано предавање)*. Скопје: Правен факултет, 2006.
6. Гоцевски, Т., Бакрески, О., Славески, С.: *Европската Унија низ призмата на Европската Безбедност*. Скопје: Филозофски факултет, 2007
7. Schmitter, P.: *Neo-neo-functionalism*. European University Institute, 2002.
8. Vukadinovik ,R., Cehulic, L.: *Politika Europskih Integracija*. Zagreb: Topical, 2005.

Vanco POP-PETROVSKI
Dejan NEDEV¹

**ASSESSMENT OF THE RESPONDENT'S PARTICIPATION IN
THE ZONES OF PHYSICAL LOAD DURING THE EXECUTION
OF FOUR KARATE KATAS (KITEI, SO CHIN, GODZU SHI HO
SHO, UNSU), ASSESSED WITH THE HELP OF A CONTINUOUS
RECORDING OF THE HEART RATE (DN1)**

Abstract

One has recorded the heart rate through continuous recording (chop by chop) with the help of the apparatus Polar 810 I while running the Shuttle run test. Out of the values of the maximal heart frequencies obtained, one made a software-based formation of the physical load zones for the four karate katas that the responded had executed. One has analyzed to what extent did the respondent participate in the different zones during the execution of the different katas, and vice-versa: to what extent did the respondent participate during the execution of the different katas within the same zone of physical load.

This approach enables that the katas be ranked according to the functional load which they cause in the organism, and enables one to assess what kind of health and sports effects the physical activity causes in the respondents. The findings are helpful for making a comprehensive assessment of the physiological price the organism "pays" during the execution of the katas (i.e. during the physical load).

The kata Kitei caused the biggest functional load, whereas the kata So chin caused the lowest load.

Key words: Shuttle run test, heart rate, load,
Katas: Kitei, So chin, Godzu Shi Ho Sho, Unsu

¹ Факултет за детективи и криминалистика, ЕУРМ

Introduction

In the sport of karate, katas are classified according to their technical complexity and motor engagement into beginner's and master's katas. This work has made an attempt to rank them from a functional point of view, i.e. to make an assessment as to what kind of health and sports effects does the execution of four katas produce.

To this end, the criterion used were the zones of load formed according to the measured heart rate during a functional test.

Methodology

The purpose of this study is to assess the load of the cardiovascular system during the execution of four karate katas (Kitei, So chin, Godzu Shi Ho Sho, Unsu). In the absence of an idea for using a more situational functional test for obtaining the maximal heart rate in karate experts, one applied the classical Shuttle run test. Through this field and maximal test, the heart rate values were measured continuously chop-by-chop during the execution of the katas, which the maximal heart rate was gotten from. Afterwards, the load zones were determined with special software, which helped to assess the functional load of the respondent during the execution of the four different karate katas:

- ♣ zone 1 i.e. 60-50% of HRmax² (Vli-zone with very low intensity);
- ♣ zone 2 i.e. 70-60% of HRmax (Li- zone with low intensity);
- ♣ zone 3 i.e. 80-70% of HRmax (Mod- zone with medium intensity);
- ♣ zone 4 i.e. 90-80% of HRmax (Hard- zone with heavy intensity);
- ♣ zone 5 i.e. 100-90% of HRmax (Max- zone with maximal intensity);

The findings for one respondent were reviewed³.

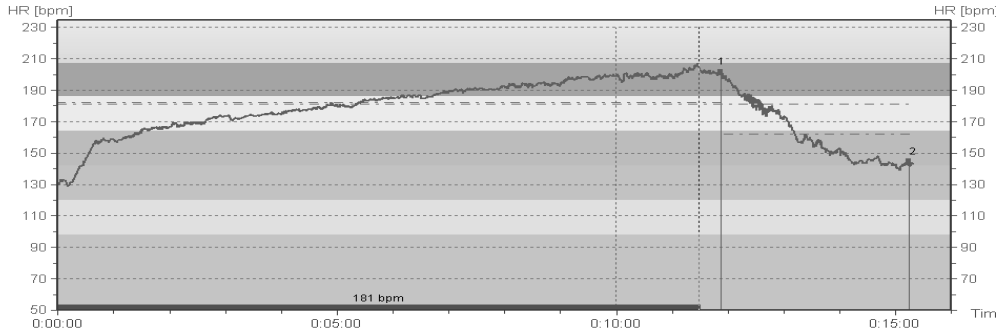
² HRmax- maximal heart rate.

³ Dejan Nedev, Sensei 4th degree blackbelt.

Findings

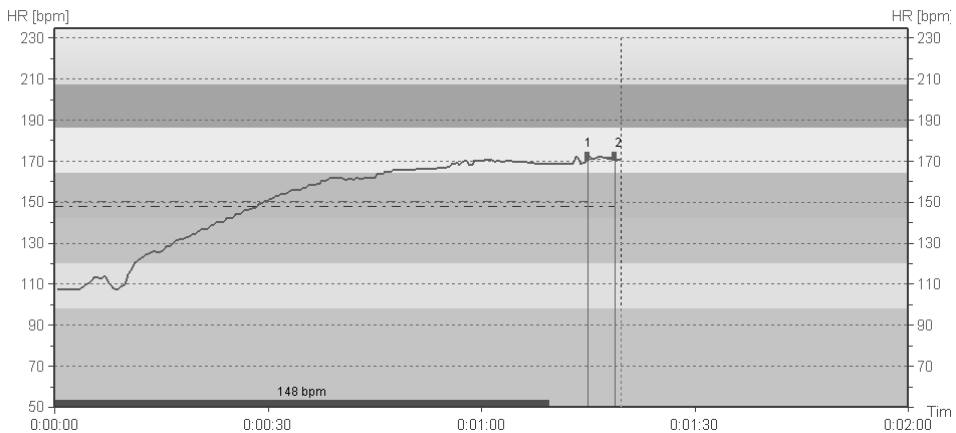
The **Shuttle run test** showed a maximal heart rate of 207 (Graph No 1), which serves as a benchmark for the formation of the zones.

Graph No 1: Heart rate curve during the running of the Shuttle run test

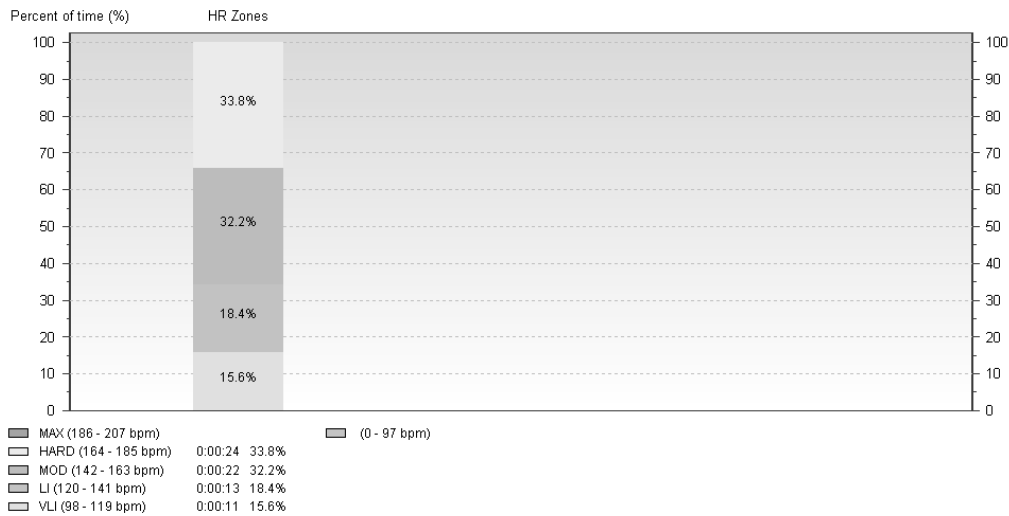

During the execution of the kata **kitei** (Graph No 2), the highest heart rate measured was 171, and the average value was 148. The respondent participated the most (Graph No 3) in the (anaerobic lactate) zone 4 (33,8% of the total time of kata execution).

Graph No 2: Heart rate curve during the execution of the kata kitei

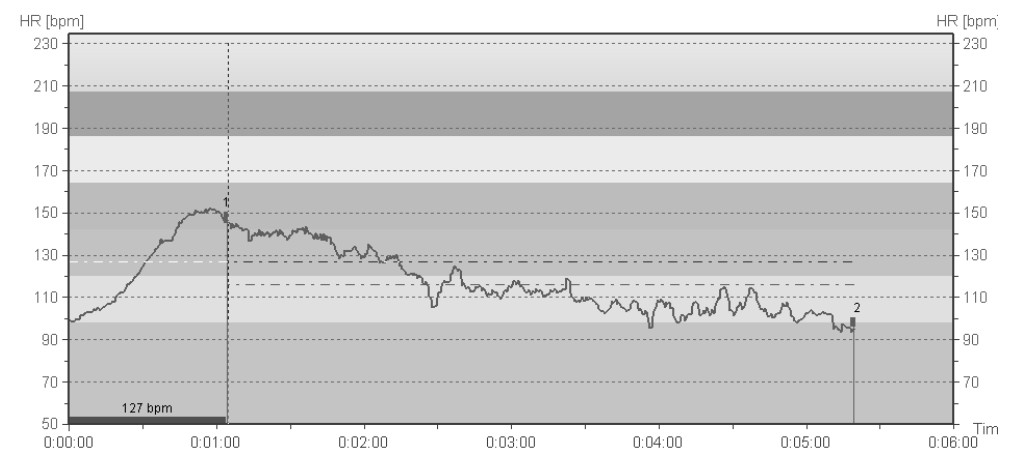

Graph No 3: Participation in the load zones during the execution of the kata kitei

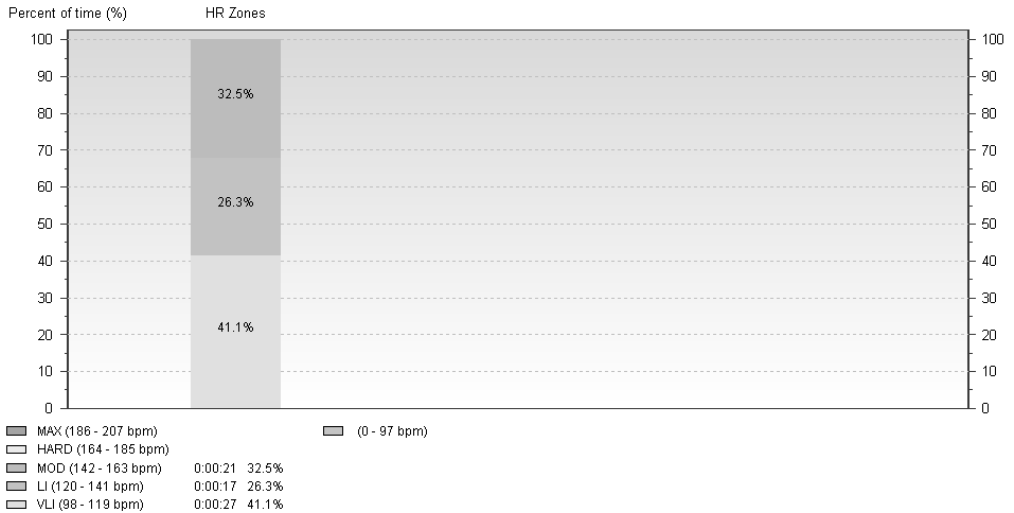

During the execution of the kata **So chin** (Graph No 4), the highest heart rate measured was 152, and the average value was 127. The respondent participated the most (Graph No 5) in zone 1 (41,1% of the total time of kata execution), and did not participate at all in zones 4 and 5.

Graph No 4: Heart rate curve during the execution of the kata So chin

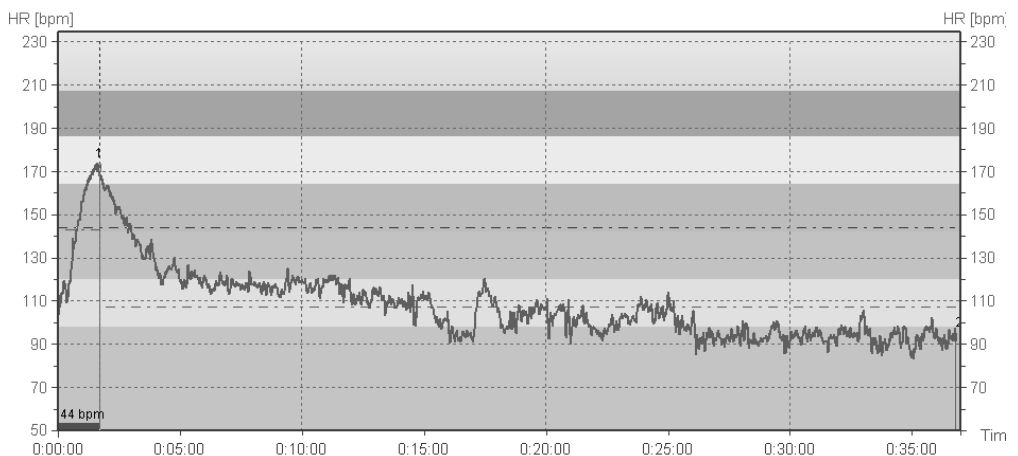

Graph No 5: Participation in the load zones during the execution of the kata So chin

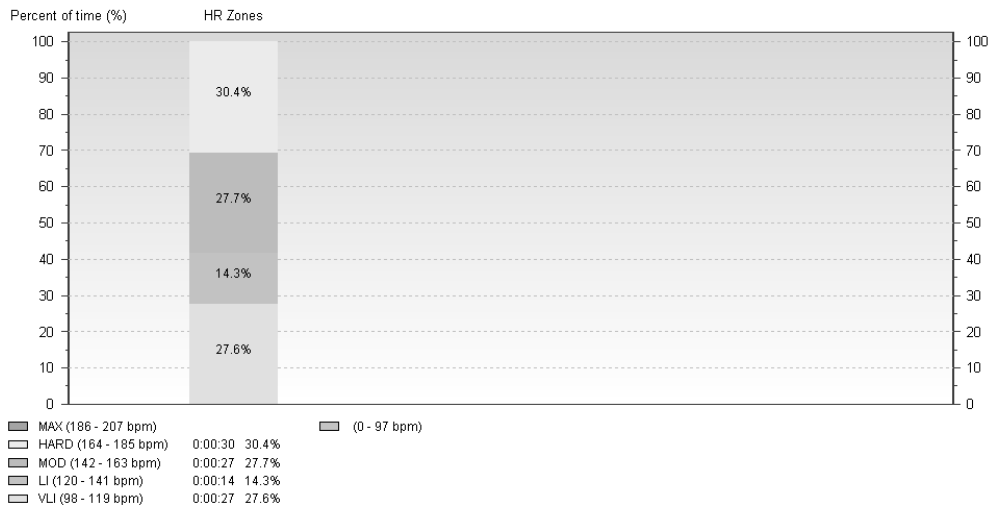

During the execution of the kata **Godzu Shi Ho Sho** (Graph No 6), the highest heart rate measured was 174, and the average value was 143. The respondent participated the most (Graph No 7) in zone 4 (30,4% of the total time of kata execution).

Graph No 6: Heart rate curve during the execution of the kata Godzu Shi Ho Sho

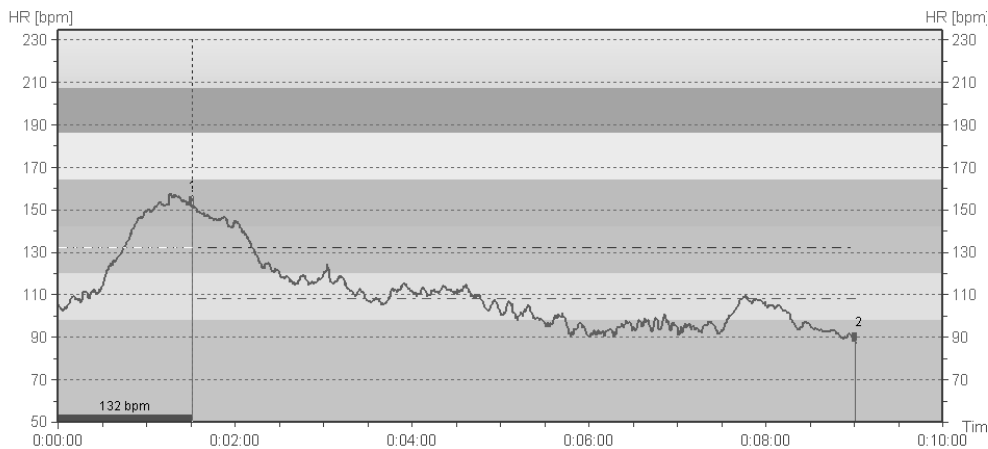

Graph No 7: Participation in the load zones during the execution of kata Godzu Shi Ho Sho

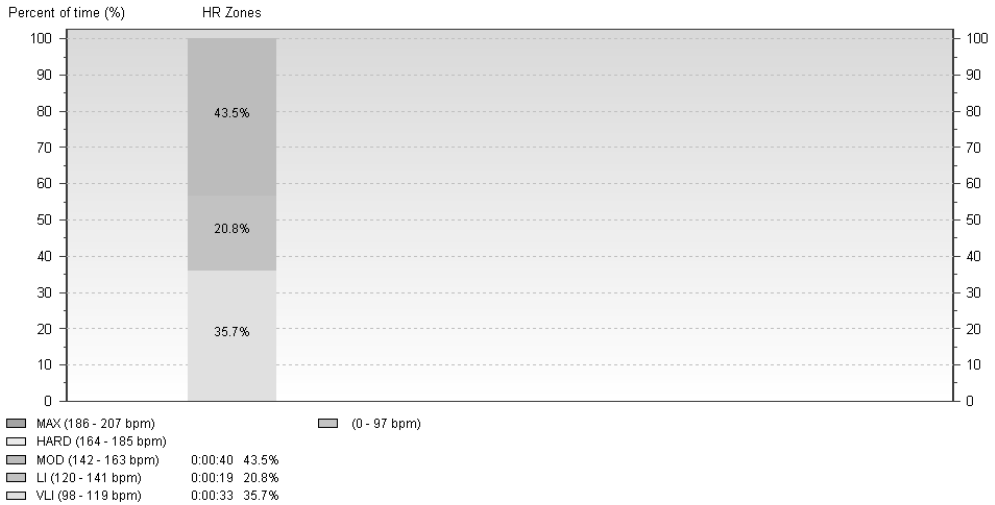

During the execution of the kata **Unsu** (Graph No 8), the highest heart rate measured was 157, and the average value was 132. The respondent participated the most (Graph No 9) in zone 3 (43,5% of the total time of kata execution), and did not participate at all in zones 4 and 5.

Graph No 8: Heart rate curve during the execution of the kata Unsu

Graph No 9: Participation in the load zones during the execution of kata Godzu Shi Ho Sho

The analysis of the relative time participation in the load zones points to the conclusion that the respondent's time participations in the four executed karate katas were different (Table 1). For example, during the execution of the katas So chin and Unsu, the respondent did not enter the zones 4 and 5 at all, which means that the execution of these katas resulted in lesser functional load compared with the katas Kitei and Godzu Shi Ho Sho.

During the execution of the kata Kitei, it is noticeable that the participation in zones 3 and 4 is twice longer than in the zones 1 and 2. Moreover, the participation in zones 3 and 4 is the biggest here compared with the other katas. This means that this kata has caused the biggest load in the respondent.

The respondent's participation in the zones 1 and 2 was the highest during the execution of the kata So chin.

Table 1: Relative time participation in the load zones (determined according to the maximal heart rate) with the four executed katas

	Load zones				
	1	2	3	4	5
	98-119	120-141	142-163	164-185	186-207
Kata					
Kitei	15,6	18,4	32,2	33,8	
So chin	41,1	26,3	32,5		
Godzu Shi Ho Sho	27,6	14,3	27,7	30,4	
Unsu	35,7	20,8	43,5		

Conclusion

An attempt has been made to rank the load of the cardiovascular system caused by the execution of the four karate katas. Accordingly, besides the technical classification of the katas (beginner's / master's), one can also make a functional ranking and classification thereof.

The respondent has different time participations in the different load zones during the execution of the different katas. This denotes that the different katas have produced different health and sport effects on the respondent.

The kata Kitei caused the biggest functional load, whereas the kata So chin caused the lowest load.

Заклучок

Направен е обид за рангирање на оптоварувањето на срцево-садовиот систем кое го предизвикува изведбата на четирите карате кати. Според тоа, освен техничка класификација на катите (почетнички, мајсторски) може да постои и нивно функционално рангирање и класифицирање.

Испитаникот различно партиципирал во различните зони на оптоварување за време на изведбата на четирите карате кати. Тоа значи дека различните кати оставиле и различни здравствени и спортски ефекти кај испитаникот. Најголемо функционално оптоварување предизвикала катата Kitei, додека најмало катат So-chin.

Reference literature:

1. Benson, R. (1994). Precision Running. Finland: Polar Electro OY.
2. Burke, E.R. (Ed.). (1998). Precision Heart Rate Training. Champaign: Human Kinetics.
3. Duncan, Dz. Unger, G. and Grin, G. (1998). Physiological tests of high-class sportsmen [translation into Russian Capovski, V.I.]. Kiev: Olympic games literature.
4. Gjurgjevic, V. (1981). Sports heart. Belgrade: Sports book.
5. Edwards, S.(1996). Sally Edwards' Heart Zone Training. Massachusetts: Adams Media Corporation, Holbrook.
6. Harries, M., Williams, C., Williams, D.S. & Micheli, J.L. (Ed.) (1994). Oxford textbook of sports medicine. New York & Oxford: Oxford University Press.
7. Hottenrott, K. (2007). Training with the Heart Rate Monitor. Oxford: Meyer & Meyer Sport.
8. Janssen, P.G.J.M.(1987). Training Lactate Pulse-Rate. Oy Liitto: Polar Electro Oy.
9. Janssen, P.G.J.M.(2001). Lactate Threshold Training. Human Kinetics.
10. Jovanovic, G.(1999). Pulsmetri u praksi. Kotor: B.K. "Kotor".
11. Karvonen, J. and Vuorimaa, T. (1988). Heart rate and exercise intensity during sports activities. Sports Med. May 5(5) 303-11.
12. Kiprovska, S. and Pop-Petrovski, V. (2007). Changes in the heart rate and the relaxant component of the heart rhythm following the completion of a ventilation protocol (k6363 /6363 nv, 3m, vp). 11th Symposium for sports and physical education of youth.
13. Kirkpatrick, B & Birnbaum, B. (1997). Lessons from the Heart. Finland: Polar electro Oy.
14. McArdle WD, Katch FI and Katch VL. (2000). Essentials of Exercise Physiology (2nd Edition). Philadelphia, PA: Lippincott Williams & Wilkins.
15. Mihajlovski, I. and Pop-Petrovski, V. (2007). Changes in the heart rate and the relaxant component of the heart rhythm following the completion of a ventilation protocol (k7171/6363 nv, 3m, vp). 11th Symposium for sports and physical education of youth.
16. Pop-Petrovski, V. (1990). Heart rate and blood pressure reactions in manupedal, pedomanual and centripetal sequence of formation exercises. Master's thesis. Belgrade: Faculty of physical culture.
17. Pop-Petrovski, V. (1991). Heart rate reactions in certain basic gymnastic exercises, Specialist's work. Sofia: National Sports Academy.
18. Pop-Petrovski, V. (2007). Changes in the heart rate and the relaxant component of the heart rhythm following the completion of a meditation

- technique Prayer (Prayer, 3m, vpp). 11th Symposium for sports and physical education of youth.
19. Powers, K.S. & Howley, E.T. (1997). Exercise Physiology, Theory and Application to Fitness and Performance. Boston: WCB/McGraw-Hill.
 20. Prokovic, D. and Pop-Petrovski, V. (2008). Assessment of the load and recovery in the Shuttle run test according to a continuous recording of the heart rate. Federation of school sports of Macedonia, expert-scientific forum, Pelister.
 21. Safrit M. & C. Pemberton.(1995).Complete guide to youth fitness testing. Champaign. IL: Human Kinetics.
 22. Safrit, M.L. et all. (1988). The validity generalization of distance run tests. Canadian Journal of Sport Sciences. 13 188-196.
 23. Swain et all. (1994). Target HR for the development of CV fitness. Medicine & Science in Sports & Exercise. 26 (1) 112-116.
 24. Wilmore, J.H. & Costill, D.L. (2005). Physiology of Sport and Exercise (3rd Edition). Champaign, IL: Human Kinetics.

ЕЛЕКТРОНСКА ТРГОВИЈА (E – COMMERCE)

Поим , меѓународно и домашно нормирање и перспективи за развој

Апстракт

Трговијата, стопанисувањето, деловното работење, маркетингот и менаџментот во последниве децении претрпеа радикални промени во начинот на нивното секојдневно функционирање. Традиционалната економија и нејзините трговски начела кои се базираа врз производството, денес во услови на ново комерцијално делување и нова економија која е плод на стопанисување со информации и електронско тргување го изгуби своето значење, се најде потисната од времето на промени кои се неизбежни. Новата економија сега е плод на стопанисување со информации и електронско тргување. Предностите кои ги нуди електронската трговија се повеќе или помалку очигледни и потребни на денешниот живот, на нашето функционирање.

Клучни зборови: *трговија, електронско работење, електронска трговија, интернет, електронски пазар*

ВОВЕД

Денес, во време на високоразвиено информатичко општество и сè поголема комуникациска вмреженост, самата трговија, самото стопанисување и самиот маркетинг доживеаа нови видови, нови модалитети на функционирање и начини на остварување. Во услови на развиено производство, отворени пазари и висока технологија за да се продаде производ или услуга се јавува потребата од поедноставно, електронско тргување со услуги или артикли. Во сферата на економијата се случи дигитализација и вмрежување. Интернетот е најзначајната

¹ Факултет за правни науки, ЕУРМ

и најголемата новост што им се случила на економијата и деловното работење во последниве неколку децнии.²

Електронската трговија ги руши националните и интернационалните бариери и создава бројни можности за зближување и соработка во светот, како на приватен така и на деловен план. Електронското работење го афирмира безхартиеното работење, со тенденција работењето во хартиен облик во иднина да се сведе на минимум. Бидејќи живееме во едно динамично време каде промени се случуваат постојано, ако сакаме де опстанеме и да одиме напред мораме да бидеме во тек со тоа што се случува, но и благовремено да реагираме. Така, потребата од поедноставно, мрежно или електронско тргување со услугата или стоката е неопходна.

1. Електронска трговија , поим и определби

Во сферата на економијата се прави разлика на три нивоа на мрежно, економско делување:

- **електронски бизнис или употреба на електронски платформи** (Интранет, Екстранет, Интернет)
- **електронска трговија или купување и продавање преку електронски средства**
- **електронски маркетинг или промоција преку интернет**

Но, постојат и економисти кои сметаат дека е-трговија не го опфаќа само купувањето и продавањето преку интернет, туку и многу други аспекти на комерцијалното работење. Такви се на пример: услуги за потрошувачите, кооперација меѓу деловните партнери, водење електронски комерцијални трансакции во рамките на компанијата, Web промоција и пропаганда и др.

Поради ова пошироко значење на е-трговија денес во современата економија се изедначуваат поимите e-commerce и e-businesse.³

Мрежното поврзување на организациите и јавната администрација, како и развојот на Интернетот доведоа до големи промени во начинот на работењето. Е-трговија е општ концепт кој ги содржи сите форми на деловни трансакции и размена на информациски и комуникациски технологии и тоа :

- **меѓу фирми**
- **меѓу фирми и купувачи**
- **меѓу фирми и јавна администрација**

²За историјата на интернетот подетално може да се види кај: Castells, Manuel. Internet galaksija: Razmislanja o internetu, poslovanju i drustvo. Zagreb, Naklada Jesenjski i Turk, 2003

³ За големите корпорации и нивните интернет бизниси може да се чита кај: Кастелс, Мануел. Ера на информации: Економија, општество и клтура. *Поддемот на мрежното општество*. Том 1, Скопје, Алеф, 2005.

Електронското работење помеѓу фирмите овозможува подобра поврзаност на фирмите и побрзо и поевтино работење. Исто така овозможува и скратување на сите фази на производствениот циклус, од обликување на производите до производството. Давањето информации помеѓу членовите на тимот по електронски пат и користење на техниката за моделирање во три димензии им овозможува на членовите на тимот да го обликуваат производот и да ги разработат неговите детали без притоа да изработуваат физички прототип на производот.

Електронскиот облик на работење помеѓу фирми и купувачи овозможува рекламирање и маркетинг на производите преку Web, продажба на производите на Web, испорака на некои стоки преку мрежа и развој на нови производи. Рекламирањето преку Web овозможува евтино и целосно рекламирање и ажурирање информации за производите и услугите.

Работењето меѓу фирми и јавната администрација е во своите зачетоци.

Основна движечка сила која ги тера малите и средните претпријатија да се ориентираат кон е-работење е големиот број предности кое тоа ги нуди, а особено **растот** (зголемениот број деловни трансакции во ист временски период) и **заштедата** (намалување на цената за одредени трансакции).

Е-трговијата може да биде дефинирана од повеќе перспективи:

- комуникациска
- трговска
- перспектива на бизнис процеси
- перспектива на услуги
- перспектива на учење
- колаборативна перспектива
- перспектива на заедница.

Постојат различни поделби на е-трговијата, но како поважна би ја споменале следнава:

- Затворена – отворена Е-трговија
- Директна – индиректна Е-трговија
- Меѓу трговци (Business to Business = B2B) Е-трговија
- Трговец со потрошувач (Business to Customer = B2C) Е-трговија

Техники и технологии кои ја ставаат Е-трговијата во практична примена:

- **EDI** (Elektronic data Interchange) или размена на стандаризирани пораки преку информатички системи
- **Интернет** претставува јавно и меѓународно достапна мрежа на компјутери
- **Мобилна трговија** е резултат на воведувањето на мобилната телефонија
- **Електронски записници** се програми кои се способни да извршуваат задачи согласно зададените параметри.

Додека пак деловно-организациони форми за вршење на Е-трговија се:

- *е-продавници* (на едната страна имаме еден продавач, а на другата се наоѓаат потенцијално многу купувачи)
- *е-набавка* (каде постои еден или ограничен број на купувачи и многу продавачи)
- *е-посредништво* (електронските мрежи се користат за да се доведат две страни во контакт)
- *е-рекламирање* (ги опфаќа активностите кои се ослонуваат на рекламирањето како дејност за остварување профит)

Електронската размена на податоци (EDI) е размена на документи помеѓу организации во стандарден електронски облик.⁴ Во почетокот електронската размена на податоци помеѓу претпријатијата се вршела преку сигурни приватни мрежи, потоа со посредство на online сервисот наречен “мрежа со додадена вредност”, а сега и преку Интернет. Оваа размена заштедува пари и време со тоа што податоците се внесуваат само еднаш, се штеди хартија, се намалува бројот на грешките, се скусува времето на нарачување и се добиваат рани и точни барани информации.

2. За развојот на Е-работење и легислативните активности

За да се развие е-работење се потребни определени технолошки претпоставки и потребно е да се поседува соодветна инфраструктура која ќе овозможи изведување на деловните трансакции. За тоа се потребни методи и средства за **енкрипција** (заштита на содржина) и **автентификација** (осигурување на идентитетот). Освен горенаведените, потребни се и

⁴ Арсеновски С., *Менаџмент со информациски системи*, Европски универзитет, Скопје, 2006, стр.217

законски претпоставки кои ќе овозможат развој, заштита на авторските права и приватноста, со што ќе се овозможи универзален пристап на мрежата и адекватна политика за одредување на цената за пристап на мрежата и купување информации. Законските рамки мора да бидат јасни и недвосмислени, а законската политика да создаде безбедност кај сите субјекти во е-трговија. Улогата на правото во Е-трговијата е двостепена: олеснувачка (создава правна рамка за полесно одвивање на Е-трговија) и нормативна (материјата за заштита на потрошувачите).⁵

Корените на е-трговија се наоѓаат во 70-те години, со настанувањето на електронски пренос на готовина кој се врши меѓу банки преку сигурни приватни мрежи. Во тоа се вклучува и плаќањето со кредитни картици во продавниците.

Така, во 1995 година, 55% од сите плаќања на американската влада се направени со користење на електронска размена на податоци.

Во 70-те и 80-те год се развиле две нови форми на е-работење - електронска размена на податоци и електронска пошта што довело до намалување на хартијата во употреба и зголемување на автоматското работење. Но, оваа техника била скапа и за да се служат со неа, малите и средните фирми морале да се претплатат на online сервиси.

Во доцните 80-ти и 90-ти електронското испраќање пораки стана составен дел за работа во групи. Во средината на 80-те се развија online сервиси, т.е. затворени сметководствени мрежи кои нудат најразлични услуги.

Во текот на 90-те, појавата на Web во рамките на Интернет овозможи едноставно работење во мрежи, публикување и ширење информации и е-работењето стана поевтино.

Денес, ако разгледаме, ќе видиме дека постојат бројни документи, пред сè од меѓународен карактер, кои се однесуваат на е-трговија. Република Македонија, со својот кандидатски статус за влез во ЕУ, ќе мора да го усогласи своето национално право кон европското, меѓу другото и во доменот на е-трговија. Со оглед на примената на е-трговија од страна на светските организации, тие се обиделе да дадат правно-нормативни одговори.

Така, на пример, СТО уште во 1998 год. усвоила работна програма за е-трговија со цел да се испитаат работите поврзани со трговијата во глобални рамки. Исто така и UNCITRAL се појавил со свои активности. Во 1996 UNCITRAL го усвоил Моделот закони за е-трговија, а во 2001 и Модел законот за електронски потписи. Во 1997 година е пуштено комуникетото насловено како "A European initiative in Electronic Commerce", како резултат на потребата за уредување на е-трговијата во рамки на ЕУ.

⁵ Коевски Г, Европска правна рамка за електронска трговија, "Јустинијан Први", "Св.Кирил и Методиј", Скопје

Главен легислативен документ усвоен во рамките на ЕУ е **Е–Commerce Директивата 2000**. Таа уште се нарекува и **минско поле** поради големиот број упатувачки одредби за примена на друг легислативни инструменти и иземање на голем број односи од нејзина примена. Усвојувањето на оваа Директива ја поттикна легислативната активност за усвојување на други правни документи поврзани со неа. Такви се на пример следниве директиви:

- за продажба на растојание,
- за приватност,
- за приватност и ел. комуникациски мрежи и услуги со кои се замени директивата за телекомуникации,
- за електронски потписи и
- директивата од 1996 за заштита на компјутерски програми или "софтверска директива".

Усвоени се и низа законодавни документи за електронско плаќање.

Директивата за продажба на растојание ги уредува договорите во врска со стоки и услуги склучени на растојание помеѓу потрошувач и продавач. Оваа Директива е нераскинливо поврзана со В2С е-трговијата. Едно од најзначајните права кои му се даваат на потрошувачот согласно оваа Директива е правото на потрошувачот да се откаже од договорот. Ова право потрошувачот го има во рок кој не е покус од седум работни дена, без плаќање казни и наведување на причините. Овој педиод се нарекува “**период на оладување**” (cooling off period) и се дава од две причини:

- избрзано донесување одлука за склучување договор и
- неможноста потрошувачот физички да ја допре стоката.

Е-Трговија Директива 2000 има цел да создаде правна рамка со која услугите на информатичкото општество ќе имаат корист од заедничкиот пазар. Под услуги на информатичко општество се подразбира: (1) било која услуга (2) која се пружа за надомест (3) на одредено растојание (4) со посредство на електронска опрема за процесирање и чување на информации и на (5) индивидуално барање на примателот на услугата.

Најзначајна одлика на Е-Директивата 2000 е прифаќање на **начелото на земја на потекло** (country of origine principle), кое е суштинско во развојот на Паневропска е-трговија. Според ова начело, сервис провајдерот на услуги на информатичко општество може да биде контролиран само од неговата сопствена земја (земја на основање), но не може да трпи контрола од некоја друга земја-членка. Ова всушност значи заедничко, реципрочно признавање на законодавствата меѓу земјите членки. За да се разбере ова начело потребно е да се објасни и концептот на **координирано поле**. Под

овој концепт се подразбираат "условите определени со законите на земјата членка кои се однесуваат на сервис провајдерите на информатичкото општество или на услугите на информатичкото општество".

Најголема корист од Е-Трговија Директива 2000 се гледа во елиминација на проблемот на тоа дека за вршење на онлајн активности ќе треба да се задоволат мноштво национални правила на земјите членки.

Директивата 2000 претпочита постоење на e-mail адреса без која е невозможно постоење на брз и ефикасен контакт. E-mail многу брзо прерасна во моќно маркетинг средство со широк дострел. Постојат два легислативни пристапи со кои се уредува материјата за несакани e-mail пораки: **opt in**, според кој не е дозволено да се праќаат електронски пораки без претходна дозвола на примачот и **opt out**, според кој примачот ќе ги прима пораките додека не се спротивстави на тоа.

Е-договарањето како процес на склучување договори на растојание со помош на електронски средства може да биде реализирано на повеќе начини: преку користење на електронски застапници; преку e-пазари. E-пазари се всушност отворени форуми со голем број учесници кои го користат форумот за размена на податоци и за пронаоѓање на деловни партнери⁶.

Е-Трговија Директивата 2000 не содржи одредби за хармонизација на прашањето за моментот на склучување на договорот, туку оставено е тоа прашање да се уреди со националните права на земјите членки⁷. А различните национални законодавства по тоа прашање имаат различни решенија. Така, во некои земји е прифатена теоријата на испраќање, во други теоријата на изјава, во трети теоријата на сознание а во четврти пак теоријата на прием. Во конечната верзија на оваа Директива е задржан и насловот "**Ставање на понуда**", на местото на "Момент во кој договорот се смета за склучен", со што би се постигнала значајна хармонизација во рамките на европското договорно право. Но очигледно дека хармонизацијата по ова прашање не се чинела како позитивна придобивка, туку повеќе како дополнително усложување на работите и конфузија околу моментот на склучување на договорот меѓу различните национални законодавства што би резултирало и со меѓусебни судири. Сите национални права содржат правила со кои се определува кога пораката има ефект, со што се определува моментот од кој лицето кое ја праќа е правно обврзано.

Што се однесува до моментот на прием на пораката се определува дека пораката и потврдата за прием на пораката која ја содржи пораката се сметаат за примени кога страните на кои се упатени имаат можност да им

⁶ Арсеновски С, Менаџмент информациски системи, Европски универзитет, Скопје, 2006, стр. 225

⁷ Коевски Г, Европска правна рамка за електронска трговија, "Јустинијан Први", "Св. Кирил и Методиј", Скопје

пристапат, т.е. кога ќе пристигнат во електронското сандаче на оној кому му се упатени. Но, Директивата не ги определува правните ефекти од тоа. Правните квалификации на пораките се оставени да се определат со националните права. Исто така, оваа Директива не ги определува правилата во врска со полноважноста на договорот.

Оваа Директива нема цврст став за уредување на клучни прашања од областа на облигационото право, па се смета дека е неутрална во однос на него.

Уште една карактеристика која се однесува на Е-Трговија Директивата 2000 е тоа што со неа не мора да се регулираат односите B2B, бидејќи во овој случај се работи за професионалци кои знаат што бараат и што сакаат.

Законот за податоци во електронски облик и електронски потпис⁸, донесен во јуни 2001, до скоро претставуваше основна правна рамка со која се регулираше електронското работење во **Република Македонија**. Овој закон ги дефинира поимите поврзани со електронското работење, ги регулира податоците и пораките во електронски облик, а посебно го уредува и електронскиот потпис.

Врз основа на овој закон донесени се и бројни подзаконски акти кои подетално уредуваат одредена материја и тоа:

- начинот и постапката за регистрација на издавачи на сертификати и содржината на правилата на издавачот на сертификати
- износот на осигурување од одговорност од евентуална штета која може да ја предизвика издавачот
- вработување на стручен кадар
- потребна опрема и системи за чување на потребната на квалификуваниот сертификат
- начинот и постапката за акредитирање на издавачот, како и обликот и формата на законот за акредитиран издавач.

Во законот за изменување и дополнување на Законот за облигациони односи се уредува кои се претпоставките дека електронската порака потекнува од испраќачот, и потврдата на прием на електронската порака.

На 02.11.2007 е донесен **Законот за електронска трговија**⁹ со кој се уредуваат услугите на информатичкото општество во врска со електронската трговија. Всушност, овој закон и не внесува некоја новина во електронското работење, ами е уште едно потврдување на одредбите од Е-Трговија Директивата 2000, кои во бројна мера се рефлектираат на нашиот Закон за електронска трговија.

⁸ "Службен весник на РМ" бр. 43/2001 и 6/2002

⁹ "Службен весник на Република Македонија" бр.133 од 02.11.2007

Во овој Закон исто така се употребува концептот и терминот "услуги на информатичко општество", со исто значење и во иста смисла како и кај Е-Трговија Директивата 2000.

Давањето услуги на информатичкото општество, согласно Законот, е слободно и за истото не е потребно претходно поседување дозвола, одобрение или концесија. Давателот на услуги на информатичкото општество во Република Македонија е должен да постапува согласно законите и другите прописи кои важат во нашата земја.

Согласно **чл.9**, користење на електронска пошта за праќање на небарана комерцијална комуникација е дозволено само по претходно одобрување од страна примателот, согласно Законот за електронски комуникации.

Договорите склучени по електронски пат и во електронски облик се полноважни и не можат да бидат оспорувани поради електронската форма. А што се однесува до договорите кај кои се бара потпис на договорните страни, тој услов се задоволува со електронски потпис кој е сосема валиден согласно Законот за електронски потписи.

Договорите се сметат за склучени во моментот кога понудувачот ќе ја прими електронската пораката која содржи изјава на понудениот дека ја прифаќа содржината на договорот. Од овој момент значи договорот се смета за склучен и произведува правни ефекти. Со тоа она што со Директивата 2000 не е регулирано до крај нашиот Закон го регулира и ја пополнува празнината во Директивата. И секако тоа го прави на начин на кој нашиот законодавец мисли дека е најдобар, со најдобри ефекти, сообразени на нашиот систем.

За решавање на споровите помеѓу давателот на услугите и примателот страните можат да договорат арбитража.

3. Позитивните придобивки од e-commerce

Денес нема компанија која сака да оствари успех во тргувањето или профит, а при тоа да не ползува e-commerce или тргување преку интернет. И интернет трговијата мора да ги има предвид начелата на традиционлната економија, со други зборови и таа треба да оствари конкуретска предност нудејќи супериорни вредности. Тргувањето преку интернет или e-commerce ги има следниве позитивни карактеристики:

- пониска цена
- подобар избор
- подобра услуга
- специјални услуги
- повеќе погодности (олеснувања)
- побрза испорака
- повеќе забава

Самиот интернет овозможува специјални услуги кои ќе сугерираат дека компанијата не ги заборава своите потрошувачи, како што се информирањата за нови производи, честитањата на родендени и слично, сите кои немаат желба за шетање по продавници, за вработените, за мајките со деца, за купувачите кои го немаат во својот крај одредениот производ и други купувачи кои се спречени да тргуваат на традиционален начин постои ова големо олеснување или тргување преку интернет.¹⁰

Електронското работење, исто така, овозможува внатрешна и надворешна интеграција на фирмата. Се остваруваат големи заштеди во печатењето документи и нивниот транспорт. На купувачите им се нуди подобра подршка и услуга во купувањето, се воспоставува подобра поврзаност со нив. Со користењето на Интернет се овозможува и поевтин, глобален маркетинг со огромна база на потенцијални купувачи. Употребата на електронското работење ја зголемува конкурентноста и шансата за опстанок на пазарот.

4. Негативни придобивки од e-commerce

Економијата врши одредени истражувања кои воочиле дека продажбата преку интернет има одредени ограничување или т.н. бариери кои оневозможуваат добра трговија преку интернет. Овие бариери пред сè се проблемите на кои надоаѓаат купувачите при ползувањето на интернетот како медиум за трговија на стоки и услуги, но проблеми кои го одвраќаат купувачот од самото ползување на интернет тргувањето или интернет купувањето.

Најчести бариери за **e-commerce** се следниве ограничувања:

- измама со кредитни картички
- неопходноста од плаќање за претходно информирање
- недостиг од приватност
- недопирливост на асортиманот

Економистите кон имаат пристап до овие ограничувања понудуваат одредени начини на интервенирање во **e-commerce** со кои би се надминале ограничувањата кои погоре се изнесени.¹¹

Една од слабостите на Е-трговијата е поврзана со повредата на авторските права. Со оглед на леснотијата со која се доаѓа до најразлични содржини од секаков вид, вклучувајќи ги и оние кои се заштитени со авторски права, се создаваат бројни проблеми за заштита на истите. Овој

¹⁰ Секуловска, Н., М. Башевска-Ѓорѓиевска и Татајана Петковска – Мирчевска *Маркетинг истражување преку интернет*. Скопје, Економски факултет, 2003.

¹¹ Castells, Manuel. *Internet galaksija: Razmišljanja o internetu, poslovanju i društvo*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2003.

проблем е посебно тешко да се контролира имајќи ја во предвид голема брзина со која се создават најразлични содржини и бројноста на истите, особено во прекуграничен контекст. Заштитата на податоци од неовластен пристап, заштитата на кредитната картичка при купување преку мрежа е проблем кој бара големи технички и организациони иновации за да можат да се спречат злоупотребите. Освен тоа, порастот на бројот на мрежите и корисниците вклучени на Интернет предизвикува бавен пристап до податоците и бавен пренос на податоците преку Интернет.

5. Перспективи за развој

Во иднина се очекува брз развој на електронската трговија со оптимистички предвидувања :

- брз технолошки развој
- развој на новите сервиси и деловни модели
- обликување на национални и меѓународни стратегии
- се прават напори да се развиваат поевтини компјутери со квалитетни програми
- пристап на мрежата со користење на тв апарати (web телевизија)
- интернет се користи за телефонирање (web телефони)
- се развиваат преносни телефони, компјутери
- новитет е т.н. вграденото електронско работење (embedded electronic commerce), кое оди кон тоа домашните апарати да може да праќаат и примаат пораки, а автомобилите да имаат пристап на интернет.

И покрај енормниот развој сепак е-трговијата учествува со мал процент во вкупната светска трговија и таа е само вид трговија. Во интернет средината најчесто доаѓа до имплицитна согласност во постапката на договарање. Тоа значи дека едната страна ги нуди условите, а другата или ги прифаќа или бара друг партнер. Начин за претходни аранжмани во врска со договарањето е учеството на е-пазари. Е-пазарот има посредничка улога и обезбедува инфраструктура за договарање. Со тоа тој има и свои правила кои регистрираните учесници на овој пазар се должни да ги почитуваат. Електронското работење со сите свои предности и новитети значајно го олеснува склучувањето договори, а со тоа се зголемува и нивниот број кој се рефлектира на обемот на е-трговијата. И секако дека ништо не ја намалува обврската за почитување и физичкото извршување на електронски склучените договори; нивната важност и сила е подеднаква како и на физички склучените договори. Всушност, тие се само начин на прилагодување и адаптирање кон посовремени услови на живеење и работа, одраз на брзиот технолошки развој, како и развојот на новите деловни модели и сервиси.

Заклучок

За развој и позитивни резултати на електронската трговија потребни се стручни кадри со солидно познавање на новата технологија кои своите знаења успешно ќе ги применуваат, а со тоа гаранциите за успех и профит се пореални и посигурни. Исто така корисниците внатре во организацијата мора да имаат соодветна стручна подготовка за користење на новата технологија. Сепак, отпорот кон воведувањето и користењето на новата технологија е сосем нормален и со тек на време неминовно се надминува. А како минува времето и развојот оди напред, мое видување е дека и довербата на граѓаните се повеќе се зголемува во електронски склучените договори. Доказ за тоа е законската регулатива во таа област, како меѓународната така и националната. Но сепак, немаме никаква гаранција дека ако традиционалната економија целосно се замени со електронска ќе имаме позитивни резултати.

Summary

For the development and positive results for e-commerce qualified personal needed with good knowledge of new technology and whole knowledge will be successfully implemented making success and profit more real and sure. In the same time the users within an organization must have adequate qualifications for using the new technology. However, resisting the introduction and the usage of the new technology is natural, but with the passage of time it will be eventually overcome.

And as time passes and development moves forward my prediction is that the trust of citizens is growing in the electronically made contracts. The evidence for this is the legal regulations concerning domain internationally and nationally. But, we don't have any guaranty that we will have positive outcomes.

Референции

1. Арсеновски С, Менаџмент информациски системи, Европски универзитет, Скопје
2. Castells, Manuel. *Internet galaksija: Razmišljanja o internetu, poslovanju i društvo*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2003.
3. E. Turban, D. King, J. Lee and D. Viehland. *Electronic commerce- a managerial perspective*. Pearson, New Jersey, 2004
4. Кастелс, Мануел. Ера на информации: Економија, општество и клтура. *Подмот на мрежното општество*. Том 1, Скопје, Алеф, 2005
5. Коевски Г, Европска правна рамка за електронска трговија, "Јустинијан Први", "Св. Кирил и Методиј", Скопје
6. Секуловска, Н., М. Башевска-Ѓорѓиевска и Татајана Петковска – Мирчевска *Маркетинг истражување преку интернет*. Скопје, Економски факултет, 2003.
7. Службен весник на Република Македонија бр. 43 /2001 и 6/2002
8. Службен весник на РМ бр. 133 од 02.11.2007

МАКЕДОНИЈА НА ПАТОТ КОН ЕВРОПСКО ЗДРАВСТВО

Анстракт

Европско здравство како услов за членство во Европската Унија е предмет на оваа статија. Се анализира здравството во нашата земја, компарирајќи го со здравството во развиените западно-европски земји, членки на Европската Унија. Прикажан е севкупниот здравствен систем и неговото функционирање со посебен аспект на правата на пациентите. Детално се претставени здравствените институции и нивната работа. Појдовна точка е еволутивниот развој на здравството од осамостојувањето на РМ до денес, потоа се разгледани досега воведените реформи и нивниот ефект и како заклучок се наведени реформите и препораките кои во иднина треба да се воведуваат. Сè со цел, развој на современо и модерно здравство како услов за членство во Европската Унија.

Клучни зборови: здравство, здравствен систем, здравствена политика, реформи, права на пациенти, Европска Унија.

1 ВОВЕД

Здравјето е најценета човекова вредност и највисок приоритет на секој човек. Правото на здравје е дел од корпусот на човекови права и им припаѓа на сите луѓе подеднакво.

Здравјето на граѓаните е важно не само за граѓанинот како поединец туку за општеството во целина. Постои тесна поврзаност меѓу здравјето на граѓаните и развојот на општеството воопшто. Политичко-социјалните услови кои нè опкружуваат, како социјалниот статус на поединецот, економската ситуација и политичката стабилност, се важни индикатори. Невработеноста, сиромаштијата, политичките кризи, социјалната изолираност водат кон психолошки и физички пореметувања. Проблемите на современото и комплексно живеење водат кон поголем број болни луѓе. Здравјето на луѓето добива сè поголема вредност и развојот на неговиот квалитет треба да биде главна перспектива на секоја земја.

¹ Факултет за политички науки, ЕУРМ

Основна цел на Европската Унија во областа на здравството е унапредување на здравјето и зголемувањето на животниот век на граѓаните, преку обезбедување високо ниво на здравство. ЕУ инсистира на развиени и современи здравствени системи во земјите-членки. Според Унијата, пациентите имаат централна улога во здравствените системи и треба да се прифаќаат како учесници и активни партнери во креирањето на здравствената политика. За да може да ја остваруваат ваквата функција тие треба да уживаат права, кои ќе им бидат уредени и гарантирани како задолжителни од секоја држава. Правата на пациентите се дел од основните човекови права и слободи и треба да бидат гаранција на секое демократско општество.

„Уживањето на највисоките можни стандарди на здравство е едно од основните права на секое човечко суштество без разлика на расата, религијата, политичката определеност, економските и социјалните услови.“

Со овие зборови е основана Светската Здравствена Организација (WHO) уште во 1948 година и денес претставуваат основна девиза на ЕУ во остварувањето на здравствената политика и заштита на правата на пациентите.

Развиен здравствен систем и почитување на правата на пациентите по примерот на европските земји е услов за членство на земјите-кандидатки.

Република Македонија е држава во која здравството не функционира солидно. Недостиг од лекови (особено цитостатици), недостиг од опрема и материјали за клиниките, предолги редови на чекање за важни испитувања кај пациентите, корупција во системот, несоодветна грижа на здравствените работници кон пациентите т.е. немање основна етика и непочитување на Хипократовата заклетва итн. Сето ова и уште многу други детали се слика на нашиот здравствен систем. Проблемот е системски.

По осамостојувањето на Република Македонија следеше период на транзиција кој се одвиваше во отежнати околности – губење на традиционалните пазари во поранешна Југославија, раскинување на производствените и трговските врски, ембарго кон СРЈ, ембарго од страна на Грција, бегалската криза во 1999 година, внатрешната интернетичка криза во 2001 година - фактори кои значително ги усложнија и онака тешките транзициски предизвици. Рестриктивната макроекономска политика во периодот на транзиција доведе до намалување на животниот стандард и зголемување на стапката на невработеност, која до денес не се намалува. Македонија има една од највисоките стапки на невработеност, поточно „во 2003 година стапката на невработеност изнесувала 36.7%, а во 2006 година, 36%“ (www.cia.gov). За споредба ќе наведеме дека стапката на невработеност во Германија како поистакнатата земја членка на ЕУ изнесува 7.1%.

Како и останатите сфери на развој во една независна држава, така и здравството на Република Македонија поминуваше низ тешка транзициска

фаза, која трае веќе 16 години. „Економската состојба во текот на транзицијата и високата стапка на невработеност во земјата, имаат негативни импликации врз здравствениот систем. Здравствените потреби на населението во поглед на здравствените услуги и нивниот квалитет се незадоволени. Социјално загрозените граѓани не можат да си дозволат пристап до здравствените услуги.“ (Извештај на Светска банка на Република Македонија, број 19411-ПЈ)

Ако се вратиме наназад низ годините, од осамостојувањето до денес, со реконструирањето на општественото уредување на земјава ќе забележиме дека државата повеќе внимание посветуваше на политичката состојба и стабилност, задржување на интегритетот и достоинството, развој на економијата, додека здравството беше оставено да се подобрува само од себе. Доколку се има предвид фактот дека развојот на здравството е нешто што го отсликува развојот на самата држава ќе стане јасно дека ваквата практика е погрешна. Со развојот на демократско општество треба да се развива и нов здравствен систем кој ќе одговара на новата современа држава. „Кога се концепира еден здравствен систем тој треба да му соодветствува на новото општествено-политичко уредување, а не на стариот систем каков што е случајот со РМ.“ (Саркањац, 2008:43)

Сите развиени европски земји имаат развиен здравствен систем. Еден од светски прифатените параметри кои укажуваат на економската моќ на една држава е смртноста на новороденчињата (infant mortality rate). Што помал е индексот, тоа поразвиена е државата затоа што има поразвиено здравство, односно здравствен систем чиј развој е директно поврзан со инвестициите во секторот.

Така, на пример, суперразвиените земји од Западна Европа како и САД и Јапонија имаат смртност на новороденчињата од 5 промили т.е. 5 на 1000 новороденчиња. Официјалните податоци за Македонија покажуваат дека на секои 1000 новороденчиња умираат просечно по 9,81, додека во САД бројката изнесува 6,43, во Германија 4,12 или Јапонија со 3,24 (CIA World Fact book, 05.11.2006). Интересно е како пример да ја наведеме Словенија, која како и РМ беше дел од СФРЈ. Таму стапката е под 5 промили. Според тоа се гледа дека имаме двојно, дури и тројно поголема смртност на новороденчињата во однос на суперразвиените земји со одлично организирани здравствени институции.

2 АНАЛИЗА НА ПРОБЛЕМАТИКАТА

Драматичните промени настанати во последната деценија од XX век во Централна и Источна Европа, доведоа големите нееднаквости во здравствениот сектор уште повеќе да се продлабочат, не само меѓу одделните земји, туку и во рамките на секоја земја во регионот. Додека едни растеа и се развива, други економски тонеа. Националните здравствени статистики на земјите од втората

група претставуваат сурова слика за ефектот од економската криза и растечкиот здравствен јаз меѓу нив. Во повеќето држави од Централна и Источна Европа, транзицијата донесе руинирани здравствени системи. Во поголемиот дел од нив немаше ни еден единствен законски документ со кој се регулираат правата на пациентите. Сличен беше случајот и со Р. Македонија.

Факт е дека сите земји кои поминале или поминуваат низ процесот на транзиција, на патот кон европско здравство се соочуваат со следниве состојби:

- лоши здравствени услови на нивната популација,
- макроекономска околина што се карактеризира со силни фискални притисоци, натпреварувачки приоритети и императиви за приспособување кон единствениот европски пазар,
- многу барања до Владата за демократизација на здравствените системи и дизајнирање на структури кои повеќе ќе одговараат на локалните потреби и очекувања
- недостатоци во организациите за здравствена заштита на микро ниво и потреба од менаџмент и ефикасност,
- непотполно законодавство за заштита на правата на пациентите.

(Mckee, MacLehouse, Nolte, 2004:62).

И по многу години од осамостојувањето, процесот на транзиција на здравствениот сектор за Македонија се уште трае. Патот кон европско здравство е долг и има уште многу километри.

Услов за членство во Унијата е и приспособување на здравството со европската регулатива. Една од основните активности на новите земји-членки од Источна и Централна Европа, во процесот на обезбедување членство, се однесуваше токму на приспособување на здравствената регулатива и легислатива спрема европското здравство.

Европската Унија има поставено норми, стандарди и критериуми за врвна заштита на граѓаните кои важат во секоја држава-членка и за секоја држава-кандидатка за ЕУ.

„Бидејќи граѓаните на земјите-членки на ЕУ патуваат низ разни земји и континенти, на ЕУ и е јасно дека не може да им гарантира здравствена заштита надвор од националните граници. Токму затоа ЕУ е заинтересирана за високи стандарди во здравствената заштита во земјите што не се членки на ЕУ.“

(НБО Еуро-еко, Лазаров, 2004:85)

Потребата за униформност на здравствените системи се наметнува и за Република Македонија и таа, како земја-аспирант за членство, треба да го хармонизира законодавството за здравството и да ги регулира правата на

пациентите според моделот на Европската Унија. Таа треба да ги следи искуствата на земјите од Централна и Југоисточна Европа, особено оние земји кои минале низ слична политичка и економска транзиција и имаат слични национални, политички, општествени и економски карактеристики. ЕУ практично наложува: „Земјите кои се соочуваат со проблеми во здравството, треба да учат од оние земји кои ги решиле истите проблеми.“ (Ibid., 121)

Реорганизирањето на еден здравствен систем е навистина тешко, дури некои земји членки не ги приспособиле во целост националните здравствени системи со ЕУ, но Република Македонија мора да бара различни институционални аранжмани за да го подобри здравството.

Р. Македонија во заштитата на правата на пациентите се води по примерот на европските земји, односно законодавството е определено со Амстердамската Декларација што Македонија ја има ратификувано. Генералниот однос кон правата на пациентите произлегува од оваа декларација.

„Ваквиот пристап од една страна, им обезбедува на надлежните органи можност за образложение според кое преку прописите е обезбедена потполна заштита на правата на пациентите, а од друга страна, практиката покажува дека реалноста за постоењето на генерални одредби дава можност за широко толкување, каде заштитата на правата најчесто се обезбедува неконзистентно.“ (Стефановска, 2004:90)

За хармонизација на здравството на Р. Македонија може да помогне Повелбата за фундаментални права од Ница, која набрзо ќе стане дел од Европскиот Устав. Оваа Повелба е насочена кон воведување применета политика за правата на пациентите и подобро спроведување на здравствената регулатива, а може да послужи и како средство за поистоветување на националниот здравствен систем со Европската Унија.

Р. Македонија на патот кон европско здравство треба да има основна цел - да го заштити достоинството на пациентот, неговиот интегритет и автономност, притоа обезбедувајќи му квалитетни здравствени услуги и високо ниво на заштита. Меѓутоа, ваквата заштита не треба да се однесува само на постоење законски регулативи, туку и на нивно исполнување. Законските регулативи за правата на пациентите колку и да се неопходни, безвредни се додека не се обезбеди нивна правилна, целосна и конзистентна примена.

Реформите кои до 2008 година се воведени во здравството на Република Македонија се однесуваат на следниве сегменти:

А) Реформи кои се однесуваат на здравствените установи

Владата на Р. Македонија е свесна и стравува од можноста за нефункционирање на јавните здравствени установи. Затоа постојано најавува реформи за реструктурирање на клиниките, болниците, амбулантите и

другите здравствени установи. Се предвидува нова генерација болници со подобрена ефикасност и услови за работа, што би можело да се постигне со:

- дефинирање на правната положба и сопственоста на сите здравствени организации
 - децентрализација и автономија во управувањето на здравствените институции.
 - ефикасен здравствен менаџмент на здравствените установи
 - точно дефинирање на правата и обврските на персоналот
 - капитални инвестиции во здравствените установи
 - договори за соработка со постојните приватни болници.
- (Програма на Владата на РМ 2006-10)

Направена е приватизација во примарната здравствена заштита т.е. лекарите станаа приватни правни лица, односно секој од нив отвори своја приватна здравствена установа (ПЗУ) која е во рамките на извесна поликлиника. Тоа доведе до унапредување на услугите затоа што, пред сè, лекарите максимално се трудат да инвестираат и да ги подобрат условите во сега нивните приватни здравствени установи (ординации). Тие добиваат надомест од државата во зависност од тоа колку пациенти имаат и како последица на тоа нивниот однос кон пациентот е значително подобрен.

Што се однесува до менаџментот во здравствените установи, Владата го вовеле таканаречениот „двоен менаџмент“ каде сите поголеми институции имаат по два директора од кои едниот доаѓа од стучниот кадар, односно е доктор по професија, а другиот е економист. Целта на ваквиот тип двојство во менаџирањето е да се намалат шансите за непотизам при изборот на кадри, да се намалат шансите за корупција на извесен директор од фармацевтските компании и да се максимизира контролата, така што двата директора ќе внимаваат еден на друг.

За да можат здравствените установи да ја остварат својата цел (квалитетни услуги и заштита на пациентите) тие треба да ги следат промените во Европската Унија, промените во општеството, но и самите да креираат промени. Критичките анализи за тоа во колкав степен се задоволени потребите, очекувањата, интересите и верувањата на пациентите треба да бидат показатели на потребните промени заради достигнување на крајната цел - **квалитетно здравство**. Планираните промени треба да ја подобрат состојбата во здравствените установи и да ги задоволат стандардите на Европската Унија за европски здравствени установи.

Во меѓувреме, здравствениот систем на една земја - кандидатка за влез во ЕУ, не треба да прави разлика меѓу државното и приватното здравство се додека на пациентите им е понудена потребната грижа. Значи, државата е таа која јавните и приватните здравствени установи треба да ги гледа подеднакво.

Б) Реформите за приватизацијата на јавниот сектор

Последниве десет години се преземаат реформи за приватизација на јавниот сектор во здравството. Одделни сегменти на јавното здравство беа „трансформирани“, односно приватизирани – јавните аптеки, примарната стоматолошка дејност која доби и јавни објекти во закуп, еднакво како и примарната здравствена заштита.

„Во овие процеси беше заобиколен Законот за установите, превиден како основа за реформата на севкупниот јавен сектор, меѓу другото и да ја реши сопственичката трансформација на јавните установи во Македонија. Наместо тоа и поранешната и сегашната влада преферираа да се одбегне нивната трифазната транспарентна сопственичка трансформација со палијативни законски измени постапката да се концентрира во Министерство за здравство и директорите на јавните здравствени организации.“ (Хелсиншки Комитет, 2007-1/2)

Според Хелсиншкиот Комитет, ефектите од реформите со „прескокнувања“ се движат во повеќе насоки, од кои најнепосакувани се дека по неколку вакви меѓупотези (во кои пациентите ќе добиваат скапи услуги со кои ќе бидат крајно незадоволни) приватизацијата во здравството ќе доведе де факто до исчезнување на јавното здравство и преземање на установите во приватни раце, кои имаат потенцијали да носат добри заработувачки за идните сопственици. Процесот на трансформација на здравствениот систем, односно приватизацијата со себе повлекува и други промени кои се однесуваат на повеќе сегменти од здравствениот систем. Овој процес како резултат на конкурентност треба да обезбеди подобрување на квалитетот на здравствените услуги и автономност на здравствените организации во јавното здравство. Значи, реформите за приватизацијата во здравството треба да резултираат со поголема одговорност на здравствените институции за резултати од својата работа.

В) Реформи за развој на информатички здравствен систем.

Во последниве неколку години Р. Македонија се обидува да воведо реформи во информациските и комуникациски технологии во здравствениот систем. Промената во начинот на комуникација и развојот на информатичката технологија и појавата на интернетот ја зголеми потенцијалната улога и желба на граѓаните поактивно да се вклучат во сферата на здравствена заштита и грижата за сопственото здравје. Брзиот пристап до неопходни информации ќе им обезбеди на граѓаните поголема информираност и едуцираност во однос на нивната здравствена состојба.

За таа цел Министерството за здравство има изготвено Стратегија за развој на Македонски интегриран здравствен информатички систем. Врз основа на оваа Стратегијата, може да се констатира дека примената на ИКТ

во здравствениот сектор во РМ значително заостанува зад европскиот просек, особено во однос на дефинираните стандарди и трендовите во ЕУ. Гледајќи на национално ниво, ФЗО се издвојува по нивото на развиеност на информатичкиот систем, но другите сегменти во здравството, посебно болниците, имаат минимална или никаква примена на ИКТ.

„Во установите каде што постојат системи, тие се употребуваат за покривање на тесен дел од работењето и не се интероперабилни со останатите системи и учесници. Согледувајќи ја оваа состојба, здравствените власти со поддршка на меѓународни фондови неколку години по ред спроведуваат интензивни активности за развој и примена на информатички системи кај клучните учесници во здравствениот систем“ (Министерство за здравство, 2007).

Прв видлив резултат на овие активности засега е подобреното информатичко ниво во Фондот за здравствено осигурување (ФЗО). Во согласност со овие реформи, Фондот најавува нова електронска картичка која би требало да ја замени здравствената легитимација. Картичката ќе содржи податоци за крвната група на корисникот, хроничните заболувања, склоноста кон алергии, пречувствителноста на лекови, како и согласноста на пациентот да ги донира своите органи. „Картичката ќе се воведува наредните две години, а за целиот проект - компјутеризација на болниците, имплементација на софтвер, ќе бидат потрошени 10 милиони евра.“ (Дневник, 24 декември 2007)

Реформи во Јавното Здравство

Република Македонија, со цел реализација на стандардите од *Програмата на акција на Заедницата во областа на јавното здравство 2003-2008 година*, има започнато многу активности кои се во контекст на оваа програма:

- Тековни процеси на реформи во здравствениот систем, Министерство за здравство, Фондот за здравствено осигурување, модернизација на Републичкиот завод за здравствена заштита (Во рамките на Проектот за унапредување на здравствениот систем, финансиски поддржан со кредит на Светска банка).

Овие реформи треба да наметнат промени во здравствениот сектор, негова модернизација и реорганизација, со цел ефективно и модерно јавно здравство и исполнување на препораките од Одлуката 2002/1786/ЕЗ (*Програма на акција на Заедницата во областа на јавното здравство*).

Оваа Стратегија за унапредување на јавното здравство трпи многу критики, меѓу кои и онаа на професорот Саркањац, кој слабоста ја наоѓа во следниве точки:

- нема определба на новото политичко опкружување во РМ по осамостојувањето;
- не е земена во предвид специфичноста на РМ како (култура, образование, здравство; како што не се обработени и специфичностите на македонската транзиција - економските ембарга, воени кризи, непризнавање на уставното име итн;
- нема јасна определба на јавното здравје;
- нема определба на новата улога на здравството во новото либерално опкружување и
- нема развиено комплетна визија за финансирање на здравството. (Саркаџац, 2008:45)

Реформи кои се однесуваат на јавното здравје

Владата на Р. Македонија со најновата програма за развој на здравството прави обиди за промоција на Јавното здравје. Новата здравствена стратегија на РМ до 2020 содржи неколку цели кои се однесуваат на Јавното здравје:

- **Цел 1.** Постоечките разлики во здравствената состојба на населението меѓу РМ и Државите од ЕУ да се намали за една третина.
- **Цел 2.** Разликите во здравјето меѓу социоекономските групи во рамките на РМ да се намали за една четвртина, со што значително ќе се подобри нивото на здравјето на маргинализираните групи.
- **Цел 3.** Сите новороденчиња, доенчиња и предучилишни деца во Република Македонија да имаат подобро здравје, што гарантира здрав почеток во животот
- **Цел 4.** Младите луѓе во државата треба да бидат поздрави и способни да ги исполнат нивните улоги во општеството.
- **Цел 5.** Луѓето над 65 години ќе имаат подобро здравје и поактивен општествен живот
- **Цел 6.** Психосоцијалната благосостојба на луѓето да се подобри и да се обезбедат подобри сеопфатни служби во заедницата кои ќе им бидат достапни на лицата со проблеми во менталното здравје
- **Цел 7.** Несаканите последици по здравјето настанати од заразните заболувања со јавно здравствено значење, треба значително да се намалат преку систематски применети програми за контрола, елиминација и ерадикација на заразните заболувања.
- **Цел 8.** Во Република Македонија, морбидитетот, онеспособеноста и предвремената смртност заради водечките хронични незаразни заболувања ќе се намалат на најмало можно ниво

- **Цел 9.** Да има значителен и одржлив пад во бројот на повредите, онеспособеноста и појавата на смрт заради несреќи и насилство
- **Цел 10.** Населението треба да живее во побезбедна физичка околина, при што изложеноста на загадувачи кои се опасни по здравјето ќе биде на ниво кое не ги надминува меѓународно договорените стандарди
- **Цел 11.** Луѓето во општеството треба да прифатат поздрави начини на живеење
- **Цел 12.** Негативните здравствени ефекти заради консумирањето на супстанции кои создаваат зависност, како што се пушењето, алкохолот и психоактивните дроги значително ќе се намалат во државата
- **Цел 13.** Луѓето во Република Македонија треба да имаат поголеми можности да живеат во поздрава физичка и социјална околина во домот, училиштето, работното место и локалната заедница
- **Цел 14.** Сите сектори во општеството треба да ја признаат и прифатат нивната одговорност за здравјето.
- **Цел 18.** Во Република Македонија да се создадат услови за стекнување на соодветно знаење, ставови и вештини на здравствените работници и соработници за заштита и унапредување на здравјето

Овие цели се поставени само како такви и сеуште нема изготвено акционен план и специфицирано активности за остварување на целите. Сепак тие се знак дека Владата на Република Македонија го планира развојот на Јавното здравје, иако не треба да се заборави дека за здравјето на граѓаните не е одговорна само владата, туку и самите граѓани, сите здравствени установи кои пружаат здравствени услуги, претпријатијата во јавниот и приватниот сектор како и невладините организации.

3 ЗАКЛУЧОК

Заклучокот е даден во форма на препраки. Нивното исполнување би значело и исполнување на еден од критериумите за членство во Европската Унија.

- Здравствената политика на Република Македонија треба да продолжи да се развива со донесување и имплементирање здравствени реформи според примерите од европските земји.
- Здравствената политика на РМ секогаш да се води врз основа на Законот за заштита на правата на пациентите.
- Да се почитуваат правата на пациентите како дел од човековите права. Да се зголеми гаранцијата за безбедност на пациентите. Оваа препорака ќе се оствари доколку се подобри легислативата и судовите побрзо ги решаваат споровите кои се однесуваат на прекршување на правата на пациентите. Република Македонија се

уште е соочена со сериозни повреди на човековите права кои произлегуваат од делумното нефункционирање на институциите на системот во определни области. Евроатлантската определба на Република Македонија сама по себе налага овие недостатоци да бидат отстранети во што покус временски рок. Познато е дека еден од критериумите од Копенхаген за полноправно членство на Република Македонија во ЕУ се однесува на “постигнатата стабилност на институциите со кои се гарантираат човековите права, почитувањето и заштитата на правата на малцинствата и правната држава.”

- Да се изврши реорганизација на здравството со цел да се отстранат недостатоците како бирократизацијата, нефлексибилноста, неефикасноста итн. Да се намалат непотребните трошоци, а да се инвестира во нова технологија и обука на менаџментот.
- Да се продолжи со реструктурирање на јавните здравствени установи или нивна приватизација и децентрализација. Реструктурирање подразбира инвестиции и детално реновирање, поставување стандарди и мерни точки за мерење на перформансите на вработените т.е. стручните кадри и нивна мотивација за максимален ангажман спрема пациентот.
- Да се подобри квалитетот на здравствените услуги и да се обезбеди еднаков и рамноправен пристап за сите граѓани. Квалитетот на здравствените услуги ќе се подобри доколку се подобри материјалната положба на здравствените институции и со тоа на лекарите и ќе се зголеми нивната мотивираност својата професија да ја извршуваат максимално стручно и посовесно.
- продолжување на политиката во реформирањето на набавката и снабдувањето со лекови заради добивање што пониски цени т.е. скратување трошоците во ФЗО и максимален ангажман околу контролата на лековите кои се застапени на нашиот пазар повторно заради подобар квалитет на услугите спрема пациентите и заштита и гаранција на нивните права.
- Да се унапредува здравствената заштита и осигурување по примерот на европските земји.
- Да се разбере и промовира концептот на Јавно здравје како важен сегмент за здравството и воопшто целото општество.
- Целосно да се спроведе информатичкиот систем во здравствениот сектор заради подобра информираност на пациентите и да се подигне нивната свест за да можат да учествуваат во креирањето на здравствената политика на земјата

Во реализацијата на наведените препораки треба да се активира целиот здравствен систем затоа што станува збор за огромен процес кој треба да се менаџира и да се подобрува во континуитет. Факт е

дека практично и не постои земја во која пациентите се потполно задоволни од здравствениот систем од едноставна причина што секогаш може подобро. Ова е процес кој никогаш не прекинува и подобрувањата мора да продолжат за да се дојде до посакуваните ефекти т.е. задоволни пациенти чии права се на ниво на правата на пациентите во земјите членки на ЕУ.

MACEDONIA ON THE WAY TO THE EUROPEAN HELTH

Makedonka Radulovic, teaching assistant

SUMARRY

European health is one of the European Union membership conditions. Republic of Macedonia as candidate-country has to work in many fields in order to acquire negotiation date for European Union membership. The negotiation process of the Republic of Macedonia for EU membership will signify completion of the approximation process to the European Union, adoption of its benefits and values as well as complete adaptation of the Macedonian institutions towards functioning to that of the Union institutions. The negotiations will also signify establishing grounds and preparation for a successful functioning of the Republic of Macedonia as a Union Member State. This preparation means accomplishing “Acquis Communitarian”. According to these criteria, Macedonia has to make a lot of changes in the health policy including batter protection on the patient’s rights. That is why reforms are necessity.

Key words: health, health system, health policy, reforms, patient’s rights, European Union.

4 ЛИТЕРАТУРА

- Донеv, *Значење и потреба за менаџмент на одделни нивоа*, Скопје, Министерство за здравство, 2004.
- Костовски, Саркањац, *Социологија на медицината*, Скопје, Филозофски факултет, 1999.
- Милевска- Костовска, *Права на пациентите во Југоисточна Европа*, Будимпешта, Централно-европски универзитет, 2005.
- НВО “Еуро-еко” *Водич низ ЕУ*, Скопје, Верано, 2004.
- Петковски, Алексовска, *Здравствен менаџмент*, Битола, Херакли комерц, 2004.
- Саркањац, *Јавно здравје и здравствена реформа*, Скопје, Филозофски факултет 2008.
- Стефановска, Чавдар, Исајловска, *Пациентите во Македонија со права по европски стандарди*, Скопје, ФИОМ, 2004.
- Markel, *Health policy of EU*, Brussels, EU Commission, 2005.
- McKee{at al.}, *Health policy and European Union enlargement*, New York, European Observatory on Health Systems and Policies Series, 2004.
- Verheigen, *Enlargement and health institutions*, Brussels, EU Commission, 2002.

ИЗВЕШТАИ, ПРОГРАМИ И СТРАТЕГИИ НА РМ

- Влада на РМ, *Национална стратегија за интеграција на РМ во ЕУ*, Скопје, 2004.
- Влада на Р. Македонија, *Прашалникот на Европска Унија за членство на Р. Македонија*, Скопје, 2005.
- Влада на РМ, *Одговор на дополнителните прашања за економските критериуми и поглавја од Asguis*, Скопје 2005.
- Влада на РМ, *Програма за работа на Владата за периодот 2006-10*, Скопје, 2006.
- Влада на РМ, *Програма за работа на Владата за 2007 година*, Скопје, 2007.
- Државен завод за статистика, *Статистички годишник на Република Македонија*, Скопје, 2002.
- Министерство за здравство, *Проект за управување со здравствен сектор*, Скопје, 2007.
- Министерство за здравство, *Стратегија за развој на македонски интегриран здравствен информатички сектор*, Скопје, 2007
- Министерство за здравство на РМ, *Здравствена стратегија на РМ за 2020*, Скопје, 2008.
- Светска банка, *Извештај на Светска банка-РМ број 19411-ПЈ*, Скопје, 2006.

ВЕБ БАЗИРАНИ ИЗВОРИ

- www.gov.mk
- www.bdg.bg
- www.cia.gov
- www.who.gov

ОСТВАРУВАЊЕ НА ИДЕЈАТА ЗА ГЛОБАЛНО СМЕТКОВОДСТВО

Апстракт

Прифаќањето и примената на заедничкиот збир сметководствени стандарди, на глобално ниво, станува реалност. Денес сè повеќе се зборува за меѓународни општоприфатени сметководствени стандарди. Постоењето на глобални стандарди ќе придонесе кон објаснување и ефективно и ефикасно разрешување на комплексните проблеми поврзани со финансиското известување. Ваквите стандарди не се во колизија со ниту една национална регулатива за финансиско известување, туку обезбедуваат меѓународна конзистентност на пристапот применет каде било во светот. Целта на трудот е да се оцени потребата за прифаќање на глобален збир од сметководствени стандарди и можноста меѓународните стандарди за финансиско известување – МСФИ да се применуваат на глобално ниво, како и разгледување на можноста и интересот на американските компании и регулаторни органи за прифаќање на МСФИ, што секако ќе претставува фундаментален придонес кон остварувањето на идејата за глобално сметководство.

Клучни зборови: глобални сметководствени стандарди, хармонизација, конвергентност, меѓународни стандарди за финансиско известување, американски општоприфатени сметководствени стандарди.

¹ Факултет за економски науки, ЕУРМ

Вовед

Имајќи го предвид досегашниот економски развој во светот, кој се одвива со рапидна стапка, не е за изненадување што рапиден пораст се забележува и кај меѓународното сметководство.

Развојот на глобалната економија драматично го промени окружувањето во кое делуваат претпријатијата. Па според тоа, логично е да се очекува финансиските информации и сметководствените системи да се развиваат со цел подобро да одговорат на променетото окружување. Доколку производите и услугите се разменуваат на меѓународно ниво, финансиските информации исто така треба да се разменуваат на исто ниво. Меѓународното сметководство се развива како одговор на овие промени. Во рамките на процесот на пораст на природата на меѓународната трговија и пазарите за капитал, денес, сметководствените професионалци треба да имаат познавања од областа на меѓународното сметководство. Професионалните организации се составени од различни интересентни групи кои се фокусираат на тоа поле, како и голем број на организации кои се заинтересирани за процесот на донесување на меѓународните сметководствени стандарди.

Фокусот на интерес во рамките на овој текст ќе биде насочен кон разгледување на различните фактори на опкружувањето кои влијаат врз развојот на сметководствените принципи применети во одредени нации, разгледување на различните пристапи за хармонизација на сметководствените системи на глобално ниво, донесување и воспоставување на меѓународни сметководствени принципи и стандарди како предуслов за остварување на идејата за глобално сметководство. Понатаму, врз основа на спроведено истражување на американските компании во врска со прифаќањето на меѓународните стандарди за финансиско известување утврдено е нивото на свесност и подготвеност за конвергентност и прифаќање на меѓународните стандарди за финансиско известување.

Потреба од примена на глобални сметководствени стандарди

Драматичните промени кои се случуваат во последно време помогнаа глобалната економија да стане реалност за голем број претпријатија. Реструктурирањето на источна Европа, како и бившиот Советски Сојуз, ја отвори вратата за слободната трговија. Проширувањето на Европската Унија придонесе кон намалување на економските бариери помеѓу нациите преку оформувањето на единствен пазар на кој се тргува со единствена валута - еврото. Во светот се формираа голем број асоцијации кои придонесуваат за намалување на економските и трговските бариери. Со намалувањето на бариерите за светската трговија светот станува помал на повеќе начини.

Модерните комуникациски технологии многу повеќе ги олеснуваат трансакциите меѓу претпријатијата во различни земји и ги прават достапни производите и услугите на глобално ниво. На меѓународните пазари не се тргува само со производи и услуги, туку и со хартии од вредност на компаниите. Меѓународното тргување со хартии од вредност значајно се зголеми како резултат на повеќе фактори. Со учеството на претпријатијата на различни меѓународни пазари, се јавува потребата за прибирање на фактори за производство на тие пазари, па со тоа и потребата за дополнителен капитал. Меѓународното тргување со хартии од вредност исто така им нуди на инвеститорите можност за диверзификација на нивното портфолио како заштита против загубата од промените во девизните курсеви, политичката нестабилност и економските турбуленции.

Вклученоста на претпријатијата во меѓународните деловни активности може да се движи од активности за увоз и извоз сè до активности на мултинационално претпријатие со глобален пристап кон производството, дистрибуцијата и продажбите. Мултинационалните претпријатија треба да користат споредливи сметководствени стандарди со кои ќе се мерат и вреднуваат ефективноста и ефикасноста на нивните подружници, филијали и/или останати инвестиции во капитал. Исто така, со цел ефикасна алокација и регулирање на размената, меѓународните пазари за капитал имаат потреба од евалуација на адекватноста на финансиските извештаи и обелоденувања изготвени од страна на претпријатијата кои имаат потреба од дополнителен капитал. Постоенето на споредливи сметководствени стандарди и финансиски обелоденувања за овие претпријатијата е круцијално за нивното функционирање.

И на крај, индивидуалните инвеститори кои се изложени на различни меѓународни можности за инвестирање имаат потреба од споредливи финансиски информации врз основа на кои ќе можат да носат соодветни одлуки. Оценувањето на профитабилноста и финансиската позиција на две конкурентни инвестициски опции ќе има значење само доколку и кај двете се применети споредливи сметководствени стандарди. Меѓународниот раст на претпријатијата и инвестирањето природно создава потреба за меѓународен развој на сметководството. Така, развојот на меѓународните сметководствени стандарди треба да се базира на разбирањето на меѓународните бизниси и пазари како и факторите кои влијаат врз сметководството во различни земји.

Фактори кои влијаат врз развојот на глобалното сметководство

Сметководството не е дело на природата, туку е создадено од човекот. Тоа се развило како резултат на опкружувањето во кое опстојува човекот и се дефинира на начин на кој ќе им служи на потребите на опкружувањето. Во идеални услови, исти трансакции кои се случуваат во различни земји треба да имаат подеднаков сметководствен третман. Притоа,

различните валути или различните јазици во одделните земји не би требало да предизвикуваат посебни проблеми. Меѓутоа, очигледно е дека постојат многу фактори кои објаснуваат зошто сличните трансакции добиваат различен сметководствен третман во различни земји. Ваквите разлики имаат значајно влијание врз вреднувањето и презентирањето на сметководствените информации. Таквите разлики се должат на влијанието на следните фактори на окружувањето²:

- Социјални и културни вредности
- Политички и легални системи
- Деловни активности и економски услови
- Процес на донесување на стандардите
- Форми на сопственост и пазари на капитал
- Напори за соработка помеѓу нациите.

Социјалните и културните вредности помеѓу нациите и регионите во светот се високо изградени и имаат значајно влијание врз развојот на сметководството. Доколку општеството става акцент врз поединецот и неговата потесна фамилија пред општествениот интерес, сметководствените принципи ќе бидат изградени на независен начин од страна на професионална група наместо од страна на регулаторно тело. Со оглед на тоа што САД го истакнуваат индивидуализмот и професионалната слобода, донесувањето на сметководствените принципи е повеќе резултат на влијанието на приватните професионални организации отколку на влијанието на регулативата.

Главен фактор кој влијае врз развојот на сметководствените принципи претставува политичкото окружување во кое се развива нацијата. Нациите кои претходно биле водени или колонизирани од страна на друга земја имаат тенденција да развиваат принципи слични на принципите на земјата под чие раководство биле претходно. Нациите како што се САД, Канада и Бахамите имаат сметководствени принципи кои историски биле обликувани според принципите развиени во Англија. Кај земјите кои имаат демократско политичко окружување сметководствените принципи ги носат приватни професионални групи наместо владини регулативи.

Видот и темпото на економскиот развој исто така влијаат на развојот на сметководството. Економиите кои се повеќе аграрни обично се сочинети од помали фамилијарни бизниси и немаат потреба од софистицирани сметководствени практики, како што се консолидираните финансиски извештаи и сметководството за капитален лизинг. Од друга страна, оние земји кои бележат поголем економски развој ја чувствуваат потребата за повисоки сметководствени системи. Понатаму, како што растат бизнисите, во повеќе наврати во корпоративна форма, проширувањето на

² Bline M. D., Fisher L. M., Skekel D. T., Advanced Accounting, John Wiley & Sons, Inc., 2004, pg.528

инвестиционата основа и зголемените потреби за капитал придонесуваат кон поголеми барања за финансиските обелоденувања и потребата за ревидирани финансиски извештаи.

Сметководствениот процес на донесување на стандардите и почитувањето на интересите на учесниците во процесот на донесувањето секако имаат одредено влијание на развојот на сметководството. Процесот на донесување на сметководствените стандарди е одговор на културните, политичките, правните и останатите влијанија.

Во повеќето земји, бизнисите се организирани како мали, фамилијарни бизниси. Како што се движат овие економии кон корпоративната форма на организација со зголемување на сопствениот капитал, доаѓа до промена на комплексноста и фокусот на сметководството. Со одвојувањето на управувачката од сопственичката улога, доаѓа до промена на фокусот и комплексноста на сметководството. Како земјите се движат кон приватизација на нивната инфраструктура, охрабрување на слободно претприемништво, како и настојување за подобрување на животниот стандард на луѓето, нивните потреби за привлекување на капитал се зголемуваат. Побарувањата за капитал, во тие рамки, често се толку големи што домашните пазари за хартии од вредност самостојно не можат да ги задоволат. Обезбедувачите на капитал се суштински заинтересирани за идентификување на инвестициските алтернативи, оценувајќи го поврзаниот ризик и надгледувајќи го извршувањето и перформансите на нивните инвестиции. Очигледно, споредливоста е посакувана карактеристика на сметководствената информација која е согледана од страна на понудувачите на капитал. Како што се зголемува побарувачката за надворешен капитал, ќе се јавува притисок за подобрување на квалитетот на финансиските мерила и обелоденувања.

Со вклучувањето на земјите во меѓусебна трговска соработка, нивните потреби за споредливи сметководствени информации исто така се зголемуваат. Органите за донесување на сметководствени стандарди во САД, Канада, и Мексико се вклучени во заедничка студија за согледување на разликите и сличностите помеѓу нивните сметководствени стандарди и концепти. Овој обид за соработка е производ на NAFTA (North American Free Trade Agreement) и ветува подобрување на споредливоста на сметководството помеѓу овие нации. Сличностите или разликите помеѓу сметководствените принципи во различните земји можат делумно да се објаснат со опсегот до кој е постигната соработка помеѓу земјите.

Пристапи за хармонизација

Претходно беше дискутирано за различните групи кои се заинтересирани за зголемена споредливост помеѓу различните земји кои известуваат. Хармонизацијата на сметководствените системи е дизајнирана да ги постигне тие цели. Наместо да се настојува за униформираност на

сметководството, хармонизацијата претставува флексибилен пристап кој треба да ја подобри споредливоста без непотребно барање за конкретен систем за унифицирање на сметководството. Притоа споредливоста ќе се подобри преку комбинација на промени и усогласувања во процесот на сметководственото вреднување, презентација и обелоденување.

Хармонизацијата на сметководствените стандарди може да подразбира повеќе пристапи³ и претставува комбинација од процесот на развој и процесот на донесување на стандардите. Еден од пристапите за хармонизација вклучува билатерални договори помеѓу две или повеќе земји. Ова често е соодветен и ефикасен метод за намалување на разликите во стандардите помеѓу значајните трговски партнери. Значајните трговски врски кои постојат помеѓу земјите членки на NAFTA става посебен акцент на оваа студија. Притоа како основна цел тука се наведува хармонизацијата на сметководствените стандарди и подобрувањето на споредливоста помеѓу известувачките ентитети во овие земји.

Уште поразвиени се иницијативите на Европската унија (ЕУ) за хармонизација на сметководствените стандарди помеѓу земјите во трговската зона. Европската унија прави напори за создавање на заедничко економско окружување во кое земјите членки можат слободно да тргуваат. За понатамошното зголемување на трговијата, во таа насока придонесува и еврото како заедничка валута кое се воведе во 2002 година. Со цел да се намалат конкурентските разлики кои можат да постојат помеѓу земјите членки, издадени се Директиви на ЕУ кои ги намалуваат законските разлики и промовираат споредливост на сметководствените информации. Директивите на ЕУ се поврзани со сметководствените практики помеѓу земјите членки. Четвртата Директива поставува рамка за содржината на Билансот на состојба и Билансот на успех како и за придружните белешки. Седмата Директива ги опфаќа барањата за консолидирани финансиски извештаи. Овој модел вообичаено алудира на историските трошоци, но со појавата на нови финансиски инструменти на пазарот, ЕУ ја препознава потребата од признавање на фер вредноста во одредени случаи. Осмата Директива ја дефинира функцијата на ревизијата и ги одразува настојувањата дека ревидираните финансиски извештаи треба да го имаат истото ниво на кредибилитет кај сите земји членки⁴.

Финалниот пристап за хармонизација на сметководствените стандарди вклучува меѓународен процес на донесување на стандардите на глобална основа. Целта е да се вклучат професионални сметководствени организации од различни земји во развојот на сметководствените стандарди кои ќе бидат прифатливи во сите земји. Главната улога тука ја игра Одборот

³ Исто, стр.536

⁴ Во 2001 година, Комисијата на ЕУ донесе одлука сите компании во рамките на Европската Унија да ги применуваат МСФИ во консолидираните финансиски извештаи од 1 јануари 2005 година.

за меѓународни сметководствени стандарди (IASB)⁵, како промотор на идејата за глобално прифаќање на меѓународните стандарди за финансиско известување. Ова очигледно претставува задача од огромно значење. Лидерите на ова движење треба да бидат претпазливи во поглед на културните, етничките и економските разлики кои постојат помеѓу земјите.

МСФИ како клучно решение за воведување на глобално сметководство

Глобализацијата на пазарите на капитал покренала движење за напуштање на локалните стандарди и развивање на глобални стандарди. Реализирањето на оваа идеја се согледува во прифаќањето на меѓународните стандарди за финансиско известување (МСФИ) како единствен збир на глобално прифатени сметководствени стандарди и стандарди за известување. МСФИ ги донесува и објавува Одборот за меѓународни сметководствени стандарди (IASB). МСФИ сè повеќе добиваат глобална прифатеност, што од своја страна ги натера американските компании да извршат проценка на потенцијалните импликации од нивната примена.

МСФИ сега се користат за целите на јавното известување во повеќе од 100 земји⁶. Останатите земји очекуваат истите да ги применат во наредните неколку години, вклучувајќи ги Чиле (2009), Кореа (2009), Бразил (2010), Индија (2011), и Канада (2011). Сепак, некои земји како што се Кина и Јапонија, кои сè уште немаат целосна примена на МСФИ, имаат постигнато договор со Одборот за меѓународни сметководствени стандарди (IASB) за елиминирање на основните разлики помеѓу домашните општоприфатени сметководствени принципи и МСФИ⁷.

Така, преминот кон МСФИ како единствени глобално прифатени сметководствени стандарди и стандарди за известување поставуваат повеќе предизвици. Веројатно најголемиот предизвик е културниот. Собирањето на сите сметководствени стандарди на едно место може да биде многу потешко отколку координирањето на мноштвото културни разлики и перспективи вклучени во интерпретацијата и практичната примена на МСФИ. Со примената на МСФИ, компаниите, ревизорите, регулаторите, и корисниците ќе треба да прифатат рамка за сметководствено и финансиско известување која бара поголемо професионално расудување и помалку потпирање врз детелните правила и тенки линии. Ова ќе бара промена во однесувањето од страна на сите учесници на пазарот и поголем фокус врз разбирањето на

⁵ www.iasb.org

⁶ IFRS Survey 2008, Where are we today?, Deloitte & Touch LLP, may 2008

⁷ Министерството за финансии на Р.Македонија ги прифати Меѓународните сметководствени стандарди (денес МСФИ) на IASC (денешен IASB) како базична регулатива на сметководството во Р. Македонија од 1 јануари 1998 год.

суштината на трансакцијата или настанот и усогласување со основниот принцип и цели. Предизвикот е да се осигура дека и покрај тоа што може да произлезат различни резултати со апликацијата на МСФИ, таквите резултати ќе бидат во рамките на концепциските параметри на стандардите.

Според тоа, меѓународните стандарди за финансиско известување претставуваат стратегиска можност и значајна иницијатива во финансискиот свет во глобални рамки.

Иако е тешко да се квантифицираат користите од примената на МСФИ, голем број компании заклучија дека на долг рок, користите од конверзијата ги надминуваат дополнителните трошоци кои ќе се појават притоа. Голем број компании кои ги прифатија МСФИ веќе ги почувствуваа користите од намалувањето на трошоците. Финансиските извештаи, изготвени според заедничкиот збир сметководствени стандарди, им помагаат на инвеститорите подобро да ги разберат инвестиционите можности наспроти изготвувањето на финансиските извештаи според различни сетови на национални сметководствени стандарди. Без постоењето на заеднички стандарди, глобалните инвеститори мора да го имаат во предвид дополнителното време и напор за разбирање и конверзија на финансиските извештаи за да можат да направат правилна компарација помеѓу различните алтернативи. Ваквиот процес бара многу време и може да биде тежок, а понекогаш може да бара соодветна едукација на инвеститорите. Како дополние, доколку презентираните финасиските информации во голема мера се разликуваат меѓу себе зависно од тоа кои сметководствени стандарди се применети, тоа може да предизвика сомнеж кај инвеститорите во врска со фактичките финансиски резултати на компанијата, што ќе резултира во намалување на довербата на инвеститорите.

Прифаќањето на заеднички збир на сметководствени стандарди исто така може да ги намали трошоците за издавачите на финансиските извештаи. Кога компаниите пристапуваат на пазарите за капитал надвор од домашните законодавства, ќе се јават дополнителни трошоци за изготвување на финансиските извештаи применувајќи различни сетови на сметководствени стандарди. Тоа вклучува трошоци за едукација на персоналот на компанијата и ревизорите, со цел да бидат во тек и во согласност со барањата на мултинационалните законодавства. Аналогно на тоа, ресурсите кои се доделени за поставувањето на стандардите можат евентуално да бидат оптимизирани доколку се применат помалку независни сметководствени модели.

На крај, неодамнешната студија за глобални општоприфатени сметководствени стандарди ги истакна следните користи⁸:

- Високо-квалитетни стандарди за финансиско известување кои ќе се применуваат на конзистентна основа во целиот свет ја подобруваат

⁸ Frederick D.S. C., Gary K. M., International Accounting, 6 edition, Pearson International Edition, 2008, pg.284

ефикасноста на алокацијата на капиталот. Трошоците за капиталот ќе бидат помали.

- Инвеститорите ќе донесуваат подобри одлуки. Портфолијата ќе бидат диверзифицирани, а финансискиот ризик намален. Постои поголема транспарентност и споредливост помеѓу конкурентите во глобалните пазари.
- Компаниите можат да го подобрат процесот на донесување одлуки во подрачјето на деловните спојувањата (мерџерите) и аквизициите.
- Познавањата и вештините во сметководството можат да се пренесуваат подеднакво низ целиот свет.
- Најдобрите идеи кои произлегуваат од активностите за донесување на националните стандардите можат да помогнат при развивањето на глобални стандарди со висок квалитет.

Како заклучок, може да се каже дека, повеќето аргументи за конверзија на сметководството водат на еден или друг начин кон зголемување на оперативната и алокациската ефикасност на пазарите за капитал.

Меѓународни организации кои ја промовираат примената на МСФИ

Шест организации се клучни играчи во донесувањето и воспоставувањето на меѓународните сметководствени стандарди и промовирањето на меѓународната сметководствена хармонизација⁹:

1. Одборот за меѓународни сметководствени стандарди (IASB)
2. Комисијата на Европската Унија (EU)
3. Меѓународната организација за хартии од вредност (IOSCO)
4. Меѓународната федерација на сметководители (IFAC)
5. Меѓудржавна работна група на експерти за меѓународни стандарди за сметководство и известување на ОН (ISAR), дел од Конференцијата за трговија и развој на ОН (UNCTAD)
6. Работна група на Организацијата за економска соработка и развој (OECD Working Group)

Одборот за меѓународни сметководствени стандарди IASB ги претставува интересите и организациите на приватниот сектор. Комисијата на ЕУ (EC), OECD Working Group, и IASB се политички тела кои ја црпат нивната моќ од меѓународните договори. Главните активности на IFAC вклучуваат издавање на технички и професионални насоки и промовирање на прифаќањето на публикациите издадени од страна на IFAC и IASB. Меѓународната комисија за хартии од вредност IOSCO промовира високи стандарди за регулирање, вклучувајќи хармонизација на сметководството и

⁹ Исто, стр.288

стандарди за обелоденување и објавување со цел унапредување на трговијата со прекуграничен капитал.

Подеднаква важност има Светската федерација на берзите World Federation of Exchange (WFE), трговска организација за регулирање на пазарите за хартиите од вредност и деривативи низ светот. Оваа федерација го промовира професионалниот деловен развој на финансиските пазари. Една од целите на WFE е да се воспостават хармонизирани стандарди за деловните процеси, вклучувјќи финансиско известување и обелоденување во прекуграничното тргување со хартии од вредност, како и прекуграничните јавни понуди.

Многу регионални сметководствени организации како што се ASEAN, Federation of Accountants, the Nordic Federation of Accountants, учествуваат во прекуграничното воспоставување на стандардите во соодветните региони. The Federation des Experts Comptables Europeens (FEE: Federation of European Accountants) ги претставува националните тела во Европа. Останатите регионални организации ги вклучуваат the Federation des Bourses Europeennes (FESE: Federation of European Securities Exchanges) и the Committee of European Securities Regulators (CESR), кој се состои од регулатори на пазарите за хартии од вредност од националните членови на ЕУ.

Употреба на МСФИ во САД

Во САД се применуваат општоприфатените сметководствени принципи GAAP како правила и стандарди кои се користат од страна на јавните компании за прикажување и објавување на нивното работење. Комисијата за хартии од вредност (SEC) дозволува странските регистранти да ги користат американските GAAP, меѓународните стандарди за финансиско известување (IFRS), или нивните национални сметководствени принципи. Меѓутоа, доколку американските GAAP не се во примена, странските компании треба да направат усогласување со американските GAAP. Усогласувањето е содржано во Form 20-F¹⁰ кој е донесен со Актот на SEC од 1934 година и ги истакнува разликите помеѓу американските GAAP и принципите кои ги применуваат странските учесници. На пример, британската компанија Cadbury Schweppes ги изготвува консолидираните финансиски извештаи според англиските GAAP и известува нето добивка од континуирано работење од 355 милиони фунти за фискалната 1998 година. Меѓутоа, после прилагодувањето на разликите помеѓу англиските GAAP и американските GAAP, нето добивката е утврдена на ниво од 257 милиони фунти што е всушност пад од отприлика 28%¹¹.

¹⁰ <http://www.sec.gov/about/forms/form20-f.pdf>

¹¹ Blime M. D., Fisher L M., Skekel D. T., Advanced Accounting, John Wiley & Sons, Inc., 2004, pg.535

Меѓутоа, настаните што се случуваат на меѓународните пазари на капитал влијаат на поголемото прифаќање на МСФИ и од страна на американските компании и од страна на регулаторните тела. Во 90-тите години, забележан е драматичен пораст на бројот на странските ентитети кои бараат пристап на американските пазари на капитал како што може да се види од следните податоци:

Таб.1: Износ на капитал кој е обезбеден на американските берзи од страна на неамерикански регистранти (изразено во билиони \$):

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
\$ 8	\$ 25	\$ 33	\$ 49	\$ 48	\$ 85	\$ 85	\$ 128	\$ 170	\$ 244

Извор: SEC Division of Corporation Finance, Statistical Report 1997 and SEC Annual Report 1999.

Таб.2: Број на нови неамерикански издавачи кои се појавиле на американските берзи:

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
45	40	94	109	146	103	162	167	160	120

Извор: SEC Division of Corporation Finance, Statistical Report 1997 and SEC Annual Report 1999.

Така, неодамнешните активности на SEC речиси со сигурност ја навестуваат можноста за примена на МСФИ кај американските компании во блиска иднина. Во март 2007 на дискусијата на работната маса на SEC во врска со предлогот за елиминирање на барањата странските приватни издавачи кои известуваат според МСФИ да се усогласат според U.S.GAAP, голем број инвеститори и аналитичари гласаа за поддршка на предлогот и за зголемена прифатеност на МСФИ низ светот. Greg Jonas, генерален директор на Moody's Accounting Specialist Group, ја даде следната констатација: „МСФИ забрзано постануваат универзален јазик. Тие постануваат јазикот на нашите аналитичари.“

Ваквите насоки можат да се потврдат со истражувањето спроведено од страна на Deloitte & Touche врз 200 американски компании¹² од различни индустрии за прашања поврзани со прифаќањето на МСФИ. Примарната цел на истражувањето е да се одреди нивото на свесност и интерес за МСФИ кај американските компании. Резултатите од истражувањето покажуваат дека 30% од истражуваните испитувачи, доколку сега имаат избор, ќе ја прифатат примената на МСФИ. Други 10% одговориле дека немаат доволно знаење за одлучување дали да ги применат МСФИ; а 18% не можеле да се одлучат.

¹² IFRS Survey 2008, Where are we today?, Deloitte & Touch LLP, may 2008

Сл.1: Интерес за прифаќање на МСФИ кај американските компании

Извор: IFRS Survey 2008, Where are we today?, Deloitte & Touch LLP, may 2008

Ваквите резултати сугерираат дека американските компании имаат интерес за прифаќање на МСФИ и тој интерес сè повеќе се зголемува. Повеќето американски компании предвидуваат дека МСФИ ќе имаат значајно влијание во САД независно од нивното очекувано ниво на инволвираност во МСФИ. Отприлика 40% од испитаните кои покажале дека нема да ги прифатат МСФИ доколку им се даде право на избор, сепак веруваат дека најмалку 25% од американските издавачи ќе ги применуваат МСФИ во текот на наредните седум години. Повеќе од 50% од оние кои одговориле дека немаат одлучено во врска со прифаќањето на МСФИ, сè уште веруваат дека најмалку 25% од американските издавачи ќе ги користат МСФИ во наредните седум години.

Глобализацијата на пазарите за капитал, зголемената глобална примена на МСФИ и неодамнешните активности на SEC се повик за будење на американските компании дека МСФИ треба да се сфатат сериозно. На престојниот меѓународен самит за меѓународните стандарди за финансиско известување, одржан во декември 2008 во Њујорк Сити¹³, ќе биде разгледан проактивниот транзициски план кој ќе опфати истражување на потенцијалната примена на МСФИ на американскиот пазар, дискусија за влијанието на технологијата врз примената на МСФИ на американските компании, управување со конвергентноста на МСФИ во глобалното

¹³ IFRS Summit: Benchmark the GAAP-IFRS Convergence & Build Up A Proactive Transition Plan
December 4, 2008 · Downtown Conference Center, New York City, NY

окожување, како и обработка и разрешувањето на позначајните прашања во врска со првичната имплементација на МСФИ.

Имајќи ги предвид наодите од спроведеното истражување за зголемувањето на свесноста кај американските компании за прифаќање на МСФИ, потребно е да се посвети внимание на нивото на познавање и разбирање на МСФИ во САД. Американските професионалци кои веќе се добри познавачи на американските ГААР можат полесно да ги разберат МСФИ отколку оние во останатите земји. Повеќето од концептите и принципите под МСФИ се слични со оние на американските ГААР. Како дополнително, многу разлики кои постојат помеѓу МСФИ и U.S. GAAP веќе се израмнети преку досегашните напори за конвергентност.

Сепак уште многу треба да се направи пред примената на МСФИ да стане задолжителна за американските компании. На пример, колежите и универзитетите треба да започнат со едуцирање на студентите од областа на сметководството за МСФИ и овие стандарди треба да се земат во предвид при барањата за полагање на лиценцираните испити за овластени јавни сметководители CPA.

Критика на воведувањето на МСФИ како глобални стандарди

Интернационализацијата на меѓународните сметководствени стандарди исто така има свои критики. Во 1971 година, уште пред формирањето на IASC (денешен IASB), одредени експерти тврделе дека меѓународните стандарди се премногу едноставно решение за комплексни проблеми¹⁴. Тие се сомневаат дека меѓународните стандарди ќе можат да бидат доволно флексибилни за да се справат со разликите во националната историја, традициите и економското окружување, а некои сеуште мислат дека интернационализацијата ќе биде политички неприфатлив предизвик за националниот суверенитет.

Други истражувачи тврдат дека големите консултански сметководствени фирми ги користат меѓународните сметководствени стандарди како средство со кое ќе ги зголемат нивните пазари. Според нив, мултинационалните сметководствени фирми нужно ги применуваат меѓународните стандарди во национални окружувања каде постојат несоодветни стандарди или тие се премногу комплексни. Имајќи предвид дека меѓународните финансиски институции и меѓународните пазари инсистираат на употребата на меѓународните стандарди, само големите меѓународни сметководствени фирми ќе бидат способни и во можност тоа да го направат и да одговорат на побарувачката за давање услуги и поддршка во

¹⁴ Frederick D.S. C., Gary K. M, International Accounting, 6 edition, Pearson International Edition, 2008, pg.284

поглед на примената на МСФИ. Исто така постои стравување дека прифаќањето на меѓународните стандарди може да создаде „преоптеретеност на стандардите“. Одговорот на компаниите кон зголемените национални, општествени, политички и економски притисоци ќе биде отежнат со дополнителната комплексност и зголемени трошоци на меѓународните барања. Во врска со тоа е и аргументот дека националниот политички интерес за сметководствените стандарди ќе надвлее и дека меѓународното политичко влијание нема да дозволи прифаќање на компромис во поглед на сметководствените стандарди. Некои критичари тврдат дека меѓународните стандарди не се соодветни за мали и средни компании, особено оние кои не котираат на берзите и не се јавни компании. Со цел да се разреши овој проблем, предложена е варијанта на „големи GAAP / мали GAAP“ со меѓународни стандарди за глобалните компании и поедноставување на стандардите за помалите компании.

На крај, може да се каже дека МСФИ се базираат на принципи, додека U.S. GAAP повеќе се базираат на правила и детални регулирања, кои се развивале со децении. И покрај тоа што одредени субјекти сметаат дека МСФИ немаат строги граници и се полесни за примена, сепак тие бараат поголемо расудување.

GLOBAL ACCOUNTING IN REALITY

Anita Skrceska

Summary

International convergence is necessary to reduce the regulatory barriers to cross-border capital-raising efforts. These days it is impossible to address capital market and stock exchange regulatory issues without considering international convergence of accounting principles, disclosure, and/or auditing. Its impact stretches far beyond accounting to affect every key business decision, not just how it is reported. Access to up-to-date knowledge, insights and timely advice is essential. As IFRS becomes the financial reporting language in many more countries, consistent interpretation and application becomes ever more vital.

Increasing evidence shows that the goal of international harmonization of accounting, disclosure, and auditing has been so widely accepted that the trend toward international convergence will continue or even accelerate. Debates aside, all dimensions of accounting are becoming harmonized worldwide. Many companies are voluntarily adopting International Financial Reporting Standards (IFRS). Growing numbers of countries have adopted IFRS in their entirety, base their national standards on IFRS, or allow the use of IFRS. . The debate is no

longer whether to converge, nor even how to converge. Although national differences in environmental factors that affect accounting development, such as systems of corporate governance and finance, will persist for some time, financial reporting systems are converging as international capital markets become more investor oriented. The International Accounting Standards Board is at the center of this movement. Leading international organizations and standard-setting bodies throughout the world endorse the goals of the International Accounting Standards Board (IASB).

As American investors and companies increasingly demand seamless cross-border access to information and capital, the SEC is striving for seamless high-quality regulation across borders. Last fall, the Securities and Exchange Commission (SEC) eliminated the reconciliation requirement for foreign private issuers that use International Financial Reporting Standards (IFRS) as promulgated by the International Accounting Standards Board (IASB). Additionally, the SEC issued a Concept Release and held public roundtables regarding whether U.S. issuers should be allowed to use IFRS.

Progress in harmonizing disclosure and auditing has been impressive.

Keywords: global accounting standards, international financial reporting standards, U.S. GAAP, harmonization, convergence

Користена литература:

1. Blin M. D., Fisher L. M., Skekel D. T., *Advanced Accounting*, John Wiley & Sons, Inc., 2004
2. Frederick D.S. C., Gary K. M., *International Accounting*, 6th edition, Pearson International Edition, 2008
3. Frederick D.S. Choi, **International Finance and Accounting Handbook**, 3rd edition, John Wiley & Sons Inc., 2003
4. IFRS Survey 2008, *Where are we today?*, Deloitte & Touch LLP, may 2008
5. International Accounting Standards Committee Foundation, *A Guide through International Financial Reporting Standards*, July 2008
6. Oxford University News Release: *Global Survey into IASB and IFRS*, November 2008
7. Rapoport Alan, *All Sides Warm to IFRS as Global Standard*, CFO Publishing Corporation, 2008
8. Марковски С., Недев Б., *Меѓународно сметководство компаративни сметководствени системи*, Економски факултет, Скопје, 1997
9. http://www.fasb.org/forms/Convergence_forum.shtml
10. www.iasb.org
11. <http://www.sec.gov/about/forms/form20-f.pdf>

ТЕРОРИЗАМ ИЛИ ЛЕГИТИМНА БОРБА ЗА САМООПРЕДЕЛУВАЊЕ?

Апстракт

Во овој труд вниманието е насочено кон она што авторот верува дека претставува најзначајна карактеристика на тероризмот, на правото на самоопределување, тенденциите во нивниот развој и нивното искористување од различните сегменти на општеството.

Во воведот се истакнуваат разликите во сфаќањето за тероризмот „вчера“ и „денес“ и се истакнува деликатноста на принципот на самоопределување и неговата зависност од конкретната политичка констелација.

Трудот е поделен во три дела. Првиот дел од трудот посветен е на тероризмот, дефинициите за тероризам и опфатени се активностите на ОН на подрачјето на тероризмот. Вториот дел од трудот, посветен е на правото на самоопределување и основните прашања поврзани со овој принцип: неговото постоење, содржина и субјект. Третиот дел од трудов посветен е на перверзното испреплетување на тероризмот и правото на самоопределување односно борбата за човекови права.

Клучни зборови: тероризам, самоопределување, политика, право, насилство.

Вовед

Што е тероризам? Мал е бројот на зборовите кои така подмолно се “вметнаа” во секојдневниот говор. Дефинициите кои ги нудат речниците за поимите „тероризам“ и „терорист“ речиси и да не се од помош.

Наспроти неговата современата употреба, за време на француската буржоарска револуција 1789 година, тероризмот имал изразито позитивно значење. Звучи иронично, меѓутоа, тероризмот во својот изворен контекст бил поврзуван со идеалите на доблеста и демократијата. Неговата цел била: консолидирање на власта на новата влада со застрашување на

¹ Факултет за правни науки, ЕУРМ

контрареволуционерите и сите други отпадници, кои новиот режим ги сметал за непријатели на народот.

Тероризмот денес се развива во неколку трендови кои сè повеќе и повеќе се испреплетуваат и најчесто се со неизвесен исход. Јасно е дека тероризмот има поддршка од некои држави и неспорно е дека тероризмот денес стана достапен на секој оној кој нешто трпи, заради нешто трпи, кој нешто цели или кој спаѓа во било која слична комбинација.

Прашањето за самоопределување е едно од отворените, контроверзни и најделикатни прашања. Идејата за самоопределување секогаш зависела од политичките околности и односите на силите во секоја конкретна ситуација.

Принципот на самоопределување создава држави и ги распаѓа.

1. Ако се запрашаме што сè ни се сервира под етикетата тероризам, ќе пронајдеме и анти-колонијални борби за национално ослободување и герилски акции и киднапирања на дипломатски претставници и подметнување експлозив на јавни места и ограбувања на банки и атентати на политички лидери и бегане од татковината со користење на достапно превозно средство и вербално неприфаќање на владеачките догми... Се чини дека единственото заедничко на сите претходно наброени акции е употребата на терминот тероризам. Оваа разноликост сама по себе упатува на заклучокот дека тероризмот како појава, која датира уште од 12 век, сè уште е недоволно истражена. Во ваквата констелација на околности најблиску би го определиле тероризмот кога би рекле дека тој не може да се дефинира, но може да се препознае кога ќе се види, што пак во себе ја крие опасноста што сè некој ќе препознае како тероризам. Премногу често се повторува дека оној човек што за еден народ е терорист, за друг е борец за слобода. Така на пример, Јасер Арафат - главата на Палестинската ослободителна организација, од Западот и од Израел беше оквалификуван како терорист, а меѓу “умерените” Палестинци беше широко прифатен како херој.

Во Кодексот на САД тероризмот е дефиниран како смислено, политички мотивирано насилство насочено против невоени цели од страна на субнационални групи или тајни агенти, обично со намера да се влијае на јавноста. Тероризмот се состои, пред сè, во користење на стравот на малцинството или на индивидуате, а со цел дестабилизирање и рушење на постоечкиот поредок наметнат од страна на мнозинството или деспотот.²

Катарина Томашевски, тероризмот го дефинира како користење насилство со цел да се изнуди политичка реакција, преку недискриминативен избор на непосредните жртви.³

² Petrovic Pirocanac Z, Usama ben Laden I “Zelena Komiterna” protiv judeo-hriscanske civilizacije, Evro, Beograd, 2002, стр.226

³ Tomasevski K, Izazov terorizma, Mladost, Beograd, 1983, стр.32

Излезното решение од сето претходно е следново: постојат голем број видови на тероризам, генерално е прифатено дека заедничко за сите нив се политичките мотиви. На тероризмот како спој на политиката и насилиството, му се потребни средства преку кои се остварува, а нивниот број и квалитет е импозантен - располага со оружја на системот, но и со едно дополнително фатално оружје: сопствената смрт. На тој начин поставуваат нови правила на игра кои не ни припаѓаат нам, на цивилизираниот свет. На крајот на Студената војна и особено последните години, тероризмот, се преобрази во софистицирана мрежа на политички, технички и економски договарања кои ги надминуваат националните граници и се шират сè додека го опфатат светот во целина.⁴ Тешко дека постои терористичка група или акција која нема “меѓународен карактер” било поради структурата, движењето на терористите, набавувањето на оружјето, потеклото на жртвите...

Во смисла на сето претходно кажано најприфатлива дефиниција за тероризам е описната на Wilkinson, според која, тероризмот е оружје или метод кој низ историјата бил употребуван од страна на држави или внатрешно-државни организации за различни политички каузи и цели. Оваа посебна форма на политичко насилство има пет основни карактеристики: создавање клима на екстреман страв или терор; насочен е кон поширок аудиториум, а не само кон жртвите на моменталното насилство; неразделно е поврзан со напади на случајни или симболични цели, вклучувајќи ги и цивилите; актите на насилство, од општеството во кое се случиле се препознати како ненормални во смисла да ги кршат воспоставените социјални норми и на крај, тероризмот претставува обид да се влијае врз политичкото однесување, на пр. да се натераат противниците да признаат некои или сите барање на извршителите на актот, да се провоцира реакција, да се генерира поопшт конфликт или да се даде публицитет на определена политичка кауза.⁵ Политичкото насилство наједноставно се определува како насилство што е насочено кон задржување на власта или насилство со цел стекнување на власт. Психолошките ефекти кои ги продуцира тероризмот во голема мера ги надминуваат физичките последици, всушност, тероризмот претставува насилство кое содржи закана од натамошно користење насилство и истовремено акт на комуникација и пренесување на порака до јавноста.

Повод за започнување со активности на подрачјето на тероризмот од страна на ОН била спектакуларната трагична терористичка акција, извршена на Олимписките игри, што во 1972 год. се одржувале во Минхен. Имено, осуммина Палестинци ги зазеле просториите на израелските спортисти и задржале деветмина спортисти како заложници. Германските власти се обиделе насилно да ги ослободат заложниците како резултат на што загинале

⁴ исечок од Пораката на неговата светост, Папата Јован Павле II, по повод прославувањето на светскиот ден на мирот, 01.01.2002 година

⁵ види во: International terrorism: New risks to world order, Paul Wilkinson

сите девет спортисти и петмина терористи. Одговорноста за терористичкиот акт ја презела организацијата “Црн септември”. По ова следува одмазда на Израел - бомбардирање на палестинските бегалски кампови.

Сето ова резултирало со иницијатива на тогашниот Генерален секретар на ОН за ставање на дневен ред на престојното заседание на Генералното собрание проблемот “тероризам”. Ваквата иницијатива, меѓу членките на ОН, наишла на различен прием. Додека некои биле одушевени од ваквиот гест, 27 држави гласале против, 33 држави биле воздржани. Најострата критика на постапката на Генералниот секретар дошла од претставникот на Саудиска Арабија, кој го обвинил Генералниот секретар дека е про-западно ориентиран. Првата дискусија посветена на тероризмот во ОН била толку жестока што завршила со одлука расправата во врска со овој проблем да биде доверена на Правниот Комитет на Генералното Собрание, кој пак заклучил дека Секретаријатот треба да изработи Студија за меѓународниот тероризам. Студијата⁶ чиј полн наслов е Мерки за пресретнување на меѓународниот тероризам кој ги загрозува или зема животите на невини луѓе или ги доведува во опасност основните слободи и проучување на оние облици на тероризмот и акти на насилство кои лежат во беда, фрустрираност, бол и очај и кои нивните сопствени во обид да продуцираат радикални промени, дополнително ја засилува жестината на дискусијата. Првото прашање: дефиниција на тероризмот, било компромисно решено-дефиниција не е дадена, туку само се констатирале основните елементи на тероризмот: насилство и терор. Второто спорно прашање било: статусот на народноослободителните движења кои преку вооружена борба го остваруваат своето право на самоопределување. И во овој случај авторот го нагласува убедувањето дека дури и тогаш кога употребата на сила е правно и морално оправдана, постојат некои средства кои не смеат да бидат употребени во било кој судир меѓу луѓето. Оваа Студија содржи преглед на сите релевантни меѓународни документи кои се однесуваат на тероризмот, па така се покажало дека уште Лигата на народите донела Конвенција за тероризмот во 1973 година која никогаш не стапила во сила. Исто така, се покажало дека постојат низа меѓународни договори кои се однесуваат на одредени облици на тероризмот.

Со Резолуцијата 3034 од 1972 година на Генералното Собрание, сите држави членки биле повикани итно да го разработат проблемот тероризам и своите гледишта да ги достават на Генералниот секретар.⁷ Свои мислења, забелешки и предлози поднеле вкупно 41 држава, што е малку, со оглед на фактот дека бројот на учесниците на заседанијата на кои се расправало за тероризмот се движел околу стотина. Мислењата на најголемиот број од државите биле дека тероризмот ги загрозува меѓународните односи и сите облици на комуникација меѓу државите. Меѓутоа, многу поважна е нивната

⁶ U.N Doc.A/C.6 6/418 (1972 год.)

⁷ повикот е повторен со Резолуциите 31/122 од 1976 год и 32/147 од 1977 год.

геополитичка ограниченост, имено свое мислење поднела само една афричка држава - Нигерија, со исклучок на Јужноафриканската Република. Само девет држави надвор од Европа: САД, Канада, Австралија, Нов Зеланд, Барбадос, Фиџи, Гватемала, Јамајка и Јапонија вклучувајќи го тука и Блискиот Исток. И ова е индикација дека тероризмот не е проблем на светот како целина, туку претежно на Европа и другите високоразвиени региони на светот⁸.

Појавата на антиколонијалните и народноослободителните движења резултирала со тешкотии при дефинирањето кои акти, насочени против кого, би можеле да се сметаат за тероризам. Затоа, наместо барање согласност околу општата дефиниција на тероризам и нејзино внесување во Конвенцијата за спречување на терористичките акти, во рамките на ОН, преовладува праксата на донесување конвенции и резолуции кои се однесуваат само на одредени видови тероризам, како и донесување на конвенции од регионален карактер.

2. Правото на самоопределување спаѓа во корпусот природни права на човекот. Претставува основен принцип во меѓународното право кој е претпоставка за уживање на сите други права.

Почетоците на овој принцип во меѓународните односи се поврзува со Жан Боден (1530-1596), авторот на познатото дело “Шест книги за Републиката”. Според боденовата теорија за суверенитетот, државната сувереност ги има следните карактеристики: државата слободно ги донесува законите, државниот суверенитет е неделив и неутуѓив и државната власт е надредена врз сите други заедници што постојат на државната теорија. Според него, државниот суверенитет е ограничен со меѓународното право, основните закони на државата (такви се законите со кои се утврдуваат носителот на суверената власт и оние обичаи кои важат отсекогаш) и со правото содржано во приватната сопственост.

Правото на сувереност на државите во неговата позитивна и негативна димензија на остварување е присутен во сите позначајни документи како на пр. Декларацијата за независност на Америка од 1776 година; Декларацијата за правата на човекот и граѓанинот од 1978 година па сè до Повелбата на ОН од 1945 година.

Во Повелбата на ОН се употребува следнава формулација за овој принцип: Сите луѓе имаат право на самоопределување и слободно одредување на политичкиот статус, економскиот поредок и социјално-културниот развој.⁹ Правото на самоопределување, внесено е како темелно човеково право и во двата Пакта за правата на човекот¹⁰ дефинирано е на ист

⁸ Tomasevski K, Izazov terorizma, Mladost, Beograd, 1983, стр.69

⁹ Фрчковски Љ.Д, Тупурковски В, Ортаковски В, Меѓународно јавно право, Табернакул, Скопје, 1995, стр.64

¹⁰ Меѓународен пакт за граѓански и политички права на човекот и Меѓународен пакт за економско-социјалните и културните права на човекот од 1966 година

начин: сите народи имаат право на самоопределување. Врз основа на тоа право тие слободно го определуваат својот политички статус и својот економски, социјален и културен развој.

Денешната структура на овој поим се развива во два глобални вида: екстерен и интерен вид. Малцинството нема право на самоопределување во екстерна форма т.е. издвојување и создавање самостојна држава, туку неговото право треба да се бара во обличите на интерно самоопределување, како начин за дефинитивно разрешување на човековите права од областа на малцинствата.

Повелбата на ОН како еден од темелните принципи за одржување на меѓународниот мир и поредок и за развивање на пријателски односи меѓу државите го определува принципот на еднакви права и самоопределување на народите. Меѓутоа, Општата декларација за правата на човекот од 1948 година, во низата човекови права не го вбројува и правото на самоопределување. Генералното Собрание, со Резолуција, го признава правото на народите и нациите на самоопределување како темелно човеково право.¹¹

Наспроти јасното постоење и содржина на правото на самоопределување, еден од неговите најчесто оспорувани елементи е неговиот субјект - носителот на правото, дали е тоа нација, народ, етничка група, национално или расно малцинство и слично. Овој елемент во рамките на ОН се решава на следниов начин: несомнено е дека правото на самоопределување се однесува на правото на народите под колонијална власт да ја остварат својата независност. Декларацијата за независност на колонијалните народи од 1960 година и бројните документи донесени за нејзино практично остварување на нивното право на самоопределување, независност и слобода им се признава *jus ad bellum*, припадниците на ослободителните движења добиваат статус на борци, а борбата за самоопределување не се третира како интересен проблем, туку проблем за кој меѓународната заедница има право и должност да интервенира. Овие примери на антиколонијални борби се историски важни, затоа што тие се единствените чисти примери каде внатре-државните организации, користејќи го теророт како нивно главно оружје, биле способни да ги постигнат нивните долгорочни политички цели - повлекување на колонијалните сили и воспоставување власт фаворизирана од бунтовниците.¹²

Друг проблем се јавува во 1970 -те години кога ова право прво се проширува и им се признава како право на народите кои се наоѓаат под “странски режим”. Се поставува прашањето за утврдување на критериумите по кои некој режим може да се смета за “странски”. Сигурно е дека тука спаѓаат ситуациите кога станува збор за окупација на странско подрачје, но

¹¹ OSUN res.421(V) од 1950 год.

¹² види во: International terrorism: New risks to world order, Paul Wilkinson

дали тука може да се вбројат и режимите кои не ја уживаат поддршката на мнозинството?! Генерално правило нема, туку правото на самоопределување се обработува од случај до случај.¹³

3. Септември 2001 година беше драма-перверзно финале. Дотогаш запад не го гледаше проблемот на раѓање на тероризмот, а секое негово нагласување беше толкување како непочитување на човековите права, како недозволен национализам, мразење на мултикултурата. По 9/11 Америка и Запад му објавија војна на тероризмот, пред се на Ал Каеда (Al-Qaida). Во нивната основна слика нападите беа чин на објавување на војна, не само против САД, туку против цивилизираниот свет.

Војната која Америка и Запад му ја објавија на тероризмот не е само тоа. Сè уште западните елити не смеат отворено да кажат дека навлеговме во судир на култури и религии... Огромни се напорите да му се објасни на муслиманскиот свет дека не станува збор за судир со исламот, туку за пресметување со оние кои ја користат верата во терористички цели. Велика Британија секогаш била прва во давањето политички азил на најтврдокорните радикални исламисти кои бегале од доживотните и смртни казни во нивните држави. Борба во име на универзалните права или сепак само полесен начин за наметнување на сопствените интереси?

Таа војна ќе се води врз концептот на мрежа. Всушност, тука доаѓаат до израз две организациони нивоа: државното-хиерархиско и недржавното-мрежесто поставено. За САД и нејзините пријатели, вистински предизвик е потребата да научат да се “вмрежуваат”, на пр. во смисла размена на информации, но ќе мора да се направи многу повеќе за да се изгради глобалната контра-терористичка мрежа. Особено голем е предизвикот за американската бирократија да го охрабри “вмрежувањето” на војската, силата на законот и известувањата, чија соработка е круцијална за постигнување успех. Американските агенции години наназад се насочени во тој правец, но ривалставата и недовербата го оспоруваат развитокот. За Al-Qaida организациониот предизвик лежи во осигурувањето дека нивната мрежа нема единствен стожер - ben Laden. Колку повеќе терористичката мрежа го поприми мулти-стожерниот дизајн на “пајакова мрежа”, ќе биде пораскошна, поподвижна и потешка за пораз.¹⁴ Покрај тоа, Usama ги има најбројните кандидати за смрт во име на Алах, борци какви нема ни една друга групација на планетава. Суштината на Al-Qaida е што е замислена како организација-мајка, околу која е испреплетена заедничката мрежа на сите исламистички движења во светот. Оваа мултинационална група за поддршка раководи со акциите на бројни исламистички групи во светот и ги финансира нивните потреби. Во својата игра ben Laden заплеткал премногу компании,

¹³Tomasevski K, Izazov terorizma, Mladost, Beograd, 1983, стр.279

¹⁴Ronfield D, Arkila Dz, Mreze I ratovi mreza: Buducnost terora, zlocina i ratobornosti, RAND, 2001

корпорации, навладини организации, така да нема таква американска финансиска полиција која стопроцентно би го уништила на тој план.

Само оној што живеел или патувал надвор од Америка знае каков облик поприма анти-американизмот. Она што го подржува ваквото заедничко чувство е ароганцијата на таа земја. А тоа е првата од темите кои магистрално ги експлоатира ben Laden во своите разговори и телевизиски изјави. САД навистина во своите операции во странство се најчесто арогантни: бараат преференцијално право да им биде обезбедено таму каде што тие сакаат, да прават што сакаат, без поклонување и најмало внимание на последиците за другите. Да се зборува различно како што тоа го прават американските челници, е многу невнимателно. Особено за земја како САД, која сака да ги прилагоди своите морални концепти на моменталните потреби, па колку империјалистички биле.¹⁵ Дали вооружениот Курд е борец за слобода во Ирак, а терорист во Турција? Дали Ирак беше злосторничка држава кога ги подржуваа САД против Иран ? Дали припадниците на Al-Qaida беа терористи кога учествуваа во војната во Авганистан? Сите овие поими немаат договорена смисла која долго трае. Значи, сепак најголем непријател на САД е нивната реалност.

Во таа смисла, нема да биде големо изненадување ако се докаже дека ben Laden престојувал во Косово во повеќе наврати, а особено по навлегувањето на ОВК во Приштина. Паралелно со значајната подршка на Албанците во Јужна Србија, Usama во најновата фаза од неговиот сецесионизам, слични напори вложувал и во подршката на Албанците во Македонија. Повторени се истите шеми од Косово, вклучувајќи ја и организацијата на герилата, која формално не носи име ОВК, туку ОНА, ама нејзиниот Генерал Штаб е во Приштина. Уште повеќе што Македонија е полесна мета, бидејќи нема силна армија и полиција. По долгата борба со вооружените сили на Република Македонија, наместо да бидат заробени бидејќи истакнаа бели знамиња, терористите беа само дислоцирани заедно со нивното оружје. Во писмото до светската јавност Карл Билд напиша: “Зачудува спроведувањето на бунтовниците од страна на американските војници од едно во друго село без да им биде одземено оружјето. Прво ги нарекуваа терористи. Ако е така, тогаш зошто терористите се експортираат без да бидат разоружани?”¹⁶ Војната на НАТО против Југославија се смета за “праведна”, бидејќи се водеше поради постигнување на одредени “хуманитарни цели” како што се попречување на етничкото чистење и враќање на бегалците во нивните домови. Поради овие цели се убиваа новинари, се уриваа мостови...¹⁷ Војната во Република Македонија е исто така “праведна”, затоа што беше инспирирана од неприфаќањето на

¹⁵ Dzud T, britanski istoricar, New York Review of books, 2001

¹⁶ Билд К, НАТО нуди половични решенија, Утрински весник, 23.07.2001, стр.6

¹⁷ Шкарик С, Правото, силата и мирот Македонија и Косово, Култура, Скопје, 2002, стр.120

уставните промени! За само неколку дена беа протерани околу 30 000 лица на најсвиреп начин, со дивеење и пустошење на албанските терористи. Можно ли е на почетокот на 21-от век едно национално малцинство да се дигне на вооружен бунт против државните власти во кои тоа малцинство има свои претставници? И Европа и САД тоа го гледаа мирно. ОН кои би требало да се слика на меѓународната заедница, во случајот личеа на Римскиот Сенат, инаку познат по совршеното право, но кога Калигула го предложил сопствениот коњ за проконзул, предлогот бил прифатен. Ако обезбедувате скривалиште за терористите и вие сте терорист. Ако храните терорист или го снабдувате со пари и вие сте терорист. Или пак, е можна констатацијата дека човештвото се навикнува на крвопролевање, па го смета за секојдневие. За лудилото да биде комплетно ни недостигаат уште да ги видиме оние “дечиња” кои со децении фрлаат камења на израелските војници, сега натоварени со експлозив да се протнат меѓу луѓе и да го активираат скриениот смртоносен товар.

Осама бен Ладен (Usama ben Laden) ја постигна својата цел - од темел го затресе системот, ги запрепасти и ги заплаши Американците, им покажа дека наспроти неизмерно појакитот противник секогаш може да се пронајдат нови методи за неподнослив удар.

Бог е голем... Нека мирот и божјата милост бидат над вас.¹⁸

Заклучок

Сè уште ме шокира фактот дека во најголемиот број случаи терористите се *нормални* кога ќе седнете да поразговарате со нив. Не станува збор за дивјачки фанатици како што обично се очекува, туку станува збор за промислени поединци за кои тероризмот е сосема рационален избор и го прифаќаат после темелно размислување. Баш тој парадокс, *нормални* луѓе да го изберат патот на крвопролевање и разурнување е инспирација за проучување.

Тероризмот по своите цели и побуди е неизбежно политички акт, насилен или што е подеднакво важно – прети со насилство, насочен е кон далекусежни психолошки последици настрана од непосредните жртви и мети, воден е од страна на некоја организација со препознатлива линија на командување или структура на ќелии и го врши национална група или недржавна целина.

Тероризмот е планска примена на насилство која има пет клучни цели: внимание (кое терористите го добиваат преку драматични акти на насилство), награда (бидејќи го привлече вниманието, очекуваат награда која би се состоела во добивање на поддршка заради остварување на нивните цели), признание (тежнение да бидат признати нивните права), власт (бараат

¹⁸ Usama ben Laden

власт за да извршат промени во општеството или управувањето), управување (настојување да остварат потполна контрола над државата).

Идејата пак, за самоопределување на народите има мошне контраверзно правно толкување. Таа претставува пример на суштината на меѓународниот поредок каде што идеите се прелеваат од политички во правни и со тоа: убавите желби во помалку убава практика. Историјата е полна со изневерени очекувања на тој пат. Големи надежи и енергии се гаснат кога механизмот на анархичниот меѓународен поредок и улогата на моќта во него ја вршат редукцијата на политичките идеи во правни начела на современото меѓународно право.¹⁹

Summary

Political violence has long been sanctioned as a "legitimate" tool of "self-defense," both by regimes seeking to preserve their power and by their opponents. And this violence has often been declared by its victims to have been of "terrorist" origins. The differences between the political violence used by Jewish opponents of the Roman occupation of Jerusalem two millennia ago and contemporary Arab actions against Israel and the country perceived to be its chief "sponsor"-- the U.S.-- lie in the magnitude of the violence deployed by state and non-state actors against civilians, the weaponry employed, and the furtive nature of many of those actions. But the avowed rationale for engaging in, and defending against, violence and anxiety-inducing threats of violence to non-combatants has remained constant throughout history, namely to defend oneself, family, and freedom against "enemies" perceived as a mortal, even an "evil" threat to everything one holds near and dear. America's current "war against terrorism" and the violent and nonviolent opponents of this "war" might be viewed in this light.

Support for the right of national self-determination is about supporting democracy, but it is also about opposing oppression and injustice; about standing up for the rights of smaller, oppressed nations against colonial masters or predatory neighbours. It is therefore wholly at odds with the idea that such predatory states should be allowed to manipulate the right of national self-determination to expand their borders at the expense of those smaller and weaker than themselves.

¹⁹ Фрчковски Љ. Меѓународно право за правата на човекот, Магор, Скопје, 2005, стр.278

Литература

1. Билд К, НАТО нуди половични решенија, Утрински весник, 23.07.2001
2. Dzud T, britanski istoricar, New York Review of books, 2001
3. OSUN res.421(V) од 1950 год.
4. Petrovic Pirocanac Z, Usama ben Laden I “Zelena Komiterna” protiv judeo-hriscanske civilizacije, Evro, Beograd, 2002
5. Повелба на ОН
6. Резолуциите 31/122, 1976 год и 32/147, 1977
7. Ronfield D, Arkila Dz, Mreze I ratovi mreza: Buducnost terora, zlocina i ratobornosti, RAND, 2001
8. Tomasevski K, Izazov terorizma, Mladost, Beograd, 1983
9. U.N Doc.A/C.6 6/418 , 1972
10. Folk R, Veliki teroristicki rat, Filip Visnjic, Beograd, 2003
11. Фрчковски Љ.Д, Тупурковски В, Ортаковски В, Меѓународно јавно право, Табернакул, Скопје, 1995
12. Фрчковски Љ. Меѓународно право за правата на човекот, Магор, Скопје, 2005
13. Hofman B, Inside terrorism, Narodna Knjiga, Alfa 2000
14. Шкарик С, Правото, силата и мирот Македонија и Косово, Култура, Скопје, 2002
15. Wilkinson P, International terrorism : New risks to world order

З Б О Р Н И К

н а т р у д о в и

ПРВ ПРИВАТЕН УНИВЕРЗИТЕТ
ЕВРОПСКИ УНИВЕРЗИТЕТ
РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

За издавачоѝ

Проф. д-р Бојо Андрески

ISSN: 978-9989-184-75-8

Тираж:
200 примероци

Печати:
Цетис

Прв приватен универзитет
ЕВРОПСКИ УНИВЕРЗИТЕТ - РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА - Скопје

Адреса: Бул. „Св. Климент Охридски 68“ - 1000 Скопје

РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

www.eurm.edu.mk

THE FIRST PRIVATE UNIVERSITY

EUROPEAN
UNIVERSITY

R. M A C E D O N I A

Зборникот на трудови при Првиот приватен универзитет Европски универзитет - РМ претставува научно-стручна монографија, каде се презентирани резултатите на изворните теориски и емпириски истражувања од различни научни области и дисциплини. Посебен акцент се дава на трудовите кои ги обработуваат актуелните апликативни настани и проблеми во специфичните научни области.

www.eurm.edu.mk

9 789989 184758